

Штеркит

ДЕРЖАТВИДАВ

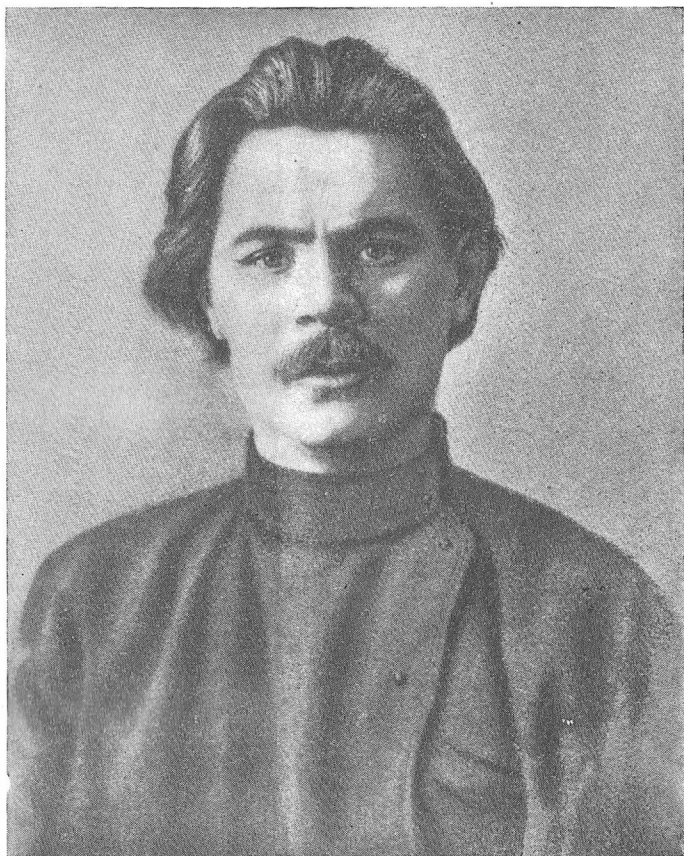
М. ГОРЬКИЙ

Т В О Р И

У ШІСТНАДЦЯТИ
ТОМАХ

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КНІВ

М. ГОРЬКИЙ
1900 г.

**ПОВІСТІ, ОПОВІДАННЯ,
НАРИСИ, ВІРШІ**

1899—1906

МУЖИК

Нариси

I

По провінціальних містах усі інтелігентні люди одне одного знають, давно вже вибалакалились одне перед одним, і, коли в середовище їх увіходить нова особа, вона вносить з собою цілком природне пожвавлення. На початку їй радіють, з нею панькаються; більш або менш обережно обмацують — чи немає в ній чогось особливого, при цьому інколи трохи дряпають її. Далі, коли людина легко піддається визначенню, її визначають яким-небудь слівцем, і — справі кінець. Нова особа входить у коло місцевих інтересів і стає своєю людиною, коли ж місцеві інтереси не охоплюють її, вона нудьгуватиме від самотності і, може, зап'є, зіп'ється вкрай, — ніхто їй у цьому не перешкодить.

У тому, як ми пізнаємо душу ближнього, є якась дивна поквапливість, — ми завжди поспішаємо визначити людину якнайшвидше. Поспішність ця здебільшого приводить до того, що ми не помічаємо тонких рис та відтінків характеру, а може, навіть і навмисно не помічаємо, бо вони, не вкладаючись в одну з наших мірок, заважають нам швидше покінчити з визначенням людини. І, напевно, часто буває так, що ці риси, — може, дуже важливі в людині, готові розвинути в ній до оригінальності, — не розвиваються тільки тому, що лишаються непомічені збоку, і, може, людина сама заражається неувагою до них і бореться з їх зростанням, боячись бути несхожою на людей. Коли ж ці риси та відтінки

особливо опуклі, вони викликають у товаристві навіть вороже почуття, і тоді до власника їх починають ставитися так само, як жебраки на церковній паперті до свого товариша, що одержав від купчихи на гривню більше, ніж вони.

Півроку не минуло з того дня, як у наше місто приїхав на службу архітектор Аким Андрійович Шебуев, і вже про нього заговорили, він став бажаним гостем в усіх інтелігентних гуртках. Він одразу збудив до себе загальну цікавість, але в той же час нікому не сподобався. Думки про нього були дуже різноманітні, але однаково стримані, сухі, і за ними явно почувалось щось непохвальне для архітектора: якась недовіра і навіть ворожість до нього. Він не тільки не піддавався визначенню, але що далі, то більше помічалось в ньому якихось еретичних особливостей. Вже одне те, що він ходив до всіх і нікому не віддавав переваги, збуджувало неприязне почуття до нього. У кожному гуртку є своя мораль, свої симпатії та смаки — невидимі, але міцні мотузочки, які, зв'язуючи всіх членів гуртка в одне ціле, відмежовують його від інших гуртків. Було помічено, що Шебуев не хоче зв'язати себе цими мотузочками і навіть зухвало та насмішкливо намагається сплутати або порвати їх. А це викликало роздратування проти нього, та разом з тим посилювало інтерес до нього.

Він і зовні привертав до себе увагу. Це був чоловік років тридцяти, середній на зріст, широкоплечий, з великою головою на міцній жилавій шиї і з невідповідно довгими руками. Природа, мабуть, дуже поспішала створити його і тому обробила надзвичайно неохайно. Обличчя в нього було грубе, вилицювате; широкий лоб занадто видавався вперед, від чого сірі очі глибоко запали в орбіти. Довгий, горбатий ніс некрасиво загинався до русих вусів і разом з товстою нижньою губою, що здавалася зневажливо відкопиленою, надавав обличчю виразу глузливого й неприємного. Але його живі, блискучі очі трохи скрашували це грубе обличчя, а коли він посміхався, воно набирало виразу добродушно-розумного, але знову-таки якогось поблажливого. Розмовляв він голосно і впевнено, супроводячи і підкреслюючи слова сильними, незграбними жестами довгих рук, а голос у нього був якогось непевного тембру, ніби ще не виробився. І взагалі в ньому було щось невикінчене, незграбне. Одягався він

у дуже дорогі костюми з якихось особливо дебелих та міцних матерій. Пошиті зручно, вони відзначалися одвертим зневажанням моди. То він з'являвся в довгому сюртуку, застебнутому наглухо аж до коміра і схожому на військовий мундир, то на його широкій постаті красувалось щось схоже на австрійську куртку. І це особливо драгувало декого.

— Вже коли він дійсно оригінал,— говорив наш розумний та розсудливий лікар Кропотов,— то навіщо ж підкреслювати це ще й костюмом? І чому,— коли він хоче привертати до себе увагу навіть і виглядом своїм,— чому б тоді не одягатися в усе червоне або блакитне?

Лікар був чоловік солідний і страшенно любив порядок. Ідучи тротуаром і побачивши камінець на ньому, він неодмінно метким ударом ціпка відкидав його з-під ноги на брук і завжди після цього так озирався навколо себе, наче запрошував усіх людей брати з нього приклад. Усі питання він давно вже розв'язав, і все в житті було для нього просте і ясне. Настрій у нього був спокійний, зовнішність поважна, мова впевнена; він мав у місті велику практику серед купецтва, грав у вінт по маленькій і шукав собі наречену. У нього була розкішна руса борода, і під час розмови він завжди погладжував її повільним і красивим жестом. Високий на зріст, здоровий, він тримався прямо.

Шебуєв з перших же зустрічей обуривав його.

— Вибачте! — навіть трохи ображено говорив він,— це ж бог знає що! У нього все в голові сплутане, перемішане, і він рішуче не має того, що зветься певним світоглядом і для мене має значення, так би мовити, диплома на звання культурної і, скажу, передової людини. Я, звичайно, не заперечуватиму його розуму, але скажу — це розум грубий, негнучкий розум, примітивний, не огранений дисципліною логіки...

У лікаря був величезний запас прикметників, і коли він починав що-небудь визначати, то ніби цеглинами обкладав об'єкт визначення. При всіх своїх достоїнствах лікар був ще й ліберальною людиною, а тому вважав своїм обов'язком акуратно відвідувати суботи Варвари Василівни Любимової.

Навколо цієї жінки зібрались у невеличкий, щільний гурток, може, найцікавіші люди в місті, які щиро поважали її. За спеціальністю акушерка, вона вчилася ще й

за кордоном, привезла звідти диплом на звання лікаря, але як лікар не практикувала. Проте диплом цей дав їй змогу читати курс гігієни в місцевій жіночій гімназії і в недільній школі. Влаштувалося це завдяки її хорошим взаєминам з губернаторшею, в якій вона приймала, а також, мабуть, через те, що в ній самій було щось чарівне, що широко й глибоко приваблювало до неї всіх. Освічена, працьовита й скромна, вона була красива тією здоровою руською красою, що тепер трапляється вже рідко, чомусь відцвітаючи з покоління в покоління.

Висока на зріст, струнка, з могутніми грудьми і овальним обличчям, з величезною косою каштанового волосся, вона рухалась плавно, голову тримала високо, і це надавало їй постаті осанки гордої та сміливої... Дуже гарним був погляд її темноблакитних очей, красиво відтінених густими, майже чорними бровами. Спокійний, лагідний і розумний,— він якось одразу викликав шанобливе почуття до цієї жінки, збуджуючи в кожного бажання сподобатися їй. Завжди красиво-лагідна, завжди привітна, вона вміла якось по-особливому всміхатись,— спокійною бадьорістю духу віяло на людину від цієї усмішки. Голос у неї був м'який, грудний, але вона говорила небагато, стисло, і в кожному слові її почувалася щирість прямої й нескладної душі. На вечорах у неї завжди було гомінливо, і в пожвавленні гостей її стриманість та мовчазність виступали особливо помітно. Була в неї одна дивна риса — вона не любила жінок, і в неї не було подруг, крім Тетяни Миколаївни Ляхової.

Тетяна Миколаївна завідувала недільною школою і любила своє діло всією силою серця. А серце в неї було хороше, невичерпно добре і, мабуть, таке ж живе, трепетне, вкрите променистими зморшками, як і її миле обличчя. Вона була вдовою почесного мирового судді й голови з'їзду мирових Матвія Кириловича Ляхова, що помер від розриву серця років з вісім тому, в день арешту його сина-одинака, який тільки-но закінчив університет. Тетяна Миколаївна поховала чоловіка, провела сина до Пермі і, повернувшись додому, вся поринула в свою школу, яку й до того часу вона палко любила. Того ж року вмер і син її від сухот. Переказували, що, довідавшись про його смерть з офіційного паперу, Тетяна Миколаївна злякано підвела лагідні очі свої до неба і боязко, вся тремтячи, спитала:

— Ну, навіщо це?.. За що це?..

А через три дні вже знову взялася за роботу. Школа була для неї ніби храмом, і вона невтомно правила службу в ньому, сповнена священного трепету і непохитної віри в свою справу. Була вона маленька, худенька, нервова; на її зморщеному, рожевому личку, мов дві невгасимі лампади, горіли гарні, по-дитячому ясні очі. Одягнута завжди в одне й те саме гладеньке чорне шерстяне плаття, вона, мов ластівка, день у день дрібними й швидкими кроками носилася по вулицях міста, відшукуючи уроки для молоді, відвідуючи вчительку, що занудилася від втоми або захворіла, завжди з книжками під пахвою, завжди стурбована й жвава... Серце в неї, мабуть, не замовкаючи, нило від суму за сином, але ніхто не вмів і не міг так, як вона, підбадьорювати втомлених і засмучених людей... Її всі любили, хоч інколи і глузували трохи з неї за те, що вона називала своєю вірою. А віра в неї була ясна і наївна, як і сама вона.

Щоразу, коли при ній говорили про невпорядкованість життя й шукали якнайкоротшого шляху для досягнення загального вдоволення на землі, Тетяна Миколаївна приходила в нервові збудження і, складаючи долоньками свої сухенькі, крихітні ручки, говорила благаючим голосом:

— Ах, панове, все це не так! Усе це розв'язується далеко простіше! Збільшіть число людей, які б свідомо жили, критично мислили — і все розв'яжеться! Дайте народові освіту, і він перебудує життя, він сам створить нові форми життя,— запевняю вас!

Познайомившись з Шебуєвим, вона з першої ж зустрічі стала на нього ображено фиркати. Послухає його і раптом, дуже смішно накопиливши губи, фиркне, підведеться з стільця і демонстративно піде кудись у куток, далі від нього.

— Я дивуюся з вас, панове! — говорила вона, хвилюючись і здригаючись,— чого це ви так панькаєтеся з ним. Як на мене, він просто декадент і... страшенний егоїст... і взагалі зовсім нецікавий і несимпатичний... ні в що не вірить... противна людина!

Та одного разу у Варвари Василівни між старенькою і лікарем вибухнула жорстока суперечка про роль інтелігенції. Лікар значуще говорив їй:

— Усі ми, шановна Тетяно Миколаївно, повинні, скажу, непохитно стояти на сторожі найкращих заповітів,

святих заповітів минулого, повинні охороняти спадщину епохи великих реформ...

— Наче будочники на перехрестях, так? Наче стовпи дерев'яні, так? — кипіла, змахуючи ручками, шановна Тетяна Миколаївна.— Ах, яка жива, яка велика, героїчна роль! Та як вам не со-ором, о докторе!

— Та дозвольте ж, шановна Тетяно Миколаївно,— поблажливо посміхаючись, говорив лікар,— в чому ж ви вбачаєте обов'язки інтелігенції, га?

Саме у розпалі суперечки прийшов Шебуєв.

— От ще один, от! — накинулась на нього Тетяна Миколаївна.— Ну, а ви що скажете?

— Я насамперед скажу — здрастуйте, Тетяно Миколаївно,— простягаючи їй руку, з добродушною посмішкою сказав Шебуєв.

— Ах, це правила пристойності! Ну, гаразд — і годі, досить пристойностей. Ні, ви от скажіть-но, що таке інтелігенція, так... Ану, скажіть!

І вона насакувала на нього з таким виглядом, наче хотіла ущипнути.

— Інтелігенція?.. А це цвіт жита...

Тетяна Миколаївна здивовано глянула на нього, на секунду завмерла на місці, і раптом очі в неї радісно заблискотіли.

— Тобто? Тобто? — жваво вигукнула вона.

— Ви бачили, як жита цвітуть?

— Жита? Як це влучно! Як це гарно! Який ви... милий! Ні, далєбі, який ви розумний! А я ж думала, що ви декадент. Ви мені пробачте!

— Та ви подождіть радїти,—сміючись, сказала їй Варвара Василівна.— Він же не сказав нічого нового... Всім відомо, що інтелігенція — цвіт народної маси... А ви спитайте-но його, в чому ж роль інтелігенції?

Шебуєв повернувся до неї і відповів:

— А саме в тому, щоб цвісти нині, і прїсно, і во віки віків...

— Ну, і це не новина...

— Не новина,— згоден. Новина, я вважаю, почнеться з того часу, коли виросте зерно насущного хліба життя...

— А хто ж його їстиме, оцей хліб? — спитав лікар.

— Мужик! — коротко і спокійно сказав Шебуєв.

— Авжеж, звичайно! Народ, авжеж! — у радісному хвилюванні закричала Тетяна Миколаївна.— Я ж завжди

казала, що він — найголовніше, він—мета нашого життя...
Ах, Акиме Андрійовичу, як мені приємно зрозуміти вас!
Яка я рада, що ви так вірно розумієте все!

І відтоді вона перестала відрізняти Шебуєва від хороших людей, яких, проте, вона налічувала навкруг себе десятки.

Та особливо близько і швидко зійшовся з Шебуєвим молодий санітарний лікар Павло Іванович Малинін. Це був високий і стрункий чоловік з красивими, темними очима і з гострою чорною борідкою. Він носив довге волосся, писав вірші і частенько друкував їх по товстих журналах, але ставився він до них якось недбало, сам же сміявся з них і вигадував на них пародії. І в віршах його, інколи дуже щирих і красивих, і в пародіях на них завжди бриніло щось сумне, якась хворобливо деренькуча нота. Завжди задумливий і зосереджений, він був якось дивно тихий, рідко жвавішав, але дуже любив говорити про мізерність усього земного, про таємничу долю людства, про суперечності розуму й почуття в людині і про інші такі ж хитромудрі питання. Голос у нього був приємний, лагідний, і часом його ліричний песимізм, виливаючись із грудей у журливих баритональних нотах, наганяв на людей сум.

— Та годі вам нити, Павле Івановичу! — казали йому.

Він не ображався і замовкав, з доброю і журливою усмішкою поглядаючи на публіку. Його дуже любили в місті, і, здається, найбільше він привертав до себе любов своєю нещадною щирістю. М'яким, лагідним голосом, з тихою усмішкою в красивих очах він говорив усім такі речі і задавав такі питання, за які всяку іншу людину зненавиділи б. Але його слухали, ніяковіли перед ним, засоромлено посміювалися й відповідали йому і любили його. Бо всі розуміли, що людина ця не судить і не засуджує, а ніби чогось шукає в людях, шукає з болісним напруженням розуму й почуття.

Він і ввів архітектора в гурток Варвари Василівни. Виявилось, що він знав Шебуєва ще з часів студентства і що Шебуєв разом з ним слухав медицину, але з другого курсу перейшов до інституту цивільних інженерів. На ту пору він стояв осторонь від товаришів і мав серед них славу людини собі на умі. Було відомо, що він жив з уроків і часто голодував, але по допомогу ні до студентів, ні в благодійні товариства не звертався.

— Пам'ятаю, хтось сказав мені, що Шебуев — селянин, що, закінчивши вчитися в школі, він потай від родичів утік до міста... Дуже бідував, але якось примудрився підготуватися до екзамену зрілості і, нарешті, попав до університету. Багато чого розповідали про нього, та я забув і сплутав усе, хоч пам'ятаю, що розповіді були дуже цікаві, навіть з драматизмом, і справляли сильне враження, дуже похвальне для нього.

Вислухавши розповідь Малиніна, лікар став гладити бороду, що завжди було вірною прикметою його бажання висловитися.

— Панове! Доктор починає шукати думок у своїй бороді! — вигукнув Сурков, чоловік зухвалий, що завжди до всіх чіплявся і навіть зовні скидався на йоржа. Лікар терпіти його не міг і весь час з ним сперечався, але цього разу він не звернув уваги на вихватку Суркова. Видно було, що його глибоко зацікавила розповідь Малиніна.

— Я вважаю,— почав він,— я вважаю, що цей добродій — те, що зветься кар'єрист! Ви зверніть увагу — людина йде з університету в інститут інженерів... Це характерно,— чи не правда? Кар'єру лікаря, можливість вгамовувати болі й страждання людські не можна міняти на кар'єру інженера, так! Скажу більше,— якщо він дійсно мужик, то вже, мабуть, кар'єрист... Вони всі, оші наші мужички, дуже жадібні до грошей,— це факт. І це природна річ, бо, за їх уявленням, гроші — величезна сила, яка все нівелює, все купує, на все готова... Вони виховані в цьому, і я, розуміється, їх не обвинувачую. Вони все життя і скрізь бачать могутність грошей, вони не можуть не помічати, що людина з грішми завжди права... Та й взагалі мужик щось особливе з погляду моральної будови... І, скажу, він навіть і тоді, коли порядний, неодмінно приховує десь у собі... жадібного на гроші хитруна... Знову-таки я його не обвинувачую. Жадібність ця — його природна властивість і залежить від умов побуту. Він голодний, а тому він жадібний...

— Дозвольте спитати, докторе,— ввічливо звернувся до нього Сурков,— ви ж, здається, міщанин з походження?

— Так, я міщанин... Ну, а що ж далі?

— Зробивши таку цінну характеристику мужика, чи не можете ви накреслити нам схему міщанської душі, мі-

шанської моралі? Звичайно, не в тоні сповіді, а так, злегка...

Лікар зневажливо подивився на нього і відповів:

— Вам би, добродію, мав би бути відомий той факт, що на певному рівні інтелектуального розвитку людина втрачає типові риси особливостей свого класу...

— Тобто я повинен припустити, що рило свині, яка вивчила, наприклад, філософію, може облагородитися аж до схожості з обличчям Діогена? Ні, я це пожартував, я не можу припустити такого переродження... Але дозвольте, міщанин може переродитись, а мужик — ні?

— Ступінь висоти самосвідомості у міщанина, як мешканця міста, як людини більш культурної, ніж мужик з його примітивним світоглядом, обумовлює і гострішу самокритику...— поважно й переконливо доводив лікар.

Суперечки з Сурковим звичайно затягувалися без краю,— ця людина уміла всіх дратувати, наче оса. Публіка, звикши вже до його парадоксів, нечемностей і задирливості, припинила його суперечку з лікарем, попросивши Малиніна сказати свою думку про Шебуева.

— Та я ж знаю його не більше за вас,— ухильно відповів він.

— Ну, годі! — сказав лікар.— Визначте, як він — подобається вам,— не подобається? Що саме промовляє за нього, що проти, на ваш погляд? Ваше визначення має для всіх велику цінність... ви такий у нас... такий...

Малинін з докором глянув на нього і переконливо заговорив:

— Я не люблю визначати людину... Це значить — ображати її, стискати складність її душі... Це недобре... Проте, я можу сказати, що він зовсім не схожий на мене, і вже одне це — дуже велике достоїнство... В ньому сила є...

Розмова про Шебуева зам'ялася після цих сумних слів. Малиніна вважали закоханим у Варвару Василівну, і його відмову говорити про Шебуева зрозуміли, як вияв початку ревнощів, хоч ставлення Малиніна до архітектора, здавалося б, не могло припускати такого тлумачення. Малинін мало не щодня бачився з Шебуєвим, був у нього на квартирі, ходив з ним гуляти і, мабуть, широким прив'язувався до нього. І Шебуєв завжди дивився на сумного чоловіка лагідніше й ласкавіше, ніж на інших, а в розмові з ним чогось навіть знижував голос.

Крім Малиніна та інших досі названих осіб, найближчими членами гуртка Варвари Василівни було ще кілька чоловіків. Один з них — Пилип Миколайович Хребтов — являв собою на диво курйозну постать. Довгий, сутулий, з кривими ногами і страшно побитим віспою обличчям, він був дуже короткозорий. Але його золоті окуляри, мабуть, погано допомагали йому, і він смішно витягував голову вперед, що разом з його зігнутих тілом і напруженим поглядом якихсь нерухомих світлих очей справляло надзвичайно дивне враження. Здавалось, він бачить у далині щось для нього дуже привабливе, щось уперто спокусливе і хоче стрибнути туди, у цю далину. Весь він був якийсь чіпкий, підстерігаючий і твердо впевнений у чомусь, відомому тільки йому.

Він учився в університеті, та курсу не закінчив і тепер працював управляючим у місцевій книгарні. Син кравця з походження, він мав у місті серед ремісників безліч родичів та знайомих. Часто-густо він бенкетував на весіллях, іменинах, хрестинах і навіть «просто так» у мідників, чоботарів, кравців. Ставився він до цих бенкетів як до справи дуже серйозної та важливої і від запрошень ніколи без поважної причини не відмовлявся. Він писав своїм знайомим різні ділові папери, втручався в їх сімейні справи, навіть вів у суді і виграв дуже складний процес ремісничої управи з містом. Здається, він взагалі був у цьому середовищі людиною корисною і, мабуть, у міру сил впливав на нього. Завдяки саме його ініціативі й допомозі при ремісничій управі відкрито було дуже непогану бібліотеку й читальню. Любив він випити, але, випивши, не втрачав якоїсь пристойної і скромної впевненості в собі і не ставав балакучішим, ніж будучи тверезий. Він не любив розмовляти, і, коли у Варвари Василівни починались суперечки на абстрактні теми, Хребтов тихо сидів десь осторонь, засунувши під стілець свої криві ноги, уважно слухав, низько схилившись уперед, і, впираючись у коліна руками, весь час швидко ворушив пальцями. Це була його звичайна поза, до неї всі звикли, і вона не збуджувала здивування. Але, коли при ньому починали обговорювати якесь, хоч би й незначне питання практичного життя, Хребтов зараз же чіплявся до нього з різних сторін і не відступав уже до того часу, поки справа не з'являлася перед ним мов очищене від шкаралупи яєчко.

До Шебуева він спочатку поставився з великою увагою та цікавістю. Слухаючи його мову, він ще більше нагинався вперед і швидше ворушив пальцями. Та незабаром йому, очевидно, щось не сподобалося в архітекторові, і це зараз же всі помітили: він перестав слухати Шебуева. Звичайно, його зараз же спитали — в чому справа.

— Я, може, помиляюсь: з мене поганий психолог, — тонким, пронизливим голосом заговорив Хребтов. — Мені здалося, що він поблажливо ставиться до всіх нас, ніби з якоїсь вищої точки зору... Знаєте, щось самодостатнє звучить у ньому. Це мені не подобається... це що ж таке! І потім, коли це так, коли вища точка зору, то хай з'ясує... Безперечно, що в нього є своя програма... Але ж це не резон для того, щоб... так дивно ставитися до нас...

— Він — буржуй! — гаркнув своїм величезним басом Кірмалов, товариш Хребтова в його стосунках з ремісниками, а за спеціальністю — архієрейський півчий, співробітник місцевої газети і безпросипний п'яниця. Це був типовий представник талановитих і тому нещасних руських людей. У дрібних оповіданнях з побуту півчих та робітників, які він друкував у місцевій газеті, завжди було багато палкої любові до людей і хоч грубої, але дуже хвилюючої душу поезії. Було в них і знання побуту і вміння схоплювати характерні риси... І завжди при читанні цих оповідань з сумом почувалося, що автор міг би сказати більше, ніж сказав, міг би краще сказати і навіть до жаху за людей схвилювати душу читачеві. Але чогось не вистачало автору...

Чоловік цей тримався неприродно прямо і говорив ревучим басом і мав щось схоже з фабричним димарем. Коли він говорив, було навіть дивно бачити, що з його величезного рота не йде дим. Очі в нього були натхненно безумні, волосся на голові завжди розпатлане, одягався він брудно й недбало і взагалі справляв враження людини брутальної, звіроподібної. Але в той же час він тонко чув і чарівність звучного вірша, і гірку отруту суму в тужливій руській пісні; він безумно любив хорошу музику, глибоко розумів її красу і сам напрочуд гарно грав на гусях. Більшу частину свого часу він проводив з робітниками та різними голодранцями по шинках і трущобах, а коли розповідав про них, — гнів, скорбота,

пристрасна любов до людей переливалися в його голосі і виблискували в очах...

А Володимир Ілліч Сурков відігравав у гуртку роль дріжджів. Маленький, тонкий чоловічок, швидкий у рухах, з круглою голівкою, на якій коротко пострижене і шорстке волосся стояло щетиною,— він був такий моторний, задирливий, зухвалий і навіть трошечки злий. З'являвся він із своїм гострим носом, осідланим пенсне, кидав у публіку дві-три фрази — і всі збуджувались, сердились, накидалися на нього. Він солодко примружував свої чорні мишачі очиці, задержувато піднімав носа вгору і говорив ще щось дражливе. Йому, мабуть, дуже подобалося дратувати людей, і він заради цього рішуче не щадив себе. Інколи він надзвичайно серйозно і навіть ніби з щирим запалом обстоював просто-таки дикі парадокси та вихватки, обурюючи всіх.

Так, наприклад, одного разу в якомусь місті під час пожежі в домі трудолюбства згоріло живцем двадцять чотири старі жінки. Сурков зараз же скористався з цього трагічного факту і дуже переконливо став доводити, що для суспільства і держави палити старих чоловіків і жінок надзвичайно вигідно і що згодом це буде навіть законодавчим порядком заведено в життя як захід надзвичайно вигідний. З чудесно зробленою серйозністю на своїй жвавій пиці він став обчислювати, скільки затрачається грошей на опікування старих і скільки пудів можна мати кістяного добрива, якщо їх палити без зайвого клопоту. Операція виходила, дійсно, дуже вигідна. Звичайно, його присоромлювали, докоряли, навіть лаяли, але все ж сперечалися з ним. І щоразу, коли суперечка кінчалась, всі почували, що в головах ніби посвіжішало, ніби з мозку порох стерто цією безглуздою, але завжди гострою, а інколи навіть блискучою суперечкою. Сурков був єдиним сином заможного старика-чиновника, що вмер, лишивши синові неабиякі достатки. Він недавно скінчив університет, записався в помічники до одного з місцевих присяжних повірених і — на цьому зупинився.

Незабаром після того, як він увійшов у гурток Любимової, він одверто заявив:

— Панове! У місті цьому,— я хотів сказати: у цьому вмістилищі ідіотів та шахраїв,— ви — найпорядніші й найцікавіші люди, а решта це просто харч, що його готує доля для смерті, цієї ненажерливої свині. Але й ви — теж

досить-таки безбарвні люди, і ніяких нових стежок у житті вам не прокласти, запевняю вас. Усе ваше життя ви йтимете старими шляхами, помаленьку, низкою одне за одним, наче сліпі...

Лікар образився й надувся, Хребтов не звернув на цю вихватку ніякої уваги, Кірмалов проричав щось незрозуміле, а Варвара Василівна, якій Сурков одразу дуже сподобався, глянула на нього здивовано і хотіла щось сказати, та її випередив Малинін.

— Чому так? — тихо спитав він і з напруженням в очах вступився в Суркова.

— А тому, що ви тільки сумлінні й вірні... лакеї ваших ідей. Ви йдете не в ногу з ними, а позаду них... І ви далеко більше вдихаєте куряви від руху ідей, ніж повітря, освіженого їх рухом...

Тут втрутився лікар — артилерія гуртка, — і незабаром по всій лінії життєвських питань закипів жорстокий бій.

Ближче за всіх Сурков зійшовся з Кірмаловим і, мабуть, не так із симпатії до нього, як для оригінальності. Зовні обидва вони один одного заперечували. Один — брудний, патлатий, незграбний, з запаленими пияцтвом і безліччю невисловлених почуттів очима, другий — тендітний, з гострою та своєрідно красивою мордочкою тхора, напахчений тонкими духами, хизувався своїм умінням говорити дотепи... Один — напівписьменний, другий — пересичений книгами, які він читав на трьох мовах.

Хоч як ухильно поведився Шебуєв щодо виявлення своїх симпатій до представників місцевого товариства, але незабаром усі члени гуртка Любимової з задоволенням помітили, що архітектор одверто бажає познайомитися з ними ближче. Хребтова це трохи занепокоїло.

— Треба б, знаєте, примусити його розговоритися... як ви вважаєте, панове? Для мене це має неабияке практичне значення... Ходить чоловік та й ходить... сидить, слухає... А навіщо ходить? Що, власне, його приваблює? Це треба зрозуміти.

— Так, це цікаво, — погодився Малинін і запитально глянув на Варвару Василівну.

— Ну, що ж? — сказала вона з усмішкою. — Ви от попросіть Володимира Ілліча, — він вам його...

— Я вам його розколупаю! — з запалом вигукнув Сурков.

І він виконав свою обіцянку з цілковитим і навіть

блискучим успіхом, хоч це вдалося йому без особливих труднощів. Він уже і раніше не раз намагався приголомшити Шебуєва різними дикими вихватками, але архітектор тільки реготав, уважно приглядаючись до нього. Та ось одного разу він підсів до Шебуєва, і хитро почав розводитися на цікаву тему про шкідливість для людей розумового розвитку. Всі мовчали, чекаючи, як відіб'є Шебуєв град парадоксів меткого юнака. Архітектор теж спочатку мовчав і тільки люб'язно всміхався, але з обличчя його не можна було сказати, в якій мірі щира ця люб'язність. І зненацька, у момент найвищого розвитку натхненних дурниць Суркова, він, на загальне здивування, дуже серйозно і з задоволенням у голосі заявив:

— Я можу багато в чому погодитися з вами...

— Що-о-о? — недовірливо вигукнув той, окинувши публіку торжествуючим поглядом.— Швидше, Акіме Андрійовичу, візьміть назад ваші слова!.. Чи бачите ці допитливі погляди? Чекають пояснень від вас... ага! Ви погодилися в чомусь з еретиком...

— Який з тебе еретик? — хитнувши патлатою головою, густо сказав Кірмалов.— Ти блазень, а не еретик...

— Єгоре, ти брешеш! Я — еретик, якщо я блазень. Усі блазні — еретики, бо всі блазні — сміливі розумом люди, а всі такі люди — еретики...

— Ач закрутився! — вже з задоволенням зауважив півчий.

— Ви сидите серед дворових людей російського вільнодумства! — говорив Сурков Шебуєву, все більше розпалюючись.— Російське вільнодумство давно вже лягло татарським ігом на раболіпні уми руських людей. І всі, тут присутні, закуті в кайдани вільнодумства, сидять у колодках різноманітних ізмів і самі ж оці колодки все тугіш стягують. Це мовою рабів зветься саморозвитком і становить звичайне російського інтелігента заняття, дуже солодке для нього. Я ж являю тут відданого холопа справжньої свободи розуму...

— Це не свобода, а чорна німіч,— байдуже прогук Кірмалов.

— Добре, Єгоре! У важких і сирих твоїх словах завжди є кров! Так, правильно,— я хворію на випадки суперечності всьому існуючому... Ну, а на твою думку — у чому свобода?

— Я, брат, не знаю... Я хіба що знаю? Я просто по-

чуваю, що ти не від свободи говориш... а так собі... від пустощів... з нудьги... для баламутства... От!

— Браво! — вигукнув Сурков, голосно ляснувши долонями. — Браво і — правильно! Ти маєш рацію, — ти ніколи не пізнаєш свободи... ні-ко-ли! І правильно, що я з нудьги говорю... Але — йди до біса і не перебивай мене...

— А мені можна сказати вам два слова, Володимире Іллічу? — попросив Малинін, лагідно всміхаючись.

— Вам? Будь ласка... Я вже давно почуваю, що ви приготували кривий ніж вашої цікавості і бажаєте з ніжною посмішкою штрикнути мене в бік... брр... Але — прошу! — я готовий...

— Я, знаєте, слухаючи вас, завжди в душі дивуюся, — заговорив Малинін, і дійсно його очі лагідно всміхались, — навіть ви показуєте себе таким... ніби ви злоститесь, усе заперечуєте? Зовсім не можна припустити, щоб ви й насправді не мали в собі віри при такій збудливості почуття... Я, знаєте, думаю, що у вас уже є величезна віра в щось... Але, мабуть, вона ще не зовсім ясна вам, не спалила ще собою суперечностей вашої душі... хоч ви її вже відчули напевно... Тільки так я й можу пояснити запал вашого заперечення і всі ці ваші, на перший погляд, безцільні жарти...

Малинін замовк.

— Ну? Далі... — сказав Сурков, піднявши вгору ніс і допитливо дивлячись на Малиніна в своє пенсне.

— Більш нічого... Я ж це для себе зауважив...

— Гм... Чорт! Проте й за це спасибі... Повертаюсь до початку... От, Акиме Андрійовичу, подивіться на цього найкращого з російських поетів... серед санітарних лікарів. Він являє собою прекрасну ілюстрацію до мого твердження, що розумовий розвиток шкодить людям... Розум у нього — мікроскопічний... пробачте, Павле Івановичу! — я хотів сказати: розум — мікроскопічної будови... Людина ця з дивовижною виразністю бачить всілякі дрібниці, зовсім непомітні для інших. І він весь час шукає, розглядає їх, оцю невидиму мошкару, що населяє душу людську, оці мікроби психіки... Він нікуди не йде, а все тільки тупцює на одному місці, оглядається на всі боки, мацає ґрунт, наче сліпий, але зробити крок уперед — не може. Він засліплений розумом; це дуже поширена хвороба у нас — сліпота душі від зіркості розуму... І коли та, яку Павло Іванович згодом покохає, скаже

йому, розкривши обійми: «Іди до мене!»—він замислиться й запитає її: «А ти мене лоскотати не будеш?» Бо він, напевне, не зносить лоскоти. Ви ж боїтеся лоскоти?

— Боюсь,— сказав Малинін крізь сміх.

Сміялися всі; бас Кірмалова гримів і панував над усіма звуками.

— Дозвольте! — жваво вигукнув Шебуев, який весь час з помітно напруженою увагою слухав розмову, розглядаючи публіку.— Не треба більше ілюстрацій! Я вже сказав, що у вашій, розуміється, дуже парадоксальній думці основа все-таки, як на мене, жива й здорова...

— Шшш! — зашипів Сурков з комічним жахом на своїй круглій мордочці.— Знову ви погоджуєтеся зі мною? Збагніть же,— о нещасний самогубцю! — що це не заведено тут!

— Не пустуйте, Володимире Іллічу,— серйозно сказала хазяйка.— Це дуже важливо... Будь ласка, Акиме Андрійовичу...

Шебуев вмовстився в кріслі зручніше і з серйозним обличчям заговорив, явно стараючись притишувати свій голос і з видимою обережністю добираючи слова.

— Я згоден з вами,— та, мабуть, і всі погодяться з тим, що надміру розвинений інтелект завжди ослаблює безпосереднє почуття. Навіть більше — часто він підточує і самий інстинкт життя... Розвиваючись на ґрунті інстинкту, він живиться його соками, і хоч він не паразит, а корениться у почутті буття, з ним споріднено об'єднаний і являє неминуче властиве людині прагнення до самопізнання, проте зростанню його треба б ставити певну межу, для того, знаєте, щоб він не випереджав людину, бо ж в основі своїй — людина це інстинкт життя, втілений у певну форму матерії... Так от межу надмірному зростанню інтелекту ставити, мабуть, необхідно... і ставити її могло б почуття самозбереження. Але воно чомусь обминає зручний для втручання в зростання інтелекту момент, і рівновага сил у людині порушується: людина випереджає саму себе... А знаєте, погано, коли немає в людині рівноваги, коли вона внутрішньо викривлена і сама з себе з боєм рветься кудись... рветься тому, що розум її зайшов у напружену суперечність з почуттям...

— Гм...— сказав лікар, поблажливо всміхаючись.— Думка дивна... А якщо це зростання інтелекту створить з людини Канта,— що ви скажете?

— Що скажу? А скажу, що Кант був дуже жалюгідною і покаліченою людиною, бо він не знав нічого в житті, крім своєї філософії. Але все ж він — Кант, і нехай він жалюгідний, нехай він тільки жертва нам, нашому прагненню пізнати таємниці буття... Нехай він усе життя думав і, можливо, ніколи не почував, що він живе. Його нещастя корисне для нас, воно — наша гордість і слава. І, звичайна річ, для загальної користі життя такі люди потрібні, що не перешкоджає мені вважати їх виродками. Треба бути саме Спінозою, але не людиною, щоб мати насолоду від споглядання того, як павуки пожирають один одного, і не побажати іншої насолоди. Таких... мудреців я не вважаю за людей: не можу! Я буду дивуватися силі їх думки і навіть схилюся перед цією силою, але однобічно розвинена людина — не ідеал людини. Канти й Спінози — тільки величезні голови, Бетховени — тільки напрочуд розвинені вуха і пальці. А життя хоче гармонійної людини, людини, в якій інтелект і інстинкт зливалися б у струнку цілість. Потрібна така людина, усі здібності якої були б приведені до ладу рівномірного і, одна одну відтіняючи, завжди, всі і завжди, гармонійно відгукувалися б на кожне враження буття. Потрібна людина не тільки розумна, а й добра, така, що не тільки все розуміла б, а й усе почувала.

— Чи не надрукувати в газетах об'яви: потрібна людина та інше — вашими словами? — не втерпівши, сказав Сурков і зараз же збагнув, що це в нього вийшло недоречно і безглуздо.

— Людина повинна бути всестороння, — мигцем глянувши на дотепника, казав Шебуев, — і лише тоді вона буде життєздатна і життєдіяльна, тобто вмітиме не тільки пристосовуватися до життя, а й змінювати його умови відповідно до зростання свого «я»...

Усі з напруженою увагою слухали впевнені слова Шебуева. Говорячи, він некрасиво змахував руками, і голос його то підносився до високих різких нот, то падав глухими ударами, так що здавалося, ніби архітектор рубає щось.

У безумних очах Кірмалова, непорушно втуплених у Шебуева, виблискувало якесь похмуре почуття. Сурков примружився і, гостро всміхаючись, нервовим рухом руки гладив своє щетинисте волосся. Хребтов, сидячи

в кутку на стільці, весь зігнувся, нахилився вперед і підставив вухо, наче ловлячи слова архітектора. На обличчі лікаря виявлялась зарозуміла зневага, а Малінін зажурено дивився в обличчя Варвари Василівни. Вона, спершись ліктями на стіл і нахиливши голову, з напруженням вдивлялася в те, як швидко змінювало вираз обличчя Шебуева. Архітектор говорив, звертаючись то до цього, то до того, і з очей його було видно, що він пильно стежить за враженням.

— Так от, панове, визнаймо потворний розвиток інтелекту необхідним для виняткових людей, схилімося перед ними, коли це потрібно нам,— їм не потрібно, я думаю,— і щиро пожаліймо їх... І погляньмо тепер на себе, на те, що ми ж назвали «інтелігенція». Нас, як відомо, обвинувачують у пасивності, у дряблості, кажуть, що ми — люди слова й думки, а не діла, що наш вплив на життя мізерний і взагалі ми — матеріал непридатний для побудови нового життя на землі. Треба думати, що все це правда; вже хоч би тому правда, що це ж наші судять нас, це ж самоосуд палкий, щирий, інколи злий і жовчний, але завжди правдивий. Я кажу — завжди правдивий, так! Ми всі — дійсно люди — пробачте на слові! — жалюгідні й нещасні. Нас так багато!.. Нас дуже багато, панове! І кількісно — ми давно вже сила. У нас багато бажань, гарних і чесних... далі в нас потоки промов і — ні крихти діла! Ну, може, крихти є... Всі ці журнали, романи, статті — от крихти... саме — крихти, не більше... дехто з нас пише, інші — читають, прочитавши — сперечаються, посперечавшись — забувають прочитане, а віз наших ідеалів і досі там, якщо не посунувсь назад. Рак бере гору, в той час як шука робить собі кар'єру, а лебідь з поламаними крилами сидить, де наказано, і співає лебединої пісні... не дуже зворушливо і звучно співає, кажучи по совісті... Всі ми наче з похмілля, хоч ніякого бенкету не бенкетували... Смаку до життя в нас нема. Що таке для нас життя? Бенкет? Ні. Праця? Ні! Битва? О ні!.. Життя для нас щось нудне, тягуче, сіре, якийсь тягар. Ми несемо його, зітхаючи від втоми і скаржачись на важкість ноші. Чи любимо ми жити? Любов до життя?.. Це навіть звучить цілком по-чужому для нашого вуха. Ми любимо читати, сперечатися, ми любимо наші мрії про майбутнє... проте, платонічною любов'ю любимо їх, безплідною любов'ю... — Батечку! — вигукнув Сурков. — Та це ж якась за-

упокійна літургія! Ми такої розмови не можемо довго терпіти.

— Ні, вже потерпіть! — з усмішкою, але наполегливо сказав Шебуев.— Життя — цей прекрасний процес творення ідей, нагромадження краси й мудрості, невтомного будування нових форм, процес таємничий, глибоко цікавий і радісний, так! радісний! — життя ми не любимо. Любимо ми щось часткове, щось вигадане нами... тільки не ідеал нового життя! Любов до ідеалу — почуття діяльне і палко схильне до жертв... Навіть жінок, любити яких нас так уперто примушує інстинкт,— ми й жінок не любимо. Нема чим! Нема почуття! Відсохло в нас серце у мудруваннях лукавих! Жінка для нас — фізіологічна потреба і — тільки, а морально, естетично вона нам уже не потрібна. Візьміть, для прикладу, наші сім'ї... Почуття наше вкрилося книжковим порохом, поїдене міллю досить пошленьких сумнівів, якими ми ще й хизуємось... Послухайте наших поетів та письменників... Особисто досвід кожного з нас разючо мізерний. Ми ж не знаємо життя,— з дитинства вчимося грамоти років по десять підряд, а потім живемо в кутках на утриманні своєї уяви. Живимося ми більше літературою, а здорову поживу безпосереднього враження наш мозок відмовляється перетравлювати. Коли життя глузливо кидає нам у лице однією із своїх незліченних суперечностей, ми зараз же беремося за книжку, подивитися,— а що там з цього приводу написано? Та й годі... Так, ми живимося переважно книгою і занадто розвинули наш розум на шкоду здоров'ю почуття... Ми всі — розумні і все розумнішаємо... Разом з тим ми стаємо дедалі пасивніші, і враження буття викликають у нас не звучний та здоровий відгук, а якесь хворобливе деренчання душі... Дуже ми жалюгідні люди, панове!..

Шебуев оглянув усіх з непевною усмішкою в очах і, хитнувши головою, замовк. І публіка мовчала, трохи пригнічена його довгою промовою. Всі сиділи нерухомо, лише Сурков крутився на стільці, запитливо й злорадно поглядаючи то на того, то на цього. Перший отямився лікар.

Поважно погладивши бороду, він поправився в кріслі, тихенько кашлянув, ніби запрошуючи всіх звернути на нього увагу, і заговорив:

— Віддаючи належне переконаності і, так би мовити,

вагомості почуття, вкладеного вами у вашу промову... я проте мушу заявити вам, що все це — і промова і почуття — суб'єктивне. Нападки на інтелігенцію лунають давно і далі лунатимуть... І я не проти цього, о ні! Звичайно — самокритика, самоаналіз і, так би мовити, само-пе-ре зі-рка — це необхідне. Але, скажу, чи не занадто багато самокритики? І я рішуче не можу погодитися з вашим поясненням причини пасивності нашої... Я навіть заперечую пасивність. Ви занадто похмуро накреслили все це і — пробачте! — поверхово, утрировано... Треба ж погодитися — ми все-таки працюємо. Хто дає тон і напрям у земстві? Ми, — ви цього не станете заперечувати. Журналістика — вже суціль справа інтелігенції. Недільні школи, безліч просвітніх товариств... Та чи мало ми можемо налічити заслуг за собою? А та непохитна опозиція консервативним впливам, яку ми так стійко витримуємо? В одному я можу погодитися з вами — нас дійсно багато, і ми — сила, це факт! Ми все зростаємо й зріємо... Ви забули згадати про те, що існують серйозні зовнішні перешкоди, які затримують наше зростання. Це має дуже велику вагу і багато що пояснює... Ну, а вихідна ваша точка зору — вона... парадоксальна, погодьтесь. Це вже щось в душі Володимира Ілліча, який, мабуть, внутрішньо блаженствує тепер, хоч і не показує нам цього...

— Не намагайтеся читати в серцях, докторе, і плетіть далі ваше заперечення, — сказав Сурков, покручуючи свої маленькі вуса.

— Я скінчив... — оголосив лікар.

Шебуєв нахилив голову і хотів щось сказати, але в цей час заговорив Малинін.

— Мене не так цікавить ваша основна думка, Акиме Андрійовичу, як процес її створення. Як, під якими впливами створилась ця думка? Мені вона уявляється породженою відчаєм...

— От тобі й маєш! — вигукнув Сурков здивовано.

Було видно, що Шебуєв теж здивувався, але він промовчав, посунувся до Малиніна, і на обличчі його з'явилась люб'язна готовність слухати.

— Мені здається — прийти до переконання, що зростання інтелекту калічить людей, міг тільки той, хто зневірився у благотворній силі думки, у творчій здатності розуму. Ваше переконання — занепадницьке, декадент-

ське. Я думаю, що декадентство — це відчай людей, спантеличених суперечностями життя. Ваша думка ніби кричить — назад! А заклик назад — заклик переляку, заклик відчаю...

— Дозвольте! — спокійно сказав Шебуев, ніби мацаючи очима Малиніна, — я ж говорив про надмірний розвиток інтелекту, я вказував, що його перевага над почуттям фатально знесилює людину. Людину рухають бажання, а не логіка. Коли ж буде розвиватися тільки думка, як можлива цільна, гармонійна людина?

У цей час розлігся похмурий і ніби озлоблений бас Кірмалова:

— Ніякої гармонії в людині ніколи не буде! І не треба гармонії! От!

Він часто закінчував свою мову вигуком «от!» і вимовляв його якимось дивно, одним звуком — «от!», причому «о» здавалося якимсь величезним, а «т» було майже не чути. І звучав цей вигук так, наче його з грудей Кірмалова вибивав якийсь важкий, невидимий удар.

— Гармонія — вигадка! Як можна, щоб гармонія, коли мільйони — мало не звірі? Спочатку олюднимо мільйони, а потім гармонія, коли треба... Але — не буде гармонії! Не треба! Потрібна не рівновага, а щоб усе кипіло... Щоб людина завжди носила в собі вогонь. Де ж вогонь, коли рівновага? Треба горіти, щоб усім стало світло... От!

Він суворо оглянув усіх і разом із стільцем шумно посунувся кудись убік. Йому не відповіли: на його слова мало звертали уваги, — один лише Сурков схвалював їх. Тепер же тільки лікар поморщився і пробурмотів півголосом:

— Терпіти не можу нічого істеричного!

А Шебуев кинув услід йому лагідний, співчутливий погляд і знову звернувся до Малиніна, змахнувши руками і вдаривши ними себе по колінах:

— Відчай, кажете ви? Це не моя спеціальність. Мені тільки тридцять два роки, я здоровий, умію працювати... Дозвольте мені зробити спробу з'ясувати мій діловий погляд на життя.

Хребтов підвівся з стільця, нечутно підійшов ближче до архітектора і став біля нього, спершись на крісло, в якому сидів Володимир Ілліч.

— Я думаю от що: усім нам пора вже зрозуміти, що наш час — час видатних практичних діянь, які вимагають не тільки енергії розуму, а й напруження і витривалості почуття. Мені здається, що ми вже досить довго міркували про те, що робити, і дж жили, нарешті, до пори, коли треба все робити. Хто що здатний... Ми повинні і зобов'язані пустити в обіг назбираний нами духовний капітал...

— Цілком правильно! — спокійно сказав Хребтов своїм тонким голосом.— Тепер виникає питання про метод... про способи...

— Та ви, здається, радикал або щось у цьому дусі? — вигукнув Сурков і подивився на архітектора підозріло і з розчаруванням.

— Я прізвиська не боюсь. Називайте, як хочете... але послушайте!

— З охотою! У вас є свій власний запах...

— Це комплімент?

— Може...

— Спасибі! Так от, панове: ми живемо колоніями, сектами і ні самі далі будинку однодумця не ходимо, ні до себе єретика не кличемо. Це буває, на мою думку, тому, що ми оцінили самих себе трошки вище, ніж варті насправді, і розвинули в собі певну гидливість щодо людей, які думають інакше, ніж ми. Це — аристократизм нашого розуму... шкідливий наріст! У ньому є щось підозріле для мене, і, не приховую, інколи мені здається, що це — просто страх перед життям. Ми ніби виявляємо сумнів щодо сили та гостроти нашої зброї, щодо вміння володіти нею... Ми чи не боїмося, що те, у що ми віримо, зіткнувшись із життям, розіб'ється об твердині темноти й забобонів...

— Скільки я розумію — йдеться про так званого обивателя? — з посмішкою сказав лікар.— І, здається, ви бажаєте, щоб я пішов до нього, пив з ним горілку, грав у карти й поміж усім цим очищав його душу від вікової кіптяви забобонів тощо?

— Доктор грає в карти з людьми тільки такої ж висоти розуму й духу, як він сам. Горілки не п'є, а п'є вино... — поважно пояснив Сурков Шебуєву.

— Ні, панове! — вигукнув архітектор, підводячись із стільця і енергійно хитнувши головою.— Жити треба, жити можна, і можна дуже гарно, багато й весело жити.

Я певен, що навіть дерева, коли вони ростуть, то відчувають насолоду від процесу зростання; ми ж, люди,— і люди хороші, чесні, розумні,— ми не відчуваємо втіхи жити! У цьому є щось незрозуміле, неможливе, це щось вигадане, неприродне для живої істоти... Для людини — життя прекрасне! Для істоти, обдарованої свідомістю, завжди є що почерпнути з бурхливого потоку життя...

У горлі Шебуева щось клекотіло, його незграбна постаць сміливо випросталась і хоч не стала від цього красивішою, але набрала чогось виразного та оригінального. Широкий і якийсь чотирикутний, він став дивно скидатися на ті великі мармурові камені, що їх ставлять над могилами. Але очі його виблискували яскраво, і в них була та чарівна щирість, що надає краси й потворі.

— Неправда, що життя похмуре, неправда, що в ньому тільки виразки та стогони, горе й сльози! Навіть у його похмурому є благородне й красиве. Серед його виразок є благородні рани, здобуті у битвах за права людей, за розширення для них шляху до світла і свободи! Серед його стогонів звучать благородні прокльони переможених героїв, звучать і кличуть до помсти! У потоці сліз є й сльози радощів... У ньому не тільки пошле, а й героїчне, не тільки брудне, а й світле, чарівне, красиве. У ньому є все, що схоче знайти людина, а в ній є сила створити те, чого нема в ньому! Цієї сили мало сьогодні,— вона розвинеться завтра! Життя — прекрасне, життя — величний нестримний рух до загального щастя і радості. Я вірю в це, я не можу не вірити в це! Я пройшов тяжкий шлях... ніхто з вас і навіть всі ви вкупі не знали стільки горя, страждань і принижень, як я знав! О, так, я — знав! З мене живцем здирали шкіру, так, здирали! Мені грубими руками розкривали серце і плювали в нього плевками пошлого знущання з мене... Мене одного разу били пучком соснової лучини по спині, і лікар вийняв у лікарні з мого м'яса сорок сім скалок... Але — життя прекрасне!

При словах його про скалки на блідому від хвилювання обличчі Варвари Василівни виявився жах, і вона простягла до нього руки. Але він не помітив її руху, охоплений пристрасним збудженням.

— Коли мені було років з п'ятнадцять, хазяїн мій, безграмотний мужик і п'яниця, гукав мене і примушував розповідати йому про те, як земля крутиться навколо сон-

ця. Я пишався на ту пору своїми знаннями; нічого кращого, ніж вони, не було в житті моєму. І, розповідаючи про землю, я захоплювався до захвату, до забуття, хто я і де. Але в момент найвищого мого захоплення хазяїн брутально і глузливо переривав мою розповідь і посилав мене годувати свиней. Їх було семеро; вони сиділи у темному сажі, вони були величезні, ненажерливі й страшенно люті від темряви. Вони кидались на мене, зачувши запах харчів, збивали мене з ніг і давили своїми важкими тушами. Я падав у багно сажу і мало не захлинувся одного разу в ньому...

— Годі! О, будь ласка, годі! — голосно скрикнула Варвара Василівна.

— Не бійтесь! Не кричіть! Життя — все-таки прекрасне! Я ж прийшов знизу, з дна життя, звідти, де бруд і темрява, де людина — ще напівзвір, де все життя — тільки праця заради хліба... Там воно летить повільно, темним, густим потоком, але й там виблискують проти сонця неоціненні алмази великодушності, розуму, героїзму, і там є любов, і там краса — всюди, де є людина, є й хороше! У крихтах, у малих зернинах, так! але — е! І зерно не гине все: воно росте й розквітає, і дасть плід свого життя, о, дасть! Дасть! Повірте мені, що людина скрізь носить у собі бога, і, хоч би де й чим вона була, вона лишиться людиною і являє найкраще на землі! Право моє вірити отак я дорого купив, так! — але зате я маю це право на все життя! І в цьому праві інше я маю — право вимагати, щоб і ви вірили так само, як я, бо я — це правдивий голос життя, грубий крик тих, хто лишився там, унизу, відпустивши мене до вас для свідчення про страждання їх! Вони теж хочуть нагору — до самосвідомості, до світла, свободи!..

Наприкінці промови його голос звучав лунко, наче ревіння великої тварини, роздратованої голодом чи болем. Очі виблискували збуджено, навіть ніби гнівно, і було в їх блиску щось жорстоке. Коли його слова урвалися, він глибоко зітхнув і, торкнувши рукою голову, важко опустився на стілець. Минула хвилина мовчання, усі сиділи нерухомо, і навіть Сурков завмер, споглядаючи красиво обточені нігті на своїх пальцях.

— Здрово! — схоплюючись на ноги, раптом гаркнув Кірмалов таким голосом, наче у нього в грудях щось розірвалося. — Вірно! Свято! Я знаю, я теж проходив

крізь свинство... я теж усе бачив! Та в мене порвалася струна життя, і я деренчу. Я — дурень! Я сказав про вас — буржуй, так... Це мені сором... Пробачте! Я все зрозумів тепер... хоч і йолоп... От!

— Я дуже, дуже радий, що бачу вас таким...— серйозно і щиро сказав Шебуев, посміхаючись йому своєю хорошою посмішкою.

— Та-ак! — заговорив лікар з незрозумілим здивуванням у голосі і на обличчі.— Усе, що ви сказали нам,— сказано сильно, вагомо... хоч і суб'єктивно... І, розуміється, безпосередній досвід, як базис світогляду, міцніший від теорії... глибше залягає в душу... але, скажу, обмежуватися ним, піддаючи остракізмові теорії... було б односторонньою... Головну силу сказаного вами, скільки я розумію, становить цей бадьорий настрій, цей, такий рідкісний у наші часи, оптимізм...

— О, я не оптиміст! — швидко вигукнув Шебуев.

— Ні? Але дозвольте,— як же ми назвемо ваш настрій? Життя — прекрасне, кажете ви... На мій погляд — таке твердження становить характерний симптом оптимізму...

— Доктор мусить поставити діагноз вашої хвороби,— заявив Сурков незвичайним для нього грубим голосом.— Визначивши її як оптимістичний погляд на людей, він, мабуть, пропише вам близьке знайомство з ним, доктором, і... і ви швидко видужаєте, Акиме Андрійовичу!

— Ваші нечемності; любий Володимире Іллічу, не можуть зачепити мене, як і ваша дотепність не дає мені втіхи.

— О докторе! Не промовляйте так протяжно, такими довгими фразами... Слухаєш вас, і здається, що душа ваша кудись повзе з вас...

— Панове! — строго і спокійно вигукнула Варвара Василівна, підводячись із стільця і спираючися руками на стіл. Обличчя в неї було схвильоване, очі розширені, і дихала вона уривчасто.— Я прошу вас припинити ці недоречні — пробачте! — навіть непристойні дотепи й нечемності. Я думаю, що Аким Андрійович сказав більше, ніж ви помітили в його словах... Ви ображаєте його... і мене... і ще от їх, людей, які ставляться до життя серйозніше за вас...

Вона вказала жестом руки на Хребтова, який сидів, повільно потираючи руки з таким виглядом, ніби він при-

гадував щось, на Кірмалова, що понуро й роздратовано дивився в обличчя лікареві, і на Малиніна, який, спершись на стіл поряд з нею, міцно стиснув руками голову і, здавалося, не чув нічого.

— У словах Акіма Андрійовича було щось і для вас, Володимире Іллічу...

— Для мене? — примруживши очі, вигукнув Сурков, нітрохи не засоромлений доганою. — Нового для мене було небагато... але, повірте, Акіме Андрійовичу, я слухав вас із щирою насолодою. Якщо ваш голос і не крик життя, то це все-таки життєвий голос! Я навіть готовий поважати вас... далєбі! Кажу — готовий, бо не поважаю людей... На це в мене є причини... і, може, одну з них становить те, що я все життя обертався в колі людей безбарвних, млявих, позбавлених індивідуальності, людей інтелігентних, як ви вилаялись. А новим для мене були скалки. Сорок сім скалок у спину, але життя все-таки прекрасне!.. У цьому є щось фанатичне... Тут бринить захват раба-християнина, який горить, облитий смолою, і вже ноги в нього зуглились, а уста все співають хвалу богів!.. Це — красиво! Це — сильне і хоч і старе, а свіже! Панове! — завзято оглядаючи всіх чорними очима, дзвінко вигукнув Сурков. — Я щиро бажаю вам по сорок сім соснових скалок у спину. Докторе! Повідомте в «Новости терапії» рецепт для збудження життя — соснові скалки в спину раз на тиждень...

— Знову зіскочив! — похмуро сказав Кірмалов і безнадійно махнув рукою.

— Це занадто часто! — сміючись, сказав Шебуєв.

Він дивився на юнака, як великий, спокійний собаковод на грайливе кошеня.

— Ваші жарти стомлюють, Сурков! — з гримасою втоми на блідому обличчі заговорив Малинін. Він був якийсь пригнічений і хворобливо роздратований. — Невже ви не відчуваєте, що оце тут прочитали всім нам відхідну?

Шебуєв з доброю усмішкою, яка тремтіла на його губах, обернувся до Малиніна, але в цей час у кімнаті почувся тихий, глузливий свист.

Свиснув, звичайно, Сурков. Він свиснув, кивком голови скинув з носа пенсне, спритно спіймав його в повітрі і сказав:

— Ви вже злякалися, бідненький? О, заспокойтесь!

Може, вся ця гучна музика грала тільки збір на полювання, а не заклик до атаки.

І зараз же, здригнувшись, він осікся і навіть спотнів.

Кілька секунд усі мовчали, одразу відчувши, що стався дуже негарний вчинок, сказано щось двозначне і брутальне. І всі не дивилися на Шебуєва. А він, спокійно усміхаючись, стежив, як Сурков, стоячи серед кімнати і ніяково посміхаючись, шулився, мов від холоду.

— Що ви хотіли сказати?—тривожно пролунав різкий голос Хребтова.

Барвара Василівна скоса, винуватими очима глянула на Шебуєва, і, мабуть, підбадьорена його спокоем, спробувала розвіяти загальний настрій ніяковості.

— Ну, що ж, Володимире Іллічу? Признайтесь, що дотеп вийшов невдалим, і ми вам великодушно пробачимо...

Тут втрутився лікар.

— Володимир Ілліч, здається, забрехався у своїх жартиках. Це буває з дотепниками...

Але Шебуєв, помітивши зниковіння Барвари Василівни, перервав його мову.

— Ба,— сказав він, усміхаючись,— здається, словам... Володимира Ілліча, всі надали якогось... особливого значення?

Перед тим, як назвати ім'я Суркова, він на секунду замовчав. Очі його блиснули, і всім здалось, що от зараз він завдасть образи Суркову. Але він тільки усміхнувся і казав далі:

— Ви збентежили його, панове... і даремно. З його слів можна зробити лише один висновок — він розумна людина. Він висловив недовіру до мене... це природна річ... Для всіх вас я — таємничий незнайомиць. Володимир Ілліч, мені здається, тільки це й хотів сказати...

— Дякую вам, благородний рицарю! — низько вклоняючись Шебуєву, сказав Сурков,— може, він хотів уклоном сховати своє зашаріле обличчя.— Дякую вам! Віднині моє життя належить вам. Якби ви не прийшли до мене на допомогу — ці антропофаги, тобто людиноїдці, зжерли б мене з кістками... Дякую вам!

— Не варт... Поквитаємось... Пізнавши один одного ближче...

— О, так! І віднині це мета мого життя...

— Володимире Іллічу! — з досадою та гнівом вигукнула хазайка.— Ви сьогодні просто неможливі! Що це з вами?

Він жваво повернувся до неї, але в цей час почувся тихий, уривчастий від хвилювання голос Малиніна:

— В усьому, що ви сказали, Акиме Андрійовичу... найголовніше те, що ви... виставили себе посланником... представником від тих... від нещасних... з dna життя... Яка роль! Це ж свята, героїчна роль! Це страшенно високо... неймовірно тяжко... Мене вразила... до глибини душі потрясла ваша... сміливість... Я хотів навіть сказати — зухвалість... Прийти звідти, від тисяч живих, гинучих у темряві людей... зійти на верх життя й сказати про почуття, думи, бажання цих людей... і зворушити серця до жаху, до відчаю, який перероджується на шалену хоробрість... на палке прагнення допомогти їм... Для цього ж треба мати язик пророка Ісайї... Це ж... надмірно для людини! Звідти приходило... багато! Дехто володів пером, вони розповідали, і — що ж? От і тут, крім вас, є люди звідти — але що ж? Все більше й більше людей піднімається звідти... Вони приходять сюди... але не розширяють шляхів для тих, хто лишився там... не можуть чомусь подати їм руку допомоги...

— Ну, як це? — сказав Хребтов, наче ворона каркнула. І слідом за ним прогук бас Кірмалова:

— Руки закороткі...

Усі дивилися на Шебуєва, чекаючи, що він скаже.

— Ви мене здивували,— почав він із здивуванням і знизуючи плечима і якимось співчутливо дивлячись на Малиніна.— Я не бачу в своєму завданні нічого героїчного... і на роль пророка вже ніяк не можу претендувати... Мабуть, я говорив дуже невиразно й плутано... коли ви зробили такий висновок. Я ж, по суті, не сказав нового ані слова. Що я сказав? Не треба забувати тих, хто лишився позаду нас, тим більше не треба, що ми самі щойно з'явилися звідти. Ви зауважте — ми самі звідти,— це дуже важливо! Нам не з співчуття, не з вищих міркувань, а із звичайного розрахунку не слід забувати товаришів наших, які живуть у бруді тоді, коли ми потрапили на лоно культури. Нас, демократів по крові, ще не так багато для того, щоб нам не дбати про долю наших товаришів. Забувши їх, ми ризикуємо почути їх докори: нас же пам'ятають, і ми щодня можемо зустрітися з друзями дитин-

ства на вулиці. І зустрічаємось. Я зустрічався не раз. Одного разу їду на візнику, а він раптом обертається до мене та й каже: «Забагатів, Якиме,— не пізнаєш товариша... Забув, як ми з тобою піскарів ловили?» Н-да... щось схоже на голос з того світу. І, знаєте, незручно якось почуваш себе після такої зустрічі... Дуже незручно...

Він помовчав, чогось міцно потер долонею своє голене підборіддя і знову заговорив, нахиливши голову і дивлячись у підлогу:

— Я думаю от що: був у нас інтелігент-дворянин. Він на своїх плечах вніс на батьківщину культуру Заходу, створив величезні, вічні скарби і — все-таки відцвів, не відшкодувавши, може, й половини тих затрат, які зробила країна на те, щоб виростити його... На зміну йому з'явився інтелігент-різничинець. Цей дешево коштував країні: він з'явився в житті її якось одразу і своєю величезною силою підняв страшний вантаж. Він надсадився в праці і нині теж відцвітає... Може, він відродиться? Не знаю... я не люблю ворожити... Бачу — він відцвітає. Це ж про нього я щойно казав. Думається мені, що дворянин і різничинець тому так швидко... втомилися жити, що самотні були. Родичів у житті в них не було, працювали вони на людство і народ, а це — величини мало реальні, невідчутні... На зміну йому йде мужик, робітник-інтелігент і в той же час росте буржуа — купець-інтелігент... Подивимось, що зробить мужик... Але перше його завдання — розширяти шлях до світла для свого брата мужика — для брата по крові, що лишився внизу й позаду... Свій брат — це вже реальність... От і все... Пробачте — я, здається, втомив вас, панове...

Він став стурбовано серйозним і якимось сухим з усіма. Незабаром він попрощався і пішов. З ним пішов і лікар. Ті, що лишилися у Варвари Василівни, з запалом взялися розмовляти про Шебуєва. Спочатку Варвара Василівна сердито і з докором почала читати нотацію Суркову за його безглузду поведінку.

— В яке дике становище поставили ви всіх нас вашою... зухвалою вихваткою! Людина нова...

— Ох, це не нова людина! — скрикнув Сурков. — Присягаюсь вам, — це стара людина! Він безперечно рідня Соломіну — Штольцу та іншим позитивним людям...

— Не те! — сказав Малинін. — Ні, в ньому є своє, оригінальне...

— Не може цього бути! — кричав Сурков.— У Росії оригінальні люди від жінок не народжуються,— їх вигадують літератори...

— Ви, як звичайно, жартуєте,— заговорив Хребтов, потираючи руки,— а людина ця заслуговує на серйозну увагу. Це — ділова людина, от побачите...

— Ділова? О, так! Цього не заперечую... Він — безперечно ділова людина... І я згоден — у ньому щось є, та я думаю, що це щось не нове, а старе... може, тільки одягнуте по моді. Подивимось!.. Я стежитиму за кожним його кроком... А ви не помічаєте, що він скидається на худу фараонову корову?

— Фараонових корів я не бачив,— загук Кірмалов,— а очі у цього пана мені не того... не до серця... Пан — цікавий... коли він говорить — я нічого... навіть поважаю... А ткну він очима — повага геть, і стає мені... не по собі якість.

— І мені щось не подобається в ньому... Але я його... здається, навіть люблю...— задумливо сказав Малінін і звернувся до Варвари Василівни: — Вам подобається?

— Так,— відповіла вона, не глянувши на нього. Він усміхнувся і замовк.

Сурков став прощатися, просячи у хазяйки пробачення за свою поведінку.

— Володарко серця мого! Не судить мене суворо... Ваші докірливі погляди встромляються мені в душу сосновими скалками...

— Чи буде з вас колись серйозна людина? — з усмішкою спитала його вона.

— З мене? Ніколи! — з запалом вигукнув Сурков і пішов.

За ним пішли й Хребтов з Кірмаловим.

Лишившись сама з Павлом Івановичем, вона лагідно, наче мати на дитину, подивилась на нього і сказала:

— Ну, й вам час...

— Уже?

— Час, голубе...

— Ви втомились?

— Дуже...

— Гарзд, я піду...

Не дивлячись в обличчя їй, він потиснув її руку і виїшов, дивно нахиливши голову, якимось згорбившись...

А вона, стоячи серед кімнати, подивилася вслід йому, стурбовано нахмуривши брови, і тихенько зітхнула...

Із цього дня Сурков дійсно став стежити за кожним кроком архітектора. Він знав усіх у місті, скрізь бував, і це дуже полегшувало йому його примхливе завдання. З'являючись до Варвари Василівни, він послідовно, з дивною ретельністю і цілком серйозно викладав день за днем все життя Шебуєва. Розповідав, у кого буває архітектор, про що говорить і яке справляє враження. З його розповідей можна було зробити такий висновок: Шебуєв швидко завойовує певне становище в місцевому товаристві купців і ділових людей і набуває серед них репутацію розумної, тямущої людини.

Розповідаючи, Сурков вихвалявся своєю здібністю до шпигунства.

— Напрактикуюсь,— говорив він,— відшліфую свій талант і тоді запропоную себе на службу в належне відомство...

Та незабаром Сурков помітив, що лікар, ні на хвилину не втрачаючи властивої йому солідності, починає корегувати і навіть доповнювати його відомості.

— Чи ба! — не проминув вигукнути зухвалий юнак.— Проте не тільки я маю схильність до розшуку... Мабуть, правильно кажуть, що в Росії багато талановитих людей... Але шкода, що вони завжди когось та наслідують...

Лікар зніяковів, потім образився, сказав кілька дуже довгих фраз і — знову почав доповнювати відомості Суркова.

Незабаром усі знали, що Шебуєв особливо близько зійшовся з Марком Чечевициним, одним з найбагатших місцевих купців. Цей купець одержував ордени за свою благодійність і постійно судився за копійки з робітниками свого суднобудівного заводу, з матросами своїх пароплавів, з прикажчиками. Він побудував місту три прекрасні школи і притулок для сиріт, щовесни влаштовував для школярів катання на пароплавах з музикою і багатим частуванням, подарував місту велике й цінне місце з умовою влаштувати на ньому дитячий садок і взагалі дуже багато робив для дітлахів. В той же час про нього знали, що він носить чоботи, аж поки вони зовсім не розваляться, віддає їх по п'ять разів лагодити і в усьому для себе скупиться до смішного. Він же пожертвував сто тисяч карбованців на ремонт і розширення лікарні для

душевнихворих на пам'ять про сина свого, який уявив, що в нього в голові і в животі йоржі розвелись, у випадку нестями розбив об грубку череп свій і — вмер. Капітал у купця був величезний, рахувався мільйонами, а єдиний спадкоємець Чечевицина — його племінник — служив у нього конторником при заводі на тридцять карбованців платні.

Шебуев постійно бував у цього старика, їздив з ним по місту в його важкому, старомодному екіпажі, запряженому парою великих, жирних коней, і, приходячи до Варвари Василівни, говорив про купця якимось двозначно, з поблажливостю до нього, яка дуже не подобалася всім.

— Ви кажіть просто—чи дере Маркушка шкуру з живих людей чи не дере? — спитав Кірмалов, похмуро втупивши свої очі в обличчя Шебуева.

Шебуев низав плечима і спокійно сказав:

— Дере, звичайно... І не може не дерти, зауважте...

— Чому?

— Природа...

— Яка природа?

— Вовча, хижацька.

— А мораль?

— Звідки в нього може бути мораль?

— Дозвольте! У пекло вірять?

— Здається, вірять...

— Виходить, має мораль... виходить, чинить добро із страху...

— Можливо... Та для мене немає значення, чому саме він чинить добро... має значення те, що він добровільно скидає суспільству певний процент з капіталу...

— Та це ж — дзвони... Це ж для луни про його добрість, для заглушення голосів правди...

— Вашого голосу ця луна не заглушить. Та, нарешті, навіть невеличкий грішок зчиняє більший галас, ніж великий праведний вчинок...

Ця терпимість справляла в гуртку Любимової враження дуже негарне для Шебуева. Його швидкі успіхи серед купців усіх вражали і в той же час посилювали підозріле і недовірливе ставлення до нього серед інтелігентних гуртків, які він відвідував усе частіше, але вже одверто віддаючи перевагу гурткові Варвари Василівни. І всюди серед інтелігенції він все ще збуджував загальне роздратування проти себе, стикаючись з усіма в погля-

дах, ставлячись із скептичною усмішкою до усталених думок і весь час намагаючись довести їх практичну непридатність.

— Американець! — з усмішкою говорили про нього. — Подивимось, що буде далі...

Так минув ще рік. Шебуєв досягав дедалі більших успіхів, а інтелігенція придивлялася до нього.

І от у місцевій газеті з'явилась замітка, яка сповіщала читачів, що «наш відомий благодійник, комерції радник Марко Федорович Чечевицин» вирішив побудувати в місті «народний дім». У верхньому поверсі цього дому гадалося влаштувати чайну, їдальню і приміщення для ночівлі на триста чоловік, а в нижньому — великий зал для дитячих ігор узимку, — щось на зразок ясел. Далі повідомлялось, що проект дому вже розробляє міський архітектор Шебуєв, який і будуватиме його.

— Це ви його настроїли? — спитала Варвара Василівна Шебуєва, коли він прийшов до неї. Питаючи, вона дивилась у вічі йому якимось особливо уважно і прямо.

— Я, — відповів він.

— Ну... я вас щиро поздоровляю... Це мені подобається...

Вона всміхнулася йому гарною, схвальною усмішкою.

— Спасибі... сердечне спасибі вам! — відгукнувся він і навіть уклонився їй.

— Я розраховував на більше... Але поки що — тільки... А потрібне все ж таки не це... Потрібен театр, бібліотека й читальня... І це буде... Старик не шкодує грошей, але він не може зрозуміти... він боїться театру... Але — це все буде...

Обличчя в нього було невдоволене, нахмурене, але очі виблискували вперто...

— Ви певні вже — буде?.. — спитала Варвара Василівна, лагідно дивлячись в обличчя йому.

— Так, я певен... Буде й театр і читальня... І це скоро вирішиться...

— От би гарно! — з задоволенням вигукнула Любова.

— Це буде... — ще раз твердо повторив архітектор.

Прийшли Кірмалов і Хребтов, і, коли довідалися, що буде театр і читальня, обидва щиро зраділи.

— Оце я розумію, хе-хе-е! — потираючи руки, верещав Хребтов.

Було дивно бачити цей майже дитячий захват у його кривому та хворобливому тілі...

— Здорово! — гув Кірмалов, теж з задоволенням поводячи очима. — Театр — це штука! Я хор складу з різних народів... от! В антрактах билини на гусях гратиму... от! Я покажу дещо! Таку красу підніmemo з dna життя — небеса звеселяться!

— На небесах, Єгоре, завжди регочуть, коли юродиві на землі захоплюються! — підбадьорив його Сурков, увійшовши на цей час. — Поздоровляю з завоюванням! — звернувся він до Шебуєва. — А театрик у вас не вийшов?

— Ви вже знаєте? — сухо спитав архітектор.

— Як бачите...

— Он що... — відвернувшись від Суркова, сказав Шебуєв півчому, — ви це серйозно сказали про хор?

— А то як? Та я вам таких співаків зберу...

— А можете ви влаштувати духовні співи?

— Я? Та духовні ще швидше можна... Духовні! У них такі красоти є...

— Театр теж швидко буде, Володимире Іллічу! — сказав Шебуєв Суркову, — швидше, ніж я думав...

— Вірю... І розумію — ви Чечевицина на духовних співах зловите. Схвалюю...

— Ти все жарти жартуєш! — люто глянувши на Суркова, сказав Кірмалов. — А тут відчиняються двері... і людина, що досі бачила лише бруд, нині може споглядати красу... Опудало!

— Єгоре, не говори високим стилем! А великих трудів коштувало вам, Акиме Андрійовичу, налагодити цю справу?

— Чималих...

— Але ви вдоволені?

— Ні...

— Бідолаха Чечевицин!

Шебуєв мигцем глянув на хазяйку і промовчав, лише на вилицях у нього з'явилися червоні плями. Незабаром він пішов, такий же невдоволений та похмурий, яким з'явився.

— Ні, — вигукнув Хребтов, провівши його, — ця людина... мені подобається... Га?

— Ви ніби не зовсім твердо впевнені в цьому? — спитав Сурков.

— Н-не зовсім? Гм... чорт його знає...

— А я зовсім певен,— оголосив Кірмалов.

— Невже і його довгі руки подобаються тобі, Єгоре?

— Руки? — Кірмалов задумався трохи.— А що ж руки? Коли працюють, то гарні... А решта — естетика... І чого ти все натякаєш? — раптом розсердився він.

— Так, Володимире Іллічу,— сказала хазяйка,— ви його... цькуєте... Навіщо? Для цього замало не любити людину... Ви подивіться, який він самотній...

— О, хай не турбує вас його самотність! — вигукнув Сурков значливо і насмішкувато.— Він скоро придбає собі хорошого, дуже хорошого друга!

Варвара Василівна спокійно подивилась на нього і, красивим жестом руки перекинувши свою косу з грудей за плече, сказала:

— Так, це можливо...

II

На одному з майданів міста ламали великий кам'яний будинок — старі казарми, куплені Марком Чечевичиним.

Довгий двоповерховий корпус, з безліччю димарів на даху, був увесь обставлений риштуванням,— здалека він здавався облутаним сірим павутинням. З вікон на майдан вихоплювались густі хмари пилюги; вона важким туманом носилася в повітрі, і все навколо побіліло від неї. Частина заліза з даху була вже зірвана, і оголені крокви висунулись, наче ребра скелета.

На риштуванні гомінливо поралися теслярі,— лунав стукіт сокир, шипіла й верещала пилка; покрівельники, повзаючи по даху, віддирали листи заліза і скидали їх вниз,— залізо, падаючи, вигиналось у повітрі й гриміло, а вдаряючись об землю, покривало всі звуки виючим гуркотом. У будинку щось тріщало, сипалось, падало; разом з пилюгою з вікон, схожих на димучі рани, висувались якісь дошки; теслярі підхоплювали їх і кудись тягли ці поламані кістки старого будинку.

Пилюга, наче іній, осіла на бородах та одязі робітників; від неї всі вони посивіли і хоч задихалися в ній, але працювали споро й весело, бо робота руйнування — приємна та легка робота.

І день був веселий — ясний і лагідний день провесни. На майдані, сажнів за десять від руйнованого будинку,

розкинувся невеличкий садок, і бруньки на деревах у ньому вже готові були розпукнутись. Із жмутів рудої торішньої трави пробивались до світла ніжнозелені стрілки, і скрізь — у повітрі й на землі — почувався переддень веселого свята природи. По доріжках саду гуляли діти. Бліді, заморені взимку в задушних кімнатах, вони ходили повільно й мружились від яскравого сонячного сяйва. А біля низеньких ґрат саду, впершись у них руками, стояв архітектор Шебуев і, тихенько посвистуючи крізь зуби, зосереджено дивився, як ламають будинок. Його чорне пальто з товстого драпу було вимазане вапном, і на кашкеті, з інженерним знаком, осіла пилюга.

— На-а під-йо-о-м беремо та-о-о-о! — дружно й голосно співали в будинку.

Зачувся тріск, важкий гуркіт, будинок наче здригнувся і, видихнувши з вікон клуби пилюги, окутався в каламутну хмару...

— Дядьку Йосипе! — загорлав хтось несамовитим голосом.

І знову почувся стройний крик:

— Пі-ідій-мемо іще-е разок!

І архітектор висвистував цей мотив, спостерігаючи, як маленькі постаті людей руйнують величезну будівлю.

На майдан важко в'їхала старомодна колісниця Марка Чечевичина і зупинилась біля саду. Великий і опасистий купець у сюртуку, схожому на чумарку, і в чоботах бутилками повільно виліз із неї на брук, зупинився і, приклавши руку козирком до лоба, теж став дивитися на будинок.

— Марку Федоровичу! — гукнув Шебуев, ідучи до нього.

Той повернувся на вигук, не віднімаючи руки від обличчя, і буркотливо сказав хрипучим голосом:

— А, ти тут...

— Доброго здоров'я!..

— Дякую...

— Ходім у сад... на лавочку сядемо...

— Можна...

Вони підійшли до ґрат саду; Шебуев відчинив хвіртку, уступився й пропустив купця перед себе.

— Ач ти, дитинчат скільки висипало! — сказав Чечевичин і, знявши з голови картуза, провів по лисині великою жовтою хусткою.

Обличчя в купця було землистого кольору, пухле й ніби невдоволено надуте, але, коли він побачив дітей, всо здригнулось, прояснилося й пожвавішало. Відкопилена нижня губа підтяглась, склавшись у посмішку; маленькі, сірі, недовірливо примружені очиці, під сивими бровами, заблискотіли розчулено й лагідно. Важко зігнувши спину, він повільно опустився на лаву і, все ще дивлячись на дітей, говорив:

— Дати б от їм по гривеничку на гостинці... та, мабуть, не можна? Не приймуть?

— Незручно,— сказав Шебуев, посміхаючись.

— Е-ех! Заковички все скрізь... це от ви, освічені, людину обмежуєте! Незручно! А гривеник — от, диви б, і освятився... виправдав би себе...

— Нічого! На чомусь іншому виправдається...

— А чи треба виправдуватися йому? — скося глянувши на Шебуева неспокійними очима, спитав купець.

— Всяка копійка має бути виправдана або працею або добрим ділом...

— А праці все не визнаєш за мною?..

— Я вже говорив з вами про це,— неохоче сказав Шебуев.

— Отож-бо й є, що говорив... Говорив та й наговорив... Розвередив мене, а заспокоїти от не можеш... А мені заспокоїтися треба — бо — помру незабаром! Ех ти! — купець зітхнув, помовчав і знову став бубоніти своїм буркотливим голосом: — Так, виходить, і лишається — щось ніби транзитна станція був я на землі. Проходить крізь мене капітал, і лежить на мені, і далі йде! А я — ні до чого? Тільки, значить, місце одне? Одна затримка?

— Ні, це трошки не так! — сказав Шебуев, добродушно глянувши на купця.

— Та чого вже там! Тямлю я... відкидаєш ти мене від життя! У-учений! Дуже ви безжальні люди, вчені... Розміркували... А чи я не людина, як усі? На людину купцеві знижки не буде? Не можна?

Він раптом важко повернувся до Шебуева і, суворо дивлячись на нього, заговорив підвищеним голосом:

— Ти однак не подумай, що я ласки прошу... дивись!

— Ну от ще! Чого це ви?

— Тож-бо й е! Окрім бога, ні в кого ласки нема... і ніхто нічого тямити не може, окрім бога... А що я роз-

мовляю з тобою отак... по ширості душі — то це тому, що подобаєшся ти мені... За життя твоє подобаєшся... дуже, брат, тяжке життя було в тебе. Тепер ти багато можеш нагрішити... дуж-же багато! Та може тобі все проститися за минуле твоє життя... Бог — він справедливий! І за твердий розум поважаю тебе... За розум, атож... А найперше в тобі — правду ти любиш... Це, брат, теж залічиться... Хто її любить, оту правду? Н-да-а... А ти любиш... і любиш — не боїшся. І от, що не боїшся ти, — дуже це велика твоя заслуга буде перед господом! Отак-от, Якиме... — Він глибоко зітхнув, і в грудях у нього захрипіло. Обличчя Шебуєва смикалось, і на губах його миготіла гостра усмішка. Купець, упираючись підборіддям у груди, похмуро дивився в землю. Дихав він важко, і при кожному подиху в грудях у нього хрипіло й шуміло, ніби щось стороннє потрапило туди і заважало дихати йому.

— От ти вчора казав мені... грубощі твої і все це... розумне твоє... Наче молотком, по голові мене, старого, стукав... І сидів я й думав про себе: «Навіщо слухати це? Навіщо знати? Чи не сказати мені людині оцій — тобі тобто: «Йди від мене геть!» Подумав, а не сказав... Не сказав... і ти ціни це... Дратувальник ти людський! Е-ех! Господи, помилуй!..

Він замовчав і знову став дивитися на дітей, нахмуривши свої сиві, клочкуваті брови і погладжуючи опухлою великою рукою білу бороду з якимись жовтими волосинками в ній. І рука у нього теж уся була вкрита жорсткою рудуватою шерстю; навіть на суглобах пальців росли кущики шерсті. Шебуєв глянув на цю руку, схожу на звірину лапу, і байдуже відвернувся убік. Обличчя його стало спокійне, навіть нудне, і лише в очах виблискувало щось підбурююче, якесь чекання.

— А гарно на дітлахів дивитись... — знову заговорив Чечевицин. — Що є на світі краще від дітей?.. Нічого нема, Якиме, так і знай... Нічого... Помремо ми, а вони житимуть... до-овго, багато!.. І в їхньому житті неладу й чвар уже менше буде, ніж у нас тепер... Н-да-а! Далеко менше! Бо, брат, життя рік у рік усе більше до ладу йде... А від ладу в житті і в людині ладу більше буде — правда?

— Правда! — сказав Шебуєв.

— От за те я й люблю дітей, що вони кращі від нас

з тобою будуть... Оце в них і є найголовніше... Це в них і зворушує, що вони кращі від нас будуть... це й приваблює для серця... І навіть — боязко... Я от іду тротуаром і, коли вони навстріч біжать, — уступаюсь, дорогу їм даю... А мені — шістдесят три роки, і губернатор перший уклоняється... га? Хо-хо! Смішно... а от візьми-но — уступаюсь... Бо — діти... Вони будуть, а я вже був, та от увесь вийшов... Он лікарі кажуть — за кордон їдь! Печінки-от у мене надірвалися, чуєш. Ти чого мовчиш?

— Слухаю... Ви от про лад сказали... що все до ладу йде... Це — який же лад буде, по-вашому?

— А такий, що всі люди правильно поділяться... кожне на своє місце... Це вже почалось...

— Не видно щось! — з сумнівом сказав Шебуев, цікаво глянувши в обличчя Чечевицина.

— А ти дивись пильно — і побачиш... Купець-от усе множитья та багатшає? Правильно?

— Правильно...

— От бачиш! А мужик розумнішає... себе гямити почав?

— Це звідки видно?

— Ти хто з роду?

— Селянин... та-ак, от ви про що!..

— Ну, розумієш?.. Хіба мало вас отаких розвелось? І скрізь мужик ворущиться, вгору лізе... дарма що життя в нього тяжке...

— О-ой раз! Іще раз! Іще-е разок, іще раз! — розлігся в повітрі дружний крик робітників.

— Ач галасують...—заговорив Чечевицин.—Ти за кордоном бував?

— Бував! Недовго...

— Ну, як там — при роботі співають?

— Інколи співають...

— Краще, як у нас? Співають, мовляв, краще?

— Ні... навряд... Там кричать.

— З натуги, значить... сили невістає. А у нас от співають... У нас сили вдосталь. У нас — усе краще... Ех, забалакався я з тобою... Ну, що — радієш, що ламати почав?

— Та мені чого ж радіти особливо? Праці — радію. Працювати я люблю.

— Велика праця! Ходи та наглядай... А не подобається мені оця твоя витівка... як хочеш!

— Це театр?

— Та він самий... Розпуста це... Танці, та пісні, та сміх... Що тут потрібного для людини?

— Для людини, Марку Федоровичу, все потрібно! — переконливо, з певністю в голосі і на обличчі сказав Шебуев.— Потрібно, щоб вона і співала, і танцювала, потрібно, щоб сміялась, щоб веселіше жилось. Але театр не тільки для веселощів, він і для користі... у театр будуть ходити — в шинок не будуть.

— І в церкву теж не будуть.

— Кому потрібно в церкву — театр йому дороги не загородить, а коли ви інакше думаєте — значить, церкви не поважаєте.

— От, Якиме Андріичу,—сказав купець, уважно і з почуттям, близьким до поваги, дивлячись на строге обличчя Шебуева,—заговориш ти отак і—здивуєш мене аж украй! Я вже бачу — я старий горобець, і мене не обдуриш! — бачу, почувую я, що не дуже тобі до церкви діла багато, а все ж говориш ти правильно про неї. Правильно! Нічим дороги до неї заставити не можна... вона — сила над усе, у ній-бо господь пробуває. Але ти от як про неї правду знаєш?

— Я сам можу вірити, можу й не вірити, та вже коли я в щось вірую, то вже твердо... І від інших того ж вимагаю... Віриш,— ну, то не думай, що твоїй вірі чужий сміх заважає, а коли ти це думаєш, значить, погано віриш...

— І знову правильно!—з задоволенням вигукнув Чечевицин.— Правильно, розумник! Або в божу силу вір, або в дияволову....

— От бачите...

— А все-таки театр оцей твій — витівка пуста... От хіба для дитинчат влаштуєш у ньому, як обіцяв... різне там, веселе... ну й співи духовні теж...

— І дітям і дорослим від цієї витівки тільки користь буде, а вам — пам'ятник на сто років... Гарний пам'ятник, повірте! Над усяку дзвіницю... Від дзвіниці тільки дзвін, а з театру світло... Ви ж погодилися зо мною, що чим більше людина бачить, тим більше розумнішає?

— Чував я про це від тебе. І добре тямлю, що від розуму людині шкоди не станеться... якщо їй волі не давати... Найперше потрібно, щоб людина в усьому стримувати себе вміла, так! І вже коли театр — хай його! Хай тобі всячина!..

Чечевицин розвеселився, очиці в нього задоволено заблискотіли і навіть його жовті щоки побуріли від пожвавлення, а може, від весняного повітря й сонячного блиску.

— Ну, я поїду на біржу... Поїдемо? Сніданком нагодою...

— Хвилиночку зачекайте, Марку Федоровичу,— стурбовано сказав Шебуев.—Є у мене до вас велике прохання...

— Ну-у знову... Чого ще?

— От що — дайте мені грошей...

— Е! А я думав — про це знову...

Він кивнув головою на театр і, розстебнувши сюртук на грудях, сунув руку за пазуху, кажучи:

— Скільки ж тобі грошей оцих? Дивись, багато зі мною нема...

— Мені потрібно тридцять вісім тисяч...— спокійно сказав Шебуев, але вилиці в нього почервоніли і очі повужчали у чеканні.

Чечевицин вийняв руку з-за пазухи, старанно застебнув сюртук, глянув на архітектора і здивовано протягнув:

— Ого-го! Це ти... того... нічого! Це, знаєш, шмат чималий... На якого тобі біса отаку силу? Це наперше голій людині можна кожушка пошити... та-ак!

— Мені потрібно тридцять вісім тисяч,—повторив Шебуев, знизивши голос і не дивлячись на купця.

— Чув... цифра гарна!.. Акурат тридцять вісім? А не тридцять п'ять і не сорок? Правильно полічив?

В очах купця іскрився гострий смішок, і губи в нього смикались.

— За тридцять п'ять я куплю тут у повіті маєток...

— Чий це?

— Скуратова...

— Мм... Сорок дві він хоче взяти... Тридцять п'ять — це ціна законна... Нічого собі ціна... Тільки не того, нікудишне це діло, поміщувати. Який з тебе поміщик?

— Мені для цензу потрібно...

— А! Он воно що! То ти, диваче, болітце в мене купи... в мене гарне болітце є — десятин близько двохсот... гайок ялиновий... журавлина, гриби-козляки там... от тобі й помістя буде! По чину... хо-хо! І Скуратову будеш сусідом до того ж!

— Мені, Марку Федоровичу, потрібно Скуратово купити... Воно зразу в земство мене пустить...

— Пустить,— це що й казати! Правильно розрахував, пустить... Ах, голова! Правильно все в тебе... і дуже ти цим перемагаєш!

— Далі я міркую так: болото ваше ви теж мені продайте...

— Мм... Болото теж? Ах ти... хай тобі всячина! Навіщо воно при Скуратові?

— Я завод сухої перегонки дерева поставлю, ліс зведу, а болото висушу...

— Правильно!.. Н-да-а... Он як воно... Це буде... братіку ти мій... це, Акиме Андрійовичу, вийде так, що Скуратово тоді тисяч до двохсот оціниться... мм!..

Шебуєв склав руки долонями докупи і, сунувши їх між колін, міцно стиснув коліна. Чечевидин уважно й серйозно подивився на його широку зігнуту спину, на міцну шию і похитав головою. Потім підібрав губи, повторив себе за бороду і, збоку дивлячись на архітектора, заговорив, ніби міркуючи сам з собою:

— Земля там має схил до річки... т-так... Коли через битий шлях канавочку проколупати — вода збіжить, вірно! А я от — дурень... Сімнадцять років володів, а не здогадався... От вона, наука ота сама... Ні, у ній теж є корисність... Що не кажи... Собака тебе забирай, га? Правильно! І заводище при місці буде... Хм! Підвів річкою дощанище та й навантажуй собі полеженьку... а в повідь — аж до самого заводу під'їдеш... ловко! Ех, якби не час мені та вмирати! Якби в мене печінки міцніші були... Взяв би я тебе, Акиме Андрійовичу, в управителі — одержуй дванадцять тисяч!

— А я пішов би? — спокійно спитав Шебуєв, не змішуючи своєї пози.

— Н-да-а... ти б не пішов... хо-хо! Де тобі чужим ділом правити? Ах ти... зроби ласку! Образливий для мене твій план, Акиме Андрійовичу! Дуже образливий... так вийшло у нас, що ніби ти мене дурнем вилаяв... та-ак... А я мушу почувати, що правильно лаєшся...

— Ну то як же? Даєте гроші, Марку Федоровичу? — спитав Шебуєв, випроставшись і дивлячись купцеві просто в вічі.

— Гроші? Це ж так не можна... Це непорядок... так одразу й дай тобі! Треба поміркувати... Треба дуже поміркувати...

— Але ж діло правильне!..

— Ну то що? Твоє діло... а гроші мої. Н-да... Отак одразу не можна... «Дай!» — «Будь ласка!» Ні, отак не ведеться...

Шебуев раптом весело й широко зареготав.

— Але ж дасте!

Купець цмокнув губами і, ніби сам собі не вірячи, вигукнув:

— А... дам! Ну тебе до дідька! Дам... живи! Валяй! Не можу не допомогти розумному хлопцеві... Сором не допомогти. Ах ти... Як не даси? Тільки ти зачекай... я поміркую... для годиться... Ну й прощавай... прощавай, брат! Піти від тебе швидше, а то мільйона випросиш — хо-хо!

Чечевицин сміявся, щоки в нього здригались, і, підвівшись з лави, він якось нерішуче переступав з ноги на ногу. Але в очах у нього було щось вражене, якесь збентеження. Він поляскував Шебуева по плечу великою, пухлою лапою, і очіці його неспокійно бігали по твердому обличчю Шебуева.

— Іду... іду на біржу... скоро дванадцята... вже не кличу тебе: нема часу снідати,— говорив він, усміхаючись, і зненацька, ніби проти свого бажання, закінчив свою мову: — А... а небезпечна людина, Якиме Андріїчу... охо-хо яка! Б-багато ти нагрішиш на землі... їй-богу, правда!

— Нічого, не бійтесь! — сказав Шебуев, спокійно труснувши головою.

— Та я... не боюсь! Не син ти мені... не син... Прощавай же!

— До побачення!

Чечевицин пішов з саду, важко пересуваючи величезні ноги. Корпус його був дивно нерухомий і скидався на велику, чорну бочку. А Шебуев знову сів на лавку, міцно провів рукою по обличчю і полегшено зітхнув. Але він не стер рукою з обличчя свого ні стурбованості, ні тієї неприємної і неприязної усмішки, якою він проводив купця. Він і тепер з цією самою усмішкою розглядав землю перед собою, низько нахиливши голову й не помічаючи, як садовою доріжкою до нього тихо йде Малинін. Він підвів голову вже тоді, коли побачив перед собою ноги лікаря.

— А! Павле Івановичу! — вигукнув він, і вираз його обличчя зараз же став широко привітним.

— Яку ж ви пилюгу пустили! — сказав Малинін, по-

тиснувши йому руку і вказуючи очима на зруйнований будинок.

— Вже потерпіть! Не водою ж поливати оцей ковчег ветхозавітний... Куди це ви?

— Гуляю... Я вже давно тут ходжу... та ви тут з Чечевициним сиділи...

— Сидів...

Обличчя Шебуєва знову смикнулось, і він з люттю й злорадно вигукнув:

— Заковтався, подавився, старий вовк! Смерть почуває і — підло труситься... га-адиная!.. А я його все нашттовхую на думку про неї... І, їй-богу, мені приємно бачити, як він корчиться від страху...

Малинін уже сів поруч нього на лаву, але при цих словах раптом підвівся і з надзвичайним здивуванням на обличчі глянув в обличчя архітектора.

— Що це ви... отак дивитесь? — спитав Шебуєв.

Бачачи, як слова його вплинули на Малиніна, він раптом осікся, навіть зніяковів, і його злорадно блискотливі очі згасли. Він навіть посміхався трохи конфузливо, але вже весело.

— Ви мене... — заговорив Малинін повільно, опускаючись на лаву і не зводячи з нього очей, — ви страшенно здивували мене...

— Вже бачу, бачу... але чим — не розумію!

— Цією... жорстокістю... Послухайте! Отже, вам серед них не легко?

— Який ви наївний, Павле Івановичу! — зітхнув Шебуєв.

— Але ж ви завжди так захищаєте їх... і я думав — Чечевицин широко подобається вам...

— Він? У ньому є щось... Він кращий за інших... А всі вони тим гарні, що жити вміють... звірі! Добре знають ціну життя... Ех, Павле Івановичу! Я зараз оцьому Чечевицину битву програв... По-дурному програв, знаєте... Прикро по-дурному... так! Найшло на мене щось... кинувся одразу, і... він мені не дасть грошей, старий чорт!

Архітектор махнув рукою і замовк. Малинін дивився на нього з жалем і докором.

— Що це ви? — спитав архітектор. — Думаєте — звірити починаю? Ні ще... рано ще! Хоч серед них озвірієш... Я от уже два тижні не відпочивав від них!.. Сьогодні ввечері йду до Варвари Василівни... Ви чого такий блідий?

- Не спав ніч...
- Вірші писали?
- Рапорт про кладовища...
- Бідолаха!..

— Потім ліг спати... та не спалось. У голові якась каламуть... Лежав, дивлячись у стелю, і, слухаючи, як б'ється серце, думав у такт його биттю: «Життя йде, життя йде!» Нудна робота!

Павло Іванович не поспішаючи дістав цигарницю, закури́в і, випустивши з рота клуб диму, став стежити, як дим коливається й тане в повітрі.

— Н-да, ви обрали собі невеселу спеціальність,— сказав Шебуев, лагідно поглядаючи на його обличчя.

- Це ви про санітарію?
- Ні, про мрії...

У будинку, поза ними, щось з гуркотом повалилося: зачулись голосні вигуки, лязгіт заліза, деренчання шибок, і всі звуки хмарою попливли понад садом.

— О, чорт... що там? — вигукнув Малинін, сполотнівши й схоплюючись з лави.

Шебуев узяв його за рукав пальто і потягнув униз, з усмішкою кажучи:

— Не турбуйтеся... Найзвичайнісінька справа... життя йде й руйнує старі будівлі...

— Ви певні... нікого не задавило? — нервозно смикаючись, спитав лікар.

— Певен, певен! Вам би холодненькою водичкою полікуватися, га?

— Мені й так холодно... жити...

— Тоді закохайтесь... Це зогріває...

Малинін мигцем глянув на нього і, не сказавши ні слова, став тихо здувати попіл з цигарки.

— Бути закоханим — гарно! — заговорив Шебуев неголосно і дивлячись кудись у глибину саду.— Зараз — це схочеться... поліпшити себе... прибратися... вирядити душу в усе яскраве... схочеш бути найкращим з усіх людей для коханої жінки... з усіх найрозумнішим, з усіх найсильнішим... Гарно!

— А потім святковий костюм геть, і — бідна жінка замість рицаря побачить перед собою брутального вілана з претензіями володаря...

— Може, й побачить... Це вже її справа... Схоче вона — і святковий костюм не зноситься за все життя...

Нехай тільки лагодить вчасно, нехай не дає рицареві обноситися й розстебнутися...

— Ви читали «Без догмату»? — спитав Малинін.

— Читав... Огидна книга! От де, батечку, гіпертрофію інтелекту зображено в усій бридкості!..

— Ви жартуєте? — здивовано вигукнув лікар.

— Аж ніяк.

— Не може бути! Та невже вам чужа оця тонкість психіки, гострота почуттів, духовна складність героя?

— І ніяких почуттів там нема, а є самі розперезані розумування безкровної людини.

— Та це ж зойк душі, яка все пізнала.

— Ого! Це писк лякливої плоті, яка хоче жити, але боїться жити...

— Ну, ви сіли на свого конька! Я не сперечаюся більше... мені голова болить!..— вигукнув Малинін, роздратовано відвертаючись від співрозмовника.

Той помовчав кілька секунд і спокійно запропонував:

— Підемо снідати?

— Ходімо!..— погодився Малинін. А потім мало не з задоволенням вигукнув: — Ну, далєбі, нема ані одного пункта, на якому ми зійшлися б!

— Правильно! Але — нехай не буде, так?

— Н-не знаю...

— Ну, ходімо...

— Посидьмо ще хвилини з п'ять?

Вони глянули один на одного і обидва дружно зареготали.

— А весело мені з вами! — скрикнув Шебуєв.

Малинін з усмішкою глянув на нього і, помовчавши, сказав:

— Ну, ходімо!.. Справді хочеться їсти...

Вони підвелись і, не кваплячись, пішли по доріжці саду. Малинін ішов, похитуючись, нахиливши голову й дивлячись собі під ноги, а Шебуєв, глибоко вдихаючи весняне повітря, поглядав на лікаря збоку і, добродушно всміхаючись, крокував твердо. Шебуєву подобалась ця задумлива й одверта людина, хоч інколи її ширість здавалася архітекторові хворобливо спухлою. нікому не потрібно і обтяжливою навіть для самого Павла Івановича... Інколи він ловив себе на почутті жалю до Малиніна; іноді його журливі розмови здавалися архітекторові схожими на теплий попіл. Але в той же час він помічав.

у Павла Івановича наполегливе бажання наблизитися до нього; це було чомусь приємне Шебуєву і посилювало його симпатію до лікаря.

— Ви про що думаете? — по-дружньому спитав він його хвилини через дві мовчанки.

— Про вас, — з усмішкою відповів Малинін. — Що це ви програли Чечевицину?

— Е, небагато... тобто не дуже багато... Шкода, що наштотхнув його на думку збільшити капітал... Чорт його знає, навіщо мені це потрібно було... Молодий ще я... І кваплюсь там, де треба було б поспішати поволі...

Малинін знову замислився, помовчав і, глянувши в обличчя Шебуєва, лагідно заговорив:

— Я... хочу спитати вас... але боюсь, що це незручно?

— Ну, от іще! Питайте без церемонії... В чому справа?

— Кажуть... у вас на будівництві працює тесляр... ваш рідний дядько... в якого ви виховувались? Ви пробачте...

— В чому це пробачити? Працює дядько — і гарний тесляр. Якби він був письменний — я б його десятником зробив... А чому він вас цікавить?

Малинін помовчав.

— Чому? Та... мені думается, що це незручно... тобто має зв'язувати вас... мене б зв'язувало...

— Що ж, власне, зв'язувало б вас? — із щирим здивуванням спитав архітектор.

— Та... ця різниця становищ... Старик — він же вже старий? — працює за кілька карбованців на місяць... тоді як я... архітектор... заробляю сотні...

Шебуєв з гострим блиском в очах глянув на співрозмовника і серйозно сказав:

— Н-да, при таких почуттях вам для зрівняння з дядечком у заробітку довелось б теж піти в теслярі...

— Навіщо ж? — задумливо заперечив Павло Іванович. — Можна б послати його на село, на спочин... Дати йому кілька сотень...

— А, он що! — вигукнув Шебуєв. — Але я не філантроп і не охочий плодити на селі куркулів, вважаючи, що їх і без мого дядечка досить...

Малинін швидко глянув на нього і зніяковів.

— Акиме Андрійовичу! — квапливо й лагідно заговорив він. — Я, здається, зробив незручний вчинок? Ви образились, так? Ви ж знаєте... я завжди кажу... вголос те, чого не кажуть...

— Та ви не турбуйтеся! — щирим тоном вигукнув Шебуев, — хіба я вас не розумію? І якби я образився, то не на вас, а за вас. Справді, шкода бачити людей гарних і чесних, коли вони ставлять себе в залежність від дурниць. Адже ж що таке дядько-тесляр? Дурниця!..

— О, що це ви? — тихенько промовив Малинін.

— Авжеж! Дурниця, пусте! Та хіба я вчився й працював на те, щоб влаштувати безтурботне життя моему дядечку?

Малинін тихенько торкнувся рукою його плеча і спитав:

— Ви ясно, цілком ясно уявляєте, навіщо ви вчилися й працювали?

— Так, ясно, цілком! — твердо відповів архітектор.

— Я так і думав... Це... гарно, мабуть... А от мені так стає страх як нудно і... навіть смішно, коли я згадаю, що дванадцять років учився лише для того, щоб потім обнюхувати помийниці, ковбасні, різні майстерні...

— Слушайте, любий Полю! Хочете, я вас навчу зробити солідну і дуже потрібну справу? Хочете, ну?

— Господи! Як він спалахнув!

— Ви от що: ви обнюхуйте майстерні, обнюхуйте їх! І штрафуйте хазяїв, — безперестанно штрафуйте, найвищою мірою штрафу! Бийте їх по кишенях сьогодні, завтра, завжди! Бийте нещадно, жорстоко розоряйте, коли можна! А я — зайду з іншого боку! Я під'їду з проектом дешевих жител для робітників... ви розумієте? І ручуся вам, що за п'ять років робітники в місті житимуть у прекрасних квартирах! Я таких казарм понабудовую, що всі Західні Європи роти пороззявляють від заздрощів... Та ще від хазяїв за це подяку матимемо... Ви тільки слухайте мене, ви тільки робіть!

Шебуев навіть здригався весь від збудження, а очі в нього так і палали. Санітарний лікар дивився на нього з сумом і, нарешті, перервав його мову, тихо і з жалем сказавши:

— Скільки в вас енергії! І яка шкода, що вам доводиться витрачати себе на дрібниці... Це жахливо, знаєте. Це навіть трагічно... Ви уявіть собі ваше становище з того моменту, коли для вас стане зрозуміло, що все життя ви витратили на дрібненькі корисності, і що всі вони розчинилися в житті, але не збагатили його, не облагородили людину. Як страшно стане вам тоді і як

ви пожалієте себе! А сили вже будуть підірвані працею, вже розмінюються на будування театрів, різниць, бараків... Задоволення нема... Схочете щось зробити, чимсь вивершити своє життя... та нічого не можна зробити. Нема чим робити!

— Та хай вам чорт, Малинін! — роздратовано пробурмотів архітектор, штовхаючи ногою двері в ресторан.— Невже ви не розумієте, що вся оця ваша лірична розмазня обертається у вас на самонавіювання, що ви гіпнотизуєте себе своїми зітханнями?

— Лакеї слухають,— тихше! — зупинив Малинін голосне й сердите бурчання архітектора.

Вони піднімалися широкими сходами ресторану, і назустріч їм згори лилися струмки густих і тягучих звуків оркестріона. Октави й баси гули одноманітно, і щось каламутне, втомлене почувалося в їх протяжному ревінні, що повільно коливалося в запашному повітрі високого й великого залу. Альти й дисканти то нервозно скрикували, заглушаючи один одного, то починали співати якусь тужливу, але невиразну руську мелодію. Великий барабан бухав песимістичним і фатальним звуком, а маленький судорожно тріщав, і в трелях його почувалося щось гарчачково квапливе, наче він прагнув якнайбільше натріщати і — лопнути.

— От чортова музика! — сказав Шебуєв, сідаючи за столик під вікном.— Терпіти не можу! Наче в цій коморі компанія хороших руських людей сидить і долю світу вирішує... Йй-богу, схоже! Ви вслухайтесь — оце Кірмалов реве — чу! Бум! Це він... А барабан — це Сурков розсипається... А ця тоненька й мила дискантова дудочка — це ви... ха-ха! Йй-богу, ви! І мелодія ваша — чуєте? Душа з богом прощається...

Малинін розглядав пальми на вікні і тихо сміявся.

— І якого вони чорта грають, оці дурацькі мідяшки? Слухай, дядю! — звернувся Шебуєв до лакея, який стояв біля столу, шанобливо схиливши голову.— Припини, брат, музику!

— Ніяк не можна! — сказав лакей, усміхаючись.— Публіці подобається...

— Поганий смак у публіки... Павле Івановичу! Біфштекс?

— Пожарську котлету! — сказав Малинін і, сівши за стіл, задумливо вимовив: — Дуже люблю пальми...

— А мені в ресторанах раки подобаються...— пробурмотів Шебуев, проглядаючи карточку вин.

— У них є щось дивне і таке чуже нам... нашим сумним березам...

— Оцього пляшку! — сказав Шебуев лакеєві, тикаючи пальцем у карточку.— Ви щось про естетику кажете?

— Я — про пальми...

— Ага! Н-да... пальми — це... красиві квіти...

— Це дерева...

— Ну, гаразд, дерева... Деревя, звичайно, кращі... На дереві й повіситися можна... А хотів би я бачити руську людину, повішену на африканській пальмі. У мене, знаєте, своєрідний естетичний смак... Ви як вважаєте, Павле Івановичу, Чечевичин дасть мені грошей?

— Не знаю... Вважаю — не дасть...

— А я вважаю—дасть... так! Питати вас про такі речі — однаково, що питати солов'я, чи любить він оладки...

І обидва вони добродушно всміхнулись один до одного... Але Малинін зараз же знову став серйозним, подумав трошки і сказав:

— А помічаєте ви, як швидко росіяни, хоч би про що говорили, перескакують на жарт?..

— Вони на все насакають і від усього швидко відсакають. Вже така в них блохоподібна поведінка... А! Оцей іде... як його? Хай йому чорт... огидна пика! Нагрешин...

До них ішов високий чоловік з чорною, клиноподібною борідкою, одягнутий в елегантно пошитий мундир судового відомства. На ходу він якимось по-особливому вивертав ноги і голосно шаркав ними по паркету підлоги. Його довге обличчя люб'язно всміхалось, і на висках біля очей зібрались променисті зморшки, що надавало йому вигляду сяючого і щасливого. Прижмуривши свої блакитні, трохи нахабні очі, він потиснув руку Малиніна і замість привітання сказав:

— Новина!

І зараз же, швидким рухом корпусу обернувшись до Шебуєва, повторив:

— Велика новина!

Потім зігнувся, із спритністю акробата підкинув під себе стілець, сів і, впираючись руками в коліна, став говорити, повертаючи голову то направо до архітектора, то наліво до лікаря.

— Траур у Лаптевих скінчився — розумієте? Надія Петрівна вступає в товариство. Першого травня вона влаштовує поїздку в ліс і доручила мені запросити вас, панове! Розумієте? Ідуть доктор, Скуратов, Ломакін, Редозубов і ще багато народу... Буде дуже, дуже весело! Ви запрошені, панове. Так? Чудесно!

Говорив він швидко, і його очі, гострі, наче цвяхи, ніби дряпали все, на чому спинялися.

— Подякуйте від мене Надії Петрівні,— сказав Шебуєв.

— А ви, Павле Івановичу?

— Я... навряд чи поїду... Мені не подобаються оці гулянки... та й публіка якась дивна.

— Дивна?—спитав Нагрешин.—Чому дивна? Люди— все хороші, усі вміють бути веселими...

— Я не люблю веселих...

— Ну так, ви—поет... Місяць, задумливий сум тощо... Та повірте, що інколи і в маленькій гулянці дуже багато поезії... А потім — ви подумайте! — тепер же навколо Надії Петрівни розігрується, так би мовити, турнір, ха-ха! Саме — турнір. Авжеж! Змагання женихів! Не можуть же люди лишатися такими, як завжди, біля дівчини, в якій чотири мільйони приданого?! Кожен неодмінно вважатиме за потрібне підтягтися, виставити свої достоїнства в усьому їх блиску, кожен старатиметься звернути на себе увагу Надії Петрівни... Що це буде! Боже мій! Це буде чудесно... га? Боротьба!

— Ви готові? — спитав Шебуєв, з усмішкою розглядаючи Нагрешина.

— Я? Я готовий, так! Ви думаєте, я буду хизуватися, буду вимовляти благородні слова на зразок того, що, мовляв, чотири мільйони — це дурниці і що... ну, я не знаю, як і що там ще можна сказати з приводу природного бажання людини мати чотири мільйони карбованців... Я нічого такого не скажу... За чотири мільйони я вам одружуся з сорока бабусями, а не те, що з молодою дівчиною... хоч вона й... нецікава, правду кажучи...

— Це добре, що ви такі відверті...— зауважив Шебуєв.

— Так, я відвертий,— вигукнув Нагрешин з викликом в очах.— Я просто кажу: чотири мільйони — це величезна річ! Це — силища...

— Не заперечую...

— Ага? От Павло Іванович,— він не... він справді байдужий... Йому це недоступно... А ви — ви не можете бути байдужим, хоч і здаєтесь... так! Ви силу грошей знаєте.

— Знаю... і бачу...— сказав Шебуев.

— І бачите? Це натяк на моє... збудження... розумію! Але нехай натяк! Нехай...

Нагрешин і справді був дуже збуджений. Обличчя в нього почервоніло, руки тремтіли, він неспокійно крутився на стільці, і на лобі в нього навіть піт виступив.

— Але ви, Акиме Андрійовичу, даремно натякаєте! Ви думаєте — мене збуджує що?.. користолобство? Помилаетесь! Чотири мільйони не можуть збудити користолобства! так! Не можуть! Користолобство збуджують тисячі, а не мільйони! Мільйон — сила благородна... це ідеал, якщо ви хочете!

— Іване Івановичу! — докірливо сказав Малинін, з жалем подивившись в обличчя Нагрешина,—ви ж зводите наклеп на себе... ну, хіба ви так думаєте про гроші?

— Ви... ви...— обернувшись до нього, зниженим голосом заговорив Нагрешин,— ви не розумієте! Тут, зрозумійте, не гроші просто, а мільйони... чуєте? І навіть за один з них, я, Іван Іванів Нагрешин, дяків син, пробачив би людям усі приниження, яких я зазнав у юності моїй, студентські голодування, всю цю мерзоту, яку я пережив... Вона надірвала мене... зламала... і—я ж знаю!— я дуже... поганенька людина!.. Але—дайте мені мільйон!— Я все і всім пробачу, я навіть полюблю людей, широко побажаю їм добра і навіть буду намагатися допомагати їм жити. Буду, так! І — вірте! — мільйон може переродити людину — може!

Малинін заперечливо похитав головою і тихо, переконано сказав:

— Ніколи ніщо матеріальне не може змінити людину в кращому напрямі...

— Ах, ідеали! — вигукнув Нагрешин і так зморщив обличчя, наче в нього раптом захворіли зуби. Він теж почав хитати головою, тужливо дивлячись на Малиніна.— Усе ідеали... небеса... Але ж у небесах тільки вчисто і чудесно, а більш нічого нема, на землі ж завжди коїться чорт знає що! Батечку ви мій! Ідеали — це гарно, але й жирна юшка з яловичиною людині потрібна... І хто таку

юшку протягом чверті століття навіть і в свята не їв, для того вона — теж ідеальна юшка!

— Це цинізм,— сказав Малинін і, відвернувшись до вікна, став дивитися на вулицю.

— Цинізм? Дуже можливо... Хай його, коли цинізм! А я все ж говоритиму, що однією лише моральною силою нічого в житті ми не зруйнуємо і нічого не створимо.

— Хто це — ми? — спитав Павло Іванович, не обертаючись до нього.

— Інтелігенція! А якби озброїтися нам грішми...

— Акиме Андрійовичу! — сказав Малинін, підвівшись з стільця і суворо дивлячись на Шебуєва.— Ви чуєте? Це ваша думка!

— Майже,— сказав Шебуєв спокійно, витримуючи обурений погляд Малиніна.

Він їв свій біфштекс, а обличчя в нього було байдуже, і, здавалось, він не слухав розмови. Та в очах його весь час спалахували якісь іскорки, і в увазі, з якою він розрізував м'ясо, було занадто багато стурбованості.

— Майже? — перепитав Малинін, і вже суворий вираз його обличчя змінився на благальний.— Але ви бачите, яка це небезпечна думка?

— Бачу...

— Це не небезпечна, це цінна, здорова думка! — з запалом заговорив Нагрешин.— Подумайте, хто ми? У селян є громада, у міщан — управа, у купців, у дворян — в усіх класів є щось... а у нас наміри, ідеали, та інше та інше... невагоме і нереальне... І всі ми якісь вигадані люди. А якби ми озброїлися тією ж зброєю, що й ворог наш...

— Котлета у вас охолола, Павле Івановичу! — несподівано сказав Шебуєв, не піднімаючи очей від тарілки. Голос у нього звучав напрочуд байдуже, навіть образливо байдуже.

Малинін здивовано глянув на нього і взявся за ніж та виделку. А Нагрешина ці звичайні слова наче збили з якоїсь височини. Він схопився за борідку і, крутячи її, став бурмотіти:

— Так... Он як... То ви, панове, запрошені...

За кілька хвилин він попрощався і пішов, так само човгаючи ногами по підлозі, але вже не такий пожвавлений та сяючий.

— Боже мій! Що він говорив! — з огидою вигукнув Малинін.

— Говорив не красномовно...

— І тільки?

— Мм... Бачите що, непорочний Павле Івановичу! — не перестаючи їсти, спокійно заговорив Шебуев. — У нього є обставина, що дуже пом'якшує провину... проте, спільна для всіх різночинців. Хлопчисько — кволий, погано харчований, в організмі брак усяких здорових соків. Вступає в гімназію... Курточка продерта, завжди голодний, товариші сміються та інколи б'ють його... Вдома — тіснота та бруд... Вісім років сидить під пресом класицизму. Скінчив гімназію. Університет... Голод, холод, якісь урочки, приниженнячка... Хлопчисько, повторюю, кволий. Люди ходять по вулицях у міцних калошах, у теплих пальтах, відвідують театри, валандаються з дівчатами, навіть закохуються... а в нього — вся втіха в тому, щоб попоїсти досита... Ех, Павле Івановичу, яку іноді велику... навіть сладострасну втіху може відчути людина, поглинаючи варену ковбасу з чорним хлібом!.. Такі зголоднілі люди, входячи в життя, вносять з собою негасиму жадібність до його благ... але дехто з них лишається аскетом до кінця днів. Аскетизм — теж каліцтво і хвороба, а тому я й не знаю, хто кращий — чи аскет, чи Нагрешин... Зауважте ще он що: дехто бажає мільйона не для того, щоб свинячити, а лише хоче ним, наче фіговим листком, прикрити голизу своєї душі. Душа в них — гола, пограбована життям, немає в ній ні мрії, ані сподівань, нічого нема! А бажання чимсь бути, щось являти собою — лишилось... І от людина намагається прикрити голизу душі своєї чарами грошей... Цей Нагрешин... слів нема — досить огидна постать.. Але — ви чули? — він сподівається, що мільйон олюднить його...

— Не знаю — чи так це? — сказав Малинін, недовірливо поглядаючи на архітектора. — А Нагрешин... усім відомо, що він жив і, здається, й досі живе на утриманні в старій Дятлової...

— Такі, як він, і на це здатні... — зауважив Шебуев, посьорбуючи вино.

— Акиме Андрійовичу! Ви не обурюєтесь? — нервово відштовхуючи від себе тарілку з недоїденою котлетою, придушеним голосом спитав Малинін.

Архітектор примружив одне око і, піднявши склянку

з вином на світло, уважно подивився на неї відкритим оком.

— Здається... ні, не обурююсь... Я, треба вам сказати, вважаю так, що коли ми станемо приділяти хорошим людям більше уваги, а поганим менше, то від цього й ті й інші дуже виграють. Хорошим людям буде легше жити, а поганим важче. Мені все думається, що погані люди ще гіршають, коли на них звертають увагу. «А! ти мене бачиш — значить, я величина!» — думає мерзогник і надимається, хизується, капризує. Треба б пам'ятати, що всі погані люди дуже самолюбні. Не торкайте, не помічайте його, і він лопне, зникне, бо без уваги жити не може. От ви торкнулись Нагрешина, а він роздувся понад міру... і вже, напевне, набрехав на себе, забрехався...

— Це зветься «індиферентизм», — понуро сказав Малинін. Його, очевидячки, пригнічував спокій співрозмовника.

— Ага! Он воно як зветься. А я щодо номенклатури слабкий... і досі не знав назви моєї вади...

— Ви ставитесь до мене... без достатньої поваги, Акиме Андрійовичу! — опустивши голову, тихо сказав Малинін. — За що? Я ж тільки зрозуміти хочу вас... я утримуюсь від судження. Мені багато що не подобається, багато що лякає мене... ви така... духовно строката людина. Надто різко переплелось в душі вашій чорне і біле... занадто заплутане все! Але й те й інше... приваблює мене до вас... Я хочу розібратися... хочу зрозуміти. А ви — відштовхуєте... Хіба я такий грубий?

Шебуєв швидко схопив його руку і міцно стиснув її. Очі в нього спалахнули, і обличчя так дивно змінилося, наче з нього машкара впала. Це було обличчя людини безстрашно широї.

— Відштовхувати вас я не хочу, — ви помиляєтесь! — неголосно заговорив він, і на вилицях у нього спалахнули червоні плями. — Я бажаю близькості з вами... вона мені приємна й потрібна. Вас багато що лякає в мені? Я розумію це... я сам інколи чогось боюсь у собі... Ви хлопець чесний... як хороше дзеркало... ваше ставлення до мене я оцінив, повірте!

— Пустіть руку! — тихо й болісно гукнув Малинін.

Він був блідий, очі в нього тремтіли, а коли Шебуєв випустив його руку із своєї, він підняв її і, помахуючи нею в повітрі, сказав:

— Я-ак ви стиснули...

— Пробачте! — глухо вимовив Шебуев, не дивлячись на нього.

— Це ви повинні вибачити мені...— соромливо всміхаючись, говорив Малинін, розглядаючи почервонілу руку.— Я вам зіпсував хорошу хвилину... так?

— Нічого!.. Вона повернеться... Проте вже друга година... Мені треба піти на будівництво і до Суркова... Ви ввечері у Варвари Василівни?

— Так, неодмінно...

— Значить — побачимось... Давайте, я потисну вам ліву руку. До побачення!

— Ви пробачте мені? — неспокійно спитав Малинін.

— Е, боже мій! Ну звичайно! І що трапилось? Який ви вразливий...

На вулиці Шебуев відчув, що цей тихий вигук «пустіть руку!» звучить у його пам'яті, звучить і, проходячи дедалі глибше в душу, будить в ній вже знайоме йому почуття самотності. Раніше почуття це не обтяжувало його, а, навпаки, тільки збільшувало його бадьорість і впевненість у собі; він навіть гордився перед собою тим, що самотній. Але тепер шоразу, коли це почуття виникало, разом з ним у душі Шебуева з'являлася лиха зневага до людей. Раніше він дратував людей, не бажаючи цього, тепер він цього прагнув, хоч і стримував себе. Він знав, що в місті на нього дивляться як на людину з гнучкою мораллю, як на вузького практика, схильного до наживи. Це його ображало, і бували хвилини, коли йому важко було приховувати в собі образу. Він уже помічав за собою, що іноді, в суперечках, він доводив свої погляди до крайностей, не властивих їм і суперечних його почуттю порядності; він бачив, що робить це навмисне, для того, щоб роздратувати людей, образити їх. Він розумів, що посилює підозру проти себе, зміцнює в інтелігентних людях ставлення до нього як до людини кар'єри.

І він бачив, як до того, що він вважав своєю правдою, що виніс із безпосереднього ознайомлення з життям і чим свято дорожив, уже долучається щось стороннє, чуже йому, калічачи його душевний лад. У цьому він вважав винними людей,— це вони своєю недовірою до його щирості, своєю сухістю в поводженні з ним, сіють у душі його темне зерно. У гуртку Варвари Василівни лише вона й Малинін ставились уважно і з щирою за-

цікавленістю до нього та його діяльності, хоч у цій увазі і почувалось щось близьке до опікування. Хребтов, очевидно, сторонився його, Кірмалов ричав і теж дивився з похмурим недовір'ям, а лікар уже не міг приховати одверто ворожого почуття.

З деякого часу він помітив за собою, що йому хочеться бачити в спокійних очах Варвари Василівни ще більше лагідної уваги до нього. Але, помітивши це, він тут же сказав собі: «Рано...» Хоч відтоді став частіше бувати у Любимової.

Тепер, ідучи вулицею, він зважував у думках ставлення публіки до нього і своє до неї, намагаючись визначити, хто кому більше псує крові? Він почував бажання сказати: «Я більше!..»

Ішов він до Суркова, і його думка все частіше зупинялась на цій людині. Невгамовна жвавність, сміливість і палке завзяття юнака — усе це подобалось Шебуеву, і в той же час він помічав, що з певного часу Сурков чіплявся до нього менше, ніж до інших, і не говорив таких гострих нечемностей, як раніше. Це дуже посилювало інтерес Шебуева до «справжнього декадента», як звала юнака Тетяна Миколаївна.

Зупинившись перед ганком маленького будиночка в три вікна з зеленими віконницями, Шебуев потягнув ручку дзвоника і подивився на будинок. У маленькому палісаднику перед його вікнами рясно розрослись бузок та акація; на даху стирчали три жердини з шпаківнями. У фасаді будинку, пофарбованому на коричневе, було щось старечо привітне і лагідне. Ганок, під дерев'яним дашком, гостинно присунувся до самого тротуару тихої вулиці, з безліччю садів, а за будиночком росли величезні, старі липи, і гілля їх кидало тінь на дах.

«Гніздо не по птаху», — подумав Шебуев.

За дверима почувлись неквапливі тверді кроки. Клацнув замок, і перед Шебуевим став високий старик з довгою білою бородою і великими застиглими очима.

— Вам кого? — глухо спитав він, дивлячись через плече Шебуева на вулицю. А вислухавши відповідь гостя, він насамперед відхаркнувся і висунув голову на вулицю і, плюнувши, сказав: — Ідіть!

— Гурію Миколайовичу! Хто це? — почувся звідкись згори голос Суркова.

— Чоловік... — відповів старий.

Шебуев підняв очі вгору і побачив у квадратному отворі на стелі ганку щетинисту голову хазяїна будинку.

— Здрастуйте, Володимире Іллічу!

— А-а! Прекрасно! Ідіть у кімнату, Акиме Андрійовичу,— я зараз...

Шебуев увійшов у маленький передпокій, половину якого займала якась зелена скриня, скинув пальто і, бачачи двоє дверей, спитав старика, який стояв позаду нього, сховавши руки за спину:

— Куди йти?

— Куди хочете,— сказав старик, не рухаючись з місця.

Архітектор зробив крок у двері праворуч і опинився в невеликій та світлій кімнаті, в якій було тісно від безлічі меблів, але затишно. Біля однієї із стін стояв широкий диван, оббитий чорною матовою клейонкою, а перед диваном — великий і важкий стіл, завалений картами й книгами. Біля іншої стіни підносилась до стелі старовинна книжкова шафа. У простінках між вікнами висіли якісь ящики, повні медалей. У кутку, біля дверей у передпокій, зяяла чорна паща каміна, і по всій кімнаті були розкидані м'які меблі. Шебуев окинув очима кімнату і взяв за спинку крісло, бажаючи сісти.

— Це не торкайте: у нього нога зламана,— спокійно попередив його старик, дивлячись із передпокою.

— То ви б його винесли! — порадив Шебуев, з усмішкою глянувши на старика.

— А куди?

— Ну, я вже не знаю.

— На горище хіба? — запропонував старик.

— Хоч на горище... а полагодити не можна?

— Можна. Чому не можна?

— Чого ж ви не полагодите?

Старик глянув на Шебуєва і, відвернувшись, спокійно сказав:

— Я не столяр...

— Ага! — вигукнув Сурков, прослизнувши в кімнату повз старика.— Ви з Гурієм Миколайовичем розмовляєте? Корисне для душі заняття... Гурію Миколайовичу, шановний мудрецю! Дайте нам чаю...

— Та вони, може, ще не хочуть? — сказав Гурій Миколайович, киваючи головою на Шебуєва.

— Хочуть, хочуть! Ви вже, будь ласка, поклопочіться...

— Гаразд,— погодився старик і пішов.

— Що це у вас...— почав був Шебуєв.

— Це? Це — премудрий стариган! Це — найрозумніша людина в Росії, коли хочете знати! Розумом він навіть і не росіянин: росіяни дуже розумними надзвичайно рідко бувають... вони частіше талановиті, ніж розумні... Хочете, я вам розповім кілька рис із життя Гурія Миколайовича Потютюшкіна? Прізвище — єдина його вада, але в Росії немає звучних і красивих прізвищ, і найкращий російський поет звався Пушкін, що годиться хіба тільки для бомбардира, а не для поета... Ви пробачте, що я одразу стільки говорю,— чотири дні не виходив з дому і розмовляв тільки з Гурієм Миколайовичем. З ним розмовляти надзвичайно повчально і тому... страшенно нудно!

Сурков жваво метушився по кімнаті, відштовхуючи ногами й руками меблі, нарешті підскочив до столу, з зусиллям підняв його за край,— карти й книги поїхали з столу і впали частина на диван, частина на підлогу.

— Це ви навіщо? — спитав Шебуєв.

— А зараз стариган чаю принесе... поставити нема куди... Ви скиньте з дивана всі ці дурниці... і сідайте на їх місце... Я — теж... і ми будемо розмовляти... Знаєте, чим я оце займався? Робив шпаківню...

Одягнутий в блакитну шовкову сорочку і в курточку поверх неї, Сурков здався ще молодшим, ніж був. Він поглядав на гостя привітно, з цікавістю і, мабуть, був задоволений, що Шебуєв прийшов.

— Ні, я не вмію наводити порядок! — вигукнув він, переставши штовхати меблі і кидаючись на диван.— Я радий, що ви прийшли до мене, Акиме Андрійовичу! Це означає...

— Я давно хотів побувати у вас,— сказав Шебуєв.

— А! ви не хочете знати, що означає для мене ваш прихід? Ну, однаково! Ви, може, маєте рацію... Та я боюсь, що ви прийшли в справі, га?

— Почасті, в справі, але більше — так собі, просто,— відверто дивлячись на нього, сказав Шебуєв.

— Ах, це шкода! — невдоволено зморщивши обличчя, вигукнув Сурков.— Але кажіть, бога ради, спочатку про справу, а потім уже так собі... В чому справа?

— Можна бути стислим?

— Треба!

— Гаразд!.. Що ви думаєте робити з грішми, які вам лишив небіжчик-батько?

— Фу-у! Я так і знав! — важко зітхнувши, сказав Сурков, і на обличчі в нього виявився щирий сум.— Відтоді, як батько вмер, я, знаєте, став почувати себе роздягнутим догола і вимазаним медом... серйозно! Мені здається, що по тілу в мене повзають мухи, бджоли і різні інші комахи... і люди всі до мене прилипають, бажаючи мене облизати... і панночки дивляться на мене жадібними очима, наче я не людина вже, а якась цукерка і вони хочуть мене з'їсти... Зуби в них стали гострі... я їх боюсь і — їду в Індію! Ви бачите — книги й карти? Це англійські карти, їх тут на сорок карбованців... Я три дні вивчав їх... бо—їду в Індію. Ви думаєте— я жартую? Ні, я серйозний, мов принц уельський. Прощайте! Я вам не дам ані копійки!

Сурков замовк, з торжеством на обличчі глянув на гостя і бачачи, що він спокійно всміхається, спитав, нахмурившись:

— Ви, здається, хочете показати, що чекали від мене чогось у цьому роді і не здивовані?

— Звичайно, чекав! — сміючись, вигукнув Шебуев.— А ви, здається, думаєте, що я збирався просити у вас грошей для себе?

— Ні, я цього не думав! Ніхто не просить грошей для себе: всі бажають мати їх для справи... Навіть Кірмалов бере в мене гроші для якихсь земних ангелів, які випадково потрапили в проститутки... Купує їм на мої гроші машини, чоловіків і ще чогось... Чоловіки гроші пропивають, б'ють Єгора кием по голові... а він з'являється до мене і лає мене буржуем, радить стати дисконтером, відкрити касу позичок і — чорт знає що ще! Ні, я везу гроші в Індію!..

— Це добре, коли ви серйозно вирішили,— сказав Шебуев, з задоволенням помічаючи, що юнак у себе дома поводить краще, ніж на людях, і далеко менше каже дотепів.

— Чому добре? — недовірливо спитав Сурков.

— А тому, що вам корисно було б поїхати куди-небудь.

— Але не в Індію ж! — несподівано і з щирою прикрістю вигукнув Сурков.

Шебуєв зареготовав. Юнак подивився на нього і теж став сміятися, засоромлено розглядаючи свої нігті.

— Мені хочеться їхати в Париж...— заговорив він, усміхаючись.— А Індія мене зовсім не цікавить... Я не люблю брамінів, холеру, філософію, спеку і все індуське...

— Ідьте в Париж...

— Не поїду...

— Чому? Боїтесь француженок?

— Ні, я боюсь, що для людини шкідливо робити тільки те, що їй подобається... Мені хочеться вміти перекорювати себе...

Шебуєв швидко глянув на нього,— обличчя в Суркова було роздратоване, очі дивились зажурено і пальці на руках зчепились якимось занадто міцно.

«Еге-е! От тобі й відданий холоп справжньої свободи розуму!» — вигукнув про себе Шебуєв.

— Так, мені цього дуже хочеться! — сказав Сурков.— Ви чого ж не дивуетесь?

— Нема з чого...

— Так?

— А з чого б?

— Я вважаю... це не зовсім схоже на мене?

— Я занадто мало знаю вас для того, щоб відповісти на таке запитання,— ухильно відповів Шебуєв.

— Проте обличчю це! Вам нащо потрібні мої гроші?

— Мені не потрібні... Я хотів вам запропонувати — чи не купите ви книгарню?

— На який мені чорт книгарня?

— Капітал вмістите...

— Дурниці! Це Хребтову до лица... а не мені.

— Хребтову не дозволять...

— А ви тут при чому?

— Я? Я думав так: ваші гроші дають вам процентів з п'ять, не більше? Вклавши їх у крамницю, ви б подвоїли ваш прибуток... а крамницю здали б Хребтову у цілковите його відання... Людина він солідна, діло знає. Із теперішнім власником йому важко жити в злагоді. Вас усе це ніяк не зв'язало б... ви зовсім вільні, як і тепер. Одержуєте прибуток і — більше нічого!

— А ви? — знову спитав Сурков, уважно слухаючи гостя.

— Що я?

— Де ж ви?

- Поряд з вами, на дивані сиджу...
- Це недотепно. Ні, в чому тут ваш інтерес?
- Гарна книгарня — діло дуже інтересне...

Сурков здивовано подивився на нього і, знизавши плечима, вигукнув:

— Чорт вас знає, чого ви хочете! Але тільки я ні за що ніколи не повірю, щоб вам... щоб ви могли знаходити задоволення в усіх цих ваших... діяльностях! Ви повинні бути розумніші.

— Спасибі! Але, далєбі, я — людина практики, дрібненька людина... ділова людина. Сподіваюся згодом переконати вас у цьому...

— Не вірю я вам! — сказав Сурков, заперечливо похитавши головою.

— Знаєте, така недовіра мене тішить...

— Грошей на крамницю не дам...

— Ага... шкода!

— Ніби це таке байдуже для вас?

— Зовсім ні. Я сказав — шкода. Мені було б дуже приємно, якби ви дали гроші. Книгарня в руках інтелігентної людини...

— Слухайте, Акиме Андрійовичу! Не прикидайтесь! Одразу ж видно, що ви розумніші за книгарню! Ви ж от не виголошуете мені переконливих промов на тему про те, що я теж повинен внести краплину меду в вулик культурної роботи — або як це виголошується?

— Не виголошую. І не виголошуватиму...

— Чому?

— Ви тоді й справді не дасте грошей...

Сурков схопився з дивана і майже гнівно закричав:

— А тепер дам, ви думаете? Нізащо! Ні! Іду в Індію! Гурію Миколайовичу! — звернувся він до старика, який увійшов у кімнату з підносом. — Ми з вами їдемо в Індію...

— Гарзд, — сказав старик, ставлячи піднос на стіл. — Вкладати білизну?

— Н-ні ше... А от книги й карти треба б прибрати з підлоги... Проте, я сам...

Сурков став на коліна і, піднімаючи книги, почав подавати їх старикові. Старик дивився на нього застиглими очима, приймав з його рук важкі томи і складав їх у себе на лівій зігнутій руці. Коли з них на його руці створилася чимала стопа, він сказав хазяїнові:

— Годі!

Повернувся й пішов.

— Дивний у вас слуга! — зауважив архітектор.

Сурков стрибнув на диван, умоствився на ньому з ногами і, нахилившись до Шебуева, тихо заговорив:

— Помітили? Я кажу: «Ідемо в Індію!» Він цілком байдуже відповідає: «Гаразд!» Як це вам подобається? Ви знаєте, з ним, хай йому чорт, може, й справді в Індію поїдеш, га? Складе чемодани, прийде і скаже: «Готово, їдьмо!» От я тоді ж і поїду... це дуже можливе!

— Де ви його взяли? — сміючись, спитав Шебуев.

— На пожежі. Горів тут на вулиці дерев'яний будинок. Звичайна річ, зібрався натовп глядачів, і попереду всіх стоїть, заклавши руки за спину, високий старик з сивою бородою. Його штовхають поліцейські, штовхає публіка, пожежники бризкають водою на нього. А він, освітлений червоним вогнем, стоїть наче монумент і, не моргаючи, дивиться чудними очима. Я теж дивився на нього, і мені страшенно хотілося зрозуміти — про що думає старик? Раптом, знаєте, кілька колод з верху будинку відриваються й летять униз. Публіка шарахнула геть, але вулиця похила, і палаючі колоди котяться по землі за нею. А старик повернувся до них задом і, не кваплячись, іде геть від них. Головешка от-от ударить його по ногах. Йому кричать: «Біжи! біжи, старий!» А він собі йде помаленьку і руки все за спиною держить... Я дивлюся в обличчя його — ні остраху, ні жаху! Головешка, розгоряючись від руху по землі, наздоганяє його... Я підскочив до нього, схопив за комір і потягнув за собою. Відтягнув убік, кричу: «Якого ви чорта не бігли?» І раптом він, з розкішним таким виглядом, каже мені: «Я — старий, щоб бігати для вашої потіхи! А що ви мене ганебно за комір тягли, то цей ваш вчинок я запропоную розглянути панові мировому судді нашої дільниці. Ми, каже, з вами в одній дільниці живемо, і я вас знаю...» От чорт! Страшенно він мені сподобався. Ну, й познайомився я з ним... Цікава людина! Абсолютно до всього байдужий, і про все так розсудливо міркує, аж, я вам скажу, — дивовижно!.. Проживши з жінкою, — жонатий був двічі, — проживши з другою жінкою чотири роки, він років із десять тому розійшовся з нею, та ще й як? Розкіш! Садовить її проти себе та й каже: «Тому що я взяв тебе заміж для взаємної нашої втіхи, а ти вже завела собі жандарма, то, значить, тобі немає потреби

жити зі мною, та й мені після жандарма ти зовсім неприємна». Добре, га? Віддав їй половину всього, що мав, і вигнав геть... Це навіть красиво, га?

Сурков розповідав дуже жваво, але в цьому пожвавленні його гість почував щось механічне, навіть штучне. Очі юнака проти звичайного не примружувались і не кидали веселих та задирливих іскор. Широко розкриті, вони дивилися втомлено, невесело і наче безмовно питали про щось.

— Так, це розумно,— сказав Шебуєв, коли Сурков кінчив розповідь і запитально глянув на нього.

— Це просто й красиво! — з наполегливістю вимовив Сурков і став пити охололий чай повільними ковтками. Випивши склянку, він шумно кинув її на блюде і зненацька спитав Шебуєва:

— Вам нудно?

— Чому? Аж ніяк.

— Напевно, нудно... Ви вже, звичайно, помітили, що я... побляк?

— У вас дійсно настрої поганенький... здається...

— А подобається вам байдужий старик з застиглими очима? Старик, якого ніщо не дивує, ніщо його не хвилює... він усе розуміє і нічого не жде... Подобається?

— Ну, ні...

— Мені подобається... Я заздрю старикові... Бути байдужою може тільки тварина або мудра людина... Старик — не тварина...

— Скільки вам років? — спитав Шебуєв.

— Двадцять шість... далі?

— Надто рано вам починають подобатися старі...

— «Як вам не сором і так далі в такі роки, з вашою освітою, тощо... ще праці в житті багато і тому подібне!» Я знаю все, що ви можете мені сказати, Акиме Андрійовичу.

Сурков скочив з дивана, пройшовся по кімнаті і, зупинившись перед Шебуєвим, заговорив, увесь спалахнувши:

— Коли руська порядна людина починає розвивати свій світогляд — її мова має смак оливи з мухами. Якщо ви не знаєте, до якої міри це огидно — візьміть коли-небудь влітку лампадку від образів і загляньте в неї — смак оливи, настоєної на мухах, прекрасно спізнається зором. Олива — це порядність, мухи — переконання лібе-

ральних людей. Ось чому від руських порядних людей погано тхне... Але досі я не чув від вас цього запаху... А... ви знаєте, що я почав горілку пити?

Закінчивши свою мову цим несподіваним запитанням, Сурков одвернувся від гостя і став походжати по кімнаті, сунувши руки в кишені і високо задерши голову. Шебуев був трохи приголомшений його вихваткою і заговорив не одразу.

— Я, по совісті сказати, давно та уважно придивляюся до вас, Володимире Іллічу,— здивовано розводячи довгими руками, почав він,— але не можу зрозуміти джерела вашого... ну, озлоблення, чи що?

— Так, я злюсь! — скрикнув Сурков.— Я злюсь, бо мене теж вважають за порядну людину!

Він знову зупинився перед гостем, і, нахилившись до нього, із злим блиском в очах, роздільно промовив:

— Пор-рядна людина?! Чуєте, як це звучить? Це ж образа! У самому ж слові «порядний» почувается по-блажлива зневага...

Сурков схопив крісло, з шумом підсунув його до себе, сів і, нахилившись до обличчя Шебуева, казав далі:

— Ви... ви навряд чи розумієте мене! Ви за щось зачепились і живете впевнено... Куди ви йдете — чорт вас знає! Я знаю все, що ви робите... і прекрасно бачу, що ви розумніші за все, що робите. Відверто кажучи... я вам ані крихітки не вірю! Пробачте! Чим багатий...

— Нічого! — спокійно сказав Шебуев.— Ви не церемоньтесь... Я ж знаю ваше ставлення до мене...

— Знаєте? Гм... ну, однаково! Між нами нема спільного — ви будете, я хотів би руйнувати... та ми обидва не належимо до порядних людей і можемо розмовляти відверто.— Ви, я кажу, живете впевнено... хоч ви не вузька людина... А от я — ніяк не можу почати жити! То я вивчаю карту Індії,— на який мені чорт ця Індія, скажіть, будь ласка? То я роблю шпаківні, а Гурій Миколайович фарбує їх. Шпаківні теж непотрібні, бо інтелігентна людина повинна дбати про будівництво гнізд для людей, а не для шпаків... Вештаюсь я з Єгором по різних трущобах і там відчуваю жах за людину. Єгорка дуже вдоволений цим і навіть пророкує мені, що з мене згодом вийде... порядна людина! А я саме тому не можу почати жити, що не хочу виродитися в порядну людину...

Я боюсь перетворитися на порядну людину,— ви розумієте? Усі порядні люди — це ідейні міщани... Порядність — міщанський ідеал. Порядний чоловік створюється з платонічної поваги до великих реформ і прихованого побоювання перед будочником... Порядний чоловік зобов'язаний склеювати собі переконання з передових статей ліберальних газет, і хоч такі переконання не відзначаються тривкістю, але шелестять, наче шовкові... Коли, напівголодний та обдертий, він жив серед товаришів-студентів, він цілими днями пожирав книжки, і ночами його кусали думи про втілення в життя різних високих ідеалів. Та вже на п'ятому курсі його товариші стали здаватися йому ідеалістами, і почали тодобатися англійці. Найкультурніша нація на землі! Лише вони одні неухильно, поступово, крок за кроком, поліпшують життя. Всі вони їдять ростбіф, пудинги, п'ють джин та віскі, і кожне покоління все збільшує порції. Зразкова нація! Скинувши з себе мундир студента, він з поваги до Англії шие собі картатий костюм і йде на службу в одну з установ, створених епохою великих реформ, причому присвоює собі звання скромного культурного працівника. Коли він судить кого-небудь, то виявляє прекрасну обізнаність у питаннях моралі, але коли візьме у вас книжку на прочитання, то вже не поверне її ніколи! о, ніколи! Він твердо знає, що ганьба бити прислугу по морді при свідках і аморально зраджувати жінку більше як двічі на рік. Він вішає у себе в квартирі портрет улюбленого письменника, якого читав один раз, ще хлопчиком, тикає в нього пальцем, кажучи розчулено: «Це мій учитель!» — від чого портрет коробиться та линяє... Епоху великих реформ він поважає щиро тому, що без великих реформ йому на землі було б зовсім нічого робити. Великі реформи збільшили культурну масу, тобто створили клієнтів та пацієнтів, а також і установи, в яких порядні люди за певну платню виконують культурну роботу. Переважний настрій порядного чоловіка скромно-кислий... але в п'яному стані він неодмінно згадує свою alma mater і з слізьми кричить: «Gaudeamus igitur», після чого виявляє бажання дати кому-небудь у зуби, але рідко дозволяє собі робити це, а звичайно їде до дівчаток... Він не від того, щоб одержати невеличку конституцію або хоч би маленький орден. Усе життя вихваляє англійців за їх уміння бути культурними і щиро любляє рост-

біф... У голові в нього панує такий строгий порядок, що хочеться сунути туди палицю й перемішати мозок... Та годі! Я втомився, ви — теж...

Сурков різким рухом одвернувся від Шебуєва і, зіщулившись у кріслі, нервово застукав пальцями по його поруччю.

Шебуєв задумливо мовчав. У вікна кімнати дивилося вечірнє сонце. Було тихо й сумно.

— Звольте виректи що-небудь...— вимовив Сурков, не обертаючись до гостя.

— Що я скажу? — спитав сам себе Шебуєв і, помовчавши, ляснув себе по колінах долонями довгих рук.— Змальована вами порядна людина... комашка огидна... це так... Та в мене немає вашої непримиренності... немає цієї гостроти почуття... Ви, здається, дивитесь на життя естетично... я — простіше й грубіше... Людина я чорна.

— Ви не... відверта людина...

— А може...

Сурков раптом повернувся до нього і роздратовано вигукнув:

— З якої це чортової височини ви дивитесь на людей? Звідки у вас оця поблажлива нота в голосі?

— Що це ви? — здивовано спитав його Шебуєв, підводячись із крісла.

— Я? Дійсно, я... кричу... Ви пробачте проте... Нудно, наче в череві китовому... Навколо якийсь теплий слиз... Ви не сердьтєся, будь ласка, у мене нерви, мабуть...

Він стояв перед Шебуєвим, понуривши голову, і в його позі було щось дуже зворушливе й миле.

— Я не серджусь... Мене просто нервозність ваша вражає... Ну, треба йти...

— Ходімо гуляти?..

— Ходімо!

— От добре... Я зараз одягнуся...

Він уже зробив рух піти, але Шебуєв узяв його руку і, потягнувши до себе, з лагідною посмішкою спитав:

— То гроші ви дасте?

Сурков глянув на нього здивовано і несподівано зареготав.

— Ні, ви молодчага! Йй-богу!..

— Давайте-но! Чого дуріти? Діло добре...

— Ах, хай йому чорт! Я дам... дам... Ви ж, проте, знали, що дам?

— Не зовсім, не був певен...

— Ну, чого вже скромничати! То я дам гроші... Але — я даю не тому, що ви переконали мене в користі справи і взагалі не з будь-яких вищих міркувань, а тільки тому, що це мені вигідно...

— Я вас не переконував,— спокійно сказав Шебуев,— ви самі дали...

— Сам?

— Ну, звичайно! Я запропонував — ви погодились...

— Хай вам чорт! А правильно ж! Ні, ви... чоловічок цікавий!

Сміючись, він пішов одягатися. А Шебуев, лишившись сам у кімнаті, заклав руки за спину і, підійшовши до ящиків з медалями, які висіли на стіні, став їх розглядати, тихо й спокійно посвистуючи. Один з ящиків висів криво,— він його поправив і, відійшовши на крок, глянув— чи правильно? Виявилось, що тепер ящик висить прямо. Тоді архітектор знову зробив крок уперед і знову став свистіти і розглядати медалі.

— А! — вигукнув Володимир Ілліч, з'являючись у дверях.— Зацікавились жетонами? Мій татонько років з десяти збирав ці знаки. Я називаю їх бронзовими усмішками історії... Тут є дуже цікаві жетони. Оцей викарбовано на честь перемоги Нельсона під Абукіром... Це — об'єднання швейцарських спілок... А знаєте що? Одягаючись, я подумав про вас: «От людина, яка, маючи мільйони, могла б чорт знає чого набудувати!»

— Н-да,— усміхаючись, сказав Шебуев,— якби мені та мільйонів з чотири...

— Уявіть, що я саме про чотири мільйони й думав! — вигукнув Сурков.

— Можу це уявити... Навіть знаю про чий...

— Ні, серйозно?

— Про лаптевські...

— Правильно! І знаєте, що я думав? — спитав Сурков, з гострою цікавістю розглядаючи спокійне усміхнене обличчя архітектора.

— Знаю...— сказав Шебуев.

— Чому б вам та не оженитися з Лаптевою?

— Саме так! І уявіть собі,— Шебуев вийняв із кишені годинника і глянув на нього,— от уже понад три години, як я все думаю — чому б мені та не оженитися з Лаптевою?

Сурков відступив від нього і, клацнувши пальцями, з задоволенням вигукнув:

— Оце дотепно!

Сірі очі архітектора гумористично примружились, на перенісці виникла різка зморшка, і він спитав своїм сипливим голосом:

— Але ж я зовсім не скидаюсь на порядну людину?

— О, ні! Ви... розумніший...

III

Петро Єфимович Лаптев був чоловік здоровий, рум'яний і круглий, як куля. Моторний у рухах, завжди веселий, усім задоволений, він займався торгівлею хлібом і лихварством. Він дуже любив музику, не проминав жодного концерту, а коли в місто приїжджала опера, то брав на всі вистави крісла першого ряду. Слухаючи арію Ленського перед дуеллю або прокльони конаючого Валентина Маргариті, він плакав—хороша музика завжди викликала в нього сльози на очах. А розоряючи людей — він жартував і сміявся.

Переказували, що, коли нерозлучний друг Петра Єфимовича — Трунов — стояв перед ним на колінах, благаючи його почекати з протестом векселів, Лаптев поклав йому руку на плече й задушевним голосом сказав:

— Е-ех, Мишо! Хіба я не знаю, що розорю тебе вщент? Знаю, друже! А відкласти протесту не можу. Не тому, що в грошах потреба є, а тому, що було мені видиво уві сні про твої справи... З'явився нібито небіжчик батько твій, Никифор Савелійович, і одягнутий він, братіку ти мій, в усе чорне. Вид у нього отакий копчений і тхне ніби від нього сіркою та чадом... І каже він мені отак ото суворо: «Петре, каже, Христом богом прошу тебе — пусти Мишку з торбами! Забув, каже, Михайло батька, зовсім, каже, з пам'яті викинув, начебто батька в нього й не було. То ти, каже, Петре, розори його, убогим буде — родителя згадає, тоді, либонь, помолиться за мене». Спалахнув тут він, отой батько твій, синім вогнем і зник.

Трунова було оголошено неспроможним і ув'язнено, і він незабаром помер від прикрості. Весь час, поки то-

вариш сидів у тюрмі, Лаптев акуратно двічі на тиждень посилав йому по пляшці малаги, яку той дуже любив.

Взагалі Петро Єфимович любив пожартувати, і траплялось, що жарти коштували йому дуже дорого. Пожертвував він якось дзвін поліелейний в одну з убогих міських церков. Привезли цей дзвін на церковне подвір'я, поставили на клітки і вже хотіли підіймати, коли раптом бачать, що замість зображення святих на дзвоні вилито щось зовсім неподібне. Роздивилися, і виявилось, що це зображення самого Петра Єфимовича. А всередині дзвона знайшли викарбованим такий напис: «Слава купцеві Петру Лаптеву, слава!» Хоч церковний причт був у гарних взаєминах з Петром Єфимовичем, але все ж по місту пішов розголос про купецький жарт і, щоб заглушити цей розголос, Лаптев довго дзвенів гаманцем.

Любив Лаптев і погуляти, любив жінок і завжди мав одну — а то й двох — на утриманні. Добував він їх у Москві по кондитерських та швейних крамницях. Купить дівчинку, привезе її до себе в місто, влаштує їй квартиру і акуратно кожної суботи та середі відвідує її. А коли вона йому набридала, він її або іншому любителю передавав, або просто залякував поліцією, і дівчинка сама йшла від нього. Серед купецтва Лаптева не поважали. Як з грошовою силою, з ним, розуміється, рахувались, навіть псобоювались Петра Єфимовича, але дружби з ним цуралися, вважаючи його «фармазоном» та скандалістом. Він же ставився до купців з одвертою насмішкою та зневагою.

— Дикі люди! — говорив він про них. — Нічого не тямлять! Після шампанського оселедця можуть жерти... А котрі й благочестиві, то це тому, що бояться согрішити...

У величезних кімнатах у Петра Єфимовича на стінах висіли картини олійними фарбами з зображенням голих жінок. На піддзеркальниках стояла бронза, і взагалі було багато блиску, що кидався в вічі. У залі стояв дорогий рояль і кілька музикальних ящиків.

Узимку в нього часто збиралися гості. Це були артисти місцевого театру, судові пристави, розорені поміщики і навіть просто якісь дивні особи. Вони говорили басами, могли дуже багато пити й їсти, з насолодою і щасливо грати в карти, і хоч постаті в них були гордовиті, а манери благородні, та вони не ображались, коли

хазяїн у вічі називав їх «набродом». Бували й жінки — артистки з театру і ще якісь вдови, завжди трошки підфарбовані, шикарно вдягнуті і дуже веселі. Усі ці люди, зібравшись у будинку великою та галасливою юрбою, пили, їли, співали, танцювали й грали в карти ціліснічкі ночі.

Дружина Лаптева — Мотрона Іванівна — і його єдина дочка Надя, що вчилася в пансіоні, звичайно, стояли осторонь від цього життя. У них у домі була своя половина. Мотрона Іванівна давно вже махнула на чоловіка рукою і лише інколи скрушно говорила комусь із своїх подруг:

— Чула, матінко, мій жеребець жирний знову нову мамзельку привіз собі? Привіз, мати моя, привіз, безсоромний! Вже згадаєте моє слово, обдеруть вони його, мамзелькі оці, ох, обдеруть! Змарнує з ними весь капітальчик...

Але вона майже не втручалась у чоловікове життя. Вона любила попоїсти, попоти чайку, помолитися богіві. У неї була своя компанія з таких самих, як і вона, літніх благочестивих купчих: вона смакувала з ними наливки, їздила по монастирях на прощу і теж не нудьгувала.

Петро Єфимович ставився до жінки з глузливою шанобливістю. Коли вона починала викривати його негожу поведінку, він з усмішкою слухав її і мовчав, аж поки вона набридала йому, а коли набридала, то казав їй:

— У міркуваннях ваших, благочестива Мотроно Іванівно, наче у рипінні тупої пилки, ніякої музикальності змісту нема... Яких таких ідей можете ви навчити мене, людину сучасну, коли у вас у голові нема ніякого ладу? Слухати вас я можу тільки з великодушності і моєї гуманності, але тому, що ви мені вже набридли...

Він тупав ногою в підлогу і, вказуючи на двері, голосно кричав жінці:

— М-марш на задній стіл до музикантів!

Вона виходила, лаючись. Інколи Лаптеву не було часу говорити красномовно, і він говорив просто:

— Ти, кулеб'яко! Пішла під три чорти! А то...

Вона вже не чекала кінця його промови...

А Надя жила під наглядом фрейлен Гаген, ризької німкені, рекомендованої хазяйкою пансіону, де Надя вчилася. Це була дівця років сорока, висока, товста, з великим червоним носом. Вона прекрасно розмовляла російською

мовою, навіть без акценту, і теж дуже любила попоїсти й випити домашньої наливки. З Мотроною Іванівною у неї встановилися прекрасні взаємини. Стара чомусь назвала німкеню Фенею і хоч спочатку все доводила їй, що вона нехрещена еритися і коли не вихреститься в руську віру, то після смерті потрапить у пекло, але скоро звикла до неї так, що, навіть відпускаючи її від себе до Наді, давала напутні поради:

— Ти вже швидше там, Феню, нудно мені без тебе... Не дуже муч дівку... Чого там, справді, нам же наука для годиться потрібна, а не те, щоб що... Ми люди не вбогі які. Для нас би можна вже, мабуть, і не щодня уроки задавати. Ти швидше, Феню.

І Феня ніколи не примушувала на себе довго чекати.

Галас і запах життя, яким жив батько, проникав і в ті кімнати, де жила Надя із своєю подругою Лідою, сиротою, дочкою якогось чиновника. Цю Ліду Лаптеви взяли в дім розважати дочку, якій було нудно жити самій. Ночами, коли мати й Феня засинали, дівчата, лежачи в ліжках, чуйно прислухалися до музики та галасу в батькових кімнатах. Навколо них безмовно здригалися тіні від вогню лампади, засвіченої перед образами, густе хропіння сплячої німкені заважало їм спати й лякало їх. А з батькових кімнат долинали вибухи сміху, звуки музики, і дівчата знали, що там світло, весело, вичепурені пані танцюють із меткими кавалерами і сміються й співають пісень... Уява подруг збуджувалась, і вони починали пошепки розмовляти про те, що діється у передній половині дому... І ось одного разу вони схотіли побачити насправді це казково цікаве життя. Підвівшись з ліжка, у самих сорочках, вони прикрилися ковдрами і, вийшовши в коридор, упросили спритну покоївку Сашу показати їм, що діється в батька. Покоївка заховала їх у темну кімнату, де стояли шафи з одягом, і вказала їм щілину у перебірці кімнати під стелею. Дівчата забралися на одну з шаф і побачили з неї багато такого, від чого у них червоніли щоки, захоплювало подих і тіло проймав дивний дроз. Відтоді, щоразу, коли в батька збиралися гості, обидві подруги йшли в темну кімнату і сиділи у ній на шафі, з трепетом і пожадливістю дивлячися в отвір, розширений послужливою покоївкою, для якої було й приємно і вигідно робити панночкам цю втіху. Мотрона Іванівна і Феня спали міцно, покоївка була спритна, дів-

чатка обережні, і ніщо не заважало їм мати насолоду із споглядання гулянок Петра Єфимовича. Наді на ту пору було п'ятнадцять років. Ліда була на два роки старша. Одного разу вони бачили й чули таку сцену: Надин батько запропонував якійсь із дам двісті карбованців за те, щоб вона, оголивши груди до пояса, протанцювала руську. Дама, висока й струнка красуня, зажадала за це п'ятсот. Лаптев поторгувався, але дав їй п'ять райдужних папірців. І тоді дівчата побачили, як напівгола жінка танцювала серед юрби чоловіків, що мовчки дивились на неї, і бачили, як блищали очі в чоловіків. А потім, коли жінка, скінчивши танець, зупинилася серед кімнати, гордо піднявши голову, вони чули пристрасне, оглушливе ревіння захвату... Вони втекли, охоплені сильним, незаним їм почуттям, і цілу ніч не могли заснути.

У дівчат була своя велика кімната. Мотрона Іванівна дозволяла дочці запрошувати до себе подруг з пансіону, і подруги бували в Наді щодня по дві, по три, по п'ять. Усе це були купецькі дочки, гладкі, ситі, добре обізнані з силою грошей. З ними з'являлися їх брати — учні гімназії та реального училища, червонощокі парубки, що курили цигарки. Вони приносили з собою коробки шоколадних цукерок з ромом та лікерами і частували панночок. Потім у залі грали в піжмурки, танцювали, дуріли. Взимку Надя з подругами часто відвідувала театр, вечори, бенкетувала на весіллях, ходила на ковзанку, їздила кататися на тройках, усе це дозволялось їй... В домі Петра Єфимовича Лаптева всім жилося весело.

І от у розпалі цього життя Лаптев помер від запалення легенів. Одного гарячого літнього дня, прийшовши звідкись додому розпалений і спітнілий, він випив квасу з льодом, а за п'ять днів після цього вже лежав у залі на столі, весь синій, роздутий, страшний.

Коли Петро Єфимович помер, його жінка з жаху сплеснула руками й закричала на весь будинок:

— Лишечко! Що ми будемо робити? Сироти лишилися бідолашні,— лишечко! Пограбують же нас тепер, обкрадуть нас, сиротиночок!

І вже потім почала з виттям голосити за чоловіком:

— Лю-юби-ий ти мі-ій Пет-ру-ушечко-о! І на-а кого-о це ти за-алишив дружину з дочко-ою? Та вже й як тепер на-ам на сві-іті жи-ити?

Знайомі слухали її зойки і схвально казали:

— Ач як побивається!

Надю батькова смерть теж дуже злякала. Коли з батькових грудей вирвалось останнє зітхання і його жирне тіло, здригнувши, завмерло, вона широко розплющеними очима глянула на його потемніле обличчя, з розкритим ротом, істерично заверещала й кинулась геть із батькової спальні. Прибігши в свою кімнату, вона ткнулася там головою в куток і, охоплена дрожем жаху, просиділа так мало не з годину. Потім, коли до неї прийшла Ліда і стала відпоювати її водою, вона, оглядаючись навколо безумними очима, почала шепотіти:

— Страшно! Страшно! Я теж помру, Лідо... ох! Сховай мене...

По кімнатах будинку розливалось тужливе виття Мотрони Іванівни, бігали слуги, і всі звуки здавалися неприродно голосними.

— Сховай мене, Лідочко,— тремтячим голосом просила Надя подругу, міцно обіймаючи її. Ліда ледве видержалась із судорожних обіймів і побігла по лікаря.

Прийшов Петро Кирилович Кропотів, посадив Надю на кушетку і, сам сівши поряд неї, став переконливо умовляти дівчину:

— Ай, ай, ай, яка легкодухість! Хіба можна так лякатися, хіба це не сором? Людина повинна спокійно зносити удари долі. Треба знати, що смерть — явище цілком законне і ніщо живе не може уникнути її.

Висока постать лікаря в елегантному сюртуку, його вродливе обличчя з пишною бородою, твердий і самовпевнений погляд його очей — все це потроху заспокоювало Надю, і вже незабаром вона невдоволено й сумно сказала йому:

— Як непристойно виє мамаша!

А незабаром прийшла кравчиха спитати про щось з приводу траурних костюмів, потім з'явилися подруги, знайомі, і всі хотіли знати, як помер Петро Єфимович, і всім треба було розповідати про це. Лише вночі, під тихе дзюркотіння голосу монашки, що читала біла труни псалтир, Надя знову відчула страх і замислилась про батька. З тяжким здивуванням у душі вона запитала себе, що ж тепер буде, як ця смерть відіб'ється на її житті?

До цього дня вона щодня бачила батька, але мало не завжди мигцем. Він називав її Наденькою, іноді ці-

лував у шоки, часто дарував їй гарні та коштовні речі, давав грошей. Останні роки він говорив їй з усмішкою:

— Але ж заміж пора, Наденько? Хочеться заміж? Зачекай трошечки, скоро я цю справу влаштую. Весілля ж яке відсвяткуємо — батечки мої!

І він солодко примружував очиці. Надя не могла точно сказати — чи хочеться їй заміж, чи ні, але думка про весілля завжди приємно подразнювала її. Весілля вона дуже любила, та ніхто із знайомих кавалерів не подобався їй. І, коли вона думала, що після весілля треба жити інакше, ніж тепер, в інших кімнатах, з іншими людьми, а головне — усе життя з одним із тих молодих людей, які залицялися до неї, — їй ставало ніяково, неприємно, і весілля навіть трохи лякало її. Із чоловіків їй найбільше були до вподоби студенти, гімназисти та юнкери. Вони й веселі, й танцюють красиво, й розмовляють просто, все про такі приємні речі — про подруг, прогулянки, театр, дехто навіть пише вірші...

— Мабуть, тобі вже подобається який-небудь отакий Євгеній Онегін або, наприклад, Ленський? — питав батько.

Їй подобався і той і другий, хоч вона й вважала, що штани в обох смішні і навіть непристойні. Подобався їй також і Валентин, коли він повзав по сцені, проколотий шпагою Фауста. І взагалі на сцені їй подобалися всі артисти, які говорили про кохання голосно і з отакими несамовитими жестами. Вона завжди приємно здригалась, коли закоханий актор падав навколішки перед коханою, з усієї сили стукаючись кістками по дошках сцени. Але, зустрічаючи їх на вулиці або в батька, вона бачила, що шоки в них сині, під очима мішки і що вони в усьому поводяться, як найзвичайнісінькі люди, а горілку п'ють навіть пожадливіше від звичайних людей.

І на батькове запитання вона одного разу відповіла:

— Ніхто мені не подобається... І всі ці Онегіни тільки з ложі гарні...

— Дурненька! Я тебе запитую про справжніх людей, а не про акторів. Актор — він на розвагу живе і нам до нього нема діла... Я запитую — чи не сподобався тобі який-небудь маркіз Поза з купецького звання?..

На той час із справжніх людей Наді подобався гімназист восьмого класу Рубанович, син члена окружного суду, стрункий юнак з маленькими чорними вусами. Він

грав героїв у аматорських виставах і чудесно танцював усі танці. Та Надя ані слова не сказала батькові про нього.

У ній поряд з наївністю жило дуже широке знання поганих сторін у людях. І тепер, думаючи про батька, вона згадала, як колись у церкві на всеношній Ліда, вказавши їй очима на красиву молоденьку брюнетку, шепнула:

— Нова твого батька.... Теж Надя на ймення...

Вона подивилась на дівчину, і її взяла кривда за себе,— у вухах «нової» виблискували серги з прекрасних рубінів. А от вона вже давно просить татка купити їй рубіни, та марно. Йї завжди показували батькових коханок, і вони, вродливі, розкішно вдягнуті, часто збуджують у неї почуття заздрощів і невдоволення батьком. Мотрона Іванівна теж при ній відверто обговорювала батькові смаки:

— Мій-ото жеребець змінив свою товстенну баберію на скіпку якусь руденьку... Геть розорять його старого пса, дівчиська оці...

У спізнанні життя Наді дуже допомагала подруга Ліда. Вона завжди все знала про діла Петра Єфимовича і все докладно передавала його дочці. Останнім часом вона ненавиділа Лаптева і, не приховуючи цієї ненависті, з насолодою розповідала Наді про його пригоди.

Лежачи в ліжку і чуйно прислухаючись до читання псалтиря, Надя довго не спала, все думаючи про батька. І вранці прокинулась хоч сумна, але цілком спокійна. На панахидах і під час похорону вона багато плакала, але вже на поминках знову була спокійна. Через кілька днів вона із здивуванням переконалась, що батькова смерть не внесла в її життя ніяких змін, крім обов'язку носити прекрасно пошиті, дорогі траурні костюми. А ще через деякий час вона стала помічати, що всі люди, починаючи з слуг і кінчаючи лікарем, ставляться до неї якимось по-особливому і це особливе ставлення було дуже приємне їй.

Лікар Кропотов, який давно уже лікував усіх Лаптевих, після смерті глави дому став їздити до них акуратно двічі на тиждень — у середу і в неділю. Завжди прекрасно вдягнутий, він солідно входив у кімнати з капелюхом у руці, поважно вітався з дамами і починав стурбовано розпитувати їх про стан здоров'я. Мотрона Іванівна докладно розповідала йому про те, як у неї «спирає

подих і підступає під душу», він рекомендував їй більше ходити пішки і пити приписану минулого разу мікстуру.

— Ну, а ви, Надіє Петрівно, як себе почуваете? — лагідно звертався він до Наді, яка завжди почувала себе перед ним маленьким дівчатком.

— Дякую вам, я здорова, — відповідала вона.

Середня на зріст, повна, з рум'яними щоками і високими грудьми, вона дійсно була дівчиною дуже здоровою і навіть вродливою. Ніс у неї був трохи заширокий, але свіжі й повні губи, ясноблакитні очі і попелясто-русяве волосся якимось скрашували цю, не дуже помітну, ваду. В її круглomu обличчі і ясних великих очах було ще багато чого дитячого, але вона вивчилася робити якісь зневажливі примхливі гримаски, часто під час розмови вдавалася до них, і вони дуже псували її. Особливо спотворювала вона себе, коли, безглуздо викотивши очі з орбіт, високо піднімала свої красиві брови, тоді лоб її ставав вузьким, на ньому з'являлися глибокі жирні зморшки, і все її обличчя старішало, набираючи якогось овечого виразу.

Розмовляючи з лікарем, вона завжди покірливо нахилляла перед ним голову і рідко коли дивилася йому в вічі; ця покірливість звичайно викликала в лікаря поблажливо-вдоволену усмішку. У перший же місяць після смерті Лаптева, в одну з неділь, він, сидячи з дамами за кофе, сказав Наді:

— Знаєте що, дорога Надіє Петрівно? Ви б могли пережити печальний час трауру з великою користю для себе... Ви тепер позбавлені змоги користуватися із звичних вам втіх, і вам, мабуть, трохи нудненько? Так от я хочу рекомендувати вам одну величезну й корисну втіху, навіть, скажу, насолоду...

— Ану, Петре Кириличу, справді, повчи-но її чого-небудь, повчи! А то дівка от живе без батька... хоч він, небіжчик...

— Мамашо! — перебила Надя матір, готову відверто порозмовляти з лікарем. — Знову ви починаєте... це навіть непристойно!

— Я хочу, — казав далі лікар, — запропонувати вам — почитайте-но ви трошки, га?

— Гаразд, я можу... — погодилась Надя і чомусь зітхнула.

— Я принесу вам хороших книжок... Ви й займіться от з Лідією Миколаївною...

— Я дуже люблю читати,— з задоволенням сказала Ліда.

— Тільки ти, батечку, які сороміцькі—не носи,—стурбовано закрутившись на стільці, сказала Мотрона Іванівна.— А-анізащо не треба! От у батька були з малюночками, еретицькими мовами — сором один! Ти вже таких не носи!

— Мамашо! — суворо гукнула Надя.

Лікар заспокоїв Мотрону Іванівну і знову почав переконувати Надю:

— Читання хороших книг дає людині значну, навіть велику користь, воно, так би мовити, поповнює прогалини освіти...

Він говорив дуже довго, а коли пішов, то Надя скочила з стільця і, з щирим сумом заломивши руки за голову, скрикнула:

— Ах, господи! Такий красивий, такий поважний і такий нудний. Я навіть упріла вся від його розмови... От, будь ласка, тепер читайте! Не буду! Він не має права примушувати читати! Книги не ліки, так!

Але, подумавши трохи, вона запропонувала Ліді:

— Знаєш що, Лідочко? Ти, будь ласка, читай і розповідай мені... я тобі за це ротонду свою подарую. Гарзд?

— Гарзд! — погодилась Ліда.

Це була досить струнка, швидка в рухах фігурка з маленькою головою у чорному кучерявому волоссі. Горбатий ніс на її смуглявому обличчі надавав їй схожості з єврейкою. Її тонкі червоні губи усміхались завжди однаковою гострою, холодною усмішкою, але вона ніколи не сміялась. Очі в неї були темні, мигдалевидні. Вона їх примружувала, і, майже закриті довгими віями, вони не змінювали виразу її худого й рухливого обличчя. У цьому обличчі з напівзаплющеними очима було щось нещире і неприємне, але коли Ліда збуджувалась чимсь, вії в неї здригались, в очах виблискували вогники, і обличчя дівчини здавалося красивим. До подруги вона ставилась як старша до молодшої, до її матері шанобливо, але сухувато, взагалі ж поводитися в домі з великою гідністю. Одягали її мало не так само пишно, як і Надю, але саме тому, що їй перешивали Надині сукні.

Крім лікаря, який незабаром став у Лаптевих необхідною людиною не як цілитель недуг, а як особа, гідна довіри, до них часто забігав Ераст Лукич Ломакін, адвокат, великий приятель покійного Петра Єфимовича. Лисий, з качиним носом і маленькою гострою борідкою, він скидався на павучка. Його тонкі й моторні ніжки завжди з якимось особливим веселим вивертом вистрибували з-під його фрака і, коливаючи, несли на собі приємно округлене, життєрадісне черевце. Його пухлі ручки невтомно і з такою швидкістю літали навколо його круглого тулуба, що здавалось — у нього їх чотири і всі вони прагнуть схопити в повітрі щось помітне лише для жвавих і веселих очей Ераста Лукича. Ця чорна, кругла й вертка фігурка справляла дуже дивне враження — ніби Ераст Лукич одного разу був охоплений якимсь виром, закрутився в ньому і з того часу вже не може спинитися. Він давно вів справи Лаптева, разом з ним гуляв, вважався другом думу, возив Наді цукерки, з Мотроною Іванівною куштував наливки і навіть розкладав їй хитромудрий пасьянс, називаючи його «закоханий Бісмарк і п'яний Бонапарт». Мотрона Іванівна любила Ломакіна, називала його Єрастушкою, але ні в чому не довіряла йому і навіть колись звернулася до лікаря з таким проханням:

— Петре Кириличу! Будь батьком рідним — придивися ти, бога ради, за Єрастушкою, як би він мене з Надією не пограбував... Вже такий це, я тобі скажу, шахрай, такий-от шахрай, що навіть і сказати не можна...

Лікар нахмурився і суворо сказав їй:

— Шановна Мотроно Іванівно, я мушу вам зауважити, що Ераста Лукича знаю от уже кілька років і, скажу, знаю добре... Отже, я рішуче заявляю вам, що його моральні якості не мають нічого спільного з вашими словами. Це людина легковажна, але цілком порядна, він, коли хочете, гультай, але знавець у своїй спеціальності... Проте, я виконаю вашу просьбу!..— цілком несподівано закінчив лікар свій захист Ломакіна.

Невідомо — чи стежив він за діями Ломакіна в справах Лаптевих, але вже незабаром він помітив, що Ераст Лукич поступово оточує Надю досить дивними людьми. До Лаптевих став ходити Нагрешин, за ним з'явився молодий купець Редозубов, син багатого м'ясника, відомий у місті тим, що одного разу подарував якійсь співачці

в Москві накладні на шість вагонів м'яса, привезеного ним на продаж, а батько його за це побив до півсмерті й посадив у льох, де він висидів цілу добу. Після цього він з місяць хворів, але зараз же, тільки очунав, поцупив у батька три тисячі і знову поїхав до своєї співачки і знову був нещадно побитий. За Редозубовим з'явився Костянтин Васильович Скуратов, колишній гвардійський офіцер, поміщик і палкий любитель голубів.

Приїжджаючи у звичайні дні з візитом, лікар, на решті, мало не щоразу став зустрічати у Лаптевих усе нових осіб. Він бачив, що всі вони уважно упадають і коло Мотрони Іванівни і коло Наді і кожен по-своєму намагається звернути на себе виняткову увагу. Нагрешин учить матір і дочку грати в шістдесят шість, розповідає їм про вбивства та грабунки, Редозубов зображає широку руську натуру, ходить у чумарці, у червоній шовковій сорочці та мазаних чоботях, намагається співати народних пісень, та з нагоди трауру хазяйки не дозволяють йому цього. Скуратов страшенно курить і, з якоюсь особливою посмішкою поглядаючи на всіх, розмовляє про Петербург, про голубів, про маневри, а з Лідєю про графа Монте-Крісто, графиню Монсоро, шевальє де Мезон Руж та інших знатних іноземців.

Лікар, звичайно, прекрасно бачив, на що саме розраховують усі ці люди, і вважав своїм обов'язком поговорити з цього приводу з Мотроною Іванівною.

Під час одного із своїх візитів, сидячи сам на сам з купчихою, він послухав її пульс і заклопотано сказав:

— Н-да... Є невеличке збудження... Вам, знаєте, треба б жити спокійніше...

— Ох, треба б, батечку, треба б! — скрушно зітхнувши, сказала Мотрона Іванівна.

— У вас останнім часом стільки буває гостей...

— Атож, атож! Он скільки їх розвелосся... Вже я дивлюся та все думаю — ох-хо-хо! Що то воно буде?

— Тобто чого ж ви від них чекаєте?

— Та чого мені чекати? Мені чекати нічого... мені вже сорок вісім років стукнуло... Надія їх оце підманює, їй з ними й валандатись... А народ усе непевний, голодний... у кишнях ледве що на штани вистачає.

І Мотрона Іванівна журливо захитала головою. Лікар погладив бороду, помовчав і, нахмурившись, посилено переконливим голосом спитав:

— Скільки я вас розумію, ви дивитесь на них, як на претендентів... тобто, простіше кажучи, як на женихів?

— Та які вже з них женихи, окрім хіба Митьки Редозубова... Цей хоч теж шалапут, а все-таки людина купецького звання...

— Гм! Тепер, знаєте, купецтво видає дочок не тільки за купців, а й за людей інших класів. Але не в цьому справа: коли й вони вам не подобаються, то... навіщо ж ви їх приймаєте?

— Але ж не гнати їх, коли прийшли вони та й сіли!..

— Не треба було запрошувати...

— Ну, вже я тут не винна! Це все Єрастушка понятав їх... Приведе якого-небудь отакого... «Дозвольте рекомендувати!» Ну, той пошаркає ногами по підлозі та й засяде. Народ вони нічого ж таки, забавні всі, веселі... От тільки оженитися хочеться їм, це мені небезпечно... І отак воно турботи, господи Ісусе! Подивившись оце на них — лагідні такі всі... наче коти... охо-хо!

Лікар попрощався з засмученою матір'ю і поїхав дуже задумливий і невдоволений.

Днів за два після цього він заїхав до Ломакіна і мав з ним таку розмову:

— Я, Єрасте Лукичу, хочу поговорити з вами відверто, як з людиною, скажу, високоінтелігентною, думка якої для мене дуже цінна...

Ломакін, що досі літав по своєму кабінету, обставленому з легковажною розкішшю, бухнувся в широке м'яке крісло, весь засяяв усмішками, закрутив головою і, потираючи руки, тенорком сказав:

— Дуже вдячний, любий Петре Кириловичу, за приємну для мене думку! Повірте, що і я теж глибоко поважаю вас і в захваті від вашого розуму й такту... хе-хе-хе!

Тонкий, веселенький смішок був його звичкою. Розповідали, що він одного разу сповістив якусь даму, свою клієнтку, про смерть її чоловіка в такій формі:

— Хе-хе! Я, зволите бачити, з'явився до вас з надзвичайно сумною звісткою... їй-богу ж! Трагічна звістка!.. Чоловік ваш нагло вмер, слово честі — хе-хе-хе!

І тепер він потирав ручки, посміювався і, лагідними очима дивлячись на лікаря, чекав його мови. Лікар зібрав бороду в кулак, підніс її до рота і, несподівано розтуливши руку, сильно дунув на неї, від чого борода розсипалася по його грудях красивим віялом.

— Я хочу поговорити з вами про Лаптевих,— остерігаючим тоном сказав він.

— Чи всі вони здорові? — співчутливо спитав Ломакін, знявши ноги з крісла.

— Всі й цілком. Але ж ви сьогодні були у них?

— Був... Недавно... хе-хе!

— А питаєте — здоров'я... гм!

— Це від надміру симпатії до них,— пояснив Ломакін з усмішкою і знову кинув ноги на крісло. Лікар підвівся і мовчки пройшовся по кабінету.

— От бачите, в чому справа, Ерасте Лукичу... Ввели ви до них оцих... різних осіб...

— Воістину різних...— засміявся Ераст Лукич.

— Так от... Я не знаю, чим саме ви керувались, вводячи їх у цей дім...

Лікар замовк. Але й Ломакін теж не говорив ні слова.

— Але мені здається, що вплив усіх цих... осіб на молоду дівчину може бути тільки негативний... Що вони можуть дати їй? Які сторони її розуму можуть розвинути? Як ви вважаєте?

Лікар питав у вічі, а тому Ломакін, поляскуючи себе по лисині лівою рукою, відповів, наче просячи пробачення:

— Я педагогічних цілей не ставив, знайомлячи Наденьку з цією компанією... Траур, думаю собі, нудиться дівчина... Ну, для розваги її й того... Представив їй... А ви вже одразу просто в корінь — який вплив? Я вам від усього серця скажу, ласкавий Петре Кириловичу, що там, де ви,— ніякі інші впливи не можуть мати успіху — хе-хе! Не можуть! І, бачачи вашу близькість до родини мого покійного приятеля, я просто кажу, що доля його дочки аж ніяк мене не турбує... хе-хе!

— Дякую вам за таку похвальну про мене думку,— сказав лікар, приємно усміхаючись.— Але, далєбі, ви перебільшуєте мою роль у цій родині...

— А книжки? га? Книжечки? — наче м'яч, відскочивши від крісла, голосно шепнув Ераст Лукич, а далі підбіг до лікаря і, загрожуючи йому пальцем, продовжував пошепки: — Ах ви пр-ропагандист, га? хе-хе! Шпільгаген? Лео? Ах ви агітатор?!

Лікар трошки і поблажливо посміявся і, знову набравши вигляду солідної впевненості, сказав, знизавши плечима:

— Далєбі, я не вважаю цього зайвим... Я переконаний, що книга — це сила величезна, і що вона завжди знайде читача, хоч куди ви її суньте, і скрізь посіє своє зерно,— зерно правди і добра... чи не так?

— О, звичайно! Хто ж має в цьому сумнів? — звернувши собі голову набік, скрикнув Ераст Лукич.

На обличчі в нього виявилось щось близьке до огиди, і, мабуть, це почуття було адресоване тому, хто насмілився б мати сумнів у силі книги. Але зараз же він замислився і тихо зауважив:

— А все ж дурненька вона оригінальніша!

— Хто? — здивовано спитав лікар.

— Наденька...

— Ні-не розумію вас!..

— Мільйон, загорнутий в онучу, наприклад... у щось отаке незначне, особливого смаку набирає,— клацнувши пальцями, сказав Ломакін. Але знову він весь пересмикнувся і схопив лікаря за руки, квапливо кажучи: — Жартую! Це я жартую! Ні, я ж розумію! хе-хе! Я дуже добре розумію! Звичайна річ, треба! Я ж почасти мав це на увазі, коли знайомив її із цими... Книги, розуміється, дуже важливі... ну так! Але тут — живі люди! Купець, чиновник, дворянин... дивись і зіставляй! Га? Ні, слово честі! Це ж розвиває? Зіставляння таке?

— Ви, здається, тільки зараз оце вигадали таке... жартівливе пояснення? — спитав лікар, і брови в нього здригнулись.

— Який проникливий розум! — тихо вигукнув Ломакін, відскакуючи від гостя і якимось жужмом падаючи в крісло.

Лікар глибоко зітхнув і, опустивши голову, з хвилину мовчав. Ераст Лукич смикав себе за бороду, гладив свою лисину і з очікуванням поглядав на гостя...

— Ви, Ерасте Лукичу, — заговорив лікар, — ставитесь до мене в даному разі недосить серйозно, як здається, і, може, навіть трохи недовірливо...

— Не може цього бути! — проголосив Ломакін, сплескуючи руками. Та було важко зрозуміти, чи дивується він із слів лікаря, чи протестує проти них.

— Дозвольте мені відверто пояснити вам мій спосіб дій і причини, що спонукають мене діяти саме так.

— Та хіба я не розумію?

— Ні, дозвольте! Надія Петрівна, будучи власницею такого величезного, навіть, скажу, рідкісного капіталу,

являє собою на даний момент могутню силу, хоч і потенціальну поки що... Але вона стоїть на небезпечному шляху... Будучи молодою і недосвідченою дівчиною, вона зовсім не має, так би мовити, почуття розпізнавання добра і зла. Життя поділяється для неї на веселе й нудне, приємне й неприємне... Для неї зовсім чужі культурні віяння сучасності, і вона, тобто її капітал, навіть може стати оплотом проти них. Вийде собі заміж за якогось куркуля та й заживе звичайним життям багатой купчихи... в той час, як її капітал, зусиллями чоловіка, все зростатиме й гнітитиме людей своїм тягарем. Я, як ви знаєте, не марксист і в зростанні капіталу не можу вбачати прогресивного явища. І я вважаю, що на обов'язку моему, людини інтелігентної, з певними принципами, лежить пряме завдання — спробувати облагородити цю силу, спробувати дати їй напрям протилежний тому, якого вона, віддана сама собі, природно і неминуче мусить набрати. Ви розумієте? Я вважаю, що купецтво досить багате і без цих чотирьох мільйонів... Як людина інтелігентна, ви повинні зрозуміти мою нескладну думку. Але до моєї спроби прищепити Надії Петрівні інтерес до читання ви поставились... легковажно й жартівливо, як мені здалось. Я вважаю, що в інтересах найкращих прагнень життя ви повинні рішуче стати на мою сторону...

— Амінь! — піднявши руки до стелі, вигукнув Ераст Лукич, і все його кругленьке личко так і затремтіло.— Схиляюся перед вами! Ви мене засоромили! Ви мене просвітили, слово честі! Я дійсно жартував... але в цьому, їй-богу, винне мое кляте прізвище. Що таке Ломакін? У словнику Академії Російської сказано: «ламаний — з допомогою ламання цілості позбавлений»,— от бачите? Вірю Академії, навіть пам'ятаючи, що в ній на законній підставі засідає відомий князь Дундук, все-таки вірю! Так, я — людина, з допомогою ламання позбавлена цілості, але ви! Ви, Петре Кириловичу,— ціла людина!

— Я був би надзвичайно радий...— почав був лікар.

Та Ломакін схопився на ноги і, не даючи йому говорити, замахав руками, забігав, закрутився й жваво закричав:

— Край! Я все збагнув і все зрозумів! Дорогий Петре Кириловичу,— як не зрозуміти? Я ж і сам думав, що якби оці прошики та в руки людини інтелігентної, із смаком до життя...

— Людини з певними громадськими завданнями,— стомленим голосом поправив його лікар.

— Саме так! З завданнями... е-ех! Я ж розумію! Критично мисляча особа, озброєна знаннями, прагненнями та мільйонами,—га? Я жартую, жартую! Ломакін — от нещастя! А все ж я розумію, як солодко нашому братові відкусити від купецьких капіталів чотири мільйончики! Це я розумію...

Лікар пішов від грайливого адвоката з почуттям невдоволеності і невиразного неспокою. І коли він виходив, а Ломакін проводжав його, то лікареві чомусь усе здавалося, що Ераст Лукич підтанцьовує у нього за спиною і робить йому гримаси. Він кілька разів круто й несподівано обертався до хазяїна, бажаючи перевірити своє дивне враження, але щоразу зустрічав ясно усмінене обличчя хазяїна. Воно сяяло і зливалось разом з лисиною у жовту блискучу пляму.

Під час наступного візиту до Лаптевих лікар зустрів у них Ераста Лукича, який з'явився тільки-но перед ним і ще знайомив з гостями Акіма Шебуєва. Очі Петра Кириловича журливо моргнули, і слідом за тим його обличчя набрало виразу сухого, строгого та ображеного...

Шебуєва зустріли у Лаптевих дуже недружелюбно, і всі одразу якомсь підтягнулись при ньому. Нагрешин, побачивши, що він входить в їдальню, де гості пили чай, навіть закашлявся, а Редозубов застібнув чумарку й пересів на інше місце, причому вуса в нього здригнулись. Лише Скуратов, уже давно знайомий з архітектором, вітаючися з ним, сказав, ліниво та втомлено всміхаючись:

— Ви теж?.. Падають мої шанси...

Шебуєв теж посміхнувся у відповідь йому. Крім цих трьох, навколо Наді крутилося ще кілька молодих чоловіків, але всі вони були якісь незначні і поступалися першими позиціями перед Скуратовим, Нагрешиним та купчиком. Скуратова висувала вперед його родовитість і світський лоск. Брава, по-солдатському пряма фігура, панський тон мови, засмагле, відкрите обличчя з попелястими вусами і великі очі, усміхнені красивою усмішкою, одразу привертали до нього увагу. На обличчі в нього вже було багато зморшок, а в виразі очей помічалось щось втомлене, ліниве, але коротко острижене волосся було ще густе, а рухи й хода виявляли багато сили та грації. Скуратов знав, що він вродливий, і трохи рису-

вався. Своїх намірів він не приховував і держався у Лаптевих порядніше за всіх.

Нагрєшина висувала вперед його здатність невтомно розповідати анекдоти з судової практики і та спритність, з якою він упадав коло Мотрони Іванівни й Наді, завжди саме вчасно подаючи коробки з цукерками, вази з вареннями, хустки. Його струнка постать весь час була в русі, він завжди звивався, наче той вуж, на обличчі в нього сяяли усмішки, на мундирі — гудзики.

У молодому Редозубові було багато бравості завязтого руського парубка. Здоровий, сильний, щирий, він завжди готовий був зробити щось незвичайне, безглузде й сміливе,— ця готовність так і іскрилася в його темних очах. А всі інші люди навколо Наді нагадували своїм скромним виглядом і неспокоїною пожадливістю в очах маленьких полохливих собачок, що сидять, підібгавши хвости, недалеко від смачного шматка, навколо якого вже стоять, пильно насторожившись, три сильні пси. Вони підвискували цим псам голодним, жадібним виском і, напевне, дуже добре розуміли, що вони чекають безнадійно, що їм нічого не перепаде, крім прочухана у можливій бійці трьох великих собак. Але все ж вони сиділи й чекали, і підвискували і, мучачи себе, збуджували апетит сильних. Їм стало ще нестерпніше, коли вони побачили, що з'явився четвертий великий і сильний пес, спокійний, впевнений в собі, з міцними зубами й жилистими лапами. Проте цим маленьким, лякливим собачкам бракувало чуття на те, щоб правильно підрахувати своїх ворогів...

А шматок — цей смачний, жирний шматок — почував, що його хочуть пожерти, і це було приємно для нього, він ніби підсмажувався на вогні загальної уваги до нього і в солодкому соку усвідомлення своєї принадної сили.

Наді було приємно, але й тривожно, неспокоїно серед цих людей. Вони дивились на неї усміхаючись, і зуби їх зловісно виблискували, а очі горіли пожадливістю. Інколи вона почувала себе роздратованою залицаннями та чемностями, їй ставало ніби нудотію, і почуття гострого неспокою охоплювало її.

— Господи! — стомлено і тужно казала вона Ліді.— Скільки їх зібралось!.. І всі ж, до одного, хочуть оженитися зі мною!.. А хоч би один був який-небудь такий... особливий, який-небудь... хоч би негр, чи що? Тільки б не схожий на них...

Тонкі губи Ліди здригались від стримуваної усмішки, і, дивлячись крізь вії в розгублене обличчя подружки, вона говорила:

— Зазнаєшся ти...

— А коли не негр... то хоч би горбатий або божевільний який...— лежачи на кушетці, мріяла Надя.

Але втома швидко минала, і Надя знову відчувала насолоду від залицання до неї. Мати її була цілком пригнічена увагою та пошаною, яку виявляли їй гості. Ходити вона стала повільно, випинаючи живіт, смішно накопилувала губи і, здавалось, навіть розпухла від поважності.

— Ти чого, Лидушко, очима кліпаєш? — сказала вона вихованці якомсь за вечерею.— Принаджуй котрого-небудь... Бач їх скільки! Дамо за тобою хороше придане.

— Поперед Наді незручно,— відповіла дівчина.

— Ну, яка там незручність? Ти ж не сестра молодша... Це коли молодша поперед старшої виходить — негаразд... А ти — чужа... Он Скуратов як лащитья до тебе...

— Мамашо! — спитала Надя,— хто вам з них найбільше подобається?

— О-хо-хо! Усі вони гарні... От що тільки воно буде? І який усе народ пішов різний та рябий, начебто блазні в цирку... Господи, помилуй! А хоч і різний та рябий — усі однаково грошки полюбляють, усі до них отак-таки й липнуть...

— Та не розумуйте, мамашо! — з досадою скрикнула Надя.— Я питаю,— хто з них, на вашу думку, найкращий?

— Чого ти, дівко, на матір гримаєш? Чи це порядок? Не я відданиця, щоб женихів розбирати... Та й хто їх розбере? Женихами-то вони все націляються в ніжки, а оженяться — в зуби та в шию... От нехай Лидушка каже.

Спочатку Ліда відмовлялася казати, хто з женихів найкращий, але потім, опустивши голову над своєю тарілкою, сказала:

— Вони всі люди гарні, але в чоловіки ні один з них не годиться. Редозубов тільки ожениться, зараз же гуляти почне так, що аж небу жарко стане... Іван Іванович Нагрешин почне жінку, мов ту собаку, манерам різним учити. «Ти, мовляв, чиновниця, держи голову прямо». Нудно з ним буде! Після весілля він уже не стане розповідями розважати, а буде серйозний-серйозний... І не-

забаром розтовстіє. Скуратов... цей краший за всіх! Він теж буде гуляти і зраджувати буде, і все... коней заведе... яку-небудь вавилонську вежу почне будувати... Розорить і навіть може прогнати жінку геть...

— Ну вже, матінко,— із здивуванням сказала Мотрона Іванівна,— коли при отаких-от якостях та він з усіх найкраший... я вже і не знаю, що в тебе виходить!

Ліда підвела трохи голову і пояснила:

— Він тому буде найкраший, що дворянин справжній...

— Та що з тих дворян, коли з дулею гаман! — махнувши рукою, сказала купчиха.

Ліда помовчала і заперечила їй тихим голосом:

— Треба, щоб не тільки з грішми гаман, а щоб і з благородством душа була...

Надя глянула на неї й зауважила:

— Це ти з романів...

А мамаша знайшла ще приказку:

— Нащо благородство, як нема воеводства... колись так старі люди говорили... Ну, а про доктора що ти скажеш, віщунко?

— Доктор? Я б краще у льох сіла, ніж за нього йти.

— Він вродливий,— сказала Надя байдужим голосом.

А Мотрона Іванівна розсердилась і докірливо стала хитати головою:

— Ах, дівко, дівко! Зовсім ти дурна! От маєш! Найсправжнісінького, який за всіх розумніший,— швирг убік! Дурна-а! Він, диви, коня хоче завести, а їм усім kota прогодувати нема чим. Та якби я,— я б за нього й вийшла, бо кращого нема. З ним і під руку от по вулиці пройти приємно. Чоловік показний, борода довга, ходить статечно, ноги прямі... не як в Єрастушки, в різні боки не грають...

— Він вродливий...— мрійно повторила Надя.

— А найзручніше за Єраста Лукича вийти,— сказала Ліда, не заперечуючи на догану Лаптевої.

— Він веселий,— дивлячись у стелю, сказала Надя.

— Та ви з глузду з'їхали, дівки!—сплескуючи руками, сердито закричала Мотрона Іванівна.— За отакого-от танцюриста? Та він же танцюрист картонний! Лисий, губи мокрі — тьху! І... обдере, вже неодмінно обдере, геть усю обчистить, наче той цап липку... Ах-ах-ах!

— Йому, крім грошей, нічого не треба,— казала Ліда,

не звертаючи уваги на стару, яка, хоч і сердилась, але, очевидно, була дуже зацікавлена розмовою.— Він жінці цілковиту свободу дасть, живи, як хочеш, тільки грошей йому дай...

— Так, так! Ах ти, еретице! Думки-ото які, га? Свобода, га? Та хіба ж бабі свобода потрібна? Бабі потрібно, щоб її чоловік любив, ду-урепо!

— Та вже тільки чоловік та й чоловік... більше ніякої втіхи? Дуже приємно! — стомленим голосом сказала Надя і зневажливо фиркнула.

— Надько! Які це слова? Ах ви, розпутниці...

— Не кричіть, мамашо, в мене голова болить... А архітектор, Лідо?

— Ну, цей... якийсь... — задумливо заговорила дівчина і раптом вигукнула, сміючись: — От тобі негр! Пам'ятаєш, ти негра хотіла особливого?

— Не-егра? Господи Ісусе! — здивовано і навіть злякано розширивши очі, вереснула Мотрона Іванівна.

— Та що в ньому особливого? — знизуючи плечима, сказала Надя.— Хіба тільки ніс горбатий?

— Ніс совиний... Ні, а ти мені, дочко любя, скажи, який це тобі негр потрібен став, га? Що це ви, дівки...

— Мамашо! Відчепіться ви, Христа ради... тут і без вас голова паморочиться! Збагніть ви, будь ласка, що не капусту ж ми купуємо...

Надя роздратовано схопилась із стільця, з шумом відштовхнула його і в хвилюванні забігала по кімнаті.

— Ну, розпалилася! Що ніс совиний, то це правильно, нема чого на мене кидатися, матінко моя, так! А що людина з нього статечна — це при ньому й залишиться. Вже коли хто докторові під пару, то це він... хоч і невродливий... Людина з глуздом, всі кажуть це...

— Він не дуже невродливий,— поправила Ліда.

— Серйозний уже занадто,— сказала відданиця і слідом за тим мало не з відчаєм вигукнула: — О, господи! Навіщо стільки людей на світі?!

Вони сиділи за величезним столом на важких дубових стільцях з високими спинками. Бронзова лампа, спускаючись із стелі, освітлювала тільки великий круг на столі і в цьому кругу різні тарілки з м'ясом, солінням, рибою, консервами. Лише їжа була облита яскравим світлом лампи, усе ж інше в кімнаті вкривала тінь. Дубові стіни, дубова стеля й підлога, темні тканини на дверях та

вікнах — усе завмерло у важкій нерухомості, усе це було міцне, потворне, велике і ніби поглинало собою світло. І, тільки жінки відхилялися від столу, їх теж обіймала собою тінь...

Наприкінці трауру вони, під впливом безперестанної присутності в домі чужих людей та розмов про них, дійшли до стану майже цілковитої розгубленості, до втрати усвідомлення своїх власних бажань та інтересів. Щодня у них хто-небудь бував і щодня переконував їх у чомусь. Неділями всі женихи з'являлись цілою зграєю і залицялись, говорили чемності, сміялися, курили відданиці та її матері фіміам. У жінок паморочились голови, вони почували себе приємно сп'янілими, збуджувались, веселилися, і це галасливе життя охоплювало їх усе міцніше. Лікар пропонував виписати книги — і з'являлися гори книг. Ломакін продавав їм якусь бронзу й картини — вони купували й те й те. Їм пропонували їхати кататися на пароплаві — вони збиралися й їхали кататись, не усвідомлюючи того, чи приємно це їм, чи ні. Загалом, метушня і веселий безлад подобались їм і що далі, то глибше всмоктували їх у себе. І вже їм ставало нудно, коли в домі не було гостей.

Шебуєв тримався у Лаптевих осібно і хоч впевнено, але занадто вже якимось серйозно для компанії, що оточувала його. Говорив він небагато, а чемностей зовсім не говорив. Найчастіше він з'являвся до них із Скуратовим і розмовляв з ним більше, ніж з іншими. Це було не дуже вигідно для нього, бо Скуратов своєю бравою постаттю ще гостріше підкреслював його вайлуватість і незграбність. Крім Скуратова, всі женихи ставились до архітектора сухо й підозріло. З'являючись до Лаптевих, він звичайно сідав кудись осторонь і звідти, з маленькою усмішечкою на губах, стежив за всіма. Його присутність трохи зв'язувала веселу компанію, женихи весь час то той, то цей оглядалися на нього, наче безмовно запрошуючи і його взяти участь у їх дотехах і в усьому, чим вони намагалися завоювати виняткову увагу Наді, яка манірилася і псувала собі обличчя гримасами. Але Шебуєв стримано мовчав, а коли починав говорити про щось, то незабаром розмова набирала напряму зовсім не властивого женихам і мало зрозумілого для Лаптевих.

В очах лікаря Кропотова архітектор остаточно впав. Трапилося це так: одного разу у Лаптевих зібралоя

тільки четверо — лікар, Шебуєв, Нагрешин і Ераст Лукич. Між лікарем та Нагрешиним, з веселою участю Ломакіна, зав'язалась розмова про Скуратова. Нагрешин з великим запалом розповідав про життя Скуратова в Петербурзі, у полку, дуже мальовничо зображав його гулянки, підраховував його борги і наприкінці вигукнув:

— Така породиста людина і — уявіть, не сьогодні — завтра жебрак! Маєток у нього призначено на продаж... та цього невістачить навіть на одну п'яту його зобов'язань. У нього ж їх понад двісті тисяч! Мені його, їй-богу, жаль!

— Яке добре серце в цього юнака! — зводячи очі в дубову стелю ідальні, вигукнув Ломакін.

— Жаль? — з сумнівом сказав лікар. — Не розумію цього почуття стосовно до пана, що розорився в гулянках! Жаліти мужика, в якого здохла коняка, жаліти робітника, якому машина відірвала руки і тим позбавила його єдиного засобу до життя, — це я можу! Але гвардійця, скажу, гвардіонця — за віщо жаліти?

— От як повинна казати людина з принципами! — вигукнув Ераст Лукич. — Не мова, а сталь, слово честі!..

— Ну, знаєте, все-таки... — поблажливо говорив Нагрешин. — Він людина порядна... такий перелом, як неминучість кинути всі звички, що виробилися протягом сорока двох років...

— Хіба він такий старий? — протяжно й капризним голосом спитала Надя. Говорити так вона почала недавно в наївній певності, що це дуже красиво.

— Іван Іванович накинув зайвих шість років... він щедрий хлопець! — сказав Ломакін.

— Ах, ви про фізичні невігоди кажете? — зневажливо зауважив лікар.

— Тут і психіка зачеплена...

— Дворянська психіка? — спитав лікар.

— Ну так... гонор оцей і все...

— Мені, скажу прямо, глибоко огидна оця пиха людей, впоєних рабською кров'ю, — із зневагою на обличчі і в голосі сказав лікар.

— Носив сало, носив мак — ось тобі як! — голосно шепотів Ломакін на вухо усміхненій Наді.

— А от я, — зачувся сиплий голос Шебуєва, — до дворян слабість почуваю. Психіка найкращих представників цього класу збуджує в мене щось подібне задрощам до

них, заздощам, змішаним з повагою. У них, бачите, багато того, що зветься благородством, багато високо і тонко розвиненого почуття власної гідності, природженої огиди до всякої пошлості та підлоти... І ця дворянська гордість, інстинктивне почуття, нашароване протягом десятиріч, інколи надає дворянинові високої духовної краси. Згадаймо декабристів. Прекрасні були люди! Вже одне те, що панові важко бути холопом, для мене дуже цінне. А в нас, плебейх, живе інстинктивне холопство, вбите панською рукою у нашу внутрішню суть. І воно так глибоко вросло в плебей, що, навіть і підвівшись на висоті культури, він вносить туди з собою холопські почуття... Якщо ми подивимось на сучасного плебей на висоті, у ролі людини з владою... ми все-таки побачимо в ньому багато спільного з волосним старшиною... І коли в чому плебей переважає патриція, то найчастіше в жадобі до благ матеріальних... А щодо крові, яку з нас випили дворяни... це справа минула, втрата неповоротна. Це — забути час уже... і навіть корисно забути... Шкідливо людині пам'ятати, що вона була рабом...

— Ви кажете щось... страшно дивне! — здивовано знижуючи плечима, вигукнув лікар. — Ви демократ по крові... і раптом така, скажу... дивовижна, принизлива для вас думка...

— Та ця ж думка не тільки одного мене принижує... якщо тільки вона принизлива, — спокійно посміхаючись, говорив Шебуев. — Бачу я хиби великі в плебейській психіці і не хочу закривати на них очі. А в нас щодо цього слабко... демократові усяка поблажливість, аристократа — суди з усією суворістю. А треба якраз навпаки. Поблажливе ставлення до демократа може тільки псувати його... Він у житті — молода особа, і, коли з ним суворіше поводитись, йому це дуже корисно буде... А дворян треба віддати їх історичній долі і не заважати їм випаровуватись... але капітал їх, найкраще в їхній психіці, треба присвоїти і засвоїти. Почуття людської гідності розвинуте в них прекрасно, і саме в ньому, на мою думку, основа того, що зветься аристократизмом... Я навіть просто скажу, що демократія повинна прагнути до аристократизму в його найкращих властивостях.

— Відмовляюсь розуміти вас! — сказав лікар.

— Та-ак, — протягнув Нагрешин, весь час уважно дивлячись на архітектора, — думка надзвичайно... оригі-

нальна... Чому дворянин мусить мати якийсь особливе благородство психіки?.. Не розумію!..

— Але це легко зрозуміти! — говорив Шебуєв. — Я, бачте, думаю, що психіка у великій залежності від хімії. І звідси вважаю, що людина, яка завжди чудесно харчувалась, народжена від людей, які теж усе життя споживали гарну, поживну їжу, обов'язково мусила наїсти собі деякі особливості. Мабуть, хімізм мозку в людини, яка їла добре, відрізняється чимось від мозку мужика, що все життя споживав житній хліб з половиною і картоплю та інші злаки... Фосфору, чи що, там більше, кров, мабуть, чистіша...

— Кістка біла... — вставив лікар.

— Так, і кістка, треба думати, теж особлива. Дворянин же не тільки добре їв, а й білизну носив тонку і в кімнатах жив чистих та високих...

— А от, одного разу, я склав такий експромт, — голосно шепотів Ераст Лукич, розважаючи дам. — Розмовляли про правду, а я, знаєте, і бухнув:

Правду з сонцем зіставляють:

Є на сонці плями темні,

А мені на правді плями,

Далебі, що неприємні...

Хе-хе-хе!

— Як це гарно! — голосно сказала Надя. А Мотрона Іванівна жирно засміялась і ласкаво сказала Єрастушці:

— Ах ти, пустуне ти гульливий!

— Як людина, ознайомлена з фізіологією... — обурено говорив лікар.

— Правильно, Акиме Андрійовичу, — раптом вигукнула Ліда, — дворяни з усіх найблагородніші й найчесніші...

— Що таке? — скинувся Ломакін. — Постривайте, Лідіє Миколаївно, чому це дворяни найчесніші?

— А тому й найчесніші, що всі герої — дворяни... Атос, Портос, Арамис, д'Артаньян...

— От! — сказав лікар Шебуєву, красивим жестом руки вказуючи на Ліду. — Дворянство давало найбільше Атосів та Портосів.

— Тургенєвих та Сен-Сімонів, Чаадаєвих та Байронів...

— І ця ваша харчова теорія зовсім не пояснює, чому ж купецтво, що теж їсть багато й гарно, не поповнює лав інтелігенції?

— Почекайте, поповнить! Воно ще вчора прийшло з села, і не тільки його діди, а й батьки половину їли... З його середовища вже вистрибували й Боткіни й...

— Ні, пробачте, але ваш демократизм збуджує в мене здивування...

— Це зветься песимізм! — пояснював Ераст Лукич Ліді.— І я з цього приводу теж одного разу сказав експромта:

Хто в тридцять літ не песиміст,
А в п'ятдесят — не мізантроп,
Душа хоч в нього, може, й чиста,
Та ідіотом ляже в гроб!

— Ой, лишечко, страх який! — сказала Мотрона Іванівна, з незадоволенням махнувши рукою на Ломакіна.— Ну тебе, Ерастушко!

— Дозвольте! — вигукнув Нагрешин.— Я це читав! Ерасте Лукичу, це було надруковано!

— Аякже, якже! Було! Я ж в юнацькі роки друкував дещо... якже, хе-хе-хе!

— А де це було?

— У «Вестнике Европы»... за-а... здається, за тисяча вісімсот вісімдесят шостий рік.

— Це було вміщено в збірці автографів, виданій на користь голодуючих у дев'яносто другому році,— сказав Шебуєв.

— А-а? Значить, передрукували? Ну, що ж, я не претендую.

І Ераст Лукич знову звернувся до дам.

Суперечка лікаря з Шебуєвим припинилась, перервана експромтом Ераста Лукича, але відтоді лікар, який до цього ставився до архітектора хоч і холодно, але уважно, став дивитися на нього із зневажливим жалем і вітатися з деякою недбалістю.

Коли Кропотов повідомив у Варвари Василівни, що Шебуєв теж став відвідувати дім Лаптевих, Малінін помітив, що на жінку це справило неприємне враження, а сам він, навпаки, відчув задоволення при словах лікаря. І йому зараз же стало соромно перед собою за це почуття, схотілося сказати про Шебуєва щось гарне.

— Напевне, його приваблює туди цікавість,— сказав він лікареві.

— Гм... Я думаю, що він занадто практичний... для того, щоб до цієї цікавості не домішувати деяких надій,— відповів лікар.

— Як він поводитьися з Лаптевою? — спитала Варвара Василівна.

— Мушу сказати, що пристойніше, ніж решта претендентів на її руку... Та він і не зумів би поводитися так, як вони... У ньому нема цієї... гнучкості... хоч у думках він дуже еластичний... У ньому нема легкості розуму, вміння упадати... оцих кавалерських здібностей...

— Я не можу підозрівати його в бажанні оженитися з Лаптевою,— сказав Малинін, але в голосі його не чулося впевненості.

Ледь усміхнувшись на його слова, Варвара Василівна спитала:

— Чому ж?

І знизала плечима.

— Він повинен бути вищим за це...

— Ви кажете — повинен бути,— значущо підкреслив лікар.

— А Петро Кирилович певен, що не вищий,— сказала Любимова своїм спокійним голосом.

— Доктор не любить його... доктор взагалі не любить людей,— глянувши їй в обличчя, тихо вимовив Малинін, ніби доктора й не було в кімнаті.

— Дякую вам за цю думку...— з усмішкою сказав лікар.

— Ви не сердьтесь... це ж правда. Я думаю, що ви поважати здатні... може... а любов... це обтяжливо для вас.

Малинін говорив тихо, лагідно і дивився в обличчя лікареві з непереборною прямою. Варвара Василівна засміялась:

— От нещадна людина!

А лікар узяв свою бороду в кулак і похмуро сказав, не дивлячись на Павла Івановича:

— Я цілком згоден з визначенням цього... півчого Кірмалова... Сурков робить свої нечемності з перцем та з оцтом, а от Павло Іванович з вершками й цукром... Але результат однаковий — на них ніхто не реагує...

— Ви сердитесь, докторе! — застерегла його Варвара Василівна.

— О, ні! Аж ніяк,— з жестом, яким він ніби відсував щось від себе, заперечив лікар і став прощатись. Але Малинін не відставав від нього. Із звичайним журливо задуманим обличчям він потискував руку лікареві і казав йому:

— От ви зараз сказали — «цей півчий Кірмалов»... Кірмалова звати Єгор Максимович, і він дуже хороша людина. Навіщо вам треба говорити про нього зневажливо — «цей півчий»?

— Я прошу перед вами пробачення за Єгора... Максимовича Кірмалова,— сказав лікар, обережно визволяючи свою руку із руки Малиніна.

Лікар пішов, Малинін і Варвара Василівна лишилися самі у невеличкій, просто мебльованій кімнаті з двома вікнами в сад. Хазяйка сиділа за столом, розливаючи чай, Малинін проти неї на низькому й широкому дивані, оббитому темною клейонкою. Навпроти нього, за спиною Варвари Василівни, вся стіна була в полицях, на яких щільними рядами стояли книги. На верхній дощі полиць містились чийсь бюсти і два жмути ковили, великі й пишні. Маленьке кругле дзеркало на одній із стін і якась гравюра в простінку між вікнами теж були оточені пишними рамами з ковили та засушених рослин. Крім великого столу, за яким сиділа хазяйка, в кімнаті було кілька крісел, круглий стіл біля вікна, на якому лежали альбоми і стояв у широкій чорній рамі портрет якоїсь кучерявої дівчини. Хазяйка була одягнута в темне плаття, що гарно облягало її ставну фігуру, і, задумливо відкинувшись на спинку крісла, перебирала в руках свою важку косу. А Павло Іванович, спершись на стіл і підтримуючи голову рукою, дивився крізь відчинене вікно в сад, де нечутно здригалось листя бузку.

Наближався вечір, з саду пахло свіжим листом, вогкою землею, інколи долинали ледве чутне напівзітхання, напівшепотіння.

— Вам було неприємно чути те, що казав доктор про Шебуєва,— вимовив Малинін, не відводячи очей від вікна.

Варвара Василівна підвела голову і, глянувши на нього, тихенько зітхнула.

— Ви питаєте чи стверджуєте? — спокійно й неголосно запитала вона.

— Стверджую...

— А! Так, мені було неприємно... Я не люблю, коли про людину говорять погано... не дуже знаючи її...

— Не тільки тому... Вам особливо неприємно, коли про Шебуєва говорять недобре...

— Ви помітили?

— Так. Він подобається вам...

— Ви не помиляєтесь...

Обличчя у Малиніна смикнулось, і він з хвилину мовчав. Потім несподівано повернувся до неї обличчям, поставив обидва лікті на стіл і, стискаючи скроні долонями, нервово заговорив:

— А коли так, то навіщо ж ви не хочете притягнути його ближче до себе? Чому ви не хочете впливати на нього, сказати йому, що він багато в чому помиляється, ризикує збочити... навіщо він ходить до Лаптевих? Ви повинні сказати йому це... бо, я знаю,— він послухає вас... Ви... така сильна... спокійна...

Варвара Василівна сильним змахом голови перекинула свою косу за спину і ласкаво сказала:

— Павле Івановичу, голубе, не треба бути нещирим...

— Чому ви... вважаєте, що я кажу нещиро? — вигукнув Малинін, опустивши очі під лагідним поглядом жінки.

— Ах, я ж не дитина! Хіба можете ви щиро бажати, щоб моє ставлення до Шебуєва...

— Не треба говорити про це! — тихо попросив Малинін.

— От бачите... У вас є прагнення мучити себе... це — зайве і хворобливе, треба позбутись цього...

— Я не мучусь... Я просто хочу прискорити... подію, що повинна зробити вас чужою для мене...

Варвара Василівна зітхнула і з сумом подивилася на нього, кажучи:

— Це не так... Я почуваю, ви сподіваєтесь на щось... Любий Павле Івановичу, далєбі ж, ніщо не може змінитися! Я знаю себе... І знову кажу — не могла б я бути для вас гарною дружиною... Я проста робоча людина і зовсім не вмію відриватися від роботи у ту сферу, де живете ви найкращими властивостями вашої душі... Ви— поет, мрійник... життя для вас якесь нецікаве... ви фарбуєте дійсність у похмурі кольори і шукаєте яскравого й радісного поза дійсністю. Ви хороша людина... але що ж у нас спільного? І на чому ми могли б зійтися,

подружитися? А чоловікові й жінці ж треба подружитися... Любов мине, повага погано гріє, а життя холодне все-таки... І треба подружитися для того, щоб довго жити вкупі і не почувати себе зайвими одне для одного. А у нас вийшло б повторення байки про коня і лань... Ви саме трепетна лань... ляклива така...

Вона замовкла, а на обличчі її тремтіли журливі тіні.

— Як я люблю, коли ви говорите! — тихо сказав Малинін, дивлячись на неї із сумом в очах. — І як ви завжди правильно кажете... Це вірно, я не люблю життя... Що таке життя? Коли про нього говорить Шебуєв, воно стає в нього то якоюсь метафізичною суттю, то живим і нервовим ідолом, потворою, яка охоплена шаленим прагненням бути досконалою, наче бог, і почерпає силу прагнути — у жертвах їй, у жертвах людьми. Я не розумію цього, не розумію життя... Яке це життя, коли нема краси в людях, коли людина жалюгідна й безсила і найкраще її бажання не підноситься над бажання бачити всіх людей однаково ситими і однаково розумними? Я не вбачаю смислу в житті... І певен, що чим розумніша буде людина, тим гірше буде їй на землі... Щастя було можливе тільки в минулому... коли життя було яскравіше, сил у людини було більше... коли всі любили вдягатися в барвисті вбрання... А тепер життя стало однобарвне, немов осіннє небо... Я не знаю, чого можна чекати... Але я бачу, що чим більше живе людство, тим більше бачить навколо себе і в собі самому бруду, пошлості, грубого й огидного... і все більше хоче досконалого, красивого, чистого... Звідки ж можна чекати щастя? Ще Єклезіаст говорив, що «хто збільшує пізнання — збільшує скорботу»... Шебуєв говорить, що життя прекрасне... Він не знає його... Він засліплений ним...

— Ну, мені здається, що саме він і мусить знати його! — сказала Варвара Василівна.

— Що таке життя? Це сума моїх вражень... не більше! — вигукнув Малинін, схоплюючися з дивана. Він у тузі заметався по кімнаті і, відкидаючи руками волосся, що спадало йому на очі, казав:

— Шебуєв бачив, як жебрак поділив з іншим жебраком свій останній шматок хліба. І от він кричить: людина добра! життя прекрасне! Я не можу так кричати... Я бачу тільки двох жебраків, які хоч і поїли, але все ж обидва голодні... Кірмалов каже, що йому сором щодня їсти, бо

він знає силу силенну людей, які не можуть цього... Я думаю, що це смішний сором і — тільки... Хребтов вважає, що коли всі робітники об'єднуються в асоціації, то на землі настане царство боже... Я думаю, що всі робітники — це таке ж нереальне і невловиме для розуму, як людство, суспільство... Я знаю тільки людину і вважаю, що їй нічим стає жити, тільки-но вона починає питати себе про те, як жити? чим жити?..

Він замовк, уткнувся в крісло біля вікна і висунув голову на повітря в сад.

У кімнаті зачувся лагідний і м'який жіночий голос:

— Ви знаєте, я не вмю говорити про такі мудрі речі... Мого серця й розуму якось не зворушують ці думки... а був час, коли я вважала, що вони зовсім чужі людині, вигадані нею для краси... і навіть для виправдання своєї пасивності. Тепер я знаю, що вони потрібні, вони дійсно прикрашають життя і сміливість їх плідотворна для нього. Але все ж вони чужі мені... Я вірю, що люди можуть бути щасливими, знаю, що я повинна працювати для їх загального щастя, і мені приємно працювати. Як можна жити інакше? Я не уявляю собі... Мені приємно розповідати гімназисткам російську історію, приємно пояснювати робітникам у недільній школі будову людського тіла... Я навіть якось по-дитячому радію, коли бачу перед собою ці красиві, допитливо блискучі очі і думаю про те, що настане час і ці очі побачать багато такого, що поки недоступне їм. Вони матимуть насолоду з книги, як я... і з музики... І все, що мені дає гарні хвилини, дасть і їм... Це добре! Може, моя радість — дійсно тільки радість жебрака, який ділиться з товаришем своїм шматком... може! Але це — радість... і я нею дорожу... Я для того, щоб відчутти її, піду багато на що... От і все моє...

Малинін підвівся з крісла сумний та блідий і з жадовою в очах сказав їй тихо:

— Яка ви... проста! І я... я б теж багато на що пішов... для вас!

— Ні, ви не підете... — сумно відповіла йому жінка.

Він рвонувся до неї... Та в цей час за дверима спитали:

— Можна ввійти? Можна?

І, не дочекавшись дозволу, у кімнату увійшла Тетяна Миколаївна. Обличчя в неї сяяло, вона задихалась від

хвилювання або втоми і тільки-но з'явилась у кімнаті, як зараз же захоплено й поквапливо заговорила:

— Варю, Варю! Що я знайшла! Павле Івановичу, яка була у вас... ви мені потрібні! Ах, любий Павле Івановичу, яка я рада! Варю, який він смішний, незграбний.

— Хто це? — усміхаючись, спитала Варвара Василівна, обіймаючи стареньку за талію і намагаючись посадити її на диван.

— Це ви про мене? — здивовано поцікавився Малинін, ще блідий від хвилювання.

— Почекай, Варю! Не тягни мене нікуди! Я зараз усе розповім... по порядку... Павле Івановичу! Які в мене є вірші!

Вона бігала по кімнаті. Дзеркало відбивало її постать, і здавалось, що все в кімнаті якось ожило, звеселіло.

— Ви самі написали? вірші? — засміялась Варвара Василівна.

— Ах, дайте ж мені сісти!

Тетяна Миколаївна пташкою стрибнула на диван і, витягнувши звідкись пом'ятий клаптик сірого паперу, з захопленням потрясла ним над головою.

— От — бачите? Це — вірші!

— Ага-а! Ще один Кольцов? — нервово сміючись, витукнув Малинін.

Однією з маленьких слабостей Тетяни Миколаївни була її пристрасть виявляти Кольцових. Відкривала вона їх штук по десять на рік, і всі вони дійсно писали вірші. Як вона знаходила їх — це було відомо тільки їй, але біля неї завжди був який-небудь хлопець, якого вона величала поетом з народу, одягала його, годувала, вчила грамоти і всіляко пестила. Здебільшого розпещений і захвалений нею поет з народу поважно копилів губи, задирав кирпу догори, надувався свідомістю своєї винятковості, наче дощовий гриб вологою, і втрачав усяке бажання і вчитися, і працювати, й навіть вірші писати. Проживаючи у Тетяни Миколаївни, він їв і спав, у вільний від цієї роботи час залицявся до її покоївки Жені, теж поетеси. Коли Тетяна Миколаївна переконувалась, що талант поета остаточно затік жиром на її хлібах, вона з щирим сумом говорила:

— Це я зіпсувала його, це я винна!

Один із таких самородків зламав у неї шафу і поцудив срібний підстаканник та ордени її чоловіка. Але ін-

коли під її керуванням з поетів виходили дуже хороші хлопці. Вони вже не писали віршів, але російська література навряд чи багато втрачала від цього, життя ж — безперечно виграло, бо в ньому збільшувалось число людей, твердих духом і впертих у своїй жадобі правди, а Тетяна Миколаївна говорила про них із слізьми радості на очах. Але все ж вона сердилась, коли їй нагадували про невдачі з поетами. І тепер, у відповідь на слова Павла Івановича, вона вся стрепенулась і зацокотіла своїм моторним язичком:

— Ска-ажіть, як поважно! «Ще один Кольцов!» А я кажу — вищий, ніж Кольцов... і вже в усякому разі не пара вам з вашою лірикою, песимізмом, сонячними сходами й заходами, гірляндами мрій, квітами душі та іншою дзвінкою сухозліткою — так! Що — добре я вас відчистила? Так вам і треба! Ви... ви чужа людина в житті... ви йому чужі!

— Миленька Тетяночко, не будьте жорстокосерді! — підходячи до неї і лагідно поклавши їй руку на плече, сказала хазяйка.

— А чого він сміється? «Кольцов!» Це ж він оспівує насолоду розчарування в людях... йому подобається бути розчарованим. А мені — ні!

— Ви вже занадто зачаровані... — сказав Малинін тихим голосом.

— Ну, й нехай! Я злізла, мені й падати... Тільки я, крім домовини, нікуди не впаду... а в домовину мені ще рано... я ще довго-довго житиму і на зло всім песимістам стану кричати з Шебуєвим: «Життя прекрасне!» От вам!

— Та прочитайте-но вірші! — попросила Варвара Василівна.

— Ах, ні, я спочатку розповім усе... Ходжу я вчора по базару... купила м'ясо, городину і ношу на руці кошик... Коли раптом кажуть мені: «Пані, дайте я понесу!» Дивлюсь — юнак... Обдертий, худий, колінки голі, очі великі, обличчя брудне. Очі — величезні... половина обличчя — усе очі! Дивляться так прямо... Обличчя справжнє мужицьке, просте й миле... Я його й питаю: «Ти хто? Ти чому такий? Ти голодний? Ти звідки?» І виявилось...

Повіки Тетяни Миколаївни раптом почервоніли, а з її живих очиць одна за одною полилися великі світлі

сльози. Вони збігали по зморшках її щік, і від цього обличчя її стало ще радіснішим і більш сяючим.

— Він іде з Вятської губернії в Москву вчитися. Йому вісімнадцять років, і він учився в земській школі... Він іде третій місяць, пішки йде, обдертий, голодний... сніг і грязюка на шляху... він просив попід вікнами Христа ради шматок хліба... Він і в школу втік проти волі рідних... Його лаяли й били за те, що він хотів учитися. Він каже: «Нічого, що били! А я от — іду! І я ж знав, що зустріну когось... якусь людину, що мені в усьому допоможе!» Ви розумієте — він знав! Він вірив, що хтось йому допоможе... Ця віра в когось... Це велика віра! Ви зрозумійте... ви подумайте! Іде з Вятки в Москву пішки, крізь ліси, брудними шляхами, голодна, напівгола людина, що прагне знання, йде й вірить, що хтось чекає на неї, хтось допоможе їй!.. Ви зрозумійте — це ж він у нас вірить!

— Тетяночко! Не хвилюйтеся так! — сказала Варвара Василівна, любовно пригладжуючи своєю красивою рукою розпатлане сиве волосся на голові старенької.

— У цьому хвилюванні — найкраще в житті, Варю! Я впиваюсь ним, наче живою водою... а ти кажеш — «не хвилюйтесь!» Хіба можна бачити людину, воскреслу із мертвих, і не хвилюватися радістю? Я привела його до себе... його звати Яків... Послала його до лазні, одягла... Сьогодні вранці за чаєм він подає мені оцей брудний, милий папірець і каже: «А я вірші написав! Подивіться-но...» Я взяла вірші й прочитала... розцілувала його, поперекидала все на столі, побила чашки...

Вона сміялась, а сльози все бризкали з її очей...

— От вірші! — вигукнула вона, розправляючи пом'ятий, списаний олівцем папірець:

В безпросвітній глуші
Народився я й ріс...
Скільки бачив я зла,
Скільки бачив я сліз!
В муках серця я жив,
Прагнув світла, сграждав
І, за себе б'ючись,
Не загинув, не впав...
І от нині братам
Хочу я допомгти:
В непроглядній літгмі
Скніють в мене брати.

Скуті в злиднях, в ганьбі
Вони сотнями літ,
І не знають вони,
Що без меж божий світ,
Що людина ясна,
Що великий народ,
Що все швидко сяга
Світла й правди висот.
Мій нещасний народ!
Скільки битись тобі,
Скільки тратити сил
У страшній боротьбі?
Скільки сили в тобі,
Потайної лежить!
Та на горе твоє
Воля смілива спить!¹

Знесилена збудженням, Тетяна Миколаївна безмовно опустила руку і завмерла у нерухомій позі, очікувально дивлячись у вічі Варвари Василівни.

Малинін мовчки підійшов до Тетяни Миколаївни, вийняв з її руки папірець з віршами і став розглядати великі літери на ньому, написані олівцем. На його губах грала непевна усмішка, і в обличчі було щось недовірливе. А Варвара Василівна сіла на диван поряд з Ляховою і, взявши її руки в свої, заговорила:

— Мені сподобались вірші... добре це сказано: «Що без меж божий світ! І людина ясна!»

— Чи не так? — радісно стрепенулась Тетяна Миколаївна. — Тепер уже справжній поет! Я почуваю—справжній! Я чую дитячий, торжествуючий крик... Маленький русявий хлопчик ріс у безпросвітній глуші і пішов з неї, підкоряючись прагненню світла... Побачив світло і радісно гукнув: «Як гарно!» Але зараз же згадав, що позаду нього лишилися в глуші скуті злиднями й птьмою інші русяві хлопчики, і засумував за ними... Як це добре, що він і в радості своїй згадав інших, як добре!

— Ви, Тетяночко, тільки вже не хваліть його, не пестіть!

— Не буду! не буду!.. Я його... не залишу в себе... Мені це буде прикро... але не залишу! Павле Івановичу!.. Ну, що ж ви? Гарно? Чи є в нього талант?

---

¹ Вірші ці написав селянин Нижегородської губернії Новиков, парубок 18 років, що вчився у земській школі. Новиков працює робітником на городі в одному маєтку губернії.— *Прим. автора.*

— Це важко сказати... Вірші написано... невміло, звичайно... та в них справді є щось...

Малинін говорив нерішуче, недбало і раптом, стиснувши папірець у руці, звернувся до Варвари Василівни:

— Мені шкода цього... поета! От він читатиме книги. І чим ширше стануть розкриватися в нього очі, тим тіснішим і вужчим він побачить божий світ... Скоро він дізнається, що й людина не така ясна... і зовсім не швидко все сяга світла й правди висот... Пізнає він інтелігенцію і спочатку відчує, що вона чужа йому... потім побачить, що вона безсила і нічого не може дати йому, крім суперечливих теорій та гіпотез... Нарешті, він питає себе— де правда?

— І нехай питає, і нехай побачить усе в справжньому світлі! — завзято закричала Тетяна Миколаївна.— І нехай страждає! Біда велика, коли людина страждає? Достоевський страждав на каторзі і написав «Мертвий дім»... і багато інших людей прикрасили життя стражданням своїм... Вугілля теж почувало біль, коли з нього творився алмаз...

— Ви хочете приготувати ще одну жертву життю?.. Гаразд. Та я хотів би зрозуміти, кого ж насищають цими жертвами.

— Ах, далєбі, я подарую вам револьвера! — роздратовано вигукнула Ляхова.

— Я сам куплю, не турбуйтеся... Та ви не відповіли на моє запитання — хто виграє від того, що життя пожирає людей?

— Життя! — сказала Варвара Василівна спокійно й серйозно.

А стара Ляхова, ствердно киваючи головою, додала:

— Так, життя! Бо воно від цього стає все цікавіше, швидше, різноманітніше...

Малинін тихенько засміявся.

— Ні, далєбі, це Шебуєв позаражував вас — життя! життя!

— Шебуєв? Що ж? Коли він каже, що життя треба любити,— він правий!

— Та що таке оце життя? — вигукнув Павло Іванович.

Старенька схопилася з дивана і сказала тремтячим голосом:

— Я — не знаю... Я прожила п'ятдесят років і так страждала! Які страшні хвилини, години й дні і навіть

роки переживала я... Смерть дочки... втрата чоловіка... арешт і смерть сина мого... сина! Але я прожила б ще п'ятдесят, ще сто років і готова вдвоє страждати... А коли я дізналася б, що моєю старою кров'ю можна ще яскравіше забарвити ідеал,— я вмру хоч зараз...

Вона стояла серед кімнати і по блиску її очей, по тремтінню зморшок на її обличчі Малинін бачив, що вона дійсно готова вмерти хоч зараз, коли дізнається, що це потрібно... Він дивився на неї і мовчав.

— Що ви скажете? — спитала його Варвара Василівна, з любов'ю і гордістю в очах вказуючи рукою на Тетяночку, тоненьку й струнку, наче дівчина.

— Нічого не можу сказати... — тихо вимовив Малинін, знизуючи плечима.— Але інколи мені, знаєте, здається, що між героєм і рабом є щось споріднене... Та й взагалі пружини, які рухають людиною,— одноманітні... суттю і відрізняються одна від одної, мабуть, тільки пружністю та ритмом скорочень...

— Ох, це занадто мудро для мене! — сказала Тетяна Миколаївна.— Не мені міркувати й думати про героїзм... а от що між вами, Павле Івановичу, і Сурковим, оцим справжнім декадентом, є багато спільного — це я відчуваю... До речі, Варю, ти знаєш, цей твій талановитий Володимир Ілліч почав пити... так, так! Дуже добре, чи не правда?

— Так, він п'є,— підтвердив Малинін.

Варвара Василівна нахмурила брови й мовчки пройшла по кімнаті.

— Дивний час, дивні люди,— задумливо промовив Малинін, дивлячись у вікно. У саду тихо здригалося листя бузку, а на верхівки старих лип та самотнього клена вже ліг золотисто-червонуватий відблиск сонячного заходу.

— Мені якось не жаль Володимира Ілліча! — заговорила Варвара Василівна.— П'є? Ну, що ж? Кірмалов теж п'є...

— Ах, цей інша річ! — вигукнула Тетяна Миколаївна.— Він зовсім особливий... йому навіть личить, коли він напідпитку... Він такий... палаючий...

Малинін озирнувся на жінок і засміявся.

— Чого ви смієтесь, Павле Івановичу? — спитала Любимова.— Вино губить Кірмалова... так! Але він живе життям, якому... можна заздрити! Ви знаєте, як його

люблять усі ці його товариші — півчі, робітники, босяки? Він їм співає, читає, наганяє на них сум, як він каже... Вони звать його Єгорій Головня, слухають його, сумують з ним, і коли, під їх впливом, їх душі збуджуються,— приходить Пилип Миколайович...

— І приносить з собою універсальну мікстуру для лікування всіх хвороб духу — курс політичної економії,— сказав Малинін.

Варвара Василівна серйозно глянула на нього і продовжувала:

— І надає збудженню цих людей доцільності, методично розвиває їх свідомість...

— Не кажіть більше, Варваро Василівно! — вигукнув Малинін.— Мені стає боляче, коли я чую такі слова з ваших уст. Ви така красива, така...

— Павле Івановичу! — докірливо сказала Любимова.

— Гаразд, я мовчу... Я знаю, що, кажучи про Кірмалова, ви думаете: «А є люди, що не п'ють, нікого й нічого не вчать, а все тільки запитують — навіщо?» Так, такі люди є. І, може, вони дійсно чужі для життя люди... нікому не потрібні... кволі... але — в них немає жорстокості віруючих.

Обличчя Малиніна здригнулось і сплотніло. Він квапливо, мовчки попрощався і вийшов з кімнати. Варвара Василівна нічого не сказала йому. Та Ляхова зараз же вигукнула:

— Ой, Варю! Ти вже занадто сувора! Хіба можна так?

— Тетяночко! Ви ж самі пропонували йому подарувати револьвера. І це ви назвали його чужим...

— Та невже? Так, так! Ах, стара дурепа... Яка бру-тальність...

Старенька захвилювалась і, винуватими очима дивлячись на Любимову, стала запитувати її:

— Як же бути, Варю? Просити у нього пробачення... Ах, господи...

Варвара Василівна, склавши руки на грудях, задумливо походжала по кімнаті й мовчала, нахмуривши брови.

— Варю?

ПЕРЕД ЛИЦЕМ ЖИТТЯ

Перед лицем Життя стояло двоє людей, обоє невдоволені ним, і на запитання: «чого ви чекаєте від мене?» один з них втомленим голосом сказав:

— Я обурений жорстокістю протиріч твоїх, мій розум намагається безсило збагнути суть буття, і присмерком здивовання тобою душа наповнена моя. Моя самосвідомість мені говорить, що людина є найкраще із усіх створінь...

— Чого ти хочеш від мене?—байдужо спитало Життя.

— Щастя!.. Для щастя мого треба, щоб ти примирило дві основи протиріч душі моєї: моє «хочу» з твоїм «ти мусиш».

— Бажай того, що мусиш,— суворо сказало Життя.

— Твоєю жертвою не хочу бути!— промовив чоловік.— Володарем життя я хочу бути, а мушу шию гнуть в ярмі його законів — це ж чому?..

— Та ви кажіть простіше! — сказав другий, що стояв ближче до Життя, а перший говорив далі, не звернувши уваги на слова товариша:

— Хочу я свободи жить в гармонії з бажаннями своїми і не бажаю бути для ближнього,— з чуття обов'язку,— ні братом, ні слугою, я буду тим, чим вільно я захочу — рабом чи братом. Не хочу я в громаді бути каменем, що його кладе громада, куди і як захоче, споруджуючи форми добробуту свого. Людина я, я дух і ум життя, я мушу бути вільним!

— Стривай,— Життя сказало.— Ти довго говорив, і все, що скажеш далі, я вже знаю. Ти хочеш бути вільним! Що ж? То й будь! Борись зі мною, подолай мене і будь господарем мені; а я тобі рабом буду. Ти знаєш, я холодне і переможцям раз у раз здавалось легко. Та слід перемогти! А чи до боротьби зі мною, заради волі власної, ти здатен? Так? Чи досить сильний ти для перемоги і в силу віруєш свою?

І чоловік сказав похмуро:

— Штовхнуло ти мене на боротьбу з самим собою, ти наточило розум мій, як ніж; ввійшов мені він глибоко у душу і ріже її!

— Та ви з ним суворіше говоріть, не скаржтеся,— сказав другий.

А перший далі говорив:

— Я хочу відпочити від твого гніту. О, дай мені знати щастя!

Життя всміхнулося усмішкою, подібною до блиску льоду:

— Скажи: коли говориш ти, то вимагаєш ти чи просиш?

— Прошу,— луною віддалились слова людини.

— Ти просиш, ніби старець звичний; та, бідний мій, тобі сказати мушу — Життя подачки не дає. І знаєш що? Хто вільний, той не просить, він сам бере дари мої... А ти, ти тільки раб бажань своїх, не більше. Є вільний той, у кому сила є відмовитись від всіх бажань, щоб вкласти у одне себе. Збагнув ти? Відійди!

Він збагнув і ліг, як собака, біля ніг байдужого Життя, щоб нишком підбирати шматки з його стола, його недоїдки.

Тоді безбарвні очі суворого Життя глянули на другого чоловіка — то було грубе, але добре лице:

— Про що ти просиш?

— Я не прошу, а вимагаю.

— Чого?

— Де справедливість? Дай її сюди. А решту потім я візьму, поки що мені треба лиш справедливості. Я довго ждав, я терпеливо ждав, я жив в труді, без спочиву, без світла! Я ждав... та годі! Де справедливість?

Й Життя йому байдужо відказало:

— Візьми.

ПРО ТРИВОЖНУ КНИГУ

Я — не хлопчак який-небудь, мені сорок літ, так! Я знаю життя, як зморшки на своїх долонях і щоках, мене нічого і нікому вчити. У мене сім'я, і, щоб створити їй добробут, я гнув спину двадцять років, так! Гнути спину—заняття не дуже легке і зовсім не приємне. Але—це було, минуло, і я тепер хочу відпочити від трудів життя — ось що я прошу зрозуміти вас, пане мій!

Відпочиваючи, я люблю почитати. Читання — високе задоволення для культурної людини, я ціную книгу, вона — моя дорога звичка. Але я зовсім не належу до тих диваків, що кидаються на всяку книгу, як голодні на хліб, шукають у ній якогось нового слова і чекають від неї вказівок, як жити.

Я знаю, як треба жити, знаю...

Я читаю з вибором тільки хороші, тепло написані книги, мені подобається, коли автор уміє показати світлі сторони життя, коли він і погане описує красиво, так, що про якість жареного не думаєш, вкушаючи з на-солодою соус. Нас, людей, що попрацювали на своєму віку, книга повинна втішати, вона повинна заколисувати нас, ось що я вам скажу, пане мій. Спокійний відпочинок — моє священне право, — хто скаже, що це не так?

Ну, і от купив я якось книгу одного з цих нових хвалених письменників.

Купив, любовно приніс додому і увечері, розрізавши обережненько аркуші, почав читати. Мушу сказати —

з упередженням почав. Не вірю в ці молоді, симпатичні та інші таланти. Люблю Тургенева — письменник тихий, кроткий, читаєш його — як густе молоко п'єш, і, читаючи, думаєш: «Це було давно, все це минуло, пережито!» Люблю Гончарова — спокійно писав, солідно, переконливо...

Але — читаю... Що за чорт! Прекрасний, точний стиль, безсторонність, така собі, знаєте, рівність — дуже добре! Прочитав одне маленьке оповідання, закрив книгу, подумав... Враження сумне, але читати можна без боязні. Немає цих, знаєте, різкостей, еквівоків у бік забезпечених людей, немає прагнення виставити меншого брата зразком усяких чеснот і довершеності, немає нічого зухвало, все дуже просто, дуже мило... Читаю ще оповіданнячко — дуже, дуже хороше! Bravo! Ще... Кажуть, що, коли китаєць хоче отруїти якого-небудь доброзичливця, який чомусь набрид йому, китаєць пригощає його імбирним варенням. Прекрасне, смачне варення, і до певного моменту його їси з невимовною насолодою. Але коли настає цей «певний момент», людина раптом падає, і — готово! Більше ніколи і нічого йому не треба їсти, бо він сам готовий уже на поїд черв'якам могили.

Так от і ця книга — я прочитав її, не відриваючись. Дочитував уже в постелі, а коли скінчив — погасив світло і зібрався спатоньки. Лежу, спокійно витягнувшись. Темно і тихо...

Коли раптом, знаєте, почуваю щось незвичайне — починає здаватися, що наді мною в п'ятні в'ються і кружляють з тихим дзижчанням якісь осінні мухи, — знаєте цих настирливих мух, які вміють якось зразу сісти вам і на ніс, і на обидва уха, і на підборіддя? Лапки їх особливо подразливо лоскочуть шкіру...

Відкриваю очі — нічого. Але в душі — щось мутне, невеселе. Мимоволі згадується прочитане, постають перед очима хмурі образи героїв... Люди все дряблі, тихі, безкровні, життя у них — недолadne, нудне.

Не спиться мені...

Починаю думати: прожив я сорок літ, сорок літ, сорок літ. Шлунок травить погано. Дружина говорить, що я — гм! — що я її вже не так гаряче люблю, як любив років п'ять тому... Син — йолоп. Відмітки у нього препогані, лінується, катається на коньках, читає ідіотські книги... Треба подивитись, які це книги... Школа — нестерпний

заклад і калічить дітей. У дружини під очима — гусячі лапки, а вона — туди ж... Служба моя — цілковите безглуздя, коли міркувати правильно. І взагалі — все мое життя, коли міркувати правильно...

Тут я трохи притримав віжки своєї уяви і знову відкрив очі. Що за чортівня?

Дивлюсь — біля мого ліжка стоїть книга. Суха, худа, на тонких довгих ніжках, вона хитає схвально маленькою голівкою і тихим шелестом сторінок говорить мені:

— Міркуй правильно...

Лице у неї якесь довге, люто-тоскне, і очі нестерпно яскраво виблискують і свердлять мені душу.

— Подумай-но, подумай — чого ти прожив сорок літ? Що ти вніс у життя за цей час? Жодної свіжої думки не народилось у твоїй голові, жодного оригінального слова не сказав ти за ці сорок літ... Ніколи твої груди не вміщали в собі здорового, сильного почуття, і, навіть покохавши жінку, ти все міркував—чи вигідно дружиною вона буде для тебе? Половину життя ти вчився, другу — забував те, чого вивчився. І завжди ти дбав тільки про вигоди життя, про тепло, про ситість... Нікчемна, непомітна ти людина, зайва, не потрібна нікому. Ти помреш, і — що лишиться після тебе? Як ніби ти й не жив...

Лізе вона на мене, ця проклята книга, падає мені на груди й давить. Сторінки її дрижать, обіймають мене, шепочуть мені:

— Таких, як ти, — десятки тисяч на землі. Усі ви все життя сидите в своїх теплих щілинах, як таргани, і тому життя таке нудне і сіре.

Я прислухаюсь до цих слів і почуваю, немов у серце мені залізли чийсь тонкі холодні пальці, копирсаються в ньому, і мені нудно, боляче, тривожно. Життя ніколи не здавалось мені особливо яскравим, я дививсь на нього як на обов'язок, який ввійшов у мою звичку... А втім, вірніше сказати, я ніяк не дививсь на нього... Жив, і — все. Але тепер ця дурна книга забарвила його в якийсь нестерпучо нудний, досадно сірий колір.

— Люди страждають, чогось хочуть, чогось прагнуть, а ти служиш... Чому ти служиш? Для чого? Який сенс цій службі? І сам ти не знаходиш у ній задоволення, і іншим нічого не дає вона... Чого ти живеш?..

Ці запитання кусали мене, гризли, я не міг спати. А людина повинна спати, пане мій!

Зі сторінок книги дивились на мене обличчя її героїв і запитували:

— Чого живеш?

«Не ваше діло!» — хотів я сказати і не міг. Якийсь шелест, шепіт звучав у моїх ушах. Мені здавалось, що хвилі житейського моря підхопили моє ліжко і несуть його зі мною кудись у безбережність і гойдають мене. Спомини про прожиті роки викликали у мене щось подібне до морської хвороби... Ніколи я не проводив такої тривожної ночі, клянусь вам, пане мій!

І я питаю вас, — яка користь людині від книги, що непокоїть її і не дає їй спати? Книга має підвищувати мою енергію, а коли вона сіє голки на мою постелю — навіщо мені вона, дозвольте дізнатися? Подібні книги слід вилучити з ужитку, — ось що, пане мій! Бо — людина потребує приємного, а неприємності вона сама здатна створити...

Чим це кінчилось? Дуже просто. Я, знаєте, ранком устав з постелі злий, як чорт, узяв цю книгу і відніс її до палітурника.

А він мені її о-пра-ви-в! Палітурки тверді, важкі. Вона стоїть унизу в моїй книжній шафі, і, коли мені весело, я, тихенько доторкнувшись до неї носком чобота, запитую її:

— Що, взяла, га?

ТРОЄ

Серед лісів Керженця розсіяно багато самотніх могил; в них гліють кістки старців, людей древнього благочестя, про одного з таких старців — Антипа — в селах, на Керженці, розповідають:

Суворий характером, багатий мужик Антип Лунев, доживши в гріхах мирських до п'ятдесяти літ, замислився глибоко, занудьгував і, кинувши сім'ю, пішов у ліс. Там, над крутим яром, він збудував собі келію і жив у ній вісім років підряд, зиму й літо, не допускаючи до себе нікого: ні знайомих, ні рідних своїх. Іноді люди, заблудившись у лісі, випадково виходили до його келії і бачили Антипа: він молився, стоячи на колінах біля порога її. Був він страшний: висох, постячи і молячись, і весь, наче звір, обріс волоссям. Побачивши людину, він ставав на ноги і мовчки кланявся їй до землі. Якщо його запитували, як вийти з лісу, він мовчки вказував рукою шлях, ще кланявся людині до землі і, повертаючись у свою келію, замикався в ній. За вісім років його бачили часто, але ніхто ніколи не чув його голосу. Дружина і діти приходили до нього; він брав від них їжу й одяг і, як усім людям, кланявся їм до землі, але, як усім людям, їм також жодного слова не сказав.

Помер він того року, коли руйнували скити, і смерть його була така:

Приїхав у ліс справник з командою, і побачили вони, що стоїть Антип посеред келії на колінах, безмовно молиться.

— Ти! — гукнув справник.— Тікай! Ламати будемо твоє лігво!..— Та Антип не чув його.

І скільки не кричав справник — жодного слова не відповів йому старець. Справник наказав витягти Антипа з келії. Але люди, побачивши старця, який, не помічаючи їх, все молився ревно і безустанно, збентежилися перед твердістю його душі і не послухалися справника. Тоді справник наказав ламати келію, і обережно, боячись ударити схимника, вони почали розбирати дах.

Стукали над головою Антипа сокири, тріщали дошки, падаючи на землю, гучна луна пішла лісом, заметушилися навколо келії птиці, стривожені шумом, затремтіло листя на деревах. Старець молився, ніби не бачачи і не чуючи нічого... Почали розкочувати зруб келії, а хазяїн її все стояв непорушно на колінах. І лише коли відкотили набік останні колоди і сам справник, підійшовши до старця, взяв його за волосся, Антип, звівши очі до неба, тихо сказав богові:

— Господи милостивий!.. Прости їх!

І, впавши навзнаки, помер.

Коли це сталося, старшому синові Антипа, Якову, було двадцять три роки, а молодшому, Терентієві, — вісімнадцять літ. Красень і силач Яків, ще будучи підлітком, дістав на селі прізвисько Безшабашного, а на той час, як помер батько, був першим гультьєм і буяном на всю округу. На нього всі скаржилися — мати, староста, сусіди; його садовили в холодну, шмагали різками, били і просто так, без суду, але це не вгамувало Якова, і все тісніше ставало йому жити в селі, серед розкольників, людей хазяйновитих, мов кроти, суворих до всяких нововведень, людей, що вперто оберігали заповіді древнього благочестя. Яків палив дютюн, пив горілку, одягався в німецький одяг, на молитви і радіння не ходив, а коли статечні люди умовляли його, нагадували йому про батька, він насмішкувато відповідав:

— Почекайте, старички шановні, — всьому міра є. На грішу досхочу — покаюся й я! А тепер — рано ще. Батечком мені не дорікайте, — він п'ять десятків літ грішив, а каявся — тільки вісім!.. На мені гріх — як на пташеняті пух, а ось виросте гріха, як у крука пера, тоді, значить, молодцю прийшла каятись пора...

— Єретик! — говорили про Якова Лунева, ненавиділи і боялися його. Років через два після смерті батька Яків

одружився. Він ушент підірвав розгульним життям міцне, тридцятирічною працею нажите господарство батька, і вже ніхто в рідному селі не хотів видати дівчину за нього заміж. Десь у далекому селі він узяв красуню-сироту, а для того, щоб справити весілля, продав батькову пасіку. Його брат Терентій, боязкий, мовчазний горбань з довгими руками, не заважав йому жити; мати, хвора, лежала на печі і звідти говорила йому зловісним, хрипким голосом:

— Окаянний!.. Пожалій свою душеньку!.. Опам'ятайся!..

— Не турбуйтеся, матінко! — відповідав Яків. — Батько за мене перед богом заступиться!..

Спочатку, майже цілий рік, Яків жив з дружиною мирно і тихо, навіть почав працювати, а потім знову загуляв і, на цілі місяці зникаючи з дому, повертався до дружини побитий, обірваний, голодний... Померла мати Якова; на поминках по ній п'яний Яків скалічив старосту, давнішого свого ворога, і за це був посаджений в арештантські роти. Відсидівши строк, він знову з'явився в село, бригоголовий, похмурий і злий. Село дедалі більше ненавиділо його, переносючи свою ненависть і на сім'ю Якова, а особливо на смирного горбаня Терентія, — він змалку був посміховиськом для дівчат і хлопців. Якова звали арештантом і розбійником, Терентія — виродком і чаклуном. Терентій мовчав у відповідь на лайку і глузування, а Яків відкрито погрожував усім:

— Гаразд! Підждіть!.. Я вам покажу!

Йому було близько сорока років, коли в селі сталася пожежа, його обвинуватили в підпалі і вислали у Сибір.

На руках Терентія зосталася дружина Якова, що збожеволіла під час пожежі, і син його Ілля, десятирічний хлопчик, міцний, чорноокий, серйозний. Коли цей хлопчик з'являвся на вулиці, дітлахи ганялися за ним і кидали в нього камінцями, а дорослі, побачивши його, говорили:

— У, бісеня! Каторжне насіння!.. Щоб ти здохло!..

Нездатий до роботи, Терентій до пожежі торгував дьогтем, нитками, голками і всяким дріб'язком, але вогонь, знищивши півсела, поглинув хату Луневих і весь крам Терентія, так що після пожежі у Луневих залишилась тільки коняка та сорок три карбованці грошей — і більше нічого. Побачивши, що в селі не можна і нема

за що жити, Терентій здав братову дружину під опіку якоїсь одинокої за півкарбованця на місяць, купив старенького воза, посадив на нього племінника і вирішив їхати у губернське місто, сподіваючись, що там йому допоможе жити далекий родич Луневих Петруха Філімонов, буфетник у трактирі.

Виїхав Терентій з рідного попелища вночі, тихо, наче злодій. Поганяв він коня і все оглядався назад великими, немов у теляти, чорними очима. Кінь ішов ступою, віз трясло, і незабаром Ілля, зарившись у сіно, заснув міцним дитячим сном...

Прокинувся він серед ночі від якогось страшного і дивного звуку, схожого на вовче завивання. Ніч була місячна, віз стояв на узліссі, біля нього кінь, форкаючи, скуб траву, вкриту росою. Велика сосна висунулась далеко в поле і стояла самотня, наче її вигнали з лісу. Зіркі очі хлопчика неспокійно шукали дядька, в нічній тиші чітко звучали глухі і рідкі удари копит коня по землі, важким зітханням розносилося його форкання, і сумно плавав незрозумілий тремтячий звук, лякаючи Іллю.

— Дя-дю! — тихо покликав він.

— Га? — поквапливо обізвався Терентій, і завивання раптом завмерло.

— Де ти?

— Тут... Спи собі...

Ілля побачив, що дядько, чорний і схожий на пень, вивернутий з землі, сидить на горбку під лісом.

— Я боюся,— сказав хлопчик.

— Чого боятися?.. Тут нікого нема...

— Хтось виє...

— Приснилося тобі...

— Йй-богу, виє...

— Ну — це вовк... Він — далеко... Спи...

Та Іллі не спалося. Було страшно від тиші, а у вухах все тремтів цей жалібний звук. Він пильно оглянув місцевість і побачив, що дядько дивиться туди, де, над горою, далеко серед лісу, стоїть п'ятиглава біла церква, а над нею яскраво сяє великий, круглий місяць. Ілля впізнав, що це ромоданівська церква, за дві версти від неї, серед лісу, над яром, стоїть їх село — Китежна.

— Недалеко ми від'їхали,— сказав він замислено.

— Що? — спитав дядько.

— Далі б їхати, кажу... Ще прийде хтось звідти...

Ілля неприязно кивнув головою в напрямі села.

— Поїдем, почекай! — мовив дядько.

Знову стало тихо. Ілля, спершись ліктями на передок воза, теж став дивитися туди, куди дядько дивився. Села не було видно в густій, чорній темряві лісу, але йому здавалося, що він бачить його, з усіма хатами і людьми, з старою вербою біля криниці, серед вулиці. Біля коріння верби лежить батько його, зв'язаний мотузком, в пошма-тованій сорочці; руки в нього скручені за спиною, голі груди вип'ялись вперед, а голова наче приросла до стовбура верби. Лежить він непорушно, наче вбитий, і страшними очима дивиться на мужиків. Їх багато, всі вони кричать, лаються. Від цієї згадки хлопчикові стало нудно і в нього почало пощипувати в горлі. Він відчув, що заплаче зараз, але йому не хотілося турбувати дядька, і він стримувався, все щільніше стискаючи своє маленьке тільце...

Раптом знову в повітрі пролунало тихе виття. Спочатку хтось важко зітхнув, схлипнув і потім нестерпно жалібно занув:

— О-о-у-о-о!..

Хлопчик здригнувся від страху і завмер. А звук усе тремтів і ріс у своїй силі.

— Дядю! Це ти виеш?.. — крикнув Ілля.

Терентій не відповів, не поворухнувся. Тоді хлопчик зіскочив з воза, підбіг до дядька, впав йому на ноги, вчепився в них і теж заридав. Крізь плач він чув дядьків голос:

— Вижили нас... Гос-по-ди! Куди підемо... га?

А хлопчик, давлячись слізьми, говорив:

— Подожди... виросту великий... я їм дам!..

Наплакавшись, він почав дрімати. Дядько взяв його на руки, відніс на віз, а сам знову пішов геть і знову завив протяжно, жалібно, як маленький собака.

Пам'ятав Ілля, як він приїхав до міста. Прокинувся він рано-вранці і побачив перед собою широку, каламутну річку, а за нею, на високій горі, купу будинків з червоними та зеленими дахами і густі сади. Будинки підіймалися по горі густим, красивим натовпом все вище, на самому прєбені гори вони витяглися в рівну лінію і гордо дивилися звідти через річку. Золоті хрести і бані церков

здіймалися над дахами, зникаючи глибоко в небі. Тільки що зійшло сонце; скісне його проміння відбивалося в вікнах будинків, і все місто горіло яскравими фарбами, сіяло золотом.

— Оце так — а-яй! — вигукнув хлопчик, широко відкритими очима дивлячись на чудову картину, і завмер у мовчазному захопленні. Потім у душі його народилася неспокійна думка, — де буде жити він, маленький, вихрестий хлопчик у пістрьових штанцях, і його горбатий, незграбний дядько? Чи пустять їх туди, в це чисте, багате, сяюче золотом, величезне місто? Він подумав, що їх віз саме тому і стоїть тут, на березі річки, що до міста не пускають людей бідних. Мабуть, дядько пішов просити, щоб пустили.

Ілля з тривогою в серці почав шукати очима дядька. Навколо їхнього воза стояло ще багато возів; на одних стирчали дерев'яні стойки з молоком, на других корзини з птицею, огірки, цибуля, кошики з ягодами, мішки з картоплею. На возах і біля них сиділи і стояли мужики, жінки, — зовсім особливі. Розмовляли вони голосно, чітко, а одягнуті не в синю пістрю, а в строкаті ситці і яскраво-червоний кумач. Майже в усіх на ногах чоботи, і хоч біля них походжав чоловік з шаблею на боці, але вони не тільки не боялися його, а навіть не кланялися йому. Це дуже сподобалося Іллі. Сидячи на возі, він оглядав яскраво освітлену сонцем живу картину і мріяв про час, коли теж надіне чоботи і кумачеву сорочку.

Оддалік, серед мужиків, з'явився дядько Терентій. Він ішов, міцно впираючись ногами в глибокий пісок, високо піднявши голову; обличчя в нього було веселе, і ще здалеку він усміхався Іллі, простягнувши до нього руку, щось показуючи.

— Господь за нас, Іллюхо! Дядько одразу знайшов я... На ось, попризи поки що!..

І дав Іллі бублик.

Хлопчик майже з благоговінням взяв його, сховав за пазуху і спитав:

— Що, не пускають до міста?

— Зараз пустять... Ось прийде пором — і поїдемо.

— І ми?

— А як же? І ми!

— Ух! А я думав — нас не пустять... А там де ж ми будем жити?

- Це невідомо...
- От би в тім великім, червонім...
- Це казарма!.. Там солдати живуть...
- Ну, або ось у тім,— о-ось у цім!
- Іч який! Високо нам до нього!..
- Нічого! — впевнено сказав Ілля.— Долізем!..
- Е-ех ти! — зітхнув дядько Терентій і знову кудись пішов.

Жити їм довелося на околиці міста, біля базарної площі, у величезнім сірім будинку. З усіх боків до його стін прилипли різні прибудови, одні — новіші, інші — такі самі сіро-брудні, як і він. Вікна і двері в цьому будинку були перекошені, і все в ньому скрипіло. Прибудови, паркан, ворота — все навалювалося одне на одне, об'єднуючись у велику купу напівзгнилого дерева. Шибки у вікнах тьмяні від старості, кілька колод у фасаді виперлися вперед, від цього будинок був схожий на свого хазяїна, що тримає у ньому трактир. Хазяїн теж старий і сірий; очі на його дряхлому обличчі були схожі на шибки у вікнах; він ходив, спираючись на товсту палицю; йому, мабуть, важко було носити випнутий живіт.

Перші дні життя в цьому будинку Ілля всюди лазив і все оглядав у ньому. Будинок вразив його своєю дивною місткістю. Він був так тісно набитий людьми, що здавалося — людей у ньому більше, ніж в усьому селі Китежній. В обох поверхах містився трактир, завжди повний народу, на горищах жили якісь п'яні баби; одна з них, яку прозивали Матіца, — чорна, величезна, басовита, — лякала хлопчика сердитими, темними очима. В підвалі жив ітвець Перфишка з хворою, безногою дружиною і дочкою років семи, ганчірник дідусь Єремей, жебрачка-бабуся, худа, криклива, її звали Порожньоро-тою, і візник Макар Степанович, людина літня, смирна, мовчазна. В кутку двору містилася кузня; в ній з ранку до вечора горів вогонь, наварювали шини, кували коней, стукали молотки, високий, жилавий коваль Савелій густим, понурим голосом співав пісень. Іноді в кузні з'являлася Савелійова дружина, невелика, повна жінка, русоволоса, з голубими очима. Вона завжди покривала голову білою хустиною, і було дивно бачити цю білу голову в чорній дірі кузні. Вона сміялася сріблястим сміхом, а Савелій вторив їй голосно, наче молотом бив. Але — частіше він у відповідь на її сміх ричав.

В кожній щілині будинку сиділа людина, і з ранку до пізньої ночі будинок здригався від крику і шуму, наче в ньому, як у старому іржавому казані, щось кипіло і варилося. Вечорами всі люди виповзали з щілин на двір і на лавочку коло воріт будинку; швець Перфишка грав на гармонії, Савелій мугикав пісні, а Матіца — якщо вона була напідпитку — співала щось особливе, дуже сумне, нікому незрозумілими словами, співала і чомусь гірко плакала.

Де-небудь у кутку на дворі біля дідуся Єремея збиралися всі дітлахи, що жили в будинку, і, сівши колом, просили його:

— Діду-усю! Розкажи казочку!..

Дідусь дивився на них хворими, червоними очима, з яких, не перестаючи, текли по зморшках обличчя калямутні сльози, і, міцно насунувши на голову стару, руду шапку, починав співуче-тремтячим, тонким голосом:

— «А і в одному царствії, ось і в одному господарствії народився фармазон-еретик від батьків невідомих, за гріхи сином покараних богом господом всевидячим...»

Довга сива борода дідуся Єремея здригалася і трусилася, коли він розкривав свій чорний, беззубий рот, трусилася і голова, а по зморшках щік одна за одною все котилися сльози.

— «А й зухвалий був цей син-еретик: в Христа-бога не вірував, не любив матері божої, мимо церкви ішов — не кланявся, батька, матері не слухався...»

Дітлахи слухали тонкий голос дідуся і мовчки дивилися в його обличчя.

Найуважніше від усіх слухав білявий Яшка, син буфетника Петрухи, худий, гостроносий, з великою головою на тонкій шиї. Коли він біг, його голова так теліпалася від плеча до плеча, ніби мала одірватися. Очі в нього теж великі і неспокійні. Вони завжди полохливо перебігали з одної речі на іншу, немов боялися зупинитися на чомусь, а зупинившись, дивно витріщалися, надаючи обличчю хлопчика овечого виразу. Він виділявся з купи дітей тонким безкровним обличчям і чистим, міцним одягом. Ілля одразу здружився з ним, у перший же день знайомства Яків таємниче спитав нового товариша:

— У вас на селі чаклунів багато?

— Є,— відповів Ілля.— У нас сусід чаклуном був.

— Рудий? — пошепки спитав Яків.

— Сивий... вони усі сиві...

— Сиві — нічого... Сиві — добрі... А ось котрі руді — ух ти! Ті кров п'ють...

Вони сиділи в кращому, найбільш затишному кутку двору, за купою сміття під бузиною, тут же росла велика, стара липа. Сюди можна було пройти через вузьку щілину між сараєм і будинком, тут було тихо, і, крім неба над головою та стіни будинку з трьома вікнами, з яких двоє були забиті, з цього кутка не видно нічого. На гілках липи цвірінькали горобці, на землі, біля її коріння, сиділи хлопчики і тихо розмовляли про все, що цікавило їх.

Цілими днями перед очима Іллі крутилося з криком і шумом щось величезне, строкате і сліпило, глушило його. Спочатку він розгубився і якось подурнішав у кипучій метушні цього життя. Стоячи в трактирі біля столу, на якому дядько Терентій, спітнілий і мокрий, мив посуд, Ілля дивився, як люди приходять, п'ють, їдять, кричать, цілуються, б'ються, співають пісень. Хмари тютюнового диму плавають навколо них і в цьому диму вони метушаться, мов навіжені...

— Гей-гей! — гукав йому дядько, трясучи горбом і без упину дзвонячи склянками. — Ти чого тут? Іди-но на двір! А то хазяїн побачить — лаятиме!..

«Оце так — а-яй!» — в думці вимовляв Ілля свій улюблений вигук і, приголомшений шумом трактирного життя, виходив на двір. А на дворі Савелій стукав молотком і лаявся з підмайстром, з підвалу на волю рвалася весела пісня шевця Перфишки, зверху сипалися лайка і крики п'яних бабів. Пашка, Савеліїв син, гарцював верхи на палиці і кричав сердитим голосом:

— Тпру, диявол!

Його кругла, задирлива мордочка вся вимазана грязюкою і сажею, на лобі в нього гуля; сорочка подерта, і крізь її незліченні дірки просвічує міцне тіло. Це перший бешкетник і забіяка у дворі; він уже встиг двічі дуже боляче побити незграбного Іллю, а коли Ілля, заплакавши, поскаржився дядькові, той тільки руками розвів, сказавши:

— Ну що зробиш? Потерпи!..

— Я ось піду та так йому дам! — крізь сльози пообіцяв Ілля.

— Не смій! — суворо промовив дядько. — Ніяк цього не можна!..

— А він чого?

— То — він!.. Він тутешній... свій... А ти — чужий...

Ілля продовжував погрожувати Пашці, але дядько розсердився і закричав на нього, що з ним траплялося рідко. Тоді Ілля неясно відчув, що йому не можна рівнятися з «тутешніми» хлопчачами, і, затаївши неприязнь до Пашки, ще більше здружився з Яковом.

Яків поводився поважно: він ніколи ні з ким не бився, навіть кричав рідко. Він майже не грався, але любив говорити про те, як граються діти в дворах у багатих людей і в міському саду. З усіх дітей на дворі, крім Іллі, Яків приятелював тільки з семилітньою Машкою, донькою шевця Перфишки, замузаним тоненьким дівчам, — її маленька голівка, вкрита темними кучерями, з ранку до вечора стирчала на дворі. Її мати теж завжди сиділа біля дверей у підвал. Висока, з великою косою на спині, вона весь час шила, низько нагнувшись над роботою, а коли підводила голову, щоб глянути на дочку, Ілля бачив її обличчя. Воно було товсте, синє, непорушне, як у мерця, чорні, добрі очі на цьому неприємному обличчі також непорушні. Вона ніколи ні з ким не розмовляла і навіть доньку свою кликала до себе знаками, лише інколи — дуже рідко — гукаючи хриплим, задушеним голосом:

— Машо!

Спочатку Іллі щось подобалось в цій жінці, але, коли він дізнався, що вона вже третій рік не володіє ногами і незабаром помре, — він почав боятися її.

Якось, коли Ілля проходив поблизу неї, вона простягла руку, схопила його за сорочку і наблизила переляканого хлопчика до себе.

— Попрошу я тебе, — сказала вона, — не кривдь Машу!..

Йй важко було говорити: вона задихалась від чогось.

— Не кривдь, — любий!..

І, жалібно глянувши в обличчя Іллі, відпустила його. З цього дня Ілля разом з Яковом почали уважно доглядати доньку шевця, прагнучи оберігати її від різних неприємностей життя. Він не міг не оцінити прохання з боку дорослої людини, тому що всі інші старші люди тільки наказували і тільки били маленьких. Візник Макар бри-

кався ногами і шльопав дїтлахів по обличчю мокрою ганчіркою, якщо вони підходили близько до нього, коли він мив прольотку. Савелій сердився на всіх, хто заглядав у його кузню без діла, і кидав у дітей вугільними мішками. Перфишка жбурляв чим попало в усякого, хто, зупиняючись перед його вікном, затуляв йому світ... Іноді били й просто так, з нудьги, з бажання пожартувати з дітьми. Тільки дідусь Єремей не бився.

Незабаром Іллі почало здаватися, що в селі краще жити, ніж у місті. В селі можна було гуляти, де хочеш, а тут дядько заборонив виходити з двору. Там просторніше, тихіше, там усі люди роблять одну всім зрозумілу справу,— тут кожний робить, що хоче, і всі — бідні, всі живуть чужим хлібом, надголодь.

Якось за обідом дядько Терентій сказав племінникові, важко зітхаючи:

— Осінь іде, Іллюхо... Підкрутить же вона нам з тобою гайки!.. О, господи!..

Він замислився, сумно дивлячись у миску із щами. Замислився й хлопчик. Обїдали вони на тому самому столі, на якому горбань мив посуд.

— Петруха каже, щоб тебе з Яшуткою в училище віддати. Треба, я розумію... Без грамоти тут — як без очей!.. Але ж одягти, взути тебе треба для училища!.. О, господи! На тебе надія!..

Від зітхання дядька, від сумного його обличчя в Іллі защеміло серце, він тихо запропонував:

— Давай підемо звідси!..

— Ку-ди-и? — протяжно і сумно спитав горбань.

— А — в ліс?! — сказав Ілля і раптом запалився.— Дідусь, ти казав, скільки років у лісі жив — один! А нас — двоє! Лико б драли!.. Лисиць, білок били б... Ти б рушницю завів, а я — сильця!.. Птахів буду ловити. Йй-богу! Ягоди там, гриби... Підем?..

Дядько глянув на нього ласкавими очима і з усмішкою спитав:

— А вовки? А ведмеді?

— З рушницею? — гаряче вигукнув Ілля.— Та я, коли великий виросту, я звірів не побоюся!.. Я їх руками душили почну!.. Я й тепер уже нікого не боюся! Тут — життя важке! Я хоч і маленький, а бачу. Тут болячіше б'ються, ніж у селі! Коваль як трісне по голові, то там аж гуде цілий день після того!..

— Ех ти, сирітка божа! — сказав Терентій і, кинувши ложку, поспішно пішов кудись.

Увечері цього дня Ілля, втомившись блукати по двору, сидів на підлозі біля дядькового столу і крізь дрімоту слухав розмову Терентія з дідусем Єремеєм, що прийшов у трактир попиту чайку. Ганчірник дуже здружився з горбанем і завжди сідав пити чай поряд із столом Терентія.

— Нічого-о! — чув Ілля скрипучий голос Єремея. — Ти тільки знай одно — бог! Ти наче кріпак у нього... Сказано — раб! Бог твоє життя бачить. Прийде світлий день твій, скаже він ангелу: «Слуго мій небесний! Іди полегши життя Терентієві, мирному рабу моему...»

— Я, дідусю, уповаю на господу, — що більше можу я? — тихо говорив Терентій.

Голосом, схожим на голос буфетника Петрухи, коли він сердився, — дід сказав Терентію:

— На спорядження Іллюшки в училище я тобі дам!.. Поскребу і наберу... Позичу. Розбагатієш — віддаси...

— Дідусю! — тихо вигукнув Терентій.

— Постривай, мовчи! А поки що ти його, хлопчину, дай-но мені, нічого йому тут робити!.. А мені замість проценту він і послужить... Ганчірку підніме, кістку подасть... Все ж мені, старому, спини не гнути...

— Ох ти! Господь тобі!.. — вигукнув горбань дзвінким голосом.

— Господь — мені, я — тобі, ти — йому, а він — знову господу, так воно в нас колесом і закрутиться... І ніхто нікому не винен буде... Лю-ю-бий! Ех-ех, брате ти мій! Жив я, жив, дивився, дивився, — нічого, окрім бога, не бачу. Все його, все йому, все від нього та для нього!..

Ілля заснув під ці розмови. А на другий день рано-вранці дід Єремей розбудив його, весело кажучи:

— Гайда гуляти, Іллюшко! Ану, хутчій!

Добре жилося Іллі під ласкавою рукою ганчірника Єремея. Кожного дня, рано-вранці, дід будив хлопчика, і вони, аж до пізнього вечора, ходили по місту, збираючи ганчірки, кістки, подертий папір, уламки заліза, шматки шкіри. Велике місто, і багато цікавого в нім, так що спершу Ілля погано допомагав дідові, а все тільки розглядав людей, будинки, дивувався з усього і про все розпитував старого... Єремей був балакучий. Низько нахи-

ливши голову і дивлячись у землю, він ходив з двору в двір і, постукуючи палицею з залізним кінцем, утирав сльози рукавом свого лахміття або кінцем брудного мішка і, не вмовкаючи, співуче, однотонно розповідав своєму помічникові:

— А це будинок Пчоліна купця, Сави Петровича. Багатий чоловік купець Пчолін!..

— Дідусю,— запитував Ілля,— а як багатими робляться?

— Трудяться для цього, працюють, значить... І день працюють, і ніч, і все гроші складають. Наскладають — збудують будинок, заведуть коней, посуд різний і все таке, та отаке. Нове все! Наймуть прикажчиків, двірників і різних людей, щоб вони працювали, а самі відпочивають — живуть. Ну, тоді кажуть: розбагатів чоловік чесною працею... н-да!.. А то є, що від гріха багатіють. Про Пчоліна-купця кажуть люди, наче він душу згубив, коли молодим був. Може, це від заздрощів сказано, а може, й правда. Злий він, Пчолін цей, око в нього лякливе... Все бігає око, ховається... Може, й брешуть про Пчоліна... Буває, що людина багатіє одразу... Удача йому... Удача на нього глянула... Один бог правдою живе, а ми всі нічого не знаємо!.. Люди ми! А люди — насіння боже... насіння, душа, люди! Посіяв нас господь на землі — ростіть! А я подивлюся,— який хліб насущний буде з вас?.. Так-то! А ось оце — Сабанєєва будинок, Митрія Павловича... Він ще багатший, ніж Пчолін. Вже він справжній злодюга,— я знаю... Не суджу — богові судити,— а знаю певно... В нашому селі бурмістром він був і всіх нас продав, всіх пограбував!.. Довго йому бог терпів за це, та й почав з ним квітатися. Насамперед — оглух Митрій Павлів, потім сина в нього коні вбили... А недавно ось дочка пішла з дому...

Ілля уважно слухав його, поглядаючи на величезні будинки, і часом говорив:

— Хоч би оком одним усередину заглянути!..

— Побачиш! Знай — учись, виростеш — все побачиш! Може, й сам розбагатієш... Живи, знай... Охо-хо-о! Ось я жив-жив, дивився-дивився — очі собі й зіпсував... Ось вони, сльози, течуть та й течуть у мене... і тому став я худий та миршавий... Вітик, значить, сльозою!

Приємно було Іллі слухати впевнені і лагідні розмови старого про бога, від ласкавих слів у серці хлоп-

чика народжувалось бадьоре, міцне почуття надії на щось хороше, що чекає його попереду. Він повеселішав і став більш дитиною; ніж був у перший час життя в місті.

Він з захопленням допомагав старому порпатися в смітті. Дуже цікаво розкопувати купи різного мотлоху, а особливо приємно було бачити радість старого, коли в смітті знаходилося щось особливе. Якось Ілля знайшов велику срібну ложку,— дід купив йому за це півфунта м'ятних пряників. Потім він відкопав маленький, вкритий зеленою пліснявою гаманець, а в ньому виявилось більше карбованця грошей. Іноді траплялися ножі, виделки, гайки, поламані мідні речі, а в яру, де скидали сміття з усього міста, Ілля відкопав важкий мідний свічник. За кожну з таких знахідок дід купував Іллі гостинці.

Знаходячи таку диковину, Ілля радісно кричав:

— Дідусю, глянь-но! Оце — а-яй!

А дід, неспокійно озираючись, умовляв його:

— Та ти не кричи! Не кричи ти!.. Ох, господи!..

Він завжди лякався, коли знаходили незвичайні речі, і, швидко вихоплюючи їх з рук хлопчика, ховав у свій величезний мішок.

— Мовчи, знай,— мовчи!..— ласкаво говорив старий, а сльози все текли та й текли з його червоних очей.

Він дав Іллі невеликий мішок, палку з залізним кінцем.— хлопчик пишався цим знаряддям. У свій мішок він збирав різні коробки, поламані іграшки, красиві черепки, йому подобалося почувати всі ці речі в себе за спиною, чути, як вони постукують там. Збирати все це навчив його дід Єремей.

— А ти збирай ці штучки і тягни їх додому. Принесеш, хлоп'ят обділиш, радість їм даси. Це добре — радість людям дати, любить це господь... Всі люди радості хочуть, а її на світі ма-ало-мало! Так мало, що інша людина живе-живе і ніколи її не зустрине,— ніколи!..

Міські звалища подобалися Іллі більш, ніж ходіння по дворах. На звалищах не було нікого, крім двох-трьох стариків, таких самих, як Єремей, тут не треба було оглядатися на всі боки, чекаючи двірника з мітлою в руках, який з'явиться, облає поганими словами та ще й ударить, виганяючи з двору.

Кожного дня, покопавшись у звалищах години дві, Єремей казав хлопчикові:

— Годі, Іллюшо! Відпочинемо давай, поїмо!

Виймав з-за пазухи окраєць хліба, хрестячись, розламував його, і вони їли, а поївши, відпочивали з півгодини, лежачи над яром. Яр виходив гирлом на ріку, її видно було їм. Широка, сріблясто-синя, вона тихо когила мимо яру свої хвилі, і, дивлячись на неї, Іллі хотілося пливати по ній. За рікою розкинулися луки, стіжки сіна стояли там чорними вежами, і далеко, на краю землі, в синє небо впиралася темна зубчаста стіна лісу. Було на луках тихо, ласкаво, і почувалося, що повітря там чисте, прозоре і солодко запашне... А тут душно від запаху тліючого сміття; запах цей давив груди, шляпав у носі, в Іллі, як у діда, теж сльози з очей текли...

Лсжачи на спині, хлопчик дивився в небо, не бачачи кінця висоті його. Сум і дрімота охоплювали його, якісь неясні образи зароджувалися в його уяві. Здавалося йому, що в небі, невловимо для ока, плаває хтось величезний, прозоро світлий, ласкаво гріючий, добрий і суворий і що він, хлопчик, разом з дідом і всією землею підіймається до нього туди, в бездонну височінь, в голубе сьайво, в світлу чистоту... І серце його солодко завмирало з почуттям тихої радості.

Увечері, повертаючись додому, Ілля входив у двір з поважним виглядом людини, яка добре попрацювала, хоче відпочити і зовсім не має часу займатися дрібницями, як усі інші хлопчаки і дівчата. У всіх дітей він викликав повагу до себе солідною осанкою і мішком за плечима, в якому завжди лежали різні цікаві речі...

Дід, усміхаючись дітлахам, говорив їм який-небудь жарт.

— Ось і прийшли Лазарі, все місто облазили, всюди намазали!.. Ілько! Іди помий пику та приходь у трактир чай пити!..

Ілля перевалюючись ішов до себе у підвал, а дітлахи юрмою услід за ним, обережно обмацуючи, що є в його мішку. Тільки Пашка, зухвало заступаючи Іллі дорогу, говорив:

— Ей, ганчірнику! Ану, покажи, що приніс...

— Почекаєш! — казав Ілля суворо.— Нап'юся чаю, покажу...

В трактирі його зустрів дядько, ласкаво всміхаючись.

— Прийшов, трудівник? Ох ти, сердешний!.. Вгомився?

Іллі було приємно чути, що його називають трудівником, а чув він це не тільки від дядька. Якось Пашка щось натворив; Савелій піймав його, затис між колінами голову Пашки і, шмагаючи його вірьовкою, примовляв:

— Не пустуй, шельмо, не пустуй! Ось на тобі, на! на! Інші діти твого віку самі собі хліб добувають, а ти тільки жереш та одяг дереш!..

Пашка верешав на весь двір і дригав ногами, а вірьовка все ляскала об його спину. Ілля з дивним задоволенням слухав болісні і злі крики свого ворога, але ковалеві слова наповнили його свідомістю своєї вищості над Пашкою, і тоді йому стало шкода хлопчика.

— Дядьку Савелій, покинь! — раптом закричав він.

Коваль ударив сина ще раз і, глянувши на Іллю, сказав сердито:

— А ти — цить! Заступник!.. Ось я тобі дам!.. — Відштовхнувши сина набік, він пішов до кузні. Пашка став на ноги і, спотикаючись, мов сліпий, пішов у темний куток двору. Ілля пішов за ним, сповнений жалю до нього. В кутку Пашка став навколішки, вперся лобом у паркан і, тримаючи руки на сідницях, став вити ще голосніше. Іллі захотілося сказати щось ласкаве побитому ворогові, але він тільки спитав Пашку:

— Боляче?

— І-іди геть! — крикнув той.

Цей крик образив Іллю, він повчально промовив:

— От — ти всіх б'єш, от і!..

Але перше, ніж він закінчив, Пашка кинувся на нього і збив з ніг. Ілля теж розлютився, і обидва вони клубком покотилися по землі. Пашка кусався і дряпався, а Ілля, схопивши його за волосся, бив об землю його голову доти, поки Пашка не закричав:

— Пусти-и!

— Отож-бо, — сказав Ілля, стаючи на ноги, гордий своєю перемогою. — Бачив? Я сильніший! Значить — ти мене не займай тепер!

Він відійшов геть, витираючи рукавом сорочки до крові подряпане обличчя. Серед двору стояв коваль, похмуро насупивши брови. Ілля, побачивши його, затремтів від страху і зупинився, впевнений, що зараз коваль поб'є його за сина. Але той повів плечима і сказав:

— Ну, чого виставив баньки на мене? Не бачив досі? Іди, куди йдеш!

А увечері, піймавши Ілля за ворітьми, Савелій злегка дав йому щигля в тім'я і, похмуро всміхнувшись, спитав:
— Як справи, сміттяру!

Ілля радісно хихикнув,— він був щасливий. Сердитий коваль, найсильніший чоловік у дворі, якого всі боялися і поважали, жартує з ним! Коваль охопив його залізними пальцями за плече і додав йому ще радості:

— Ого-о!— сказав він.— Та ти — міцний хлопчина! Не скоро зносишся, ні, хлопче!.. Ну, рости!.. Виrostеш — я тебе в кузню візьму!..

Ілля схопив біля коліна величезну ногу коваля і міцно притисся до неї грудьми. Мабуть, Савелій відчув тремтіння маленького серця, що задихалося від його ласки: він поклав на голову Іллі важку руку, помовчав трохи і сумно промовив:

— Е-ех, сирота!.. Ану, пусти!..

Сяючий і веселий взявся Ілля цього вечора за звичайне своє діло — роздачу зібраних за день диковин. Діти посідали на землі і жадібними очима дивилися на брудний мішок. Ілля видобував з мішка клаптики ситцю, дерев'яного солдатика, облізлого від знегод, коробку з-під вакси, помадну банку, чайну чашку без ручки і з вищербленим краєм.

— Це мені, мені, мені! — лунали заздрісні крики, і маленькі, брудні рученята тягнулися з усіх боків до рідкісних речей.

— Почекай! Не хапай! — командував Ілля.— Хіба гра буде, якщо ви все одразу розтягнете? Ну, відчиняю крамничку! Продаю кусок ситцю... Найкращий ситець! Ціна — полтинник!.. Машко, купи!

— Купила! — відповідав Яків за шевцеву доньку і, діставши з кишені завчасно приготовлений черепок, сунув його в руку торговцеві. Але Ілля не брав.

— Ну — яка це гра? А ти торгуйся, чо-орт! Ніколи ти не торгуєшся!.. Хіба так буває?

— Я забув! — виправдувався Яків.

Починався завзятий торг; продавець і покупець захоплювалися ним, а в цей час Пашка спритно викрадав з купи те, що йому подобалося, тікав геть і, пританцювуючи, дражнив їх:

— А я вкрав! Роззяви ви! Дурні, чорти!

Він такими вибриками приводив усіх до нестями: маленькі кричали і плакали, Яків та Ілля бігали по двору

за злодієм і майже ніколи не могли піймати його. Потім до його вибриків звикли, вже не чекали від нього нічого доброго, одностайно незлюбили його і не гралися з ним. Пашка жив окремо і старанно намагався робити всім щось неприємне. А головатий Яків возився, як нянька, з кучерявою донькою шевця. Вона приймала його турботи про неї як належне, і хоч звала його Ящечкою, але часто дряпала і била. Дружба з Іллею міцніла в нього, і він завжди розповідав товаришеві якісь страшні сни.

— Наче у мене сила грошей і все карбованці — величезний мішок! І ось я несу його лісом. Раптом — розбійники йдуть. З ножами, страшні! Я — тікати! І раптом наче в мішку затріпалося щось... Як я його кину! А з нього птахи різні ф-р-р!.. Чижі, синиці, щиглята — видимо-невидимо! Підхопили вони мене і понесли, високо-високо!

Він переривав розповідь, очі його викочувалися, обличчя набирало овечого виразу...

— Ну? — захоплював його Ілля, нетерпляче чекаючи кінця.

— Так я зовсім і полетів!.. — мрійно закінчував Яків.

— Куди?

— А... зовсім!

— Ех ти! — розчаровано і зневажливо говорив Ілля. — Нічого не пам'ятаєш!..

З трактира виходив дід Єремей і, приставивши долоню до лоба, кричав:

— Іллюшко! Ти де? Іди-но спати, пора!..

Ілля слухняно йшов за старим і вкладався на своє ложе — великий лантух, набитий сіном. Солодко спалося йому на цьому лантусі, добре жив він з ганчірником, але швидко промайнуло це приємне і легке життя.

Дідусь Єремей купив Іллі чоботи, велике, важке пальто, шапку, і хлопчика віддали до школи. Він пішов туди з цікавістю і страхом, а повернувся ображений, сумний, з сльозами на очах: хлопчики впізнали в ньому супутника дідуся Єремея і хором почали дражнити:

— Ганчірник! Смердючий!

Одні щипали його, інші показували язика, а один підійшов до нього, потягнув носом повітря і з гримасою відскочив, голосно гукнувши:

— Ну й смердить!

— Чого вони дражняться? — із здивованням і образою питає він дядька. — Хіба це соромно, ганчірки збирати?

— Нічо-ого! — глядячи хлопчика по голові, говорив Терентій, ховаючи своє обличчя від допитливих і цікавих очей племінника. — Це вони так... просто пустують... Ти терпи!.. Звикнеш!..

— І з чобіт сміються, і з пальта!.. Чуже, кажуть, з помийної ями витягнуते!..

Дід Єремей, весело підморгуючи оком, теж умовляв його:

— Терпи, знай! Бог залічить!.. Крім нього — нікого!

Старий говорив про бога з такою радістю і вірою в його справедливість, наче знав усі думки бога і проник в усі його наміри. Слова Єремея на деякий час гасили образу в серці хлопчика, але на другий день вона спалахувала ще сильніше. Ілля вже звик вважати себе величиною, трудівником; з ним навіть коваль Савелій розмовляв прихильно, а школярі сміялися з нього, дражнили його. Він не міг миритися з цим: образливі і гіркі враження школи, з кожним днем збільшуючись, дедалі глибше врізувалися в його серце. Відвідування школи стало важким обов'язком. Він одразу звернув на себе увагу вчителя своєю тямущістю; вчитель почав ставити його в приклад іншим, — це ще більше загострювало ставлення хлопчиків до нього. Сидячи на першій парті, він відчував у себе за спиною ворогів, а вони, завжди маючи його перед своїми очима, тонко і спритно підмічали в ньому все, над чим можна було посміятися, і — сміялися. Яків учився в цій самій школі і теж був на поганому рахунку у товаришів; вони прозвали його Бараном. Неуважного, нездібного, його завжди карали, але ставився він до цього байдуже. Він взагалі погано помічав те, що творилося навколо нього, живучи своїм особливим життям у школі, дома і майже кожного дня він дивував Іллю незрозумілими запитаннями.

— Ілька! Це чому, — очі в людей маленькі, а бачать усе!.. Ціле місто бачать. Ось — всю вулицю... Як вона в очі вміщується, велика така?

Спочатку Ілля задумувався над цими словами, але потім вони почали перешкоджати йому, спрямовуючи думки кудись убік від подій, які зачіпали його. А таких

подій було багато, і хлопчик уже навчився тонко підмічати їх.

Якось він прийшов із школи додому і, вискаливши зуби, сказав Єремею:

— А вчитель?! Ги-и!.. Теж розумний!.. Вчора син крамаря Малафеева шибку розбив у вікні, так він йому тільки докорив злегка, а шибку сьогодні на свої гроші вставив...

— Бачиш, яка добра людина! — з замилюванням сказав Єремей.

— Добра, та-ак! А як Ванько Ключарьов розбив шибку, то він його без обіду залишив та потім Ванькового батька покликав і каже: «Принеси на шибку сорок копійок!» А батько Ванька відшмагав!..

— А ти цього не помічай собі, Іллюшко! — порадив дід, неспокійно моргаючи очима.— Ти так дивись, наче не твоє діло. Неправду розбирати — богові належить, не нам! Ми не можемо, а він усьому міру знає!.. Я от, бачиш, жив, жив, дивився, дивився,— стільки неправди бачив — порахувати неможливо! А правди не бачив!.. Восьмий десяток мені пішов, однак... І не може того бути, щоб за такий довгий час не було правди біля мене на землі... А я не бачив... не знаю її!..

— Ну-у! — недовірливо сказав Ілля.— Тут що знати? Коли з одного сорок, то й з другого—сорок... От і правда!..

Дідусь не погодився з цим. Він ще багато говорив про людську темноту і про те, що не можуть вони справедливо судити одне одного, а тільки божий суд справедливий. Ілля слухав його уважно, але дедалі сумнішим ставало його обличчя, і очі все темніли...

— Коли ж бог судити буде? — раптом спитав він діда.

— Невідомо! Ударить час, зійде він з неба судити живих і мертвих... А коли? Невідомо... Ти ось що, ходімо зо мною до всеношної!

В суботу Ілля стояв з дідусем на церковній паперті поруч із старцями, між двома дверима. Коли відчинялися зовнішні двері, Іллю обдавало морозним повітрям з вулиці, в нього мерзли ноги, і він тихенько тупав ними об кам'яну підлогу. Крізь шибки дверей він бачив, як вогні свічок, зливаючись у красиві узори тремтливо-живих цяток золота, освітлювали метал риз, чорні голови людей, лики святих, красиву різьбу іконостасу.

Люди в церкві здавалися добрішими і смирнішими,

ніж вони були на вулиці. Вони були і красивіші в збл̄-тому відблиску, який освітлював їх темні постаті, що стояли мовчки і смирно. Коли двері відчинялися з церкви, на папертьвилітала запашна, тепла хвиля співів; вона ласкаво обливала хлопчика, і він з насолодою вдихав її. Йому було добре стояти біля дідуса Єремея, що шептав молитви. Він слухав, як по храму ходили красиві звуки, і з нетерпінням чекав, коли відчиняться двері, вони ринуть на нього й обдадуть обличчя його запашним теплом. Він знав, що на криласі співає Гришка Бубнов, один з найзліших насмішників в школі, і Федька Долганов, силач і забіяка. Але тепер він не відчував ні образи на них, ні злості на них, а тільки трошки задрив. Йому самому хотілося б співати на криласі і дивитися звідти на людей. Мабуть, це дуже хороше — співати, стоячи біля золотих царських врат вище од усіх. Він пішов з церкви, відчуваючи себе добрим і готовим помиритися з Бубновим, Долгановим, з усіма учнями. Але в понеділок він прийшов із школи такий самий, як і раніш приходив — похмурий і ображений.

У всякому натовпі є людина, якій важко в ній, і не завжди для цього треба бути кращим або гіршим від нього. Можна збудити в ньому злу увагу до себе і не маючи видатного розуму або смішного носа. Натовп вибирає людину для забави, керуючись тільки бажанням розважитися. В даному випадку вибір упав на Іллю Лунева. Мабуть, це скінчилося б погано для Іллі, але якраз у цей момент в його житті сталися події, які зробили школу остаточно нецікавою для нього, в той же час піднесли його над нею.

Почалося з того, що якимось, підходячи до дому разом з Яковом, Ілля побачив якусь метушню біля воріт.

— Дивись! — сказав він товаришеві, — знову, видно, б'ються?.. Біжім!

Вони кинулися стрімголов уперед і, прибігши, побачили, що по двору злякано метушаться чужі люди, кричать:

— Поліцію кличте! Зв'язати його треба!

Біля кузні люди зібралися великою, тісною юрбою. Дітлахи пролізли до центру натовпу і подалися назад. Біля їхніх ніг, на снігу, лежала донизу обличчям жінка; потилиця в неї була в крові і якомусь тісті, сніг навколо був густочервоний. Біля неї валялася пом'ята біла ху-

стина і великі ковальські кліщі. У дверях кузні, згорбившись, сидів Савелій і дивився на руки жінки. Вони були витягнуті вперед, кисті їх глибоко вп'ялися в сніг. Брови коваля суворо нахмурені, обличчя змарніло, видно, що він зціпив зуби: вилиці стирчали двома великими гулями. Правою рукою він упирався в одвірок; чорні пальці його зорущилися, і, крім пальців, все в ньому було непорушне.

Люди дивилися на нього мовчки, обличчя в усіх були суворі, і, хоч на дворі стояв гамір і метушня, тут, біля кузні,— тихо. Ось із натовпу виліз дідусь Єремей, розпатланий, спітнілий, він тремтячою рукою протягнув ковалеві ківш води:

— На, напийся...

— Не води йому, розбійникові, а петлю на шию,— сказав хтось упівголоса.

Савелій узяв ківш лівою рукою і пив довго-довго. А коли випив усю воду, заглянув у пустий ківш і промовив глухим своїм голосом:

— Я її попереджав,— перестань, стерво! Казав — уб'ю! Прощав їй... скільки разів прощав... Не послухала... Ну і ось! Пашка... сирота тепер... Дідусю... Доглянь його... Тебе ось бог любить...

— І-ех ти-и! — печально сказав дід і помацав коваля за плече тремтячою рукою, а з натовпу знову сказали: — Розбійник!.. ще про бога говорить!..

Тоді коваль підвів брови і звіром заревів:

— Чого треба? Геть усі!

Крик його, мов нагаєм, ударив юрбу. Вона глухо загула і кинулася геть. Коваль звівся на ноги, ступнув до мертвої дружини, але круто повернувся назад і — величезний, витягнутий — пішов у кузню. Всі бачили, що, увійшовши туди, він сів на ковадло, охопив руками голову, наче вона раптом нестерпно заболіла в нього, і почав гойдатися вперед і назад. Іллі стало шкода коваля; він пішов геть від кузні і, наче уві сні, почав ходити по двору від одного гуртка людей до другого, слухаючи розмову, але нічого не розуміючи.

Прибула поліція і почала ганяти людей по двору, а потім коваля забрали і повели.

— Прощай, дідусю! — крикнув Савелій, виходячи з воріт.

— Прощай, Савелію Івановичу, прощай, любий! — поспішно і тонко гукнув Єремей, пориваючись за ним.

Крім нього — ніхто не прощався з ковалем...

Стоячи на дворі маленькими гуртками, люди розмовляли, похмуро поглядаючи на тіло вбитої, хтось прикрив голову її мішком з-під вугілля. У дверях кузні, на місці, де сидів Савелій, сів городовий з люлькою в зубах. Він курих, спльовуючи слину і, каламутними очима дивлячись на діда Єремея, слухав його мову.

— Хіба він убив? — таємничо і тихо говорив старий. — Це чорна сила, це вона! Людина людину не може убити... Не вона вбиває, люди добрі!

Єремей прикладав руки до своїх грудей, відмахував ними щось від себе і кашляв, пояснюючи людям таємницю подій.

— Однак, кліщами ж її не чорт стукнув, а коваль, — сказав поліцейський і плюнув.

— А хто його спокусив? — закричав дід. — Ти роздивись, хто спокусив.

— Постривай! — сказав поліцейський. — Він хто тобі, коваль цей? Син?

— Ні, де там!..

— Постривай! Рідня він тобі?

— Ні-і. Нема в мене рідні...

— Так чого ж ти турбуєшся?

— Це я? Господи...

— Я тобі ось що скажу, — суворо мовив поліцейський, — все це ти від старості базикаєш... Іди геть!

Поліцейський випустив з куточка губів густий струмінь диму і одвернувся від старого. Але Єремей змахнув руками і знову заговорив швидко, верескливо.

Ілля, блідий, з розширеними очима, відійшов від кузні і зупинився біля гуртка людей, у якому стояли візник Макар, Перфишка, Матица і інші жінки з горища.

— Вона, мої любі, ще до весілля погулювала! — говорила одна з жінок. — Може, Пашка й не ковалів син, а — учителів, що у крамаря Малафеева жив...

— Це той, що застрелився? — спитав Перфишка.

— Атож! Вона з ним і почала...

Безнога дружина Перфишки також вилізла на двір і, закутавшись у якесь лахміття, сиділа на своєму місці біля входу в підвал. Руки її нерухомо лежали на колінах; вона, підвівши голову, дивилася чорними очима на небо. Губи її були міцно стиснуті, куточки їх опустилися. Ілля теж почав дивитися то в очі жінки, то в глибину

неба, і він подумав, що, можливо, Перфишкова дружина бачить бога і мовчки просить його про щось.

Незабаром усі дітлахи теж зібралися в тісну купку біля входу в підвал. Мерзлякувато кутаючись у свою одіжку, вони сиділи на східцях і, пригнічені жахливою цікавістю, слухали розповідь Савелійового сина. Обличчя в Пашки змарніло, а його лукаві очі дивилися на всіх неспокійно і розгублено. Але він почував себе героєм. Ніколи ще люди не звертали на нього стільки уваги, як сьогодні. Розповідаючи в десятий раз те саме, він говорив, наче знехотя, байдуже:

— Як пішла вона позавчора, так ще тоді батько зубами заскрипів і з того часу так і був злющий, ричить. Мене тільки й знає за волосся скубе... Я вже бачу — ого! І ось вона прийшла. А квартира замкнута була — ми в кузні були. Я стояв біля міхів. От бачу, вона підійшла, стала в дверях і каже: «Дай-но ключ!» А батько взяв кліщі і пішов до неї... Йде ото він тихо так, наче крадеться... Я навіть очі зажмурих — страшно! Хотів їй гукнути: «Тікай, мамко!» Не гукнув... Відкрив очі, а він все ще йде! Очиська горять! Тут вона задкувати почала... А потім обернулася спиною до нього, тікати хотіла...

Обличчя у Пашки здригнулося, все його худе, незграбне тіло засмикалось. Глибоким віддихом він ковтнув багато повітря і видихнув його протяжно, сказавши:

— Тут він її кліщами, я-ак брязне!

Діти, що сиділи нерухомо, заворушилися.

— Вона змахнула руками і впала... наче у воду пірнула...

Він взяв у руки якусь трісочку, пильно оглянув її і кинув через голови дітей. А вони сиділи непорушно, наче чекаючи від нього ще чогось. Але він мовчав, низько похиливши голову.

— Зовсім убив? — спитала Маша тонким, тремтячим голосом.

— Дурепа! — не підводячи голови, сказав Пашка.

Яків обняв дівчинку і пригорнув її ближче до себе, а Ілля посунувся до Пашки, тихо спитавши його:

— Тобі її шкода?

— А тобі яке діло? — сердито обізвався Пашка.

Всі одразу і мовчки глянули на нього.

— От вона все гуляла,— почувся дзвінкий голос Маші, але Яків поспішно і неспокійно перебив її мову:

— Загуляєш! От він який був, цей коваль!.. Чорний завжди, страшний, бурчить!.. А вона весела була, як Перфишка...

Пашка глянув на нього і заговорив сумно, солідно, як великий:

— Я їй казав: «Дивись, мамко! Він тебе вб'є!..» Не слухала... Тільки просить, щоб я йому не казав нічого... Гостинці за це купувала. А фетьфебель завжди п'ятаки мені дарував. Я йому принесу записку, а він мені зараз п'ятака дасть... Він — добрий! Силач такий... Бушица у нього...

— А шабля є? — спитала Маша.

— Ще й яка! — відповів Пашка і з гордістю додав: — Я її раз виймав з піхов,— важка до біса!

Яків мрійно промовив:

— От і ти тепер сирота... як Іллюшка..

— Коли б не так,— незадоволено обізався сирота.— Ти думаєш, я також в ганчірники піду? Плював я!

— Я не про те...

— Я тепер, що хочу те й роблю!..— підвівши голову і сердито виблискуючи очима, говорив Пашка гордим голосом.— Я не сирота... а просто... сам буду жити. От батько не хотів мене в училище відлати, а тепер його в тюрму посадять... А я піду в училище та й вивчуся... ще краще за вас!

— А де одержу візьмеш? — спитав його Ілля, всміхаючись з торжеством.— В училище обідраного не дуже приймуть!..

— Одержу? А я — кузню продам!

Всі глянули на Пашку з повагою, а Ілля відчув себе переможеним. Пашка помітив враження і понісся ще вище.

— Я ще коня собі куплю... живого, справжнього коня! Буду їздити в училище верхи!

Йому так сподобалася ця думка, що він навіть усміхнувся, хоч усмішка була якась ляклива,— майнула, і в ту ж мить зникла.

— Бити тебе уже ніхто тепер не буде,— раптом сказала Маша Пашці, дивлячись на нього з заздрістю.

— Знайдуться охочі! — впевнено заперечив Ілля.

Пашка глянув на нього і, хвацько сплюнувши набік, спитав:

— Може, ти? Ану полізь!

Знову втрутився Яків.

— А як дивно, братці!.. Була людина і ходила, говорила, і все... як усі,— жива була, а ударили кліщами по голові — її й нема!..

Дітлахи, всі троє, уважно глянули на Якова, а в нього очі полізли на лоб і зупинилися, смішно вирячені.

— Та-ак! — сказав Ілля.— Я теж думаю про це...

— Кажуть — померла,— тихо і таємниче продовжував Яків,— а що таке померла?

— Душа полетіла,— хмуρο пояснив Пашка.

— На небо,— додала Маша і, притиснувшись до Якова, глянула на небо. Там уже загорялися зірки; одна з них — велика, яскрава і не мерехтлива — була найближча до землі, і дивилася на неї холодним, нерухомим оком. За Машею підняли голови догори і троє хлопчаків. Пашка глянув і ту ж мить побіг кудись. Ілля дивився довго, пильно, з острахом в очах, а великі очі Якова блукали в синяві небес, наче він шукав там чогось.

— Яшко! — покликав його товариш, опускаючи голову.

— Га?

— Я от все думаю... — голос Іллі обірвався.

— Про що? — тихенько спитав Яків.

— Як вони... Убили людину... метушаться, бігають... говорять різне... А ніхто не заплакав... ніхто не пожалів...

— Єремей плакав...

— Та він завжди... А Пашка який? Наче казку розказував...

— Задається... Йому — жаль, тільки він соромиться. А от тепер побіг і, мабуть, хіба ж так реве,— держись!

Вони посиділи кілька хвилин мовчки, щільно притиснувшись одне до одного.

Маша заснула на колінах у Якова, обличчя її так і залишилося зверненим до неба.

— Тобі страшно? — пошепки спитав Яків.

— Страшно,— так само відповів Ілля.

— Тепер душа її буде тут ходити...

— Та-ак... А Машка спить...

— Треба однести її додому... А воно й поворухнутися боязко...

— Ходімо разом.

Яків поклав голову сплячої дівчинки собі на плечі, охопив руками її тонке тільце і з зусиллям підвівся на ноги, пошепки кажучи:

— Підожди, Ілля, я вперед піду...

Він пішов, похитуючись під вагою ноші, а Ілля йшов позаду, мовчки впираючись носом в потилицю товариша. І йому здавалося, що хтось невидимий іде за ним, дихає холодом в його шию і ось-ось схопить його. Він штовхнув товариша в спину і ледве чутно шепнув йому:

— Іди скоріше!..

Слідом за цією подією почав хоруваті дідусь Єремей. Він дедалі рідше виходив збирати ганчірки, залишався вдома і, нудьгуючи, блукав по двору або лежав у своїй темній комірчині. Наближалася весна, і в ті дні, коли в небі ласкаво сяяло тепле сонце,—старий сидів де-небудь на пригріві, заклопотано вираховуючи щось на пальцях і тихо ворущачи губами. Казки дітям він став розповідати рідше і гірше. Заговорить і раптом закашляється. В грудях у нього щось хрипіло, наче просилося на волю.

— Годі тобі! — умовляла його Маша, що найбільше любила казки.

— По...ч-чекай!..— задихаючись, говорив дідусь.— Зараз... відступить...

Але кашель не відступав, а дедалі сильніше тряс висхле тіло старого. Іноді дітлахи так і розходилися, не дїждавшись кінця казки, і, коли вони розходилися, дід дивився на них особливо жалісно.

Ілля помітив, що хвороба діда дуже непокоїть буфетника Петруху і дядька Терентія. Петруха по кілька разів на день виходив на чорний ганок трактира і, відшукавши веселими сірими очима старого, питав його:

— Як справи, дідусю? Полегшало, чи що?

Кремезний, у рожевій ситцьовій сорочці, він ходив, заправши руки в кишені широких сукняних штанів, заправлених у блискучі чоботи з дрібним набором. В кишенях у нього завжди побрязкували гроші. Його кругла голова вже починала лисіти з лоба, але на ній ще багато було кучерявого, русявого волосся, і він по-молодецькому струшував ним. Ілля не любив його і раніше, але тепер це почуття зросло в хлопчика. Він знав, що Петруха не лю-

б'ить діда Єремея і чув, як буфетник якось учив дядька Терентія:

— Ти, Терехо, наглядай за ним! Він — скупердяга!.. У нього в подушці, мабуть, приховано немало. Не зивай! Йому, старому кротові, віку небагато залишилось; ти з ним у дружбі, а у нього — ні душі рідної... Зметикуй, красавчику!..

Вечори дідусь Єремей, як завжди, проводив у трактирі біля Терентія, розмовляючи з горбанем про бога і діла людські. Горбань, живучи в місті, став ще потворніший. Він ніби відволог у своїй роботі; очі в нього стали тьмяні, лякливі, тіло наче розтануло в трактирній спеці. Брудна сорочка завжди сповзала на горб, оголюючи попереk. Розмовляючи з кимось, Терентій завжди тримав руки за спиною і поправляв сорочку швидким рухом рук, — здавалося, він ховає щось у свій горб.

Коли дід Єремей сидів на дворі, Терентій виходив на ганок і дивився на нього, прищуривши очі і притуляючи долоню до лоба. Жовта борідка на його гострому обличчі тремтіла, він запитував винуватим голосом:

— Дідусю Єремо! Чи не треба чого?

— Спасибі!.. Не треба... нічого не треба... — відповідав старий.

Горбань повільно повертався на тонких ногах і йшов.

— Не видужати мені, — дедалі частіше говорив Єремей. — Видно, час помирати!

І якось, лягаючи спати у своїй норі, він, після приступу кашлю, забубонів:

— Рано, господи! Діла я свого не зробив!.. Гроші... скільки років складав... На церкву. В селі своєму. Потрібні людям божі храми, притулок нам... Мало наскладав я... Господи! Вброн літає, чує поживу!.. Ілляшо, знай: гроші у мене... Не кажи нікому! Знай!..

Ілля, вислухавши маячіння старого, почував себе носієм важливої таємниці і зрозумів, хто вброн.

Через кілька днів, прийшовши з школи і роздягаючись в своєму кутку, Ілля почув, що Єремей схлипує і хрипить, наче його душать.

— К-ш... кшш... ге-еть!..

Хлопчик боязко кинувся до дверей діда, — вони були замкнуті.

За ними чувся квапливий шепіт:

— Кшш!.. Господи... помилуй... помилуй!..

Ілля притулив обличчя до щілини у перегородці, завмер, придивився і побачив, що старий лежить на своїй постелі горілиць, розмахуючи руками.

— Дідусю! — сумно покликав хлопчик.

Старий здригнувся, підвів голову і голосно забурмотів:

— Петрухо, — дивись, — бо-ог! Це йому! Це — на храм... Кш... Вброн ти... Господи... тво-оє!.. Сохрани... помилуй... помилуй...

Ілля тремтів від страху, але не міг відійти, дивлячись, як безсило метляється в повітрі чорна, суха рука Єремея і погрожує крочкуватим пальцем.

— Дивись — богове!.. Не чіпай!..

Потім дід увесь підібрався і — раптом сів на своє ложе. Біла борода тремтіла, як крило голуба в польоті. Він простягнув руки вперед і, сильно штовхнувши ними когось, звалився на підлогу.

Ілля, заверещавши, кинувся геть. У вухах у нього шипіло, переслідуючи його:

«Кш... кш...»

Хлопчик прибіг у трактир і, задихаючись, гукнув:

— Помер...

Терентій охнув, затупцював на одному місці і почав судорожно поправляти сорочку, дивлячись на Петруху, що стояв за буфетом.

— Ну що ж? — перехрестившись, суворо сказав буфетник. — Царство небесне! Добрий був дідусь, між іншим... Піду... подивлюсь... Ілля, ти побудь тут, — знадобиться щось, прибіжи за мною, — чуєш? Якове, постій за буфетом...

Петруха пішов, не кваплячись, голосно стукаючи за-каблуками... Хлопчики чули, як за дверима він сказав горбатуму:

— Йди, йди, — дурна голово!..

Ілля був дуже переляканий, але переляк не заважав йому помічати все, що творилося навколо.

— Ти бачив, як він помирав? — спитав Яків з-за прилавка.

Ілля глянув на нього і відповів запитанням:

— А чого вони пішли туди?..

— Подивитись!.. Ти ж їх покликав!..

Ілля міцно зажмурих очі, кажучи:

— Як він його штовхав!..

— Кого? — з цікавістю витягнувши голову, спитав Яків.

— Чорта! — відповів йому Ілля не зразу.

— Ти бачив чорта? — підбігаючи до нього, тихо гукнув Яків, але товариш його знову зажмурих очі, не відповідаючи.

— Злякався? — смикаючи його за рукав, питав Яків.

— Постривай! — раптом сказав Ілля. — Я... вибіжу на хвилину... Ти батькові не кажи, — добре?

Гнаний своєю догадкою, він через кілька секунд був у підвалі, тихо, мов мишена, підкрався до щілини в дверях і знову припав до неї. Дід був ще живий, — хрипів... Тіло його валялося на підлозі біля ніг двох чорних постей.

В темряві вони обидві зливалися в одну — велику, потворну. Ілля розгледів, що дядько, стоячи на колінах біля ложа старого, поквапливо зашиває подушку. Було ясно чути шелест нитки, протягуваної крізь матерію. Петруха, стоячи позад Терентія, нахилившись над ним, шептав:

— Швидше... Казав я тобі — держи напоготові голку з ниткою... Так — ні, всияти довелось... Ех ти!

Шепіт Петрухи, зітхання помираючого, шурхіт нитки і жалібний звук води, що стікала в яму перед вікном, — всі ці звуки зливалися в глухий шум, від нього свідомість хлопчика затьмарилася. Він тихо відсахнувся від стіни і пішов геть з підвалу. Велика чорна пляма вертілася колесом перед його очима і шипіла. Йдучи по східцях, він міцно чіплявся руками за поручні, ледве підіймаючи ноги, а дійшовши до дверей, зупинився і тихо заплакав. Перед ним крутився Яків, щось казав йому. Потім його штовхнули в спину і почувся голос Перфишки:

— Хто — кого? Чим — чому? Помер? Ах, ч-чорт! — і, знову штовхнувши Іллю, швець побіг східцями так, що вони затріщали під уларами його ніг. Але внизу він голосно і жалібно закричав:

— Е-ех!

Ілля чув, що східцями йдуть дядько, Петруха, йому не хотілося плакати при них, але він не міг стримати своїх сліз.

— Ах ти!.. — вигукував Перфишка. — Так ви були вже там?

Терентій пройшов повз племінника, не глянувши на нього, а Петруха, поклавши руку на плече Іллі, сказав:

— Плачеш? Це добре... Значить, ти хлопчина вдячний і зроблене тобі добро здатний зрозуміти. Старий був тобі ве-еликим благодійником!..

І, легенько відштовхнувши Іллю вбік, додав:

— Але, між іншим, на дверях не стій...

Ілля витер рукавом сорочки обличчя і глянув на всіх. Петруха вже стояв за буфетом, стріпуючи кучерями. Перед ним стояв Перфишка і лукаво посміхався. Але обличчя у нього, незважаючи на посмішку, було таке, наче він тільки що програв у орлянку останній свій п'ятак.

— Ну, чого тобі, Перфиле? — поводячи бровами, суворо спитав Петруха.

— Могоричу не буде? — сказав Перфишка.

— З якої такої нагоди? — повільно й суворо спитав буфетник.

— Ех! — вигукнув швець, притупнувши ногою по підлозі.— І з'їсти б зміг та не мій пиріг! Хай буде й так! Одне слово — бажаю здоров'я вам, Петре Якимовичу!

— Що ти верзеш? — миролюбно спитав Петруха.

— Це я,— від сердечної простоти!

— Значить, піднести тобі скляночку,— до цього ти гнув? Хе-хе!

— Ха, ха, ха! — прокотився по трактиру дзвінкий сміх шевця.

Ілля хитнув головою, наче витрушуючи з неї щось, і пішов.

Він ліг спати не в себе в комірчині, а в трактирі, під столом, на якому Терентій мив посуд. Горбань поклав племінника, а сам почав витирати столи. На прилавку горіла лампа, освітлюючи боки пузатих чайників і пляшки у шафі. В трактирі було темно, у вікна стукав дрібний дощ, бився вітер... Терентій, схожий на величезного їжака, тягав столи і зітхав. Коли він підходив близько до лампи, від нього на підлогу падала густа тінь,— Іллі здавалося, що це повзе душа дідуся Єремея і шипить на дядька: «Кш... кшш!..»

Хлопчиків було холодно і страшно. Душила вогкість,— була субота, підлогу тільки що помили, від неї пахло гниллю. Йому хотілося попросити, щоб дядько скоріше ліг під стіл, поруч з ним, але важке, недобре по-

чуття заважало йому розмовляти з дядьком. Уява малювала згорблену постать діда Єремея з його білою бородою, у пам'яті звучав ласкавий скрипучий голос.

«Господь міру знає... Нічо-ого!..»

— Лягав би ти! — не стерпівши, сказав Ілля жалісливим голосом.

Горбань здригнувся і завмер. Потім тихо, несміливо відповів:

— Зараз! Зараз!..— і закрутився біля столів швидко, мов дзига. Ілля, зрозумівши, що дядькові теж страшно, подумав:

«Так тобі й треба!..»

Дрібно стукотів дощ. Вогонь в лампі тремтів, а чайники і пляшки мовчки усміхалися. Ілля накрився з головою дядьковим кожушком і лежав, затаївши подих. Але ось біля нього щось завовтузилось. Він весь похолов, висунув голову і побачив, що Терентій стоїть на колінах, нахиливши голову так, що підборіддя його упирається в груди, і шепоче:

— Господи, батеньку!.. Господи!

Шепіт був схожий на хрипіння діда Єремея. Темрява в кімнаті ніби ворушилась і підлога хиталася разом з нею, в димарях завивав вітер.

— Не молись! — голосно гукнув Ілля.

— Ой, чого це ти?—півголосом сказав горбань.—Спи, Христа ради!

— Не молись! — наполегливо повторив хлопчик.

— Н-ну, не буду!..

Темрява і вогкість все більше давили Іллю, йому важко було дихати, а всередині клекотів страх, жалість до діда, зле почуття до дядька. Він завовтузився на підлозі, сів і застогнав.

— Чого ти? Що?..— злякано шепотів дядько, хапаючи його руками. Ілля відштовхував його і з сльозами в голосі, з тугою і жахом говорив:

— Господи! Хоч би схватися кудись... Господи!

Сльози перехопили йому голос. Він з зусиллям ковтнув гнилого повітря і заридав, уткнувшись обличчям в подушку.

Дуже змінився характер хлопчика після цих подій. Раніше він тримався осторонь тільки від учнів школи,

не виявляючи бажання поступатися їм, зближатися з ними. Але дома він був товариський з усіма, увага дорослих приносила йому задоволення. Тепер він почав триматися самотньо і не по літах серйозно. Вираз його обличчя став сухим, губи міцно стиснулись, він пильно придивлявся до дорослих і з зухвалим блиском в очах вслухався в їх розмови. Його гнітила згадка про те, що він бачив у день смерті діда Єремея, йому здавалося, що він разом з Петрухою і дядьком теж винуватий перед старим. Можливо, дід, помираючи і бачачи, як його грабують, подумав, що це він, Ілля, сказав Петрусі про гроші. Ця думка зародилася в Іллі непомітно для нього і заповнила душу хлопчика скорботним тягарем, і все більше збуджувала підозріле почуття до людей. Коли ж він помічав за ними щось недобре, йому ставало легше від цього, так, наче вина його перед дідом зменшилася.

А недоброго він бачив багато. Всі у дворі називали буфетника Петруху приймальником краденого, шахраєм і всі підлещувалися до нього, поважно віталися і називали Петром Акимичем. Бабу Матіцу звали лайливим словом; коли вона напивалася п'яна, її штовхали, били; якимось чином, напідпитку, сіла під вікно кухні, а кухар облив її помями... І всі завжди користувалися її послугами, ніколи нічим не винагороджуючи її, крім лайки і биття,— Перфишка запрошував її мити свою хвору дружину, Петруха примушував безплатно прибирати трактир перед святами, Терентієві вона шила сорочки. Вона до всіх ішла, все робила, безвідмовно і добре, любила доглядати хворих, любила водитися з дітьми...

Ілля бачив, що найбільш роботяща людина у дворі — швець Перфишка — живе у всіх на посміху, помічають його лише тоді, коли він п'яний, з гармонією в руках, сидить в трактирі або вештається по двору, награвши й співаючи веселих, смішних пісень. Але ніхто не хотів бачити, як обережно цей Перфишка виносив на ганок свою безногу дружину, як укладав спати дочку, осипаючи її поцілунками і роблячи, для її утіхи, смішні гримаси. І ніхто не дивився на шевця, як він, сміючись і жартуючи, учив Машу варити обід, прибирати кімнату, а потім сідав працювати і шив до пізньої ночі, зігнувшись у три погібелі над поганим, брудним чоботом.

Коли коваля повели у тюрму, ніхто не потурбувався про його сина, крім шевця. Він одразу ж взяв Пашку до

себе, Пашка сукав дратву, мив кімнату, бігав за водою і в крамничку — за хлібом, квасом, цибулею. Всі бачили шевця п'яним у свята, але ніхто не чув, як на другий день, тверезий, він розмовляв з дружиною:

— Ти мене, Дуню, прости! Адже я п'ю не тому, що пропащий п'яниця, а — з утоми. Цілий тиждень працюєш, — скучно! Ну, і — хильнеш!..

— Та хіба я виню? О, господи! Жалію я тебе!.. — хрипким голосом говорила дружина, і в горлі у неї щось переливалось. — Хіба, думаєш, я твоїх трудів не бачу? Каменем господь поклав мене на шию тобі. Померти б!.. Звільнити б мені тебе!..

— Не смій так говорити! Я не люблю цих твоїх розмов. Я тобі прикрість роблю, а не ти мені!.. Але я це не тому, що злий, а тому що — охляв. От, якось, переїдемо на іншу вулицю, і піде все по-іншому: вікна, двері... все! Вікна на вулицю будуть. Виріжемо з паперу чобіт і на шибки наліпимо. Вивіска! І повалить до нас народ! За-акипить діло!.. Е-ех ти! Бий, піддувай, — вугілля давай! Добре живемо, гроші куємо!

Ілля знав до дрібниць життя Перфишки, бачив, що він б'ється, як риба об лід, і поважав його за те, що він завжди з усіма жартував, завжди сміявся і прекрасно грав на гармонії.

А Петруха сидів за буфетом, грав у шашки та з ранку до вечора пив чай і лаяв полових. Незабаром після смерті Єремея він почав привчати Терентія до торгівлі за буфетом, а сам все тільки походжав по двору та посвистував, розглядаючи будинок з усіх боків і стукаючи в стіни кулаками.

Багато помічав Ілля, але все було нехороше, нудне і відштовхувало його від людей. Іноді враження, накопичуючись у ньому, викликали наполегливе бажання поговорити з кимось. Але говорити з дядьком не хотілося: після смерті Єремея між Іллею і дядьком виросло щось невидиме, але значне і перешкоджало хлопчикові підходити до горбаня так вільно і близько, як раніше. А Яків нічого не міг пояснити йому, живучи теж оддалік від усього, але на свій особливий лад.

Його засмутила смерть старого ганчірника. Він часто з жалем у голосі і на обличчі згадував про нього.

— Скучно стало!.. Якби живий був дідусь Єрема — казки б розповідав нам; нічого нема кращого від казок!

Якось Яків таємниче сказав товаришеві:

— Хочеш — я покажу тобі одну штуку. Тільки спочатку забожись, що нікому не скажеш! Будь я, анафема, проклятий, — скажи!..

Ілля повторив клятву, і тоді Яків одвів його в куток двору, до старої липи. Там він зняв з стовбура вправно прикріплений до нього шматок кори, і під нею в дереві відкрився великий отвір. Це було дупло, розширене ножем і красиво прибране всередині різнокольоровими ганчірочками і папірцями, свинцем від чаю, шматочками фольги. В глибині цієї діри стояв маленький, литий з міді образок, а перед ним був прикріплений недогарок воскової свічки.

— Бачив? — спитав Яків, знову припасовуючи шматок кори.

— Це навіщо?

— Каплиця! — пояснив Яків. — Я буду, ночами, тихенько ходити сюди молитися... Добре?

Іллі сподобалася думка товариша, але він тут же зрозумів небезпеку витівки.

— А як побачать вогонь? Відшмагає тоді батько тебел!..

— Вночі — хто побачить? Вночі всі сплять; на землі зовсім тихо... Я — маленький: вдень мою молитву богам не чути... А вночі буде чути!.. Буде?

— Не знаю!.. Може, почує!.. — мрійно сказав Ілля, дивлячись на бліде, з великими очима, лице товариша.

— Ти зі мною будеш молитися? — спитав Яків.

— А ти про що хочеш молитися? Я про те, щоб розумним бути... А ще — щоб у мене все було, чого захочу!.. А ти?

— І я теж...

Але, подумавши, Яків пояснив:

— Я просто так хотів, — без усього... Просто б молився, та й годі!.. А він як хоче!.. Що дасть...

Вони умовилися почати молитися у ту ж ніч, і обидва лягли спати з твердим наміром прокинутися опівночі. Але не прокинулися ні цієї, ні наступної і так проспали багато ночей. А потім в Іллі з'явилися нові враження, заступивши каплицю.

На тій самій липі, в якій Яків влаштував каплицю, — Пашка вішав сільця на чижів і синиць. Йому жилося важко, він схуд, змарнів. Бігати по двору йому було ні-

коли: він цілі дні працював у Перфишки, і тільки у свята, коли швець був п'яний, товариші бачили його. Пашка питав їх про те, що вони вчать у школі, і з заздністю хмурився, слухаючи їх розповіді, сповнені свідомості переваги над ним.

— Не дуже зазнавайтесь,— вивчуся і я!..

— Перфишка не пустить!..

— А я втечу,— рішуче говорив Пашка.

І справді, незабаром швець говорив, посміюючись:

— А підмайстер мій! Втекло, чортеня!..

День був дощовий. Ілля подивився на розхристаного Перфишку, на сіре, сумне небо, і йому стало шкода товариша. Він стояв під дашком сарая, притиснувшись до стіни, і дивився на будинок,— здавалося, що будинок стає все нижчий, наче входить у землю. Старі ребра випиналися дедалі більше, наче бруд, що назбирався в його нутрошах за десятки років, розпирив будинок і він уже не міг стримувати його. Наскрізь проїнятий нещастями, все життя своє всмоктуючи п'яні крики, п'яні, гіркі пісні, розхитаний, побитий ударами ніг по дошках його підлоги,— будинок не міг більше жити і повільно розвалювався, печально дивлячись на світ божий тьмjanими шибками вікон.

— Гай, гай! — говорив швець.— Незабаром лусне кошик, розсипляться гриби. Попове́м ми, мешканці, хто куди... Будемо шукати собі щілинок у інших місцях!.. Знайдем і жити по-іншому будем!.. Все інше заведеться: і вікна, і двері, і навіть блощиці інші нас кусатимуть!.. Скоріше б! А то набрид мені цей палац...

Але швець даремно мріяв: будинок не розірвало, його купив буфетник Петруха. Купивши, він днів два заклопотано обмацував і колупав цю купу старого дерева. Потім привезли цегли, дощок, обклали будинок риштованням і місяців два він стогнав і здригався під ударами сокир. Його різали, рубали, забивали в нього цвяхи, з тріском і пилюкою виламували його гнилі ребра, вставляли нові і, нарешті, збільшивши будинок в ширину новою прибудовою, обшили його тесом. Присадкуватий, широкий, він тепер стояв на землі прямо, наче пустив в неї нове коріння. На його фасаді Петруха повісив велику вівіску — золотом по синьому полю було написано:

«Веселе пристанище друзів П. Я. Філімонова».

— А всередині він все ж гнилий! — сказав Перфишка.

Ілля, слухаючи це, співчутливо усміхнувся. І йому перебудований будинок здавався обманом. Він згадав про Пашку, який жив десь у іншому місці і бачив усе інше. Ілля, як і швець, теж мріяв про інші вікна, двері, людей... Тепер у будинку стало ще гірше, ніж раніше. Стару липу зрубали, затишний куток біля неї зник, зайнятий будівлею. Зникли й інші улюблені місця, де бувало розмовляли дітлахи. Тільки на місці кузні, за величезною купою трісок і гнилля, утворився затишний куток, але там було страшно сидіти,— все здавалося, що під цією купою лежить дружина Савелія з розбитою головою.

Петруха одвів дядькові Терентію нове приміщення — маленьку кімнатку за буфетом. В неї, крізь тонку перегородку, обліплена зеленими шпалерами, долітали всі звуки з трактиру, і запах горілки і тютюновий дим. В ній було чисто, сухо, але гірше, ніж у підвалі. Вікно впиралося в сіру стіну сарая; стіна закривала небо, сонце, зірки, а з віконечка підвалу все це можна було бачити, ставши перед ним навколішки...

Дядько Терентій одягся в бузкову сорочку, надів поверх неї піджак, який висів на ньому, мов на ящику, і з ранку до вечора стирчав за буфетом. Тепер він почав говорити з людьми на «ви», уривчасто, сухим голосом, наче гавкав, і дивився на них з-за прилавку очима собаки, що оберігає хазяйське добро. Іллі він купив сіру сукняну курточку, чоботи, пальто і картуз і, коли хлопчик надів ці речі, йому згадався старий ганчірник. Він майже не розмовляв з дядьком, життя його тяглося одноманітно, повільно. Все частіше він згадував про село; тепер йому особливо ясно здавалося, що там краще жити: тихіше, зрозуміліше, простіше. Згадувалися густі ліси Керженця, розповіді дядька Терентія про пустельника Антипа, а думка про Антипа породжувала іншу — про Пашку. Де він? Можливо, теж утік у ліс, викопав там печеру і живе в ній. Гуде в лісі віхола, виють вовки, це страшно, але солодко чути. А зимою, в добру погоду, там все блищить сріблом і буває так тихо, що нічого не чути крім того, як сніг рипить під ногою, і якщо стояти непорушно, тоді почувеш тільки одне своє серце.

У місті завжди гомінливо і безладно, навіть ніч повна звуків. Співають пісень, кричать, стогнуть, їздять візники, від гуркоту їх прольоток і візків деренчать шибки у вікнах. Пустують хлопчаки в школі, дорослі лаються,

б'ються, пиячать, люди всі якісь химерні, то шахраї, як Петруха, то злі, як Савелій, або нікчемні подібно до Перфишки, дядька Терентія, Матіци... Швець найбільше вразив Іллю своїм життям.

Якось уранці, коли Ілля зібрався до школи, Перфишка прийшов у трактир розхристаний, невиспаний і мовчки став біля буфета, дивлячись на Терентія. Ліве око у нього здригалось і прищурювалось, нижня губа смішно обвисла. Дядько Терентій глянув на нього, усміхнувся і налив шевцеві чарку за три копійки, звичайну ранішню порцію Перфишки. Перфишка взяв чарку тремтячою рукою, перехилив її в рот, але не крякнув, не вилаявся, як завжди. Він знову дивився на буфетника лівим оком, що дивно здригалось, а праве було тьмяне, нерухоме і наче не бачило нічого.

— Що це у вас з оком? — спитав Терентій.

Перфишка потер око рукою, подивився на палець і раптом голосно, виразно сказав:

— Дружина наша Авдотья Петрівна упокоїлась...

Терентій, глянувши на образ, перехрестився.

— Царство їй небесне!

— Га? — спитав Перфишка, вперто розглядаючи обличчя Терентія.

— Кажу: царство їй небесне!

— Так... Померли!.. — сказав швець, круто повернувшись і вийшов.

— Дивак! — журно хитаючи головою, промовив Терентій. Іллі швець теж здавався диваком. Ідучи до школи, він на хвилинку зайшов у підвал подивитись на покійницю. Там було темно і тісно. Прийшли баби зверху і, зібравшись купою в кутку, де стояла постіль, півголосом розмовляли. Матіца приміряла Маші якесь платячко і питала:

— Під пахвами ріже?

А Маша розпечірила руки і тягла капризним голосом:

— Та-а-а-а!

Швець, зігнувшись, сидів на столі, дивився на доньку, і око в нього все моргало. Ілля глянув на біле, пухле обличчя померлої, згадав її темні очі, що тепер назавжди закрилися, і пішов з важким, страшним почуттям.

А коли він повернувся із школи і ввійшов у трактир, то почув, що Перфишка грає на гармонії і молодецьким голосом співає:

Эх̄ ти,̄ моя милая,
Мое серце вийняла.
Нашо серце вийняла,
Д'куди його кинула?

— Іх-ти!.. Вигнали мене баби! Пішов, кричать, геть, бузувір несусвітний! Пика, кажуть, п'яна... Я не серджусь... я терплячий... Лай мене, бий! тільки дай мені пожити трошки!.. дай, будь ласка! Ех! Браття! Всім пожити хочеться,— от у чому штука! У всіх душа однакова, що у Васьки, що у Якова!..

Хто там ридає?
Чого ще чекає?
Мовчи, не тужи,
Та скоринки гризи!

Пика у Перфишки була одчайдушно весела; Ілля дивився на нього з огидою і страхом. Він подумав, що бог суворо покарає шевця за таку поведінку в день смерті дружини. Але Перфишка був п'яний і на другий день, за труною дружини він ішов спотикаючись, моргав оком і навіть усміхався. Всі його лаяли, хтось навіть ударив по шиї...

— Оце так — а-яй!..— сказав Ілля товаришеві увечері після похорону.— А Перфишка? Справжній еретик!

— Пес із ним! — байдуже обізвався Яків.

Ілля і раніше помічав, що з якогось часу Яків змінився. Він майже не виходив гуляти на двір, а все сидів дома і навіть ніби навмисно уникав зустрічі з Іллею. Спочатку Ілля подумав, що Яків, заздрячи його успіхам у школі, вчить уроки. Але й учитися він почав гірше; учитель завжди лаяв його за неуважність і нерозуміння найпростіших речей. Ставлення Якова до Перфишки не дивувало Ілля: Яків майже не звертав уваги на життя в будинку, але Іллі захотілося дізнатися, що твориться з товаришем, і він спитав його:

— Ти чому такий став? Хіба не хочеш дружити зо мною, чи що?

— Я? Що ти брешеш? — здивовано вигукнув Яків і раптом швидко заговорив: — Слухай, ти — іди додому!.. Йди, я зараз теж прийду... Що я тобі покажу!

Він схопився з місця і побіг, а Ілля, зацікавлений, пі-

шов у свою кімнату. Яків прибіг, замкнув за собою двері і, підійшовши до вікна, витяг з-за пазухи якусь червону книжку.

— Ходи сюди! — тихо сказав він, сівши на постіль дядька Терентія і показуючи Іллі місце поруч з собою. Потім розгорнув книжку, поклав її на коліна, зігнувся над нею і почав читати:

— «Оддалік хоробрий рицар побачив гору... висотою до небес, а всередині її залізні двері. Вогнем відваги запалало... його мужнє серце, він нахилив списа і з голосним криком помчав уперед, приш...поривши коня, і зо всієї своєї могутньої сили ударив у ворота. Тоді пролунав страшний грім... залізо воріт розлетілося на шматки... і в той же час з гори ринуло полум'я й дим і пролунав громовий голос... від якого здригнулася земля і з гори посипалося каміння до ніг рицаревого коня. «Ага! Ти з'явився... зухвалій безумець!.. Я і смерть давно чекали тебе!..» Засліплений димом рицар...»

— Хто це? — здивовано спитав Ілля, вслухаючись в тремтячий від хвилювання голос товариша.

— Га? — обізвався Яків, підвівши від книги бліде обличчя.

— Хто це — рицар?

— Це такий... верхи на коні... із списом... Рауль Безстрашний... у нього дракон наречену вкрав... Прекрасна Луїза... так — ти слухай, чорт!.. — нетерпляче вигукнув Яків.

— Давай, давай!.. Підожди, — а дракон хто?

— Змій з крилами... і з ногами... кігті у нього залізні... Три голови... і всі дихають вогнем — розумієш?

— Здо-орово! — сказав Ілля, широко відкривши очі. — Так він цьому — за-адасть!..

Близько притулившись один до одного, хлопчики з трепетом цікавості і дивною радістю, що зігріває душу, входили в новий, чарівний світ, де величезні, злі потвори гинули під могутніми ударами хоробрих рицарів, де все було величне, красиве і чудесне і не було нічого схожого на це сіре, нудне життя. Не було п'яних, маленьких людей, одягнутих у лахміття, замість напівгнилих дерев'яних будинків стояли палаци, виблискуючи золотом, неприступні замки з заліза здіймалися до небес. Діти входили в країну чудесних вигадок, а поряд з ними грала гармонія і хвацький швець Перфишка чітко вимовляв:

Мене і в могилі —
Чорти взять не в силі!
Я живий того доб'юсь,
Як до чортиків нап'юсь!

— Шквар! Бог веселих любить!

Гармонія захлиналася звуками, поспішаючи наздогнати дзвінкий голос шевця, а він наввипередки з нею відчекаював танцювальний мотив:

І не пиши, що змолоду
Н-натерпівся холоду,
Здохнеш — в пекло попадеш,
А там — буде жарко!

Кожний куплет частушки викликав рев схвалепня, вибухи реготу.

А в маленькій хижі, відокремленій від цієї бурі звуків тонкими дошками, два хлопчики зігнулися над книгою, і один з них тихо шептав:

— «Тоді рицар стиснув потвору в своїх залізних обіймах і вона громоподібно заревіла від болю і жаху...»

Після книжки про рицаря і дракона з'явився «Гуак, або нездоланна вірність», «Історія про хороброго принца Францила Венеціана і прекрасну королівну Ренцивену». Враження дійсності поступалися в душі Іллі місцем рицарям і дамам. Товариші по черзі крали з виручки двогривенні, і недостачі в книгах у них не було. Вони познайомилися з пригодами «Яшки Смертенського», захоплювалися «Япанчою, татарським наїзником», і все далі відходили від незavidного життя в світ, де люди завжди руйнували злі пута долі, завжди досягали щастя.

Якось Перфишку викликали в поліцію. Він пішов схвилюваній, а повернувся веселий і привів з собою Пашку Грачова, міцно тримаючи його за руку. Пашка був такий самий гостроокий, тільки страшенно схуд, пожовтів, і обличчя у нього стало не таке задержувате. Швець притяг його у трактир і там розповідав, судорожно підморгуючи оком:

— Ось вам, люди добрі, сам Павлуха Грачов! Тільки що прибув з міста Пензи по етапу... От який народ народжується,— не сидячи на печі, щастя дожидає, а як тільки на задні лапи стає — сам шукати щастя йде!

Пашка стояв поруч з ним, засунувши одну руку в кишеню драних штанів, а другу все намагався висмикнути з руки шевця, скоса, похмуро поглядаючи на нього. Хтось порадив шевцеві відшмагати Пашку, але Перфишка серйозно заперечив:

— Навіщо? Хай собі ходить, може, щастя знайде.

— Але ж він, мабуть, голодний! — догадався Терентій і, простягнувши хлопчикові шматок хліба, сказав йому:

— Пашка, на!

Хлопчик, не кваплячись, взяв хліб і пішов геть з трактиру.

— Фі-ю-ю! — свиснув швець йому вслід. — Будь здоровенький, мій миленький!

Ілля, що спостерігав цю сцену з дверей своєї кімнати, покликав Пашку до себе, але, перше ніж увійти до нього, Пашка нерішуче зупинився, а увійшовши, підозріло оглянув кімнату і суворо спитав:

— Що треба?

— Здрастуй!..

— Ну, здрастуй!..

— Сідай!..

— А навіщо?

— Так!.. Поговоримо!..

Іллю бентежили сердиті запитання Грачова і його сиплуватий голос. Йому хотілося розпитати Пашку, де він був, що бачив. Але Пашка сів на стілець і, з рішучим виглядом кусаючи хліб, сам почав розпитувати:

— Вчитися закінчив?

— Весною закінчу!

— А я вже навчився!..

— Н-невже? — недовірливо вигукнув Ілля.

— У мене швидко!

— А де ти вчився?

— У тюрмі, в арештантів!..

Ілля підійшов ближче до нього і, з повагою дивлячись на його худе обличчя, спитав:

— Страшно там?

— Нічого не страшно!.. Я в багатьох тюрмах був... У різних містах... Я, братіку, до панів прилип там... І пані були також... справжні! Різними мовами розмовляють. Я їм камери прибирав! Веселі, чорти, дарма, що арештанти!

— Розбійники?

— Справжнісінькі злодії,—з гордістю вимовив Пашка.

Ілля блимнув очима і відчув ще більшу повагу до Пашки.

— Росіяни вони? — спитав він.

— Декотрі жида... Перший сорт народ!.. Вони, брат, ого-го які! Грабували всіх як слід!.. Ну, їх піймали та в Сибір.

— Як же ти вивчився?

— А так... Кажу: вивчіть мене,— вони й вивчили...

— І читати, і писати?

— Писати погано!.. А читати — скільки хочеш можу! Я вже багато книжок читав!..

Мова про книжки оживила Іллю.

— І я з Яковом читаю!

Обидва вони, перебиваючи один одного, почали називати прочитані книжки. Незабаром Павло, зітхнувши, сказав:

— Та-ак, ви, чорти, більше прочитали! А я — все вірші... Там багато було всяких, але хороші тільки вірші...

Прийшов Яків, здивовано витріщив очі і засміявся.

— Вівця! — зустрів його Пашка.— Чого регочеш?

— Ти де був?

— Тобі туди не дійти!..

— Знаєш,— сказав Ілля товаришеві,— і він теж книжки читав...

— О? — вигукнув Яків і тут же заговорив з Пашкою більш по-дружньому. Три хлопчики сіли поруч, і між ними загорілася нескладна, швидка, дивно цікава розмова.

— Я такі штуки бачив — розповісти не можна! — з гордістю і захоплено говорив Пашка.— Одного разу не їв дві доби... зовсім нічого! В лісі ночував... Сам.

— Боязко? — спитав Яків.

— Піди, переночуй,— дізнаєшся! А то собаки мене загризли були... Був у місті Казані... Там є пам'ятник одному,— за те, що вірші писав, поставили... Величезний був чолов'яга!.. Ножища у нього ось які! А кулак, наче твоя голова, Яшко! Я, братці, теж вірші писати буду, я вже навчився трошки!..

Він раптом зіщулився, підбрав під себе ноги і, пильно дивлячись у одну точку,— нахмурений, поважний,— скоромовкою сказав:

По вулиці люди ідуть,
Всі вони одягнені, ситі,
А попроси у них їсти,
То вони скажуть — іди ти
Геть!..

Він закінчив, глянув на хлопчиків і тихо похилив голову. З хвилину тривала ніякова мовчанка. Потім Ілля обережно спитав:

— Це хіба вірші?

— А ти не чуєш? — сердито гукнув Пашка. — Сказано: ситі — іди ти, — значить, вірші!..

— Звичайно, вірші! — поквапливо вигукнув Яків. — Ти завжди чіпляєшся, Ілля!

— А я ще написав, — жваво звернувся Пашка до Якова і в ту ж мить швидко випалив:

Хмари — сірі, а земля — сира,
Ось приходить осіння пора,
А у мене ні кола, ні двора,
І весь одяг — на дірі діра!

— О-г-го-о! — протягнув Яків, широко розкривши очі.

— Оце вже — справді вірші! — в тон йому підтвердив Ілля.

Обличчя Пашки спалахнуло легким рум'янцем і очі його так примружились, наче в них звідкись дим потрапив.

— Я і довгі вірші буду писати! — нахвалявся він. — Адже це не дуже важко! Ідеш і бачиш — ліс — ліса, небо — небеса!.. А то поле — воля!.. Само собою виходить!

— А тепер що ти будеш робити? — спитав його Ілля.

Пашка кліпнув очима, оглянувся навколо, помовчав і, нарешті, неголосно і невпевнено сказав:

— Що-небудь!..

Але в ту ж мить знову рішучим голосом оповістив:

— А потім — знову втечу!..

Він почав жити у шевця, і кожного вечора дітлахи збиралися до нього. У підвалі було тепліше й краще, ніж у комірчині Терентія. Перфишка рідко бував дома — він пропив усе, що можна було пропити і тепер ходив працювати поденно по чужих майстернях, а коли роботи не було — сидів у трактирі. Він ходив напівголий, босий, і завжди під пахвою у нього стирчала старенька гармонія. Вона ніби зрослася з його тілом, він вклав у неї

частку своєї веселої душі, і обое стали схожі одно на одного — обірвані, незграбні, повні запальних пісень і трелів. Вся майстрівщина у місті знала Перфишку, як невичерпного творця молодецьких і смішних «частушок», — швець був бажаним гостем у кожній майстерні. Його любили за те, що важке, нудне життя робочого люду він скрашував піснями і доладними, жартівливими розповідями про всяку всячину.

Коли йому щастило заробити кілька копійок, він половину віддавав дочці, цим і обмежувалось його піклування про неї. Вона була повною хазяйкою своєї долі. Вона дуже виросла, її чорні кучері спустилися до плечей, темні очі стали серйозні і великі і — тоненька, гнучка — вона добре грала роль хазяйки у своїй норі: збирала тріски на будовах, пробувала варити якусь юшку і до півдня ходила з підігнутим подолом, вся вимазана сажею, мокра, заклопотана. А зваривши обід, прибирала кімнату, милася, одягала чисте плаття і сідала за стіл до вікна латати щось із одежі.

До неї часто приходила Матіца, приносячи з собою булки, чай, цукор, а якось вона навіть подарувала Маші голубе плаття. Маша поводилася з цією жінкою, як доросла людина і хазяйка дому; ставила маленький бляшаний самовар і, попиваючи гарячий, смачний чай, вони говорили про різні справи і лаяли Перфишку. Матіца лаялась з захопленням, Маша вторила їй тонким голосом, але — без злості, тільки із ввічливості. В усьому, що вона говорила про батька, звучала поблажливість до нього.

— А щоб у нього печінки зсохлися! — гуділа Матіца, люто поводячи бровами. — Що ж? Забув він, п'янюга, що в нього дитя мале зосталося? Гидка його пика, щоб здох, як пес!

— Але ж він знає, що я вже велика і все можу сама... — говорила Маша.

— Боже мій, боже! — важко зітхала Матіца. — Що ж це робиться на білому світі? Що буде з дівчинкою? От і у мене була дівчинка, як ти!.. Залишилась вона там, дома, у місті Хоролі... І це так далеко — місто Хорол, що коли б мене й пустили туди, то не знайшла б я до нього дороги... Ось так-то буває з людиною!.. Живе вона, живе на землі і забуває, де її батьківщина...

Маші подобалося слухати густий голос цієї жінки з коров'ячими очима. І хоч від Матіци завжди пахло горіл-

кою,— це не перешкоджало Маші сідат̄ на коліна жінці, міцно притискуючись до її великих, що горбом виступали вперед грудей, і цілувати її в товсті губи красиво окресленого рота. Матіца приходила ранками, а ввечері у Маші збиралися хлоп'ята. Вони грали в карти, якщо не було книг, але це траплялося рідко. Маша теж з великим інтересом слухала читання, а в особливо страшних місцях навіть скрикувала тихенько.

Яків ставився до дівчинки ще більш дбайливо ніж раніш. Він завжди носив їй з дому шматки хліба і м'яса, чай, цукор, керосин в пляшках від пива, іноді давав гроші, що залишалися від купівлі книг. Він звик робити все це, і все виходило в нього якимось непомітно, а Маша ставилася до його турбот, як до чогось цілком природного і теж не помічала їх.

— Яшо! — казала вона, — вугілля нема!

Через деякий час він або приносив їй вугілля, або давав сімака, кажучи:

— Піди, купи!.. Вкрасти не можна було!

Ілля теж звик до цих взаємин, та й усі на дворі якось не помічали їх. Іноді Ілля й сам, за дорученням товариша, крав щось із кухні або буфета і ніс у підвал до шевця. Йому подобалась смаглява і тонка дівчинка, така сама сирота, як і він, а особливо подобалось, що вона вміє жити сама і все робить, як доросла. Він любив бачити, як вона сміється і завжди намагався смішити Машу. А коли це не вдавалося йому — Ілля сердився і дражнив дівчинку:

— Смаглява замазур!

Вона примружувала очі й казала:

— Вилицюватий чорт!..

Слово по слову, і вони сварилися серйозно: Маша швидко лютилася і кидалася на Іллю з наміром подрятати його, але він із сміхом задоволення тікав від неї.

Якось, за картами, він піймав Машу на шахрайстві і люто крикнув їй:

— Яшкова полюбовниця!

А потім додав ще одне брудне слово, значення якого було відоме йому. Яків був теж тут. Спочатку він засміявся, але, побачивши, що обличчя його подруги спотворилось від образи, а на очах у неї блищать сльози, він замовк і зблід. І раптом схопився з стільця, кинувся на Іллю, вдарив його в ніс і, взявши його за волосся, зва-

лив на підлогу. Все це сталося так швидко, що Ілля навіть захиститися не встиг. А коли він, засліплений болем і образою, встав з підлоги і, нахиливши голову, биком пішов на Якова, кажучи йому: «Ну-ну, держись! Я тебе...» — він побачив, що Яків жалібно плаче, опершись ліктями на стіл, а Маша стоїть біля нього і каже теж із слізьми в голосі:

— Не дружи з ним. Він поганий... Він злючий! Вони всі злі — в нього батько на каторзі... а дядько горбатий!.. В нього теж горб виросте! Паскудник ти! — сміливо наступаючи на Іллю, кричала вона. — Погань паршива!.. ганчірна душа! Ану йди? Як я тобі пику роздряпаю! Ану, полізь!?

Ілля не ліз. Йому стало недобре, коли він побачив у слізох Якова, якого він не хотів ображати, і було соромно битися з дівчач. А вона билася б, це він бачив. Він пішов з підвалу, не сказавши їй слова, і довго ходив по двору, затамувавши в собі важке, недобре почуття. Потім, підійшовши до вікна квартири Перфишки, він обережно заглянув у неї зверху вниз. Яків з подругою знову грали в карти. Маша, закривши половину обличчя віялом карт, мабуть, сміялася, а Яків дивився в свої карти і нерішуче мацав рукою то одну, то другу. Іллі стало сумно. Він походив по двору ще трохи і сміливо пішов у підвал.

— Прийміть мене! — сказав він, підходячи до столу.

Серце в нього билосся, а обличчя горіло і очі були опущені. Яків і Маша мовчали.

— Я не буду лаятися!.. їй-богу, не буду! — сказав Ілля, глянувши на них.

— Ну, вже сідай. Ех, ти! — сказала Маша.

А Яків суворо додав:

— Дурник! Не маленький... Розумій, що говориш...

— А як ти мене? — з докором сказав Ілля Якову.

— За діло! — резонним тоном сказала йому Маша.

— Ну, гаразд! Я ж не серджусь... я ж винуватий!.. — зізнався Ілля і ніяково усміхнувся Якову. — І ти не сердься — добре?

— Добре! Тримай карти...

— Дикий чорт! — сказала Маша, і цим все й скінчилося.

Через хвилину Ілля, насупивши брови, поринув у гру. Він завжди сідав так, щоб йому можна було ходити до

Маші. Йому страшенно подобалось, коли вона програвала, і завжди під час гри Ілля вперго турбувався про це. Але дівчинка грала вміло і найчастіше програвав Яків.

— Ех ти, окатий! — з ласкавим співчуттям говорила Маша. — Знову дурень!

— Ну їх до біса, карти! Набридло! Давайте читати!

Вони брали пошарпану і забруднену книжку і читали про страждання і подвиги любові.

Коли Пашка Грачов придивився до їхнього життя, він сказав тоном бувалої людини:

— А ви, чорти, здорово живете!

Потім він глянув на Якова й Машу і з усмішкою, але серйозно додав:

— А потім ти, Якове, візьми заміж Машку!

— Дурень!.. — сміючись, сказала Маша, і всі четверо зареготали.

Коли прочитували книжку або втомлювались читати, Пашка розповідав про свої пригоди, — його розповіді були цікаві не менш від книжок.

— Як урозумів я, братці, що нема мені ходу без пачпорта, — почав я хитрувати. Побачу будочника — іду швидко, ніби хто послав мене куди. А то так держусь біля якогось мужика, ніби він хазяїн мій, чи там батько, або хто... Будочник подивиться і нічого, — не хапає... В селах добре — там будочників зовсім нема: одні дідусі та бабусі і дітки, а мужики в полі. Спитають: «Хто такий?» — «Жебрак...» — «Чий?» — «Без роду...» — «Звідки?» — «З міста». От і все! Поять, годують добре. Ідеш собі... ідеш, як хочеш: хоч бігом лупи, хоч на животі повзи... Поле скрізь, ліс... жайворонки співають... Так би до них і полетів. Коли ситий — нічого не хочеться, все б ішов до самого краю світа. Наче хто тягне тебе вперед... як мати несе. А то й голодував я — фью-ю! Бувало кишки тріщали — от як живіт висихав! Хоч землю їж! В голові паморочилось... Зате, як доб'єшся хлібця, та запустиш у нього зуби — і-их! День і ніч їв би. Добре було!.. А все ж, як у тюрму потрапив — зрадів... Спочатку злякався, а вже потім радісно стало! Дуже я будочників боявся. Думаю, схоплять мене та я-ак почнуть шмагати — і заб'ють! А він мене легенько... підійшов ззаду та за комір — хап! Я біля крамниці на годинник дивився... Сила годинників — золоті і різні. Хап! Я як

зареву! А він мене ласкаво: «Хто ти, та звідки?» Ну, я й сказав,— однаково вони дізналися б: вони все знають... Він мене в поліцію... Там різні пани... «Куди йдеш?»— «Мандрую...» Регочуть... Потім у тюрму... Там теж усі регочуть. А потім пани ці мене до себе прилаштували... От чорти були! Ого-го!

Про панів він говорив більше вигуками,— очевидно вони дуже вразили його уяву, але їх постаті якось розпливлися в пам'яті і змішалися в одну велику каламутну пляму. Проживши у шевця біля місяця, Пашка знову зник кудись. Потім Перфишка дізнався, що він поступив у друкарню і живе десь далеко у місті. Почувши про це, Ілля з заздрістю зітхнув і сказав Якову:

— А ми з тобою, мабуть, так тут і прокиснемо...

Спочатку після зникнення Пашки Іллі чогось невістачало. Але незабаром він знову потрапив у колію чудесного і далекого від життя. Знову почалося читання книжок, і душа Іллі поринула в солодкий стан напівдрімоти.

Пробудження було грубе і несподіване — якось уранці дядько розбудив його словами:

— Вмийся чистіше, та скоріш...

— Куди? — спросоння спитав Ілля.

— На місце! Слава богу! Знайшлось!.. У рибній крамниці будеш служити.

У Іллі стислося серце від неприємного передчуття. Бажання піти з цього дому, де він усе знав і до всього звик, раптом зникло, кімната, яку він не любив, тепер здалася йому такою чистою, світлою. Сидячи на ліжку, він дивився в підлогу, і йому не хотілось одягатися... Прийшов Яків, похмурий і нерозчесаний, схилив голову до лівого плеча і, мимохідь глянувши на товариша, сказав:

— Іди швидше, батько жде... Ти будеш сюди приходити?

— Буду...

— Тож-то... До Маньки зайди попрощатися.

— Адже я не назавжди йду,— сердито промовив Ілля.

Манька сама прийшла. Вона зупинилася біля дверей і, глянувши на Іллю, сумно сказала:

— От тобі й прощай!

Ілля сердито смикнув курточку, яку одягав, і вилявся. Манька і Яків, обое враз, глибоко зітхнули.

- То приходь же! — сказав Яків.
- Та гара-азд! — суворо відповів Ілля.
- Ач задається, прикажчик!..— зауважила Маша.
- Ех ти, дурна-а! — тихо і з докором відповів Ілля.

Через кілька хвилин він ішов вулицею з Петрухою, парадно одягнутим у довгий сюртук і скрипучі чоботи, і буфетник поважно говорив йому:

— Веду я тебе служити людині поважній, на все місто відомій, Кирилові Івановичу Строганому... Він за добрість свою і благодіяння медалі одержував — не те що! Він гласний у думі, а, можливо, буде обраний навіть градським головою. Служи йому вірою і правдою, а він тебе, між іншим, у люди виведе... Ти хлопчина серйозний, не пустун... А йому зробити добро для людини — однако, що — плюнути...

Ілля слухав і намагася уявити собі купця Строганого. Йому чомусь стало здаватися, що купець цей повинен бути схожий на дідуся Єремея, — такий самий худий, добрий і приймний. Але, коли він прийшов у крамницю, там за конторкою стояв високий мужик з величезним животом. На голові в нього не було жодної волосини, але обличчя від очей до шиї заросло густою рудою бородою. Брови також були густі і руді, під ними сердито бігали маленькі зеленкуваті очі.

— Кланяйся! — шепнув Петруха Іллі, вказуючи очима на рудого мужика. Ілля розчаровано похилив голову.

— Як звати? — загудів у крамниці густий бас. — Ну, Ілля, дивись мені в обидва, а зри — в три! Тепер у тебе, крім хазяїна, нікого нема! Ні рідних, ні знайомих — зрозумів? Я тобі мати і батько, — а більше в мене ніякої мови не буде...

Ілля спідлоба оглядав крамницю. В корзинах з льодом лежали величезні соми і осетри, на полицях були складені сушені судаки, сазани, і всюди блищали бляшані коробки. Густий запах тузлука стояв у повітрі, в крамниці було душно, тісно. На підлозі у великих чанах плавала жива риба — стерляді, миньки, окуні, в'язі. Але одна невелика щука зухвало кидалась у воді, штовхала інші риби і сильними ударами хвоста розбрикувала воду на підлогу. Іллі стало жаль її.

Один з прикажчиків — маленький, товстий, з круглими очима і крюкуватим носом, дуже схожий на пугача, —

примусив Ілля вибирати з чана послулу рибу. Хлопчик засукав рукави й почав брати рибу як попало.

— За голови бери, дубино! — півголосом сказав прикажчик.

Іноді Ілля помилково хапав живу рибу, що лежала непорушно; вона вислизала з його пальців і, судорожно звиваючись, тикалась головою в стіни чана.

Ілля вколов собі палець кісткою плавника і, засунувши його в рот, почав смоктати.

— Вийми пальця! — басом гукнув хазяїн.

Потім хлопчикові дали важку сокиру, наказали йому лізти в підвал і розбивати там лід так, щоб він улігся рівно. Скалки льоду влучали йому в обличчя, попадали за комір, у підвалі було холодно і темно, сокира при небережнім розмаху зачіпала за стелю. Через кілька хвилин Ілля, весь мокрий, виліз із підвалу і заявив хазяїну:

— Я розбив там якусь банку...

Хазяїн уважно глянув на нього і промовив:

— Перший раз прощаю. За те прощаю, що — сам сказав... На другий раз — намну вуха...

І закрутився Ілля непомітно і одноманітно, як гвинтик у великій, шумній машині. Він уставав у п'ять годин ранку, чистив взуття хазяїна, його сім'ї і прикажчиків, потім ішов у крамницю, підмітав її, мив столи і вагу. Приходили покупці, — він подавав товар, виносив покупки, потім ішов додому за обідом. Після обіду робити було нічого і, якщо його не посилали кудись, він стояв біля дверей крамниці, дивився на базарну метушню і думав про те, як багато на світі людей і як багато їдять вони риби, м'яса, овочів. Якось він спитав прикажчика, схожого на пугача:

— Михайле Гнатовичу!

— Ну?

— А що будуть люди їсти, коли виловлять усю рибу і заріжуть всю худобу?

— Дурень! — відповів йому прикажчик.

Іншим разом він взяв газету з прилавка і, стоячи біля дверей, почав читати її. Але прикажчик вихопив газету з його рук, дав йому щигля в ніс і погрожуючи спитав:

— Хто тобі дозволив, га? Осел...

Цей прикажчик не подобався Іллі. Розмовляючи з хазяїном, він майже до кожного слова добавляв шанобли-

вий свистячий звук, а поза очі називав купця Строганого шахраєм і рудим чортом. По суботах і перед святами хазяїн їхав з крамниці до всеношної, а до прикажчика приходила його дружина або сестра, і він відправляв з ними додому кульок риби, ікри, консервів. Любив він знущатися над жебраками, серед яких було багато дідів, що нагадували Іллі діда Єремея. Коли до дверей крамниці підходив якийсь дід і, кланяючись, тихо просив милостиню, прикажчик брав за голову маленьку рибку і тикав її жебракові в руку хвостом — так, щоб кістки плавників впиналися в м'якоть долоні жебрака. І, коли жебрак, здригаючись від болю, відсмикував руку, прикажчик глузливо і сердито кричав:

— Не хочеш? Мало? Забирайся геть...

Якось стара жебрачка взяла тихенько сушеного судака і сховала його у своє лахміття; прикажчик бачив це; він схопив бабу за комір, відібрав крадену рибу, а потім нагнув бабину голову і правою рукою, знизу вверх, ударив її по обличчю. Вона не охнула і не сказала й слова, а, похиливши голову, мовчки пішла геть, і Ілля бачив, як з її розбитого носа двома цівками текла темна кров.

— Взяла? — гукнув прикажчик їй услід.

І, звертаючись до другого прикажчика, Карпа, сказав:

— Ненавиджу я жебраків!.. Дармоїди! Ходять, просять і — ситі! І добре живуть... Братія Христова, кажуть про них. А я хто Христові? Чужий? Я все життя кручусь, мов черв'як на сонці, а нема мені ні спокою, ні пошани...

Другий прикажчик, Карпо, був чоловік богомільний, розмовляв тільки про церкви, півчих, архієрейську службу і кожної суботи хвилювався, що спізнився до всеношної. Ще його цікавили фокуси, і кожного разу, коли в місті з'являвся який-небудь «маг і чарівник», Карпо неодмінно йшов дивитися на нього... Був він високий, худий і дуже спритний; коли в крамниці збиралося багато покупців, він звивався серед них, мов змія, до всіх усміхаючись, зі всіма розмовляючи, і все поглядав на велику постать хазяїна, наче хвастаючись перед ним своїм умінням робити діло. До Іллі ставився зневажливо і глузливо, і хлопчик теж не злюбив його. Але хазяїн подобався Іллі. З ранку до вечора купець стояв за конторкою, відкривав ящик і кидав у нього гроші. Ілля ба-

чив, що він робить це байдуже, без пожадливості, і хлопчикові чомусь було приємно це. Приємно було й те, що хазяїн розмовляв з ним частіше і ласкавіше, ніж з прикажчиками. В тихий час, коли покупців не було, купець іноді звертався до Іллі, що понуро стояв біля дверей:

— Гей, Ілля, дримаєш?

— Ні...

— А чого ти сурйозний завжди?

— Не знаю...

— Скучно, чи що?

— Еге-еж...

— Ну, поскучай! І я скучав, був час... З дев'яти до тридцяти двох років скучав по чужих людях... А тепер — двадцять третій рік дивлюсь, як інші скучають...

І він похитував головою, ніби додаючи:

«Нічого не поробиш більше!»

Після двох-трьох таких розмов Іллю зацікавило питання: навіщо цей багатий, поважний чоловік стирчить цілий день у брудній крамниці і дихає кислим, їдким запахом солоної риби, коли в нього є такий великий, чистий будинок? Це був дивний будинок: в ньому все було строге і тихе, все відбувалося в непорушному порядку. І було в ньому тісно, хоч в обох поверхах, крім хазяїна, хазяйки і трьох дочок, жили тільки кухарка, покоївка і двірник, він же — кучер. Всі тут говорили стишеним голосом, а проходячи величезним, чистим двором, тримались сторони, наче боячись вийти на відкритий простір. Порівнюючи цей спокійний, солідний будинок з будинком Петрухи, Ілля несподівано прийшов до висновку, що в будинку Петрухи краще жити, хоч там і бідно, галасливо, брудно. Хлопчикові страшенно захотілося спитати купця: навіщо він турбує себе, живучи весь день на базарі, в гаморі і метушні, а не дома, де тихо і смирно?

Якось, коли Карпо пішов кудись, а Михайло відбирав у підвалі зіпсовану рибу для богадільні, хазяїн заговорив з Іллею, і хлопчик сказав йому:

— Ви б, Кириле Івановичу, кинули торгівлю... Адже, ви вже багатий... Дома у вас добре, а тут сморід... і скука!..

Строганий, спершись ліктями на конторку, пильно дивився на нього, руді брови купця тремтіли.

— Ну? — спитав він, коли Ілля замовк. — Все сказав?

— Все...— зняковіло, з переляком у серці обізався Ілля.

— Ходи-но сюди!

Ілля підійшов. Тоді купець взяв його за підборіддя, підвів його голову догори і, примруженими очима дивлячись у обличчя йому, спитав:

— Це тебе навчили, чи ти сам придумав?

— Йй-богу, сам.

— Н-да... Коли сам, то — добре! Ну, скажу я тобі от що: більше ти зі мною, хазяїном твоїм — розумієш? — хазяїном! — розмовляти так не смій! Запам'ятай! Марш на своє місце...

А коли прийшов Карпо, хазяїн раптом, ні з того ні з сього, заговорив, звертаючись до прикажчика, але скося і помітно для Іллі поглядаючи на нього:

— Людина все життя повинна якесь діло робити — все життя!.. Дурень той, хто цього не розуміє. Як можна даремно жити, нічого не роблячи? Ніякого толку нема в людині, яка до справи своєї неприхильна...

— Суца правда, Кириле Івановичу! — обізався прикажчик і уважно повів очима по крамниці, відшукуючи діла для себе. Ілля глянув на хазяїна і замислився. Все скучніше жилося йому серед цих людей. Дні тяглися один за одним, як довгі сірі нитки, розмотуючись з якогось невидимого клубка, і хлопчиків почало здаватися, що кінця не буде цим дням, все життя простойть він біля дверей, слухаючи базарний гамір. Але його думка, збуджена раніш пережитими враженнями і прочитаними книжками, не піддавалася умиростворюючому впливові одноманітності цього життя і тихо, але безустанно працювала. Іноді йому — мовчазному і серйозному — ставало так скучно дивитися на людей, що хотілося зажмурити очі і піти кудись далеко — далі, ніж Пашка Грачов ходив, — піти і вже не повертатися в цю сіру скуку і незрозумілу людську суєту.

В свята його посилали до церкви. Він повертався звідти завжди з таким почуттям, наче серце його обмили пахучою, теплою вологою. До дядька за півроку служби його відпускали два рази. Там все йшло по-старому. Горбань худів, а Петруха посвистував усе голосніше і обличчя його з рожевого ставало червоним. Яків скаржився, що батько пригноблює його.

— Все докоряє: «Діло, каже, роби... Я, каже, книж-

ника не хочу...» А коли мені гидко за прилавком стовбичити? Гамір, крик, лемент, самого себе не чути!.. Я кажу: «Одай мене в прикажчики, в крамницю, де образами торгують... Покупців там буває мало... а образи я люблю...»

Очі в Якова сумно кліпали, шкіра на лобі чомусь пожовкла і світилася, наче лисина на голові його батька.

— Книжки читаєте? — спитав Ілля.

— А як же? Тільки й радості... поки читаєш, ніби в іншому місті живеш... а закінчив — наче з дзвіниці впав.

Ілля глянув на нього і сказав:

— Який ти старий став... А Машутка де?

— В богадільню пішла за милостинею. Тепер я їй небагато допомагаю: батько стежить... А Перфишка все хворіє... Манька почала у богадільню ходити, — шів там дають їй і всього... Матица допомагає ще... Дуже бідує Маша...

— Скучно і у вас, — задумано сказав Ілля.

— А тобі дуже скучно?

— До смерті!.. У вас хоч книжки... а в нас у всьому домі один «Найновіший фокусник і чарівник» у прикажчика в сундуку лежить, та й того я не доб'юсь почитати... не дає, шахрай! Погано живемо ми, Якове...

— Погано, брат...

Вони поговорили ще трохи і попрощалися, обидва сумні.

Минуло ще кілька тижнів, і раптом доля суворо, але все ж милостиво усміхнулася Іллі. Якось уранці під час жвавої торгівлі, хазяїн, стоячи за конторкою, раптом швидко почав перебирати все на ній. Лоб його почервонів, густо налившись кров'ю, і на шиї туго здулися жили.

— Ілля! — гукнув він. — Поглянь на підлозі, — чи не лежить де десятка...

Ілля глянув на купця, потім бистрим поглядом окинув підлогу і спокійно сказав:

— Ні...

— Я тобі кажу — подивись як слід!.. — гримнув хазяїн густим басом.

— Та я дивився...

— Добре ж, вперта шельмо! — погрозив йому хазяїн.

А коли покупці пішли, він покликав Іллю, схопив міцними й товстими пальцями його за вухо й почав смикати з боку на бік, примовляючи крикливим голосом:

— Велять шукати — шукай, велять шукати — шукай...

Ілля вперся обома руками в живіт хазяїна, сильно відштовхнувся, вирвав вухо з його пальців і злим голосом, з тремтінням образи в усьому тілі, голосно закричав:

— Чого ви б'єтесь? Гроші Михайло Гнатович украв... Вони в нього у лівій кишені, у жилетці...

Совине обличчя прикажчика здивовано витяглось, затремтіло і раптом, розмахнувшись правою рукою, він ударив Іллю по голові. Хлопчик упав зі стогоном і, заливаючись слізьми, поповз по підлозі в куток крамниці. Наче крізь сон, він чув звіряче ревіння хазяїна:

— Стій! Куди? Віддай гроші...

— Він бреше...— чувся тонкий голос прикажчика.

— Гирею кину в голову!

— Кириле Івановичу... Це ж мої... Побий мене грім...

— Мовчать!..

І стало тихо. Хазяїн пішов у свою кімнату, звідти чулося голосне цокання кісточок на рахівниці. Ілля, тримаючись за голову руками, сидів на підлозі і з ненавистю дивився на прикажчика, а він стояв у другому кутку крамниці і теж дивився на хлопчика недобрими очима.

— Що, сволото, здорово я тебе садонув? — тихо спитав він, вискаливши зуби.

Ілля знизав плечима і промовчав.

— А зараз я тобі ще дам, пам'ятку!

Він, не поспішаючи, йшов на хлопчика, уп'явши в обличчя його свої круглі, злі очі. Але Ілля став на ноги, твердим рухом взяв з прилавка довгий і тонкий ніж і сказав:

— Іди!

Тоді прикажчик зупинився, застиглими очима міряючи кремезну, міцненьку постать з ножем у руці, зупинився і зневажливо промовив:

— А, ка-аторжний виродок...

— Ну, йди, йди! — повторив хлопчик, ступивши назустріч йому. Перед очима його все тремтіло і крутилося, а в грудях він відчував велику силу, що сміливо штовхала його вперед.

— Кинь ніж! — пролунав голос хазяїна.

Ілля здригнувся, глянув на руду бороду і налите кров'ю обличчя, але не рушив з місця.

— Поклади, кажу, ніж! — тихіше сказав хазяїн.

Ілля поклав ніж на прилавок, голосно схлипнув і знову сів на підлогу. В голові у нього паморочилось, бо-

ліло, вухо свербіло, він задихався від тягаря в грудях. Він утруднював биття серця, повільно підіймався до горла і заважав розмовляти. Голос хазяїна долинув до нього звідкись здалеку:

— Ось тобі роцот, Мишка...

— Дозвольте...

— Геть! А то поліцію покличу...

— Гаразд! Я — піду... Але й за цим хлопчиком ви дивляйтеся... Він з ножичком, хе-хе!

— Геть!

Знову в крамниці стало тихо. Ілля здригнувся від неприємного відчуття: йому здалося, що по обличчю його щось повзе. Він провів рукою по щоці, обтер сльози і побачив, що з-за конторки на нього дивиться хазяїн колючим поглядом. Тоді він встав і пішов нетвердим кроком до дверей, на своє місце.

— Стій, підожди! — сказав хазяїн. — Міг ти вдарити його ножем?

— Ударив би!.. — тихо, але твердо відповів хлопчик.

— Та-ак... У тебе батько за що на каторгу пішов — убив?

— Підпалив...

— І то добре...

Прийшов Карпо, смієнно сів біля дверей на стілець і почав дивитися на вулицю.

— Карпушко! — з усмішкою дивлячись на нього, промовив хазяїн. — А Михайла я прогнав...

— Воля ваша, Кириле Івановичу!

— Красти почав, га?

— Ай-яй-яй! — тихенько і злякано скрикнув Карпо. — Та невже? А-а?

Руда борода хазяїна здригнулася від усмішки, і він зареготав, похитуючись за конторкою.

— Ех, Карпушко... Фокусник ти в мене...

Потім він раптом перестав сміятися, глибоко зітхнув і замислено, суворо сказав:

— Ех, люди, люди! Всі ви жити хочете, всім їсти треба! Н-ну, Ілля, скажи-но мені, помічав ти раніше, що Михайло краде?

— Помічав...

— А чому ж ти мені не сказав про це, боявся його, чи що?

— Ні, не боявся...

— Значить, тепер ти мені зо зла сказав...

— Авжеж,— твердо відповів Ілля.

— Іч ти,— який! — вигукнув хазяїн. Потім він довго гладив свою руду бороду, не кажучи й слова і серйозно розглядаючи Іллю.

— Ну, а сам ти, Ілля, крав?

— Ні... ☺

— Вірю... Ти — не крав... Ну, а Карпо,— от цей самий Карпо,— він як — краде?

— Краде! — повторив хлопчик.

Карпо з здивованням глянув на нього, кліпнув очима і спокійно одвернувся вбік. Хазяїн похмуро зсунув брови і знову почав гладити бороду. Ілля відчував, що відбувається щось дивне і напружено чекав кінця. У пахучому повітрі крамниці дзижчали мухи, було чути тихе плескотіння води в чані з живою рибою.

— Карпушко! — покликав купець прикажчика, що непорушно і уважно дивився на вулицю.

— Чого зволите? — обізвався Карпо, швидко підходячи до хазяїна і дивлячись в обличчя йому своїми ввічливо-ласкавими очима.

— Чув ти, що про тебе сказано? — з усмішкою спитав Строганій.

— Чув...

— Ну й що ж?

— Нічого!..— знизавши плечима, сказав Карпо.

— Це як же так — нічого?

— Дуже просто, Кириле Івановичу. Я, Кириле Івановичу, маю свою гідність, будучи людиною, що поважає себе, і тому на хлопчика мені не личить сердитися. Як самі зволите бачити, хлопчик явно дурний, не має ніяких понять...

— Ти мені зубів не замовляй! ти скажи — правду він казав?

— Що таке правда, Кирило Івановичу? — вигукнув Карпо, знову знизуючи плечима і схиливши голову набік.— Звичайно, коли захочете,— то ви його словам повірите... Воля ваша!..

Карпо зітхнув і ображено розвів руками.

— Н-да, на все тут воля моя...— погодився хазяїн.— То, по-твоему, хлопчисько дурний?

— Зовсім дурний,— з глибокою впевненістю сказав Карпо.

— Ну, це ти, мабуть, брешеші! — непевно сказав Струганий і раптом зареготав.

— Ні, як це він ляпнув прямо в вічі тобі — хо-хо! «Краде Карпо?» — «Краде!» Хо-хо-хо!

Коли хазяїн засміявся, Ілля відчув, що в серці його спалахнула мстива радість. Він з торжеством глянув на Карпа і з вдячністю на хазяїна. Карпо прислухався до хазяйського сміху і теж випустив з горла обережний смішок:

— Хе-хе-хе!..

Але Струганий, почувши ці ріденькі звуки, суворо скомандував:

— Замикай крамницю!..

Коли Ілля йшов додому, Карпо, похитуючи головою, говорив йому:

— Дурень ти, дурень! Ну, подумай, навіщо ти затіяв цю колотнечу? Хіба так перед хазяями вислужуються на перше місце? Дубина! Ти думаєш, він не знав, що ми з Мишкою крали? Та він сам з того життя починав... Що він Мишку прогнав — за це я повинен, по своїй совісті, сказати тобі спасибі! А що ти про мене сказав — це тобі не забудеться ніколи! Це називається — дурне зухвальство! При мені, про мене — отаке слово сказати! Я тобі його нагадаю!.. Воно свідчить, що ти мене не поважаєш.

Ілля слухав цю мову, але погано розумів її. На його думку Карпо повинен був сердитися на нього не так: він був впевнений, що прикажчик дорогою поб'є його і навіть боявся йти додому... Але замість злості в словах Карпа звучало тільки глузування, і погрози його не лякали Іллю. Увечері хазяїн покликав Іллю до себе, нагору.

— Ага! Ану піді-но! — провів його Карпо зловісним вигуком.

Увійшовши нагору, Ілля зупинився біля дверей великої кімнати, посеред неї, під важкою лампою, що спускалася з стелі, стояв круглий стіл з величезним самоваром на ньому. Навколо столу сиділи хазяїн з дружиною і дочками, — всі три дівчатка були на голову нижчі одна від одної, волосся в усіх руде, і біла шкіра на їх довгих обличчях була густо всіяна ластовинням. Коли Ілля увійшов, вони щільно присунулися одна до одної і з острахом втупилися в нього трьома парами голубих очей.

— Ось він! — сказав хазяїн.

— Скажіть на милість, який! — боязко вигукнула хазяйка і так глянула на Ілля, наче досі вона його ніколи не бачила. Строганий усміхнувся, погладив бороду, постукав пальцями по столу і поважно заговорив:

— Покликав я тебе, Ілля, для того, щоб сказати тобі — ти мені більше не потрібний, значить, збирай свою хурду-мурду і забирайся...

Ілля затремтів, здивовано розкрив рот і, повернувшись, пішов геть з кімнати.

— Стій! — сказав купець, простягнувши до нього руку і, стукнувши по столу долонею, повторив тоном нижче:— Стій!

Потім він підняв палець угору і солідно, повільно промовив:

— Покликав я тебе не тільки для цього... Ні!.. Повчити тебе треба... Треба пояснити тобі,— чому ти став мені шкідливий? Поганого ти мені не зробив,— хлопчина грамотний, не лінивий, чесний і здоровий... Все це — козири. Але і з козирями ти мені не потрібний... Не до двору... Чому,— питання?..

Ілля здивувався... Його хвалять і — гонять геть. Це не поєднувалося в його голові, викликало в ньому подвійне почуття задоволення і образи. Йому здавалося, що хазяїн сам не розуміє того, що він робить... Хлопчик ступив уперед і поштиво спитав:

— Ви мене за те проганяєте, що я — ото з ножем?..

— Ой, матінко! — злякано вигукнула хазяйка.— Який зухвалий! Ах, господи!..

— От! — сказав хазяїн з задоволенням, всміхаючись Іллі і тикаючи пальцем у напрямі до нього.— Ти — зухвалий. Саме так! Ти — зухвалий... Хлопчик, що служить, повинен бути смирний,— смиренномудрий, як сказано в писанні... Він живе на всьому хазяйському... В нього харч хазяйський і розум хазяйський, і чесність теж. А в тебе — своє... Ти, наприклад, в очі людині ліпиш — злодій! Це недобре, це зухвало... Ти — якщо чесний — мені скажи про це — тихенько скажи... Я вже сам визначу все, я — хазяїн!.. А ти вголос — злодій!.. Ні, ти підожди... Коли з трьох один чесний — це для мене нічого не значить... Тут особливий рахунок потрібен... Коли ж один чесний, а дев'ять — падлюки, ніхто не виграє... Але людина пропадає. А коли семеро чесних на трьох падлюк — твоє зверху...

Зрозумів? Яких більше, за тими й правда... Ось як про чесність міркувати треба...

Строганий обтер долонею піг з лоба і продовжував:

— Знову ж — хапаєшся за ножик...

— О господи Ісусе! — з жахом вигукнула хазяйка, а дівчатка ще щільніше притулилися одна до одної.

— Сказано — взявши ніж, від нього й загинеш... От чому ти мені зайвий... Так-ото... На ось тобі полтинник і — йди... Збирайся... Пам'ятай — ти мені нічого поганого, я тобі — теж... Навіть — ось, на! Дарую полтинник... І розмову вів я з тобою, хлопчиськом, серйозну, як слід і... таке інше... Може, мені навіть шкода тебе... але непідходящий ти! Коли заколесник не по осі — його треба кинути... Ну, йди...

Мову хазяїна Ілля зрозумів просто — купець прогавняв його тому, що не міг прогнати Карпа, боячись зостатися без прикажчика. Від цього Іллі стало легко і радісно. І хазяїн видався йому простим, люб'язним.

— Прощайте! — сказав Ілля, міцно стиснувши в руці срібну монету. — Щиро дякую!

— Нема за що! — відповів Строганий, кивнувши йому головою.

— А-я-яй! Ні сльозинки не видавив!.. — долинув услід Іллі докірливий вигук хазяйки.

Коли Ілля, з клунком за спиною, вийшов з міцних воріт купецького дому, йому здалося, що він іде з сірої, порожньої країни, про яку він читав в одній книжці, — там не було ні людей, ні дерев, тільки одне каміння, а посеред каміння жив добрий чарівник, що ласкаво показував шлях усім, хто потрапляв у цю країну.

Був вечір ясного весняного дня. Заходило сонце, на шибках вікон палав червоний вогонь. Це нагадало хлопчикові день, коли він вперше побачив місто з берега річки. Вага клунка з пожитками давила йому спину, — він уповільнив крок. Тротуаром ішли люди, зачіпаючи його ношу, з гуркотом їхали брички; в скісному промінні сонця літав пил, було шумно, метушливо, весело. В пам'яті хлопчика вставало все те, що він пережив у місті за ці роки. Він відчував себе дорослою людиною, серце його билосся гордо і сміливо, і у вухах його звучали слова купця:

«Ти хлопчик грамотний, не дурний, здоровий, не лінивий... Це твої козири!...»

Ілля знову прискорив ходу, відчуваючи в собі міцну радість і усміхаючись при думці, що завтра не треба йти до рибної крамниці.

Повернувшись у дім Петрухи Філімонова, Ілля з гордістю переконався, що він дуже виріс за час служби в рибній крамниці. Всі в домі ставилися до нього з увагою і приємною цікавістю. Перфишка подав йому руку:

— Прикажчику — шанування! Що, брате, одслужив? Чув я про твої подвиги — ха-ха! Вони, брат, люблять, коли язик їм п'ятки лиже, а не коли правду ріже.

Маша, побачивши його, радісно гукнула:

— Ого-го! Який ти став!

Яків також зрадів.

— Ну от, і знову разом будемо жити... А в мене книжка є «Альбігойці»,— ну й історія, я тобі скажу! Є там один — Симон Монфор... оце так страхіття!

І Яків покvapливо, плутано почав розповідати зміст книжки. А Ілля, дивлячись на нього, з задоволенням подумав, що його головатий товариш залишився такий самий, який був. У поведінці Іллі у Строганого Яків не побачив нічого особливого. Він просто сказав йому:

— Так і треба було...

Петруха був здивований поведінкою Іллі і не приховав цього, схвально сказавши:

— Ловко ти їх підсік, ловко, брат! Ну, а Кирилові Івановичу, звичайно, не можна міняти Карпа на тебе. Карпо діло знає, ціна йому висока. Ти правдою хочеш, у відкриту пішов... Тому він тебе й переважив.

Але на другий день дядько Терентій тихенько сказав племінникові:

— Ти з Петрухою не того... не дуже розмовляй... Обережненько... Він тебе лає... Ач, каже, який правдолюб!

Ілля засміявся.

— А вчора він мене хвалив!

Ставлення Петрухи не зменшило в Іллі підвищеної самооцінки. Він відчував себе героєм, він розумів, що поведився у купця краще, ніж поведив би себе інший у таких обставинах.

Місяців через два, після марних шукань нового місця, в Іллі з дядьком зав'язалася така розмова:

— Та-ак!..— журно вів горбань.— Нема місця для

тебе... Скрізь кажуть — великий... Як же будем жити, любчику?

А Ілля солідно і переконливо говорив:

— Мені п'ятнадцять років, я грамотний. А якщо я сміливий, так мене і з іншого місця проженуть... все одно!

— Що ж робити будемо? — боязко питав Терентій, сидючи на своїй постелі і міцно впираючись у неї руками.

— От що: замов ти мені ящик і купи товару. Мила, духів, голок, книжок — всякої всячини! І буду я ходити, торгувати!

— Щось я не розумію цього, Іллюшко, — у мене трактир в голові, — шумить!.. Тук-тук-тук... Я щось слабко думати почав... І в очах, і в душі все одно... Все — це саме...:

В очах горбаня справді застиг напружений вираз, наче він завжди щось рахував і не міг порахувати.

— Та ти спробуй! Ти пусти мене... — умовляв його Ілля, захоплений своєю думкою, що обіцяла йому волю.

— Ну, господь з тобою! Спробуем!..

— Побачиш, що буде! — радісно вигукнув Ілля.

— Ех! — глибоко зітхнув Терентій і з тугою заговорив: — Ріс би ти швидше! Був би ти більший — ох-хо-хо! Пішов би я... А то — наче якір ти мені, — через тебе стою я у гнилім озері цім... Пішов би я до святих угодників... Сказав би їм: «Угодники божі! Милостивці і заступники! Грішний я, окаянный!»

Горбань тихо заплакав. Ілля зрозумів, про який гріх говорить дядько, і сам згадав цей гріх. Серце в нього затремтіло. Йому було шкода дядька, і, бачачи, що все рясніше ллються сльози з боязких очей горбаня, він промовив:

— Ну, не плач уже... — замовк, подумав і втішно додав: — Нічого, — простять!..

І ось Ілля став торгувати. З ранку до вечора він ходив вулицями міста з ящиком на грудях і, задривши носа догори, з гідністю поглядав на людей. Натягнувши картуз глибоко на голову, він вигинав кадик і кричав молодим, ламким голосом:

— Мило! Вакса! Шпильки, булавки! Нитки, голки!

Строкатою, шумливою хвилею текло життя навколо, він плив на цій хвилі вільно й легко, штовхався на базарах, заходив у трактир, поважно просив собі пару чаю

і пив його з білим хлібом солідно, довго,— як людина, що знає собі ціну. Життя здавалося йому простим, легким, приемним. Його мрії набували простих і ясних форм: він уявляв себе через кілька років хазяїном маленької, чистенької крамнички, десь на хорошій, не дуже гомінливій вулиці міста, а в крамниці у нього — легкий і чистий галантерейний товар, який не бруднить, не псує одягу. Сам він теж чистий, здоровий, красивий. Вся вулиця поважає його, дівчата дивляться ласкавими очима. Увечері, закривши крамницю, він сидить у чистій, світлій кімнаті, п'є чай і читає книжку. Чистота в усьому здавалась йому головною умовою порядного життя. Так мріялось йому, коли ніхто не кривдив його грубим поведженням, бо з того часу, як він відчув себе самостійною людиною, він став чуткий і вразливий.

Але коли йому не щастило нічого продати і він, стомлений, сидів у трактирі або десь на вулиці, йому згадувалися грубі гримання і стусани поліцейських, підозріле і образливе ставлення покупців, лайки і глузування конкурентів, таких самих рознощиків, як і він,— тоді в ньому неясно ворушилось велике, тривожне почуття. Його очі розкривалися ширше, дивилися глибше в життя, а пам'ять, багата враженнями, підкладала їх одне за одним у механізм його розуму. Він ясно бачив, що всі люди йдуть до одної з ним мети,— шукають того самого спокійного, ситого й чистого життя, якого хочеться і йому. І ніхто не соромиться відштовхнути з свого шляху іншого, якщо він заважає йому; всі пожадливі, безжалісні, часто кривдять одно одного, не маючи в цьому потреби, без користі для себе, тільки заради задоволення скривдити людину. Іноді ображають з глузуванням і рідко хто пожаліє скривдженого...

Від цих думок торгівля здавалась йому нудною справою, мрія про чисту маленьку крамничку наче танула в нім, він відчував у грудях порожнечу, в тілі в'ялість і лівь. Йому здавалося, що він ніколи не виторгує стільки грошей, скільки треба для того, щоб відкрити крамничку, і до старості буде блукати брудними, душними вулицями з ящиком на грудях, з болем у плечах і спині від ремня. Але удача в торгівлі, знову збуджуючи його бадьорість, оживляла мрію.

На одній з людних вулиць міста Ілля побачив Пашку Грачова. Син коваля йшов тротуаром безтурботною хо-

дою гуляшої людини. Руки його були засунуті в кишені дірявих штанів, на плечах теліпалась невідповідно довга синя блуза, теж подерта і брудна, великі опорки голосно стукали закаблуками по камінню панелі. Картуз із зламаним козирком по-молодецькому збитий на ліве вухо, половину голови пекло сонце, а обличчя і шию Пашки вкривав густий наліт масного бруду. Він здалеку впізнав Ілля, весело кивнув йому головою, але не пішов швидше назустріч йому.

— Яким ти фертом...— сказав Ілля.

Пашка міцно потис його руку і засміявся. Його зуби і очі весело блищали під маскою бруду.

— Як живеш?

— Як можем, так живем, є харчі — жуем, нема — попищимо, та так і ляжемо!.. А я радий, що тебе зустрів, хай тобі біс!

— Ти чому ніколи не прийдеш? — спитав Ілля, всміхаючись. Йому теж було приємно бачити старого товариша таким веселим і замурзаним. Він глянув на Пашкові шкарбани, потім на свої нові чоботи, ціною в дев'ять карбованців, і самозадоволено всміхнувся.

— А я звідки знаю, де ти живеш!..— сказав Грачов.

— Все там, у Філімонова...

— А Яшка казав, що ти десь рибою торгуєш...

Ілля з гордістю розповів Пашці про свою службу у Строганого.

— Оце так наші — чуваші! — схвально вигукнув Грачов.— А я теж, з друкарні прогнали за бешкет, то я до маляра поступив краску терти і всяке там... Хай їй біс, на вогку вівіску сів якось... ну, почали вони мене шмагати! От шмагали, чорти! І хазяїн, і хазяйка, і майстер... просто тільки й чекай, що помруть з утоми... Тепер я у водопровідника працюю. Шість карбованців на місяць... Ходив обідати, а тепер на роботу йду...

— Не поспішаєш.

— А пес із нею! Хіба всю її колись переробиш? Треба буде зайти до вас.

— Приходь! — дружньо сказав Ілля.

— Книжки читаєте?

— Аякже! А ти?

— І я клюю помалу...

— А вірші пишеш?

— І вірші...

Пашка знову весело заре́говтав.

— Приходь, га? Вірші неси...

— Прийду... Горілочки принесу.

— П'єш?

— Дудлимо... Однак — прощай!..

— Прощай! — сказав Ілля.

Він пішов своєю дорогою, думаючи про Пашку. Йому здавалося дивним, що цей обідраний хлопчак не висловив заздрості до його міцних чобіт і чистого одягу, навіть ніби не помітив цього. А коли Ілля розповів про своє самостійне життя,— Пашка зрадив. Ілля тривожно подумав: невже Грачов не хоче того, чого всі хочуть,— чистого, спокійного, незалежного життя?

Особливо ясно відчував Ілля сум і тривогу після віддання церкви. Він рідко пропускав обідні і всеношні. Він не молився, а просто стояв десь у кутку і, ні про що не думаючи, слухав спів. Люди стояли непорушно, мовчки, і була в їх мовчанці однастайність. Хвилі співу линули по храму разом з димом ладану, іноді Іллі здавалося, що і він підіймається вгору, плаває в теплій, ласкавій порожнечі, гублячись в ній. Урочистий настрій миротворно віяв на душу, і було в ньому щось зовсім далеке від житейської суєти, непримириме з її прагненнями. Спочатку в душі Іллі це враження вкладалося окремо від звичайних вражень дня, не змішувалося з ними, не турбувало юнака. Але потім він помітив, що в серці його живе щось таке, що завжди стежить за ним. Воно боязко ховається десь глибоко, воно мовчазне у житейській суєті, але в церкві воно росте і викликає щось особливе, тривожне, суперечливе його мріям про чисте життя. В ці моменти йому завжди згадувалися розповіді про пустельника Антипа і любовні слова ганчірника:

«Господь усе бачить, всьому міру знає! Крім нього — нікого!»

Ілля приходив додому сповнений сумного хвилювання, відчуваючи, що його мрія про майбутнє вицвіла, і що в ньому ж самому є хтось такий, що не бажає відкрити галантерейну крамничку. Але життя брало своє, і цей хтось ховався в глибині душі...

Розмовляючи з Яковом про все, Ілля, однак, не казав йому про своє роздвоєння. Він і сам думав про нього тільки з необхідності, ніколи своєю волею не зупиняючи думки на цьому незрозумілому йому почутті.

Вечори він провѣдив приємно. Повертаючись з міста, ішов у підвал до Маші і хазяйським тоном питає:

— Машутко! Як у нас там самоварчик?

Самоварчик уже був готовий і стояв на столі, курликаючи і посвистуючи. Ілля завжди приносив з собою щось смачне: бубликів, м'ятних пряників, медяників, а іноді і варення паточного,— і Маша любила напувати його чаєм. Дівчинка теж почала заробляти гроші. Матица навчила її робити з паперу квіти, і Маші подобалося складати з тонких папірців, що весело шелестіли, яскраві троянди. Іноді вона заробляла до гривеника в день. Її батько захворів на тиф, більше двох місяців пролежав у лікарні і прийшов звідти сухий, тонкий, з чудовими темними кучерями на голові. Він збрив свою розтріпану, безшабашну борідку і, незважаючи на жовті, запалі щоки, здавався помолоділим. Як і раніш, він працював у чужих людей і навіть ночувати додому приходив рідко, віддавши квартиру в повне розпорядження дочки. Вона теж стала звати батька, як усі — Перфишкою. Швець тішився її ставленням до нього і, очевидно, відчував повагу до своєї кучерявої дівчинки, що вміла реготати так весело, як він сам.

Вечірнє чаювання у Маші ввійшло у звичку Іллі і Якова. Вони пили довго, багато, обливаючись потом, розмовляючи про все, що стосувалося їх. Ілля розповідав про те, що бачив у місті, Яків, що читав цілими днями,— про книжки, про скандали в трактирі, скаржився на батька, а іноді — дедалі частіше — говорив щось таке, що Іллі і Маші здавалося безглуздим, незрозумілим. Чай був надзвичайно смачним, а самовар, весь вкритий окисами, мав хорошу старечу пику, ласкаво-хитру. Майже завжди, коли діти тільки входили в смак чаювання, самовар з добродушним ехидством починав гудіти, буркотіти і в ньому невистачало води. Маша хапала його, несла доливати; кожного вечора їй доводилося робити це по кілька разів.

Якщо сходив місяць, то і його промінь потрапляв у компанію дітей.

У цій ямі, стиснутій напівгнилими стінами, вкритій важкою, низькою стелею, завжди відчувалося, що невистачає повітря, світла, але в ній завжди було весело і кожного вечора народжувалося багато хороших почуттів і наївних, юних думок.

Іноді при чаюванні був Перфишка. Звичайно він сидів у темному кутку кімнати на підмостках біля кремезної, врослої в землю печі, або залазив на піч, звішував звідти голову, і в напівтемряві блищали його білі, дрібні зуби. Дочка подавала йому велику кварту чаю, цукор і хліб; він, посміхаючись, говорив:

— Широ дякую, Маріє Перфілівно. Дуже зворушений!

Іноді він з зітханням заздрості вигукував:

— А добре ви живете, діти, щоб вас дощ намочив! Зовсім, як люди.

І потім, усміхаючись і зітхаючи, розповідав:

— А життя? Все поліпшується! Все приємніше жити людині рік від року. Я у ваші роки бувало тільки з шпанделем розмовляв. Почне ото він мене по спині гладити, а я від задоволення вию, скільки сил вистачить. Перестане він — спина образиться, надметься і ніє, за милим другом нудьгує. Ну, він довго себе чекати не заставляв, — чуйний був шпандель! Тільки всього й задоволення бачив я, їй-богу! От ви тепер виростете великі і будете все це згадувати, — розмови, випадки різні, і все ваше приємне життя. А я от виріс — сорок шостий рік мені, а згадати нічого! Ні іскри! Зовсім нічого згадати. Наче сліпий і глухий був я у ваші роки. Тільки й пам'ятаю, що в роті у мене завжди зуби цокотіли з голоду та холоду, на піці синяки росли, — а вже, як у мене кістки, вуха, волосся цілі залишилися — цього я не можу зрозуміти. Не били мене, милого, тільки пічкою, а об пічку — скільки влізе! Н-да, старалися, навчали, як мотузочок сукали... А хоч мене й били, і шкіру з мене драли, і кров смоктали, і на підлогу кидали — руська людина живуча! Хоч товчи її в ступі — вона все на своє місце ступить! Хоро-оша, міцна людина... От я: мене і мололи, і на тріски кололи, а я живу собі зозулькою, літаю по трактирах, задоволений всім світом! Бог мене любить... Раз глянув на мене, засміявся, ах, каже, — такий-сякий! І махнув на мене рукою...

Молодь, слухаючи доладну мову шевця, сміялася.

І Ілля сміявся, але в той же час слова Перфишки збуджували в ньому завжди ту саму настирливу думку. Якось він з недовірливою усмішкою спитав шевця:

— Ніби ти нічого й не хочеш?

— Хто каже? Мені, наприклад, завжди випити хочеться...

— Ні, ти правду кажи: адже хочеться чого-небудь? — наполегливо спитав Ілля.

— Правду? Н-ну, тоді... гармонію б!.. Хоро-ошу б гармонію хотів я мати... Карбованців так на двадцять... п'ять! С-с-с!

Він тихо засміявся, але в ту ж мить замовк, щось зміркував і вже з повним переконанням сказав Іллі:

— Ні, брате, і гармонія теж ні до чого мені... По-перше — дорого́у я обов'язково проп'ю! По-друге — а що, коли раптом вона виявиться гірша за мою? Адже тепер у мене яка гармонія? Її ціни нема! В ній — душа моя живе! В мене гармонія рідкісна, — вона, можливо, одна така й живе на світі... Гармонія — наче дружина... В мене от дружина теж була — ангел, а не людина! І коли б мені тепер женитися, — як можна? Іншу таку, як була, — не знайдеш... До нової дружини — обов'язково стару мірку прикинеш, а вона виявиться вужчою... і буде від того мені і їй гірше!.. Ех, брате, адже не те добре, що добре, а те — що любе!

З похвалами шевця своїй гармонії Ілля погоджувався. Перфишків інструмент своєю звучністю у всіх викликав одностаїнне здивовання. Але Ілля не міг повірити в те, що у шевця нема ніяких бажань. Перед Луневим ставало визначене питання: невже, все життя живучи в бруді, гуляючи в лахмітті, п'янствуючи і уміючи грати на гармонії, можна не бажати нічого кращого? Ця думка дозволяла йому ставитися до Перфишки, як до блажененького, але в той же час він завжди з цікавістю і недовірям придивлявся до безтурботної людини і відчував, що швець душею своєю кращий за всіх людей в цьому будинку, — хоч він п'яниця нікчемний...

Іноді молодь підходила до тих величезних і глибоких питань, які, розкриваючись перед людиною, як бездонні прірви, владно ваблять її допитливий розум і серце у свій таємничий морок. Ці питання порушував Яків. У нього склалася дивна звичка: він почав до всього при-тулятися, наче почував себе нетвердим на ногах. Сидячи, він або впирався плечем у найближчий предмет, або міцно клав на нього руку. Йдучи вулицею швидким, але перівним кроком, він чомусь дотикався рукою до тумб, наче рахував їх, або тикав нею в паркан, наче випробо-

вуючи їх міцність. За чаєм у Маші він сидів під вікном, притискаючись спиною до стіни, і довгі пальці його рук завжди чіплялися за стілець або за край столу. Схиливши набік велику голову, вкриту гладеньким і м'яким волоссям кольору сирого лика, він поглядав на співрозмовників, і голубі очі на його блідому обличчі то примружувались, то широко розкривалися. Як завжди, він любив розповідати свої сни і ніколи не міг викласти зміст прочитаної ним книжки, не додавши від себе чогось дивного. Ілля ловив його на цьому, але Яків не бентежився і просто говорив:

— Так, як я розповідав,— краще. Адже це тільки священне писання не можна толкувати, як хочеться. А звичайні книжки — можна! Людьми писане, і я — людина. Я можу поправити, якщо не подобається мені... Ні, ти мені ось що скажи: коли ти спиш — де душа?

— А я звідки знаю? — відповідав Ілля, що не любив таких запитань, — вони якось неприємно бентежили його.

— А я думаю, це правда, що вона відлітає, — оголосив Яків.

— Звичайно, відлітає, — впевнено говорила Маша.

— А ти звідки знаєш? — суворо питав Ілля.

— Так...

— Відлітає, — мрійно усміхаючись, говорив Яків. — Йй теж відпочити треба... Від цього й — сни.

Не знаючи, що сказати на це, Ілля мовчав, хоч завжди відчував у собі сильне бажання заперечувати товаришеві. І всі мовчали деякий час, іноді кілька хвилин. В темній ямі ставало ніби ще темніше. Чадила лампа, пахло вугіллям з самовара, долітав глухий, дивний шум. Гудів і завивав трактир, там, нагорі. І знову чувся тихий голос Якова:

— Гомонять люди... Працюють і таке інше. Сказано — живуть. Потім — хлоп! Людина померла... Що це значить? Ти, Ілля, як думаєш?

— Нічого не значить... Прийшла старість, треба помирати...

— Помирають і молоді, і діти... Помирають здорові.

— Значить, не здорові, коли помирають...

— А навіщо живуть усі?

— Повіз! — насмішкувато вигукував Ілля. — Тому й живуть, щоб жити. Працюють, добиваються удачі. Кожен хоче добре жити, шукає випадку в люди вийти. Всі

шукають випадків таких, щоб розбагатіти та жити чисто...

— То це — бідні. А багаті? В них усе є... Ім чого шукати?

— Ну, голова! Багаті! Коли їх не буде — на кого бідним працювати?

Яків подумав і спитав:

— Значить, для роботи живуть, по-твоєму?

— Атож... Не зовсім — усі... Одні — працюють, а інші просто так. Вони вже попрацювали, зібрали грошей... і живуть.

— А навіщо?

— Та — чорт! Хочеться їм, чи — ні? Адже тобі жити хочеться? — кричав Ілля, сердячись на товариша. Але йому було б важко відповісти, чому він сердиться: чи тому, що Яків питає про такі речі, чи тому, що він погано питає?

— Ти навіщо живеш, — ну? — кричав він товаришеві.

— От я й не знаю! — покійно говорив Яків. — Я б і помер... Страшно... а все ж — цікаво.

І раптом він починав говорити голосом ласкавим і докірливим:

— Ти сердишся, а — дарма. Ти подумай: люди живуть для роботи, а робота ж для них... а вони? Виходить — колесо... Крутиться, крутиться, а все на одному місці. І незрозуміло, — навіщо? І де бог? Адже ось вона, сама вісь, — бог! Сказав він Адаму і Єві: плодіться, множтеся і населяйте землю, — а навіщо?

І, нахилиючись до товариша, Яків таємничим шепотом, з острахом у голубих очах сказав:

— Знаєш що? Було і це сказано, сказано було — навіщо? А хтось пограбував бога, — украв і сховав пояснення... І це сатана! Хто інший? Сатана! Тому ніхто й не знає — навіщо?

Ілля слухав безладну мову товариша, відчував, що вона захоплює його, і мовчав.

А Яків говорив усе покvapніше, тихше, очі в нього випучувались, на блідому обличчі тремтів страх і нічого не можна було зрозуміти в його словах.

— Чого бог від тебе хоче — знаєш? Ага?! — раптом виділявся з потоку слів, які він вимовляв, торжествуючий вигук. І знову з його уст сипались безладні слова. Маша дивилася на свого друга і покровителя, здивовано

розкривши рот. Ілля сердито хмури́в брови. Йому було прикро не розуміти. Він вважав себе розумнішим за Якова, але Яків вражав його своєю дивною пам'яттю і вмінням говорити про різні премудрості. Втомившись слухати і мовчати, відчуваючи, що в нього в голові виріс важкий туман, він, нарешті, сердито перебивав оратора:

— Ну тебе до біса! Зачитався ти, сам нічого не розумієш...

— Та я ж про те й кажу, що нічого не розумію! — з здивованням вибукував Яків.

— Так прямо й кажи: не розумію! А то меле, як божевільний... А я його — слухай!

— Ні, ти підожди! — невгавав Яків. — Адже нічого й не можна зрозуміти... Наприклад... От тобі лампа... Вогонь. Звідки він? Раптом — є, раптом — нема! Чиркнув сірника — горить... Значить — він завжди є... В повітрі, чи що, літає він невидимо?

Ілля знову захопило це питання. Зневажливий вираз сповз із його обличчя, він глянув на лампу і сказав:

— Коли б у повітрі він був, — тепло завжди було б, а сірника і на морозі запалиш... Значить, не в повітрі...

— А де? — з надією дивлячись на товариша, спитав Яків.

— В сірникові, — подала голос Маша.

Але в розмовах товаришів про премудрості буття голос дівчинки завжди пропадав без відповіді. Вона вже звикла до цього і не ображалась.

— Де? — знову з роздратуванням кричав Ілля. — Я не знаю. І знати не хочу! Знаю, що руку в нього не можна пхати, а грітися біля нього можна. От і все.

— Іч ти який! — натхненно і люто говорив Яків. — «Знати не хочу!» Отак і я скажу, і всякий дурень... Ні, ти поясни — звідки вогонь? Про хліб я не питаю, тут усе видно: від зерна — зерно, із зерна — мука, з муки — тісто, і — все! А як людина родиться?

Ілля з здивованням і заздрістю дивився на велику голову товариша. Іноді почувуючи себе затурканим його запитаннями, він схоплювався з місця і говорив суворі речі. Огрядний і широкий, він чомусь завжди в цих випадках відходив до печі, упирався в неї плечима і, стріпуючи кучерявою головою, говорив, твердо карбуючи слова:

— Безглузда ти людина, от що! І все це в тебе від неробства в голову лізе. Що твоє життя? Стояти за бу-

фетом — невелика честь. Ти й простовбичиш усе життя. А от походив би по місту, як я, з ранку до вечора, кожного дня, та пошукав там собі удачі, тоді про дурниці й не думав би... а про те, як в люди вийти, як щастя своє піймати. Тому в тебе і голова велика, що дурницями набита. Розумні думки — маленькі, від них голова не пухне.

Яків слухав його і мовчав, зігнувшись на стільці, міцно тримаючись за що-небудь руками. Іноді його губи тихо ворушились, очі його частіше кліпали.

А коли Ілля, закінчивши говорити, сідав за стіл, Яків знову починав філософствувати:

— Кажуть, є книга,— наука,— чорна магія, і в ній усе пояснено... От би знайти таку книгу та прочитати... Мабуть — страшно.

Маша пересідала від стола на свою постіль і звідти дивилася чорними очима то на одного, то на другого, потім вона починала позіхати, похитуватися, нарешті, падала на подушку.

— Ну, спати пора! — говорив Ілля.

— Підожди... Ось я Машутку вкрию та вогонь погашу.

Але бачачи, що Ілля вже простягнув руку і хоче відчиняти двері, Яків квапливо і жалісно попросив:

— Та підожди-и! Я боюся сам,— темно!..

— Ех! — зневажливо вигукнув Лунев.— Шістнадцять літ тобі, а все ти ще маля. Як це я нічого не боюсь, га? Хоч чорта зустріну — не ойкну.

Яків мовчки метушився біля Маші, потім поквапливо дув на вогонь лампи. Вогонь тремтів, зникав і в кімнату звідусіль безшумно вривалася темрява. Іноді, проте, крізь вікно на підлогу ласкаво опускався місячний промінь.

Якось у свято Лунев прийшов додому блідий, із зціпленими зубами і, не роздягаючись, звалився на постіль. У грудях у нього холодним клубком лежала злість, тупа біль у шиї не дозволяла ворухити головою і здавалося, що все тіло ние від завданої образи.

Вранці цього дня поліцай за шматок яечного мила і дюжину гачків дозволив йому стояти з товаром біля цирку, в якому йшла денна вистава, і Ілля вільно розташувався біля входу в цирк. Але прийшов помічник пристава часті, ударив його в шию, пхнув ногою козли, на

яких стояв ящик,— товар розсипався по землі, кілька речей зіпсувалося, упавши в бруд, деякі пропали. Підбіраючи з землі товар, Ілля сказав помічниківі:

— Це незаконно, ваше благородіє...

— Я-ак? — розгладивши руді вуса, спитав кривдник.

— Битися не можна...

— Хіба? Мігунов! Одведи його в часть! — спокійно наказав помічник.

І той самий поліцай, що дозволив Іллі стояти біля цирку, одвів його в часть, де Лунев просидів до вечора.

Сутички з поліцією бували в Лунева і раніш, але в часті він сидів ще вперше і в перший раз відчував у собі так багато образи і злості.

Лежачи на ліжку, він зажмури́в очі і весь зосередився на відчутті тоскного тягаря в грудях. За стіною в трактирі коливався шум і гамір, наче бистрі і каламутні струмки текли з гори в туманний день осені. Гриміло залізо підносів, бряжчав посуд, окремі голоси настирливо вимагали горілки, чаю, пива... Полові кричали:

— Заразі!

І, прорізаючи шум тремтячою сталлюю ниткою, високий горловий голос сумно співав:

Я-а не ча-ял... тебе измыкати...

Інший, басовий і гучний, втопаючи в хаосі звуків, підспівував неголосно і красиво:

А-ах, измыкал я-а... сво-ою мо-лодо-ость...

Хтось закричав так, наче горло в нього було дерев'яне, висохле, з тріщинами:

— Бре-ешеш! Сказано: «Яко соблюл еси слово терпения моего, и аз тя соблюду в годину искушения».

— Сам брешеш,— чітко і гаряче заперечували йому,— там же сказано: «Понеже тепл еси, а не студен еси, ниже горящ — имам ти изблевати из уст моих»... от! Що, взяв?..

Вибухнув голосний регіт, і за ним посипалась писклива дріб:

— А я її — по личку, а я її — по ніжному! та в ухо їй, та в зуби їй! раз, раз, раз!

Реготали, а пискливий голос, захлинаючись, продовжував:

— Вона — брик об землю! А я її знэв у пику, знэву в милу! Н-на! Я перший цілував, я й спотворю...

— На-ачотчик! — глузливо вигукнув хтось.

— Ні, я буду гарячитися!

— «Аз люблю, обличаю и наказую»... забув?.. І ще: «не суди, да не судим будеші»... Знову ж — Давида-царя слова — забув?

Ілля слухав суперечку, пісню, регіт, але все це падало кудись мимо нього і не збуджувало в ньому думки. Перед ним в темряві плавало худе, горбоносе обличчя помічника пристава часті, на обличчі цім блищали злі очі і ворушилися руді вуса. Він дивився на це обличчя і все міцніше зціплював зуби. Але пісня за стіною росла, співаки захоплювалися, їх голоси звучали сміливіше і голосніше, жалібні звуки знайшли дорогу в груди Іллі і торкнулися там льодової грудки злості і образи.

Изоше-ол я, добрый молодец...

Эх, со устья до-о вершинушки...

І обидва голоси злилися в скаргу:

Всю сибирскую сто-оронушку,

Да все искал домой до-оро-женьку...

Ілля зітхнув, прислухаючись до сумних слів. В густому гаморі трактиру вони блищали, як маленькі зірки в небі серед хмар. Хмари плывуть швидко, і зірки то спалахують, то зникають...

Ой, изжевал язык я с го-олоду,

Да изболели ко-ости с хо-олоду...

Ілля подумав, що от співають ці люди, добре співають, так, що пісня за душу бере. А потім вони нап'ються горілки і, можливо, почнуть битися... Ненадовго вистачає в людині хорошого...

Эх! ты судьба ли мо-оя че-орная...

— скаржився високий голос.

Бас сильно і густо заспівав:

Ты как ноша мне чу-гун-на-ая...

Пам'ять Іллі викликала з минулого образ діда Єремея. Старий говорив, потрушуючи головою, з сльозами на щоках:

— Дивився я, дивився, а правди не бачив...

Ілля подумав, що от дідусь Єремей бога любив і по-тихеньку збирав гроші. А дядько Терентій бога боїться, але гроші вкрав. Всі люди завжди якось двояться самі в собі. В грудях у них наче терези, і серце їх, як стріла терезів, нахиляється то в один, то в другий бік, показуючи вагу доброго і поганого.

— Ага-а! — заревів хтось у трактирі. І слідом за цим щось упало, з такою силою вдарившись в підлогу, що навіть ліжко під Іллею задрижало:

— Стій!.. Ба-атеньку...

— Держи його...

— Кара-у-ул...

Гамір одразу посилювся, закипів, народилася маса нових звуків, всі вони закрутилися, завили, затремтіли в повітрі, зчепившись один з одним, наче зграя злих і голодних собак.

Ілля з задоволенням слухав, йому було приємно, що сталося саме те, чого він чекав, і підтверджує його думки про людей. Він закинув руки під голову і знову поринув у думи.

«...А, мабуть, великий гріх вчинив дід Антип, якщо вісім років підряд мовчки відмолював його... І люди все простили йому, говорили про нього з повагою, називали праведним... Але дітей його згубили. Одного загнали в Сибір, другого вижили з села...»

«Тут особливий рахунок потрібен! — згадалися Іллі поважні слова купця Строганого.— Якщо один чесний, а дев'ять — падлюки, ніхто не виграє, а людина пропаде... Яких більше, за тими й правда...»

Ілля всміхнувся. В грудях його холодною змією во-рушилось зле почуття до людей. А пам'ять все висувала перед ним знайомі образи. Велика незграбна Матіца валялась в грязюці серед двору і стогнала:

— Ма-атінко!.. Ма-атінко рідна! Коли б ти мене бачила!

П'янений Перфишка стояв біля неї, похитуючись на ногах, і докірливо говорив:

— Нажерлась! С-свиня...

А з ганку дивився на них, зневажливо усміхаючись, Петруха, здоровий, рум'яний.

Бешкет в трактирі закінчився. Три голоси — два жіночих і один чоловічий — намагалися заспівати пісню,—

вона не вдалась їм. Хтось приніс гармонію, пограв на ній трохи і погано, потім змовк.

Пролунав дзвінкий голос Перфишки, покриваючи весь гамір у трактирі. Швець співучою скоромовкою кричав:

— І-єх, лий, кубушка, поливай, кубушка, як з цебра, не шкодує, кубушка, хазяйського добра! Будем п'ять, будем баб любить, будем по миру ходити! З миру по нитці — бідному зашморг! А від того зашморгу позбавишся — на своїх жилах удавишся...

Пролунав веселий регіт, крики схвалення...

Ілля встав, вийшов на двір і зупинився на ганку, сповнений бажання піти кудись і не знаючи, — куди піти? Було вже пізно; Маша спала; Яків учадів і лежав у себе вдома, куди Ілля не любив ходити, тому що Петруха, завжди, побачивши його, неприємно ворушив бровами. Дув холодний вітер осені. Густа, майже чорна темрява заповнювала двір, неба не було видно. Всі будівлі на дворі здавалися великими шматками згущеної вітром темряви. У вогкому повітрі щось гупало, шелестіло, було чути тихий, дивний шепіт, що нагадував людські скарги на життя. Вітер кидався на груди Іллі, сильно дув йому в обличчя, дихав холодом за комір... Ілля тремтів, думаючи про те, що так жити зовсім не можна, не можна! Треба втекти кудись від усієї цієї брудної суєти і склоки, треба жити одному чисто, тихо...

— Це хто стоїть? — раптом почувся глухий голос.

— А хто говорить?

— Я... Матіца...

— А ти де тут?

— На дровах сиджу...

— Чого?

— Так...

І обоє замовкли...

— А сьогодні матері моєї річниця, — сповістила Матіца з темряви.

— Давно померла? — спитав Ілля, щоб сказати щонебудь.

— Давно-о... років з п'ятнадцять... А то більше... А твоя жива?

— Ні... теж померла... Тобі ж який рік?

Матіца помовчала і відповіла із свистом:

— З-з тридцять вже... Болить у мене нога от...

Спухла, як дїня, і болить... Я вже її терла, терла всяким — не допомагає.

Хтось відчинив двері трактиру. Звідти на двір вирвалася згряя голосних звуків. Вітер підхопив їх і розсіяв в темряві.

— Ти чого тут стоїш? — спитала Матіца.

— Так... Скучно стало...

— Як я... Там у мене, наче в труні.

Ілля почув важке зітхання. Потім Матіца сказала йому:

— Ходімо до мене?

Ілля глянув в напрямі голосу жінки і байдуже відповів:

— Ходімо...

По східцях на горище Матіца йшла попереду Іллі. Вона ставила на приступки спочатку праву ногу і потім, густо зітхаючи, повільно підіймала вгору ліву. Ілля йшов за нею, нічого не думаючи, і теж повільно, наче скука заважала йому підійматися так само, як біль — Матіці.

Кімната жінки була вузька, довга, а стеля її справді мала форму віка труни. Біля дверей стояла пічка-голландка, біля стіни, впираючись у пічку спинкою, стояло широке ліжко, проти ліжка — стіл і два стільці по обидва боки нього. Ще один стілець стояв біля вікна, — воно було темною плямою на сірій стіні. Тут шум і завивання вітру були чутніші. Ілля сів на стілець біля вікна, оглянув стіни і, помітивши маленький образок у кутку, спитав:

— Це який образ?

— Свята Анна... — поважно і тихо сказала Матіца.

— А тебе як звати?

— Теж Анна... Не знав?

— Ні...

— Ніхто не знає, — сказала Матіца, важко сідаючи на ліжко. Ілля ливився на неї, але не відчував бажання розмовляти. Жінка теж мовчала. Так, мовчки, вони сиділи довго, хвилини зо три. Кожний з них наче не помічав присутності другого. Нарешті, жінка спитала:

— Ну, що ж ми будем робити?

— Не знаю, — відповів Ілля.

— Ще б пак! — недовірливо усміхаючись вигукнула жінка. — А ти почамай мене. Купи пару пива... Ні, от що — купи ти мені їсти!.. Нічого не треба, а тільки їсти...

Голос у неї перехопило, вона кашлянула і винувато продовжувала:

— Бачиш... Як заболіла нога, то не стало в мене прибутку... Не виходжу, а все вже прожила... П'ятий день сиджу ось так... Вчора вже і не їла майже, а сьогодні просто зовсім не їла... Йй-богу, правда.

Тут тільки Ілля згадав, що Матіца — гуляща. Він пильно глянув у її велике обличчя і побачив, що чорні очі її трошки всміхаються, а губи так ворущаються, наче вона обсмоктує щось невидиме. В ньому спалахнуло відчуття ніяковості перед нею і особливої сумної цікавості до неї.

— Зараз я принесу...

Він швидко встав, покwapно збіг східцями у сіни трактиру і зупинився перед дверима на кухню. Йому раптом не захотілося повертатися на горище, але це небажання майнуло в скучній темряві його душі, мов іскра, і в ту ж мить погасло. Він увійшов на кухню, купив у кухаря на гривеник обрізків вареного м'яса, шматків хліба і ще залишків чогось їстівного. Кухар склав все це в засмальцьоване решето, Ілля взяв його в обидві руки, як блюдо, і, вийшовши до сіней, знову зупинився, стурбований думкою про те, як роздобути пиво. Самому купити в буфеті не можна — Терентій спитав би, навіщо це йому. Він викликав з кухні посудника і попросив його купити. Посудник побіг у буфет, вернувся, мовчки ткнув йому пляшки і взявся за ручку дверей у кухню.

— Подожди! — сказав Ілля. — Це не мені... Це — товариш прийшов...

— Що? — спитав посудник.

— Товариша я частую...

— Ага... Ну то що?

Ілля відчув, що брехати було не треба і йому стало ніяково. Нагору він ішов не поспішаючи, чуйно прислухаючись до всього, наче чекаючи, що хтось зупинить його. Але, крім завивання вітру, нічого не було чути, ніхто не зупинив юнака, і він вніс на горище до жінки цілком ясне йому, похитливе, хоч ще й несміливе почуття.

Матіца, поклавши решето собі на коліна, мовчки брала з нього великими пальцями цілі шматки їжі, клала їх в широко розкритий рот і голосно плямкала. Зуби в неї були великі, гострі, і перед тим, як дати їм шматок, вона уважно оглядала його з усіх боків, наче шукала в ньому найсмачніші місця.

Ілля вперто дивився на жінку, думаючи про те, як він обніме її, і боявся, що він не зуміє зробити цього, а вона поглузує з нього. Від цієї думки його кидало в жар і холод.

Вітер, залітаючи через слухове вікно на горище, торкався дверей кімнати і кожного разу, коли двері стрясалися, Ілля здригався, чекаючи, що от зараз увійде хтось і застане його тут...

— Я замкну двері? — сказав він.

Матица мовчки кивнула головою, поклала решето на лежанку, перехрестилась.

— Слава тобі, святий, — от і сита стала баба! Ой, небагато ж треба людині!

Ілля промовчав. Жінка глянула на нього, зітхнула і сказала ще:

— А хто багато хоче, з того багато й питають...

— Хто питає? — обізвався Ілля.

— А бог?

Ілля знову не відповів їй. Ім'я боже в її устах породило в ньому гостре, але неясне, невловиме словом почуття, і воно заперечувало його бажання обняти цю жінку. Матица вперлася руками в постіль, підняла своє велике тіло і посунула його до стіни. Потім вона заговорила байдужим, якимсь дерев'яним голосом:

— Іла я і все думала про дочку Перфишки... Давно я про неї думаю... Живе вона з вами — тобою та Яковом — не буде їй від цього добра, думаю я... Зіпсуєте ви дівча раніше часу, і піде воно тоді моєю дорогою... А моя дорога — погана і проклята... не ходять по ній баби і дівки, а, як черв'яки, повзуть...

Вона помовчала і заговорила знову, розглядаючи свої руки, що лежали у неї на колінах:

— Незабаром уже дівчинка виросте. Я питала деяких знайомих кухарок та інших баб — чи нема місця де для дівчинки? Нема їй місця, кажуть... Кажуть — продай!.. Так їй буде краще... Дадуть їй грошей і одягнуть... дадуть і квартиру... Це буває, буває... Інший багатий, коли він уже стане кволим на тіло та поганеньким і вже не люблять його баби задурно... то ось такий мерзотник купує собі дівчинку... Можливо, це і добре їй... а все ж гидко повинно бути спочатку... Краще б без цього... Краще вже жити їй голодною та чистою, ніж...

Вона закашлялась, наче поперхнулася якимсь словом, але тим самим байдужим голосом закінчила:

— Ніж і поганою, і голодною...

Вітер усе літав по горищу, зухвало штовхався в двері.

Байдужий голос жінки і її важка, непорушна постать не дали почуттю Іллі розвинутися і вселити юнакові хоробрість, необхідну для висловлення його бажання. Матица ніби відштовхувала його все далі, він помічав це і роздратовувався проти неї...

— Боже, боже мій! — тихенько зітхнувши, сказала жінка. — Свята мати!..

Ілля сердито ворухнувся на стільці і сумним голосом заговорив:

— Називаєш себе поганою, а сама все — бог, бог! Думаєш, йому це треба від тебе?

Матица глянула на нього, помовчала і хитнула головою.

— Не розумію твоєї мови...

— Розуміти тут немає чого! — продовжував Ілля, вставши з стільця. — Блудите, блудите — а потім бог! Коли бог — то не блуди...

— Ой! — схвильовано вигукнула жінка. — Що це? Хто ж буде про бога пам'ятати, як не грішні?

— Я вже не знаю — хто! — мовив Ілля, почувачи прилив непереборного бажання образити цю жінку і всіх людей. — Знаю, що не вам про нього говорити. Так! Не вам! Ви ним тільки один від одного прикриваетесь... Не маленький... Бачу я. Всі ниють, скаржаться... А навіщо паскудять? Навіщо один одного обманюють, грабують... Согрешить, та й за ріг! Господи, помилуй! Розумію я... обманщики, чорти! І самі себе і бога обманюете!..

Матица дивилася на нього мовчки, розкривши рота і витягнувши шию, в очах її було тупе здивовання. Ілля підійшов до дверей, різким рухом зірвав заціпку і вийшов геть, сильно грюкнувши. Він відчував, що жорстоко образив Матицу і це було приємно йому, і на серці стало легше, і в голові ясніше. Спускаючись зі сходів твердими кроками, він свистів крізь зуби, а злість усе підказувала йому образливі, міцні, схожі на камінці слова. Здавалось йому, що всі ці слова розпечені, освітлюють темряву в його середині і показують йому шлях вбік від людей. Вже він говорив свої слова не одній

Матіці, а дядькові Терентієві, Петрусі, купцеві Строганому — всім людям.

«Отак от! — вийшовши на двір, думав він. — Нічого з вами церемонитися, — сволота!..»

Незабаром після відвідання Матіці Ілля почав ходити до жінок. Уперше це сталося так: одного вечора він ішов додому, а якась жінка і сказала йому:

— Ходім?

Він глянув на неї і мовчки пішов поруч. Але йдучи, він нахилив голову і все оглядався навколо, боячись зустріти знайомого. Через кілька кроків жінка ще сказала попереджуючим голосом:

— Гляди ж — карбованець.

— Гарзд! — сказав Ілля. — Ходімо швидше...

І аж до квартири жінки вони йшли мовчки. От і все.

Але знайомство з жінками одразу повело до великих витрат і все частіше Ілля думав про те, що його торгівля — даремна трата часу, не дасть вона йому можливості влаштувати чисте життя. Якось він хотів, за прикладом інших рознощиків, зайнятися лотереєю і обманювати публіку, як усі рознощики. Але, подумавши, вирішив, що це витівка дрібна і морочлива. Довелося б ховатися від городових або підлещуватися до них і платити їм, — це було противно Іллі. Він любив дивитися всім в очі прямо і сміливо і відчував гостре задоволення від того, що завжди був одягнутий охайніше за інших рознощиків, не пив горілки, і не шахраював. Ходив він вулицями, не поспішаючи, поважно, його вилицювате обличчя було сухе і серйозне; розмовляючи, він прищурював свої темні очі, говорив мало, обдумано. Часто він мріяв про те, як добре було б найти грошей карбованців з тисячу або більше. Розповіді про крадіжки збуджували в ньому запальну цікавість: він купував газету, уважно читав про подробиці крадіжки і довго потім стежив, — знайшли злочинців чи ні? А коли їх знаходили, Ілля сердився й осуджував їх, кажучи Якову:

— Попались, йолопи!.. Вже б не бралися, коли не вміють, — чорти.

Якось увечері він сказав Якову:

— Шахраї краще живуть, чесні — гірше!

Обличчя Якова напружилось, очі примружились, і він сказав тим зниженим, таємничим голосом, яким завжди говорив про мудрі речі:

— Позаминулого разу в трактирі дядько твій чай пив з якимось дідком,— начотчиком, мабуть. Дідок говорив, ніби в біблії сказано: «спокійні доми у грабіжників і безпечні у дратуючих бога, які ніби бога носять на руках своїх...»

— А — не брешеш ти? — спитав Ілля, уважно прослухавши товариша.

— Не мої слова...— розводячи руками, наче намацуючи щось у повітрі, продовжував Яків.— У біблії сказано... можливо, він і сам видумав, отой дідусь... Перепитав я його... повторює слово в слово...

І, нахилиючись до Іллі, він сказав:

— Взяти, наприклад, батька мого... Спокійний! А бога дратує....

— Ще й як! — вигукнув Ілля.

— В гласні його обрали...

Яків похилив голову, важко зітхнув і додав:

— Треба б, щоб кожне людське діло перед совістю кругле було, як яечко, а тут... Нудно мені... Нічого не розумію... Спритності до життя у мене нема, схильності до трактиру я не відчуваю... А батько — все довбає... «Годі, каже, тобі байдки бити, візьмися за розум,— діло роби!» Яке? Торкую я за буфетом, коли Терентія нема... Противно мені, але я терплю... А від себе щось робити — не можу...

— Треба вчитися! — солідно сказав Ілля.

— Важко жити...— тихо промовив Яків.

— Важко? Тобі? Брешеш ти! — вигукнув Ілля, схпившись з ліжка і підходячи до товариша, що сидів під вікном.— Мені — важко, так! Ти — що? Батько постаріє — хазяїном будеш... А я? Йду по вулиці, в магазинах бачу штани, жилетки... Годинники і таке інше... Мені таких штанів не носити, таких годинників не мати,— зрозумів? А мені — хочеться... Я хочу, щоб мене поважали... Чим я гірший од інших? Я — кращий. А шахраї передо мною чваняться, їх у гласні обирають! Вони будинки мають, трактири! Чому шахраєві щастя, а мені немає? Я теж хочу...

Яків глянув на товариша і раптом тихо, але ясно сказав:

— Не дай боже тобі удачі!

— Що? Чому? — вигукнув Ілля, зупинившись серед кімнати і збуджено дивлячись на Якова.

— Жадібний ти,— нічим тебе не заспокоїш,— пояснив той.

Ілля засміявся сухо і злісно.

— Не заспокоїш? Ти скажи-но батькові своєму, щоб він дав мені хоч половину тих грошей, що у дідуса Єремея разом з моїм дядьком вони викрали,— я й заспокоюся,— так!

Але тут Яків встав з стільця і, похиливши голову, тихо пішов до дверей. Ілля бачив, що плечі в нього здригаються і шия так зігнута, наче Якова боляче вдарили по ній.

— Подожди! — зніяковіло сказав Ілля, взявши товариша за руку.— Куди ти?

— Пусту, брат,— майже пошепки мовив Яків, але зупинився і глянув на Іллю. Обличчя в нього було бліде, губи міцно стиснуті і весь він якось розм'як, наче його роздавило.

— Ну... подожди! — винувато просив Ілля, обережно відводячи його від дверей.— Ти не сердься на мене. Адже правда...

— Я знаю,— сказав Яків.

— Знаєш? Хто сказав?

— Всі кажуть...

— Н-да-а... але ж і кажуть — теж шахраї!

Яків глянув на нього жалібними очима і зітхнув.

— Не вірив я,— думав, зі злості говорять, од заздросців. Потім — почав вірити... А коли і ти,— значить...

Він махнув рукою, одвернувся від товариша і завмер нерухомо, міцно впираючись руками в сидіння стільця і опустивши голову на груди. Ілля відійшов від нього, сів на ліжко в такій самій позі, як Яків, і мовчав, не знаючи, що сказати для заспокоєння друга.

— Отут і живи,— півголосом сказав Яків.

— Та-ак,— обізвався Ілля в тон йому.— Я, брат, розумію — погано тобі. Одна втіха — всі такі, як поглянеш...

— Ти певно про те знаєш? — боязко спитав Яків, не дивлячись на товариша.

— Пам'ятаєш — побіг я? Бачив у щілину, як вони подушку зашивали... а він хрипів ще...

Яків повів плечима, встав і пішов до дверей, сказавши Іллі:

— Прощай...

— Прощай. Ти не того... Не дуже сумуй... що по-робиш?

— Я — нічого... — обізвався Яків, відчиняючи двері.

Ілля провів його очима і важко звалився на постіль. Йому було шкода Якова і в ньому знову скипіла злість на дядька і Петруху, на всіх людей. Серед них не можна жити такій людині, як Яків, а Яків був доброю людиною, доброю, тихою, чистою. Ілля думав про людей, пам'ять підказувала йому різні випадки, що малювали людей злими, жорстокими, брехливими. Він багато знав таких випадків, і йому легко було заливати людей жовчю і брудом спогадів. Що темнішими ставали вони перед ним, то важче було йому дихати від дивного почуття, в якому була і туга за чимсь, і злорадість, і страх від свідомості своєї самотності в цьому чорному, печальному житті, що крутилося навколо нього скаженим вихором...

Коли, нарешті, в нього не стало більше терпіння лежати самотньо в маленькій кімнатці, крізь дощані стіни якої просочувалися каламутні і пахучі звуки з трактиру, він встав і пішов гуляти. Довго в цю ніч він ходив вулицями міста, носячи з собою настирливу і нескладну, важку думу свою. Ходив у темряві і думав, що за ним наче стежить хтось, ворожий йому, і невидимо штовхає його туди, де гірше, нудніше, показує йому тільки таке, від чого душа болить тугою і в серці зароджується злість. Адже ж є на світі добре, — добрі люди, і випадки, і веселощі? Чому він не бачить їх, а скрізь натикається тільки на погане і нудне? Хто спрямовує його завжди на темне, брудне і зле?

Він ішов, поринувши в ці думи, полем, біля кам'яної огорожі заміського монастиря і дивився перед себе. Назустріч йому з темної даліни важко і повільно йшли хмари. Де-не-де в темряві над його головою, серед хмар, просвічували голубі плями небес, на них тихо поблискували маленькі зірки. В нічну тишу зрідка вливався співучий мідний звук сторожового дзвона монастирської церкви, і це було єдиним рухом в мертвій тиші, що обіймала землю. Навіть з темної маси міських будинків, позаду Іллі, не долітав до поля гомін життя, хоч ще було не пізно. Ніч була морозяна; Ілля йшов і спотикався об мерзлу грязюку. Жахливе відчуття самотності і побоювання, породжене думами, зупинило його. Він притулився спиною до холодного каміння монастирської огорожі,

вперто думаючи, хто водить його по життю, хто штовхає на нього все погане, все важке?

«Це ти, господи?» — спалахнуло в душі Іллі яскраве запитання.

Холодний жах тремтінням пробіг по тілу його; охопленний передчуттям чогось страшного, він одірвався від стіни і, поквапливими кроками, спотикаючись, пішов до міста, боячись оглянутися, щільно притискаючи руки свої до тіла.

Через кілька днів після цього Ілля зустрів Пашку Грачова. Був вечір; у повітрі ліниво кружляли дрібні сніжинки, виблискуючи у вогнях ліхтарів. Незважаючи на холод, Павло був одягнутий тільки в бумазейну сорочку без пояса. Ішов він повільно, опустивши голову на груди, засунувши руки в кишені, зігнувши спину, наче шукав чогось на своїй дорозі. Коли Ілля порівнявся з ним і покликав його, він підвів голову, глянув в обличчя Іллі і байдуже промовив:

— А!

— Як живеш? — спитав Ілля, йдучи поруч з ним.

— Слід би гірше, та — не можна... Ти як?

— Н-нічого...

— Теж, видно, не солодко...

Помовчали, йдучи поруч і торкаючись один одного ліктями.

— Чому до нас не прийдеш? — сказав Ілля.

— Все ніколи... Вільного часу не дуже нам багато дано, сам знаєш...

— Знайшовся б, коли б захотів... — з докором сказав Ілля.

— А ти не сердься... Мене кличеш, а сам ні разу не спитав, де я живу, не те, щоб прийти до мене...

— А й справді! — вигукнув Ілля з усмішкою.

Павло глянув на нього і заговорив жвавіше:

— Я один живу, товаришів нема, — не зустрічаються по душі. Хворів, майже три місяці в лікарні валявся, — ніхто не прийшов за весь час...

— Чим хворів?

— П'яний простудився... Черевний тиф був... Одужувати став — мука! Один лежиш цілий день, усю ніч... І

здається тобі, що ти і німий, і сліпий... кинутий в яму, як цуценя. Спасибі лікареві... книжки все давав мені... а то з нудьги б я здох...

— А книжки хороші? — спитав Лунев.

— Т-ак, хороші! Вірші читав я — Лермонтова, Некрасова, Пушкіна... Бувало читаю, наче молоко п'ю. Є, брат, вірші такі, — читаєш — наче мила цілує. А іноді вірш стьобне тебе по серцю, як іскру викреше: спалахнеш весь...

— А я одвикати почав від книжок, — зітхнувши, сказав Ілля. — Читаєш — одне, бачиш — інше...

— То й добре... Зайдемо в трактир? Посидимо, побалакаєм... Мені треба в одне місце, так ще рано...

— Ходім! — погодився Ілля, і дружньо взяв Павла за руку. Той знову глянув в обличчя йому, всміхнувся і сказав:

— Ніколи в нас з тобою особливої дружби не було, а зустрічати тебе мені приємно...

— Ну, не знаю, чи приємно тобі... А мені — так!

— Ех, брат! — перебив Павло його мову. — Наздогнав ти мене, коли я про такі діла думав, — краще не згадувати! — Махнувши рукою, він замовк і пішов повільніше.

Вони зайшли в перший, що трапився на шляху, трактир, сіли там у куток, попросили собі пива. При світлі ламп Ілля побачив, що обличчя Павла схудло і змарніло, очі в нього неспокійні, а губи, колись насмішкувато напіввідкриті, тепер щільно зімкнулися.

— Ти де працюєш? — спитав він Грачова.

— Знову в друкарні, — сумно сказав Павло.

— Важко?

— Не робота їсть, — турбота.

Ілля відчував сумне задоволення, бачачи веселого і жвавого Пашку похмурим і заклопотаним. Йому хотілося дізнатися, що так змінило Павла, і він, посилено підливаючи пива в його склянку, випитував:

— А вірші пишеш?

— Тепер — кинув, а раніше багато писав. Показував лікареві! — хвалить. Один він навіть у газеті надрукував...

— Ого! — вигукнув Ілля. — Які ж вірші? Ану, скажи!

Гаряче зацікавлення Іллі і кілька склянок пива пожвавили Грачова. Його очі спалахнули, і на жовтих щоках загорівся рум'янець.

— Які? — перепитав він, міцно потираючи лоб ру-

кою.— Забув я. Йй-богу, забув! Підожди, може, згадаю. У мене їх завжди в голові — як бджіл у вулику... так і гудуть! Іноді почну писати, аж розпалюся навіть... Кипить у душі, сльози на очі виступають... хочеться розповісти про це складно, а слів нема...— Він зітхнув і, струснувши головою, додав: — У душі замішано густо, а викладеш на папір — пусто...

— Ти мені скажи які-небудь! — попросив Ілля. Чим більше він приглядався до Павла, тим дужче зростала його цікавість, і потрошку до цікавості цієї домішувалось добре, тепле і сумне почуття.

— Я смішні пишу — про своє життя,— сказав Грачов, ніяково усміхаючись. Оглянувся навколо, кашлянув і півголосом почав говорити, не дивлячись в обличчя товариша:

Ніч... Нудно! Крізь шибки, що вкрила імла,
Місяць свій промінь мені посила,
І він, посміхаючись дружно мені,
Малює якийсь візерунок ясний
На мокрій, камінній, холодній стіні,
Де висне шпалери клапоть брудний.
Сиджу я й не можу ні слова сказати...
І зовсім не хочу я спати...

Павло зупинився, глибоко зітхнув і продовжував повільніше й тихіше:

Гнітить мене доля, вона мене давить...
То серце вражає, то б'є у лице.
Дівчину — для мене і ту не залишить,
Одно залишає — солодке вино.
Стоїть перед мене ось пляшка вина...
При місяці сяє, сміється вона...
Вином я сердечні рани заллю:
З вина голова туманіє моя,
Я думати кину і, може, засну...
Тож вип'ю ще краще хоч скляночку?
Я — вип'ю!.. Хай ті, кому спиться, не п'ють!
Мені ж — думи спати не дають...

Закінчивши читати, Грачов нишком глянув на Іллю і ще нижче опустив голову, тихо сказавши:

— От... Переважно такі у мене...

Він забарабанив пальцями по краю стола і неспокійно засовався на стільці.

Кілька секунд Ілля пильно дивився на Грачова з недовірливим здивуванням. У його вухах звучала доладна

мова, але йому було важко повірити, що її склав цей худий хлопець з неспокійними очима, одягнутий в стару, грубу сорочку і важкі чоботи.

— Н-ну, брат, це не дуже смішно! — повільно і неголосно заговорив він, придивляючись до Павла.— Це добре... Мене за серце взяло... Йй-право! Ану, скажи ще раз...

Павло швидко підвів голову, глянув на свого слухача веселими очима і, посунувшись до нього ближче, тихенько спитав:

— Справді — подобаються?

— Дивак!.. Буду я брехати?

Павло почав читати тихо, замислено, з зупинками, глибоко зітхаючи, коли в нього невисначало голосу. І коли він прочитав, сумнів Іллі в тому, що Павло сам написав вірші, зріс.

— Ану, ще? — попросив він.

— Я краще до тебе прийду з зошитом... А то в мене все довгі, і мені пора йти! Потім — погано я пам'ятаю... Все кінці і початки крутяться на язичку... От, є такий вірш — наче я йду лісом уночі і заблудився, втомився... ну,— страшно... один я... ну от, я шукаю виходу і скаржуся:

Зморились ноги,
Стомилось серце —
Шлях не знайти!
О земле рідна!
Промов хоч ти нам —
Куди іти?
Я впав на землю,
Упав на рідну,
Сиру завжди —
І вчув я серцем
Глибокий шепіт:
— Сюди іди!

— Слухай, Ілля, ходімо зі мною, га? Ходімо? Не хочеться мені з тобою прощатися...

Грачов метушився, смикав Іллю за рукав, ласкаво заглядав в обличчя.

— Іду! — сказав Ілля.— Мені теж хочеться з тобою побути... Поправді скажу — і вірю я тобі, і ні... Дуже ти вже цікавий! Добре в тебе вірші виходять...

— Не віриш, що мої?

— Якщо твої — молодець ти! — широко вигукнув Ілля.

— Я, брат, підучусь, так буду писати — держись тільки!

— Чеши!

— Ех, Ілля! Коли б мені розуму!..

Вони швидко крокували вулицею і, на льоту підхоплюючи слова один одного, поквалливо перекидалися ними, все більше збуджуючись, все більше зближуючись один з одним. Обидва відчували радість, бачачи, що кожен думає так само, як інший. Ця радість ще більше підносила їх. Сніг, що густо падав, танув на їх обличчях, осідав на одежі, чіплявся до чобіт, і вони йшли в каламутній кашці, що безшумно кипіла навколо них.

— От диявол! — вилаявся Ілля, оступившись в якусь яму, повну бруду і снігу.

— Бери вліво...

— Куди ми йдемо?

— До Сидорихи, — знаєш?

— Знаю... — помовчавши відповів Ілля і засміявся. — Короткі, брат, доріжки наші!..

— Ех, — тихо сказав Павло, — я розумію!.. Та треба мені туди: справа у мене... Скажу я тобі... Ілля! Гірко мені говорити про це...

Павло гучно плюнув.

— Бачиш, — дівчина там є одна... Побачиш яка... Всю душу спалити може... Була вона покоївкою у того лікаря, що лікував мене. Ходив я до нього за книжками, коли видужав... Ну, прийдеш, сидиш... А вона — тут... Стрибає, сміється... Я — до неї... Вона одразу піддалась, без усяких слів... Почалось у нас — таке! Небо спалахнуло... Лечу до неї — як пух у вогонь... Націлуємося — губи спухнуть, кістки ниють — ех! Чистенька вона, маленька, наче іграшка, — обнімеш і немає її! Наче пташкою в серце мені залетіла і співає там пісню... І співає..

Він замовк і якось дивно схлипнув жадібним звуком.

— Ну? — спитав Ілля, захоплений його розповіддю.

— Застала нас дружина лікарева... чорт би її побрав! І пані хороша ж, дурепа дияволова! Бувало теж розмовляла зі мною... гарно так... Красива... відьма!..

— Ну? — повторив Ілля.

— Ну — зчинився галас... Прогнали Вірку... Вилаяли її... і мене... Вона — до мене... А я в той час без місця був... Проїли все до ниточки... Ну, а вона — характерна...

Втекла... Пропала тижнів на два... Потім з'явилась... одягнута по-модному і все... браслет... гроші...

Пашка заскрипів зубами і глухо сказав:

— Побив я її... боляче...

— Покинула? — спитав Ілля.

— Ні-і... коли б покинула, я б у вир головою... Каже — або убий, або — не чіпай... Я, каже, для тебе тягар... Душі, каже, нікому не дам...

— А ти — що?

— А я — все робив: і бив її, і — плакав... А що я можу ще? Годувати мені її нічим...

— А на місце вона — не хоче?

— Чорт її уламає! Каже — добре! Але діти в нас підуть — куди їх? А так, мовляв, все ціле, все — твоє, і дітей не буде.

Ілля Лунев подумав і сказав:

— Розумна вона...

Пашка промовчав, швидко ступаючи в сніговій імлі.

Він випередив товариша кроків на три, потім обернувся до нього, зупинився і глухо, шиплячим голосом, вимовив:

— Як подумаю я, що інші цілують її, — наче свинець мені в груди налетіть...

— Кинути її не можеш?

— Її? — з здивованням гукнув Павло.

Ілля зрозумів його здивовання, коли побачив дівчину.

Вони прийшли на околицю міста, до одноповерхового будинку. Його шість вікон були наглухо закриті віконницями, це робило будинок схожим на довгий, старий сарай. Мокрий сніг густо обліпив стіни і дах, наче хотів сховати цей будинок.

Пашка постукав у ворота, кажучи:

— Тут — особливий заклад. Сидориха дає дівчатам квартиру, годує і бере за це п'ятдесят карбованців з кожної. Дівчат чотири тільки... Ну, звичайно, вино тримає Сидориха, пиво, цукерки... Але дівчат не обмежує нічим: хочеш — гуляй, хочеш — дома сиди, — тільки півсотні в місяць дай їй... Дівчата дорогі, — їм ці гроші легко дістати... Тут одна є — Олімпіада, — менше як за четвертну не ходить...

— А твоя — почім? — спитав Ілля, струшуючи сніг з одежі.

— Н-не знаю, теж дорого...— помовчавши, тихим голосом відповів Грачов.

За дверима щось зашаруділо, золота нитка світла затремтіла у повітрі:

— Хто там?

— Це я, Васо Сидорівно... Грачов...

— А! — двері відчинилися; маленька, худорлява бабуся, з величезним носом на в'ялому обличчі, освітлюючи Павла вогнем свічки, ласкаво сказала: — Здрастуй... А Вірунька вже давно непокоїться, чекає тебе. Це хто з тобою?

— Товариш...

— Хто прийшов? — спитали звідкись з темного довгого коридору гучним голосом.

— Це до Віри, Липочко... — сказала бабуся.

— Вірко, твій! — гукнув той самий гучний голос, дзвінко пролунавши в коридорі.

Тоді в глибині коридору швидко розчинилися двері, і в широкій плямі світла з'явилася маленька постать дівчини, одягнутої в усе біле, осипаної густими пасмами золотистого волосся.

— До-овго ти! — низьким грудним звуком вередливо протягнула вона. Потім стала навшпиньки, поклала руки свої на плечі Павла і з-за нього глянула на Іллю карими очима.

— Це — товариш... Лунев Ілля...

— Здрастуйте!

Дівчина простягла Іллі руку, і широкий рукав її білої кофточки піднявся майже до плеча. Ілля потис гарячу ручку шанобливо, обережно, дивлячись на подругу Павла з тією радістю, з якою в густому лісі, серед бурелому і болотяних купин, зустрічаєш струнку берізку. І, коли вона відсторонилась, щоб пропустити його у двері, він теж відступив убік і поважливо сказав:

— Ви — перша!

— Яки-ий кавалер! — засміялася вона. І сміх у неї був хороший — веселий, ясний. Павло теж сміявся, говорячи:

— Приголомшила ти, Вірко, хлопця... дивись, наче ведмідь перед медом, стоїть він перед тобою...

— Та хіба? — весело спитала дівчина Іллю.

— Правда! — з усмішкою погодився той. — Землю ви з-під ніг у мене вибили красою вашою...

— Ану, закохайся! Заріжу!.. — погрозив Павло, ра-

дісно всміхаючись. Йому було приємно бачити, яке враження справила краса його милої на Іллю. Він гордо поблискував очима. І вона теж з наївною безсоромністю хвастала собою, усвідомлюючи свою жіночу силу. На ній була надягнута тільки широка кофта поверх сорочки і спідниця, біла, мов сніг. Незастібнута кофточка розкривалась, оголюючи міцне, як молода ріпа, тіло. Малинові губи маленького рота тремтіли від самовдоволеної усмішки; дівчина любила собою, як дитина іграшкою, яка їй ще не набридла. Ілля, не одриваючи погляду, дивився, як зграбно вона ходить по кімнаті, задерши носик, ласкаво поглядаючи на Павла, весело розмовляючи, і йому стало сумно від думки, що в нього нема такої подруги.

Серед маленької, чисто прибраної кімнати стояв стіл, вкритий білою скатертю; на столі бурхливо кипів самовар, все навколо було свіже і молоде. Чашки, пляшка вина, тарілки з ковбасою і хлібом — все подобалося Іллі, збуджуючи у нього заздрість до Павла. А Павло сидів радісний і говорив доладною мовою:

— Як побачу тебе — мов на сонечку гріюсь... І про все забуваю, і на щастя надіюсь... Добре жити, таку красуню любити, добре, коли бачиш тебе.

— Пашко, славно як... — з захопленням вигукнула Віра.

— Гарячі! Тільки що спік... Ей, Ілля! годі тобі!.. Свою заведи...

— Та — хорошу! — дивним, якимсь новим голосом сказала дівчина, глянувши в вічі Іллі.

— Кращої од вас — бог не дасть! — зітхнувши і усміхаючись, сказав Ілля.

— Ну, — не кажіть, чого не знаєте... — тихенько мовила Віра.

— Він знає... — мовив Пашка, насупився і продовжував, звертаючись до Іллі. — Розумієш — усе добре, радісно... і раптом згадаєш оце... так і різоне по серцю!..

— А ти не згадуй, — сказала Віра, нахиливши голову над столом. Ілля глянув на неї і побачив, що вуха в неї червоні.

— Ти думай так, — тихо, але твердо продовжувала дівчина. — Хоч день, та мій!.. Мені теж не легко... Я — як у пісні співається — мое горе — сама зіп'ю, мою радість — з тобою розділю...

Павло, слухаючи її мову, хмурився... Ілля відчув бажання сказати щось хороше, підбадьорююче цим людям і, подумавши, сказав:

— Що ж робити, коли вузла не розв'яжеш? А я... так вам обом скажу: була б у мене грошей тисяча,— я б вам! Натє! Прийміть, зробіть ласку, заради вашої любові... Бо — я відчуваю — діло ваше з душею, діло чисте, а на все інше — наплювать!

В ньому щось спалахнуло і гарячою хвилею охопило його. Він навіть встав із стільця, бачачи, як дівчина, підвівши голову, дивиться на нього вдячними очима, а Павло всміхається йому і чекає ще чогось від нього.

— Я вперше в житті бачу, як люди люблять одне одного... І тебе, Павле, сьогодні оцінив по душі,— як слід!.. Сиджу тут... і прямо кажу — заздрю... А щодо... всього іншого... я от що скажу: не люблю я чувашів і мордву, противні вони мені! Очі у них — в гною. Але я в одній ріці з ними купаюсь, ту ж саму воду п'ю, що й вони. Невже через них відмовитися мені від ріки? Я вірю — бог її очищає...

— Вірно, Ілля! Молодчина! — гаряче гукнув Павло.

— А ви пийте із струмка,— тихо прозвучав голос Віри.

— Ні, вже краще ви мені чайку налейте! — сказав Ілля.

— Який ви хороший! — вигукнула дівчина.

— Широ вдячний! — серйозно відповів Ілля.

На Павла ця маленька сцена вплинула як вино. Його жваве обличчя розрум'янилося, очі натхненно заблищали, він схопився з стільця і заметушився по кімнаті.

— Ех, чорти б мене з'їли! Хороше жити на світі, коли люди — як діти! Добре я догодив душі своїй, що привів тебе сюди, Ілля... Вип'ємо, брат!

— Розігрався! — сказала дівчина, з ласкавою усмішкою глянувши на нього, і звернулася до Іллі: — От він завжди такий — то спалахне, то стане сіренький, нудний і злий...

У двері постукали, хтось запитав:

— Віро,— можна?

— Йди, йди! Ось, Ілля Якович,— це Липа, подруга моя.

Ілля підвівся з стільця, обернувся до дверей: перед ним стояла висока, струнка жінка і дивилася в обличчя

Йому спокійними голубими очима. Запах духів струмував від її плаття, щоки в неї були свіжі, рум'яні, а на голові здіймалася, збільшуючи її ріст, зачіска з темного волосся, схожа на корону.

— А я сиджу сама,— скучно мені... Чую, в тебе сміються,— і пішла сюди... Нічого? Ось кавалер один, без дами... Я його розважатиму,— хочете?

Вона плавним рухом посунула стілець до Іллі, сіла на нього і спитала:

— Вам скучно з ними, скажіть? Вони тут голубляться, а вам заздро,— егеж?

— З ними не скучно,— ніяковіючи від її близькості, сказав Ілля.

— Шкода! — спокійно кинула жінка, одвернувшись від Іллі і заговорила, звертаючись до Віри:— Знаєш,— була я вчора на всеношній у дівочому монастирі і таку там черничку бачила — ах! Чудова дівчинка... Стояла і все дивилася на неї, і думала: «Чому вона в монастир пішла?» Жаль було мені її...

— А я б не пожаліла,— сказала Віра.

— Ну, як же! Повірю я тобі...

Ілля вдихав солодкий запах духів, що розливався в повітрі навколо цієї жінки, дивився на неї збоку і прислухався до її голосу. Розмовляла вона напрочуд спокійно і рівно, в її голосі було щось присипляюче, і здавалося, що слова її теж мають запах приємний і густий...

— А знаєш, Віро, я все думаю — йти мені до Полуектова чи ні?

— Я не знаю...

— Можливо, я піду... Він старий,— багатий. Але — пожадливий... Я прошу, щоб він поклав у банк п'ять тисяч і платив мені півтораєста в місяць, а він дає мені три і сто...

— Липочко! Не говори про це,— попросила її Віра.

— Добре,— не буду! — спокійно погодилась Липа і знову обернулася до Іллі.— Ну, молодий чоловіче, давайте розмовляти... Ви мені подобаєтесь... у вас красиве обличчя і серйозні очі... Що ви на це скажете?

— Нічого не можу,— ніяково усміхаючись, відповів Ілля, відчуваючи, що ця жінка огортає його, як хмарина.

— Нічого? Та ви нудний... Ви хто?

— Рознощик...

— Та-ак? А я думала, ви служите в банку... або прикажчиком у хорошому магазині. Ви дуже пристойний...

— Я чистоту люблю,— сказав Ілля. Йому стало нестерпно душно і від духів у нього паморочилась голова.

— Любите чистоту? Це добре... А ви — догадливий?

— Як це?

— Ви вже догадалися, що заважаєте вашому товаришеві, чи ні ще? — плавно спитала його голубоока жінка.

— Я зараз піду!..— засоромившись, сказав Ілля.

— Віро, можна мені забрати його?

— Бери, якщо піде! — сказала Віра і засміялася.

— Куди? — спитав Ілля, хвилюючись.

— А ти йди, дурненький! — крикнув Павло.

Ілля, очманілий, стояв і розгублено усміхався, але жінка взяла його за руку і повела за собою, спокійно кажучи:

— Ви — дикий, а я примхлива і уперта. Якщо я захочу погасити сонце, то вилізу на дах і буду дути на нього до останнього подиху... бачите, яка я?

Ілля йшов поруч з нею, не розумів, майже не чув її слів і відчував тільки, що вона тепла, м'яка, запашна...

Ці стосунки, несподівані, примхливі, захопили Іллю цілком, викликали в нього самозадоволене почуття і ніби залікували подряпини, завдані життям серцю його. Думка, що жінка, красива, чисто одягнена, вільно, за своїм бажанням, дає йому свої дорогі поцілунки і нічого не просить замість них, ще більше підносила його в своїх очах. Він наче поплив широкою рікою, в спокійній хвилі, що пестила його тіло.

— Мій каприз! — сказала йому Олімпіада, граючи його кучерявим волоссям і проводячи пальцем по темному пухові на його губі.— Ти мені подобаєшся все більше... У тебе надійне, тверде серце і я бачу, що якщо ти чого захочеш,— доб'єшся. Я — сама така... Була б я молодша — вийшла б я за тебе заміж... Тоді удвох з тобою ми розіграли б життя, як по нотах...

Ілля ставився до неї з повагою... Вона здавалася йому розумною і такою, яка, незважаючи на ганебне життя, поважає себе. Тіло в неї було таке ж гнучке і міцне, як і її грудний голос, і струнке, як характер її. Йому подобалася в ній ощадливість, любов до чистоти, вміння го-

ворити про все і триматися з усіма незалежно, навіть гордо. Але іноді він, приходячи до неї, заставав її в ліжку з блідим, пом'ятим обличчям, з розтріпаним волоссям, — тоді в грудях його народжувалося почуття огиди до цієї жінки. Він дивився в її каламутні, ніби полинялі очі, суворо, мовчки, не знаходячи в собі навіть бажання сказати їй «здраслуй!»

Вона, мабуть, розуміла його почуття і, загортаючись в ковдру, говорила йому:

— Иди звідси! Иди до Віри... Скажи старій, щоб принесла води із снігом...

Він ішов у чистеньку кімнату подруги Павла, а Віра, бачачи його насуплене обличчя, винувато усміхалась. Якось вона спитала:

— Що, гірка наша сестра?

— Ех, Вірочко! — відповів він. — На вас і гріх — як сніг... Усміхнетесь ви — він розтане...

— Відденькі ви з Павлом, — пожаліла його дівчина.

Віру він любив, жалів її, щиро турбувався, коли вона сварилася з Павлом, мирив їх. Йому подобалося сидіти в неї, дивитися, як вона чесала своє золотисте волосся або шила щось, тихенько наспівуючи. В такі хвилини вона подобалась йому ще більше, він гостріше відчував нещастя дівчини і, як міг, розважав її. А вона говорила:

— Не можна так жити, не можна, Ілля Якович. Ну, я все одно... так паскудницею і буду... а Павло ж за що біля мене?

Їх розмови порушувала Олімпіада, з'являючись перед ними тихо, як холодний промінь місяця, одягнута в широкий голубий капот.

— Ходім чай пити, каприз!.. Потім і ти приходь, Вірочко.

Рожева від холодної води, чиста, міцна і спокійна, вона владно вела за собою Іллю, а він ішов за нею і думав: чи її це, годину тому, він бачив пом'яту, захватану брудними руками?

За чаєм вона говорила:

— Шкода, що ти мало вчився... Торгівлю треба кинути, треба спробувати щось інше. Підожди, я знайду тобі містечко... треба влаштувати тебе... От, коли я поступлю до Полуектова, я зможу зробити це...

— Що — дає п'ять тисяч? — спитав Ілля.

— Дасть! — впевнено відповіла жінка.

— Ну, якщо я його коли зустріну в тебе, одірву голову!..— з ненавистю говорив Ілля.

— Підожди, коли він дасть мені гроші,— сміялася жінка.

Купець дав їй все, чого вона бажала. Незабаром Ілля сидів у новій квартирі Олімпіади, розглядав товсті килими на підлозі, меблі, оббиті темним плюшем, і слухав спокійну мову своєї коханки. Він не помічав у ній особливого задоволення від перемены обстановки. Вона була так само спокійна і рівна, як завжди.

— Мені двадцять сім років, до тридцяти в мене буде тисяч десять. Тоді я дам старому по шапці і — буду вільна... Вчись у мене жити, мій серйозний каприз...

Ілля вчився у неї цієї неухильної твердості в досягненні мети своєї. Але іноді, згадавши, що вона дає ласки свої іншому, він відчував важку образу, яка зневажала його. І тоді перед ним з особливою яскравістю спалахувала мрія про крамничку, про чисту кімнату, в якій він приймав би цю жінку. Він не був певний, що любить її, але вона була необхідна йому. Так минуло місяців три.

Якось, прийшовши додому після торгівлі, Ілля зайшов у підвал до шевця і з здивуванням побачив, що за столом, перед пляшкою горілки, сидить Перфишка, щасливо усміхаючись, а напроти нього — Яків. Навалившись на стіл грудьми, Яків хитав головою і нетвердо говорив:

— Якщо бог все бачить — він бачить і мене... Батько мене не любить, він — шахрай! Правда?

— Правда, Яшо! Погано, а — правда! — сказав швець.

— Як жити? — струшуючи розпатланим волоссям питав Яків, важко повертаючи язиком.

Ілля стояв у дверях, серце його неприємно стислось. Він бачив, як безсило хитається на тонкій шії велика голова Якова, бачив жовте, сухе обличчя Перфишки, освітлене блаженною усмішкою, і йому не вірилося, що він справді Якова бачить, смиренного і тихого Якова. Він підійшов до нього.

— Це що ж ти робиш?

Яків затремтів, глянув в обличчя його зляканими очима і, криво усміхаючись, вигукнув:

— Я думав — батько...

— Що ти робиш, га? — перепитав Ілля.

— Ти, Ілля Якович, покинь його,— заговорив Перфишка, вставши з стільця і похитуючись на ногах.— Він має право... Ще — слава тобі господи, що п'є...

— Ілля! — істерично голосно вигукнув Яків.— Батько мене... побив!

— Цілком вірно,— я цьому ділу свідок! — заявив Перфишка, вдаривши себе в пруди.— Я все бачив,— хоч під присягою скажу!

Обличчя у Якова справді розпухло і верхня губа здулася. Він стояв перед товаришем і жалюгідно усміхався, говорячи йому:

— Хіба можна мене бити?

Ілля відчував, що не може ні втішати товариша, ні осуджувати його.

— За що він тебе?

Яків поворушив губами, бажаючи щось сказати, але, схопивши голову руками, завив, хитаючись всім тілом. Перфишка, наливаючи собі горілки, сказав:

— Хай поплаче,— добре, коли людина плакати уміє. Машутка теж... Заливається на всю силу... Кричить — очі видряпаю. Я її до Матіци відправив...

— Що в нього з батьком?..— спитав Ілля.

— Вийшло дуже дико... Дядько твій почав музику... Раптом: «Відпусти, каже, мене у Київ, до угодників!..» Петруха дуже задоволений,— треба казати всю правду — радий він, що Терентій іде... Не в усякому ділі товариш приємний! Мовляв,— іди, та й за мене словечко угодникам замов... А Яків — «одпусти й мене...»

Перфишка витріщив очі, люто скривив пику і грудним голосом протяг:

— «Що-о?..»— «І мене—до угодників!..»— «Як так?»— «Хочу, каже, помолитися за тебе...» Петруха як гаркне: «Я тобі помолюся!» А Яків своє: «Пусти!» Я-ак Петруха лусне його в пику! Та ще, та...

— Я не можу з ним жити! — закричав Яків.— Повішуть! За що він мене побив? Я від серця сказав...

Іллі стало важко від його криків. Він пішов з підвалу, безсило знизавши плечима. Звістка про те, що дядько йде на богомілья, була йому приємна: йде дядько, й він піде з цього будинку, найме собі маленьку кімнатку — і живе сам.

Коли він увійшов до себе, слідом за ним прийшов Те-

рентій. Обличчя його було радісне, очі пōжвавішали; він, похитуючи горбом, підійшов до Іллі і сказав:

— Ну — іду я! Господи! Наче з в'язниці на світ божий лізу...

— А ти знаєш — Яків п'яний напився... — сухо промовив Ілля.

— А-а-а! Недобре-е!

— Адже батько його при тобі ударив?

— При мені... А що?

— Що ж ти не можеш зрозуміти, що він через це й напився? — суворо спитав Ілля.

— Хіба через це? Скажи, мабуть, га?

Ілля ясно бачив, що дядька нітрохи не хвилює доля Якова, і це збільшувало його неприязнь до горбаня. Він ніколи не бачив Терентія таким радісним, і ця радість, що з'явилася перед ним у ту ж мить слідом за сльозами Якова, збуджувала в ньому каламутне почуття. Він сів під вікном, сказавши дядькові:

— Іди в трактир...

— Там — хазяїн... Мені поговорити з тобою треба.

— Про що?

Горбань підійшов до нього і таємниче заговорив:

— Я скоро зберуся... Ти залишишся тут один і... отже... значить...

— Та говори одразу, — сказав Ілля.

— Одразу? — часто кліпаючи очима, вигукнув Терентій впівголоса. — Тут теж нелегко... зібрав я грошей... трохи...

Ілля глянув на нього і недобре засміявся.

— Ти що? — затремтівши, спитав його дядько.

— Ну, зібрав ти грошей...

Він особливо чітко вимовив слово «зібрав».

— Ага, так от... — не дивлячись на нього, заговорив Терентій. — Ну, значить... дві сотні вирішив я у монастир дати, сто — тобі...

— Сто? — швидко спитав Ілля. І тут він відчув, що вже давно в глибині його душі жила надія одержати з дядька не сто карбованців, а набагато більше. Йому стало прикро і на себе за свою надію — недобру надію, він знав це, — і на дядька за те, що він так мало дає йому. Він встав з стільця, виструнчився і твердо, із злістю сказав дядькові...

— Не візьму я твоїх крадених грошей...

Горбань позадкував від нього, сів на ліжко,— жалюгідний, блідий. Зіщулившись і відкривши рот, він дивився на Іллю з тупим страхом в очах.

— Чого дивишся? Не треба мені...

— Господи Ісусе! — хрипло вимовив Терентій.— Іллюшо,— ти мені наче сином був... Адже я... для тебе... для твоєї долі на гріх пустився... Ти візьми гроші!.. А то не простить мені господь...

— Та-ак! — насмішкувато вигукнув Ілля.— З рахунками в руках до бога йдеш?.. І — просив я тебе дідусеві гроші красти? Яку людину ви пограбували!..

— Іллюшо! І народжувати тебе не просив ти...— смішно простягнувши руку до Іллі, сказав йому дядько.— Ні, ти гроші візьми, Христа ради! Заради душі моєї спасіння... Господь гріха мені не розв'яже, коли не візьмеш...

Він благав, а губи в нього тремтіли, а в очах світився переляк. Ілля дивився на нього і не міг зрозуміти — шкода йому дядька чи ні?

— Гарзд! Я візьму...— сказав він нарешті і в ту ж мить вийшов геть з кімнати. Рішення взяти в дядька гроші було неприємне йому; воно принижувало його в своїх очах. Навіщо йому сто карбованців? Що можна зробити з ними? І він подумав, що коли б дядько запропонував йому тисячу карбованців,— він одразу перебудував би своє неспокійне, темне життя на життя чисте, яке текло б далеко від людей, у спокійній самотності... А що, коли спитати в дядька, скільки перепало на його долю грошей старого ганчірника? Але ця думка видалася йому противною...

З того дня, як Ілля познайомився з Олімпіадою, йому здалося, що будинок Філімонова став ще брудніший і тісніший. Ця тіснота і бруд викликали в нього почуття фізичної огиди, наче до тіла його торкалися холодні слизькі руки. Сьогодні це почуття особливо пригнічувало його, він не міг знайти собі місця в будинку, пішов до Матіци і побачив, що жінка сидить біля своєї широкої постелі на стільці. Вона глянула на нього і, погрожуючи пальцем, голосно прошепотіла, наче вітер подує:

— Тихо! Спить!..

На постелі, згорнувшись клубочком, спала Маша.

— Як вам це подобається? — шепотіла Матіца, люто витріщивши свої великі очі.— Бити дітей почали, іроди! Щоб земля провалилася під ними...

Ілля слухав її шепіт, стоячи біля печі, і, розглядаючи загорнуту в щось сіре фігуру Маші, думав:

«А що буде з цією дівчинкою?..»

— Знаєш ти, що він Марильку тягав за косу, цей чортів злодій, кабацька душа? Побив сина і її і погрожує вигнати їх з двору, га? Знаєш ти? Куди вона піде, ну?

— Я, можливо, дістану їй місце...— замислено сказав Ілля, згадавши, що Олімпіада шукає покоївку.

— Ти! — докірливо шептала Матіца.— Ти ходиш тут, як важний пан... Ростеш собі, як молодий дубок... ні тіні від тебе, ні жолудя...

— Постривай, не шипи! — сказав Ілля, знайшовши хороший привід піти зараз до Олімпіади.— Скільки років Машутці? — спитав він.

— П'ятнадцять... а скільки ж? А що з того, що п'ятнадцять? Та їй і дванадцять багато... Вона щупла, тоненька... вона ще зовсім дитина! Нікуди, нікуди не годиться дитина ця! І навіщо їй жити? Спала б от, не прокидалася до Христа...

Через годину він стояв біля дверей квартири Олімпіади, чекаючи, коли йому відчинять. Не відчиняли довго. Потім за дверима почувся тонкий, кислий голос:

— Хто там?

— Я, відповів Лунев, дивуючись хто це питає його.

Служниця Олімпіади — ряба, вайлувата баба — говорила голосом грубим і різким і відчиняла двері не питаючи.

— Кого треба? — повторили за дверима.

— Олімпіада Данилівна дома?

Двері раптом відчинилися, в обличчя Іллі вдарило світло, — юнак відступив на крок, шурячи очі і не вірячи їм.

Перед ним стояв з лампою в руці маленький дідусь, одягнутий у важкий, широкий, малинового кольору халат. Череп у нього був майже голий, на підборідді тривожно тремтіла коротенька, ріденька, сіра борідка. Він дивився в обличчя Іллі, його гострі, світлі очі ехидно виблискували, верхня губа, з твердим волоссям на ній, ворушилась. І лампа тремтіла в сухій, темній руці його.

— Хто такий? Ну, заходь... ну? — говорив він.— Хто такий?

Ілля зрозумів, хто стоїть перед ним. Він відчув, що обличчя його налилося кров'ю і в грудях закипіло. Так от хто ділить з ним пестоші цієї чистої, міцної жінки.

— Я — р̄ознощй̄к...— глух̄о сказав він, переступі́вши через поріг.

Старий моргнув йому лівим оком і усміхнувся. Повіки в нього були червоні, без вій, а в роті стирчали жовті, гострі кісточки.

— Рознощик-молодчик? Який рознощик, га? Який? — хитро посміхаючись, питав старик, наближаючи лампу до його обличчя.

— Дрібний рознощик... Торгую духами... стрічками... всяким дріб'язком...— говорив Ілля, похиливши голову і відчуваючи, що вона паморочиться і червоні плями плавають перед його очима.

— Так, так, так... Стрічки-обручки?.. Так, так, так... Стрічки, душки... милі дружки? Що ж тобі треба, рознощику, га?

— Мені Олімпіаду Данилівну...

— А-а-а? А навіщо тобі вона, га?

— Мені... гроші одержати за товар...—з зусиллям промовив Ілля.

Він відчував незрозумілий страх перед цим поганим стариком і ненавидів його. В тихому, тонкому голосі старика, як і в його ехидних очах, було щось таке, що пронизувало серце Іллі, образливе, принизливе.

— Грошки? Боржок? До-обре-е...

Старик раптом одвів лампу в бік від обличчя Іллі, став навшпиньки, наблизив до Іллі своє дрябле, жовте обличчя і тихо, з отруйною усмішкою спитав його:

— А записочка ле? Давай записочку?

— Яку? — з острахом відступаючи, спитав Ілля.

— А від твого пана? Записочку до Олімпіади Данилівни? Ну? Давай! Я однесу їй... Ну,— швидше! — Старик ліз на Іллю. У хлопця пересохло в роті від страху.

— У мене нема ніякої записочки! — голосно і з відчаєм сказав він, почувавши, що ось, зараз, станеться щось неймовірне.

Але в цю хвилину з'явилася висока, струнка постать Олімпіади. Вона спокійно, не кліпнувши, глянула на Іллю через голову старика і рівним голосом спитала:

— Що у вас тут, Василю Гавриловичу?

— Рознощик,— ось! Боржок має за вами. Ви стрічки в нього брали? А грошків не платили, га? От він і прийшов... і з'явився...

Старик крутився перед жінкою, обмацуючи очима то її

обличчя, то обличчя Іллі. Вона відсторонила його від себе владним рухом правої руки, сунула цю руку в кишеню свого капота і сказала Іллі суворим голосом:

— Що ти не міг прийти іншим разом?

— Авжеж! — верескливо крикнув старик.— Дурень такий, га? Ходиш, коли не треба, га? Осел!

Ілля стояв, мов скам'янілий.

— Не кричіть, Василю Гавриловичу! Негарно,— сказала Олімпіада і звернулася до Іллі: — Скільки тобі належить, три карбованці сорок? Одержуй...

— І — йди геть! — знову крикнув старик.— Дозвольте, я замкну... Я сам, сам!

Він загорнувся в свій халат і, відчинивши двері, крикнув Іллі:

— Іди!..

Ілля стояв на морозі біля замкнених дверей і тупо дивився на них, не розуміючи, чи поганий сон йому сниться, чи все це наяву? Він тримав в одній руці шапку, а в другій міцно стиснув гроші Олімпіади. Він стояв так доти, поки не почув, що мороз стискає йому череп льодовим обручем і ноги його ломить від холоду. Тоді, надівши шапку, він поклав гроші в кишеню, засунув руки в рукава пальта, зіщулився, нахилив голову, і повільно пішов вздовж вулиці, несучи в грудях зледеніле серце, відчуваючи, що в голові його котяться якісь важкі кульки і стукають у скроні йому... Перед ним пливла темна фігура старика з жовтим черепом, освітлена холодним вогнем...

Обличчя старика всміхалося переможно, ехидно, лукаво...

Другого дня Ілля повільно й мовчки ходив по головній вулиці міста. Йому все уявлявся ехидний погляд старика, спокійні голубі очі Олімпіади і рух її руки, коли вона подала йому гроші. В морозяному повітрі літали гострі сніжинки, поколюючи обличчя Іллі...

Він тільки що пройшов повз маленьку крамничку, зашироко сховану в западині між каплицею і величезним будинком купця Лукіна. Над входом у крамничку висіла проржавіла вивіска:

«Розмін прошей В. Г. Полуектова. Купівля битого срібла, золота, ризи образів, дорогоцінні речі і старовинну монету».

Іллі здалося, що коли він глянув на двері крамниці,— за шибкою стояв старик і, глузливо усміхаючись, кивав йому лисою голівкою. Лунев відчував непереможне бажання увійти в магазин, подивитися на старика зблизька. Привід у нього зразу ж знайшовся. Як усі дрібні торговці, він збирав старі монети, що потрапляли йому в руки, а назбиравши, продавав їх міняйлам по карбованцю двадцять копійок за карбованець. В гаманці в нього тепер лежало кілька таких монет.

Він повернувся назад, сміливо відчинив двері крамниці, проліз у неї з своїм ящиком і, скинувши шапку, привітався:

— Доброго здоров'я...

Старик, сидючи за вузьким прилавком, знімав з ікони ризу, виколупуючи гвіздки маленькою стамескою. Мигцем глянувши на прибулого хлопця, він в ту ж мить нахилив голову до роботи, сухо сказавши:

— Чого треба?

— Впізнали мене? — навіщось спитав Ілля.

Старик знову глянув на нього.

— Може, й упізнав,— чого треба?

— Монету купите?

— Покажи...

Ілля поліз у кишеню за гаманцем. Але рука його не знаходила кишні і тремтіла так само, як тремтіло серце від ненависті до старика і страху перед ним. Шукаючи під полою пальта, він невпинно дивився на маленьку лису голову, і по спині в нього пробігав холод.

— Ну, скоро ти? — спитав старик сердитим голосом.

— Зараз!...— тихо відповів Ілля.

Нарешті, йому вдалося витягти гаманець; він підійшов до самого прилавку і висипав на нього монети. Старик окинув їх поглядом.

— І це все?

І, хапаючи срібло тонкими, жовтими пальцями, він почав розглядати гроші, говорячи собі під ніс:

— Катерининський... Анни... Катерининський... Павла... теж... хрестовик... тридцять другого... пес його знає який! На — цей не візьму, стертий весь...

— Та видно по розміру, що четвертак,— суворо сказав Ілля.

Старик відкинув монету і, швидким рухом руки висунувши ящик конторки, почав порпатися в ньому.

Ілля розмахнувся рукою, і міцний кулак його вдарив по скроні старика. Міняйло відлетів до стіни, стукнувся об неї головою, але в ту ж мить кинувся грудьми на конторку і, схопившись за неї руками, тягнув свою тонку шию до Іллі. Лунев бачив, як на маленькому, темному обличчі блищали очі, ворушилися губи, чув голосний, хрипливий шепіт:

— Голубчику... голубчику мій...

— А,— сволото! — сказав Ілля і з огидою стиснув шию старика. Стиснув і почав трясти її, а старик уперся руками в груди йому і хрипів. Очі його стали червоні, великі, з них лилися сльози, язик висунувся з темного рота і ворухився, наче дражнив убивцю. Тепла слина капала на руки Іллі і в горлі старика щось хрипіло і свистіло. Холодні крочкуваті пальці торкалися шиї Лунева,— він, зціпивши зуби, відхилив свою голову назад і все сильніше торсав легке тіло старика, тримаючи його навису. І коли б Іллю в цей час били ззаду, він все одно не випустив би з рук горло старика, що хрустіло під пальцями. З ненавистю і жахом він дивився, як каламутні очі Полуектова стають дедалі більшими, все сильніше давив йому горло і, в міру того, як тіло старика ставало все важчим, тягар на серці Іллі наче танув. Нарешті, він відштовхнув від себе міняйла і той м'яко звалився за прилавок.

Лунев оглянувся: в крамниці було тихо і порожньо, а за дверима на вулиці падав густий сніг. На підлозі, біля ніг Іллі, лежали два шматки мила, гаманець і клубок тасьми. Він зрозумів, що ці речі впали з його ящика, підняв їх і поклав на місце. Потім, перегнувшись через прилавок, глянув на старика: той зіщулювався у вузькій щілині між прилавком і стіною, голова його звислася на груди, було видно тільки жовту потилицю. Тут Лунев побачив відкритий ящик конторки — блиснули золоті і срібні монети, кинулися в очі пачки папірців... Він похапцем схопив одну пачку, другу, ще, сунув їх за пазуху...

На вулицю він вийшов, не поспішаючи, кроків за три від крамниці зупинився, дбайливо прикрив свій крам клеїонкою і знову пішов у густій масі снігу, що падав з невидимої висоти. І навколо нього, і в ньому безшумно колівалася холодна, каламутна мла. Ілля з напруженням вдивлявся в неї; раптом він відчув тупий біль в очах, доторкнувся до них пальцями правої руки і з жахом зупи-

нився, наче ноги його раптом примерзли до землі. Йому здалося, що очі його вилупились, вилізли на лоб, як у старика Полуектова, і що вони залишаться назавжди так, болісно витрішеними, ніколи вже не закриються і кожна людина може побачити в них злочин. Вони ніби померли. Мацаючи пальцями зіниці, він відчував у них біль, але не міг опустити повіки, і дихання в його грудях спирало від страху. Нарешті йому пощастило закрити очі, він з радістю втішався темрявою, що раптом охопила його і так, нічого не бачачи, непорушно стояв на місці, глибоко вдихаючи повітря... Хтось штовхнув його. Він швидко оглянувся,— повз нього пройшов високий чоловік у кожущу. Ілля дивився вслід йому, поки той не зник серед густого рою білих сніжинок. Тоді, поправивши шапку рукаю, Лунев пішов тротуаром, відчуваючи біль в очах і тягар в голові. Плечі його тремтіли, пальці рук мимоволі стискалися, а в серці зароджувалось щось вперте, сміливе і витискувало страх.

Дійшовши до перехрестя, він побачив сіру постать поліцейського і несвідомо, тихо, дуже тихо, ішов прямо на нього. Ішов він і серце його завмирало...

— А сніг який! — сказав він, підійшовши близько до поліцейського і прямо дивлячись на нього.

— Так, повалив! Тепер, слава тобі господи, потепліє! — з задоволенням відповів поліцейський. Обличчя в нього було велике, червоне, бородате.

— А котра тепер година? — спитав Ілля.

— Подивимось! — поліцейський струсив сніг з рукава і сунув руку за пазуху. Луневу було страшно і любо стояти проти цієї людини. Він раптом розсміявся сухим, наче вимушеним сміхом.

— Ти чого регочеш? — спитав поліцейський, відколюючи нігтем кришку годинника.

— Як тебе засипало снігом! — вигукнув Ілля.

— Засипле, така сила! Половина другої тепер... без п'яти хвилин половина. Засипле, брат!.. Ти от тепер в трактир підеш, в тепло, а я тут до шести годин стовбичити повинен... Глянь, скільки тобі насипало на ящик...

Поліцейський зітхнув і клацнув кришкою годинника.

— Так, я піду в трактир, — сказав Ілля і, криво всміхнувшись, додав: — Ось, у цей самий...

— Та не дражни...

У трактирі Ілля сів під вікном. З цього вікна, він знав,

було видно каплицю, рядом з якою стояла крамниця Полуктова. Але тепер все за вікном ховала біла каламуть, він пильно дивився, як сніжинки тихо пролітають повз вікно і лягають на землю, вкриваючи пишною ватою сліди людей. Серце його билось поквапливо, сильно, але легко. Він сидів і, нічого не думаючи, чекав, що буде далі.

Коли половий приніс йому чай, він не витримав і спитав:

— Що на вулиці... нічого?

— Тепліше стало... набагато тепліше! — поквапливо відповів половий і побіг, а Ілля, наливши склянку чаю, не пив, не рухався, чуйно чекаючи. Йому стало душно — він почав розстібати комір пальта і, торкнувшись руками підборіддя, здригнувся — здалося, що це не його руки, а чийсь чужі, холодні. Піднявши їх до обличчя, він пильно оглянув пальці — руки були чисті, але Лунев подумав, що все ж треба вимити їх милом...

— Полуктова вбили! — раптом гукнув хтось.

Ілля схопився з стільця, наче цим криком покликали його. Але в трактирі всі заметушилися і пішли до дверей, на ходу надіваючи шапки. Він кинув на піднос гривеник, надів на плече ремінь свого ящика і пішов так само швидко, як і всі вони.

Біля крамниці міняйли зібрався великий натовп, в ньому сновигали поліцейські, стурбовано покрикуючи, тут же був і той бородатий, з яким розмовляв Ілля. Він стояв біля дверей, не пускаючи людей у крамницю, дивився на всіх зляканими очима і гладив рукою свою ліву щоку, тепер ще більш червону, ніж права. Ілля став на виду у нього і прислухався до гамору в натовпі. Поруч з ним стояв високий, чорнобородий купець з суворим обличчям і, нахмуривши брови, слухав розповідь сивенького дідуся в лисячій шубі.

— Хлопчик, значить, думав, що він знепритомнів, і біжить до Петра Степановича — пожалуйте, мовляв, до нас, хазяїн захворів. Ну, той зараз — марш сюди, аж дивляться — він мертвий! Ти подумай, — сміливість яка? Серед білого дня, на такій людній вулиці, — і на тобі!

Чорнобородий купець голосно кашлянув і густим, суворим голосом сказав:

— Тут — перст божий! Значить, не схотів господь прийняти від нього покаєння.

Лунев посунувся уперед, бажаючи ще раз глянути в обличчя купця, і зачепив його ящиком.

— Ти! — гукнув купець, відштовхуючи його рухом лікті і суворо глянувши в обличчя Іллі. — Куди лізеш?

І знову звернувся до свого співрозмовника:

— Сказано, — і волосина з голови людини не впаде без волі божої...

— Що й казати! — кивнувши головою, погодився дідусь, а потім півголосом додав, підморгуючи: — Відомо — бог шельму мігить... Господи, прости! Гріх говорити, але і мовчати важко... так!

Лунев усміхнувся. Він, слухаючи цю розмову, відчував у грудях прилив якоїсь сили і жахливої, приемної хоробрості. І коли б хтось спитав його в цю хвилину: «Ти задушив?» — йому здавалось, що він безбоязно відповів би: «Я...»

З тим самим почуттям у грудях він протиснувся крізь натовп і став поряд з поліцейським. Той сердито штовхнув його в плече, гукнувши:

— Куди? Яке тут твоє діло, га? Геть!

Ілля похитнувся і навалився на когось. Його ще штовхнули.

— Дай йому в шию! П'яний, чи що?

Тоді Лунев вибрався з натовпу і сів на приступках каплиці, в душі посміюючись над людьми. Крізь шарудіння снігу під ногами і дикий гамір до нього долітали окремі вигуки:

— І треба ж було йому, розбійникові, на моєму чергуванні напакостити...

— По дисканту перший у місті був...

— Сніг валить... нічого мені не видно...

— Шкуру драв без усякої жалості...

— Диви — дружина приїхала...

— Е-ех, нещасна! — голосно зітхнув якийсь обірваний мужик.

Лунев звівся на ноги і побачив, що з широких саней з ведмежою запоною важко вилазить літня товста жінка в салопі і чорній хустині. Її підтримували попід руки околочний і якийсь чоловік з рудими вусами.

— Ох, батеньку... — пролунав у повітрі її зляканий голос. Всі стихли. Ілля дивився на стару і згадував Олімпіаду...

— А сина — нема? — тихо спитав хтось.

— У Москві.

— Він, мабуть, тільки того й ждав...

— Ще б пак!

Луневу було приємно, що ніхто не жаліє Полуектова, але в той же час всі люди, крім чорнобородого купця, здавалися йому дурними і навіть огидними. В купцеві було щось суворе і правдиве, а всі інші стоять, наче пеньки в лісі, і, штовхаючи його, Ілля, базікають мерзотними язиками злорадні слова.

Він дочекався, коли маленьке тіло міняйла винесли з крамниці, і пішов додому, перемерзлий, втомлений, але спокійний. Вдома, замкнувшись у себе в кімнаті, він порахував гроші: у двох товстих пачках дрібних бумажок виявилось по п'ятсот карбованців, у третій — вісімсот п'ятдесят. Була пачка купонів, але він їх не рахував, а, загорнувши всі гроші в папір, замислився, спершись ліктями на стіл, — куди їх сховати? Думаючи про це, він відчув, що йому хочеться спати. Вирішивши сховати гроші на горищі, він пішов туди, тримаючи пакет в руках, на виду, і в снігах наткнувся на Якова.

— А, ти прийшов уже! — сказав Яків. — Що це ти несеш?

— Це? — перепитав Ілля, дивлячись на гроші. І, затремтівши від страху прохопитися словом, квапливо сказав, помахуючи у повітрі пакетом: — Це... тасьма...

— Чай пити прийдеш? — спитав Яків.

— Зараз!

Він пішов швидко, ноги його ступали нетвердо, і голова була каламутна, важка, як у п'яного. Йдучи по східцях на горище, він ступав обережно, боячись грюкнути, боячись зустріти когось. А коли він закопував гроші — в землю біля димаря, — йому раптом здалося, що в кутку горища, в темряві, хтось причаївся і стежить за ним. Він відчув бажання кинути туди цеглиною, але вчасно отямився і тихо зійшов униз. У ньому не було більше страху, він наче сховав його на горищі разом з грішми, — але в серці виникло важке вагання:

«Навіщо я його задушив?» — питав він себе.

Коли він увійшов до підвалу, Маша, що поралась біля печі над самоваром, зустріла його радісним вигуком:

— Як ти рано сьогодні!

— Сніг, — сказав він. І в ту ж мить роздратовано за-

кричав: — Що за рано? Прийшов, як завжди, — у свій час... Бачиш — темно.

— Тут в полудень темно, — чого ти кричиш?

— А тому й кричу, що всі ви наче сищики, — рано прийшов, куди йдеш, що несеш... Вам яке діло?

Маша пильно глянула на нього і з докором сказала:

— А-яй, Ілля, як ти став зазнаватися.

— Ану вас до біса! — вилаявся Лунев і сів до столу.

Маша ображено фиркнула, одвернувшись од нього і почала дути в трубу самовара. Тонка, маленька, вона стріпувала чорними кучерями, кашляла і жмурилася від диму. Обличчя в неї було худе, темні плями навколо очей збільшували їх блиск, і було в ній щось схоже на одну з тих квіточок, що ростуть у глухих кутках садів, серед бур'яну. Ілля дивився на неї і думав, що ось ця дівчинка живе сама, в ямі, працює, як доросла, не має ніякої радості і навряд чи знайде коли радість у житті. А він тепер буде жити як давно хотів, — в спокої, в чистоті. Йому стало приємно від цієї думки і, відчувши себе винуватим перед Машею, він тихо покликав її.

— Ну що, злючий?.. — обізвалася вона.

— Знаєш... я — погана людина, — сказав Лунев, голос у нього затремтів... Сказати їй, чи не говорити? Вона випросталась, з усмішкою дивлячись на нього.

— Бити тебе нікому, от що!

І, швидко підійшовши до нього, Маша покvapливо заговорила:

— Слухай, голубчику, попроси дядька, щоб він мене з собою взяв, попроси! У ніжки поклонюсь, їй-право, поклонюсь!

— Куди? — втомлено спитав Лунев, зайнятий своїми думками і погано розуміючи її слова.

— З собою, рідненький! Попроси!

Вона склала руки долонями до купи і стояла перед ним, як перед образом, а на очах у неї виступили сльози.

— Як би це було добре, — зітхаючи, говорила дівчинка. — Навесні і пішли б ми. Всі дні я про це думаю, навіть уві сні бачу, наче йду, йду... Голубчику! Він тебе послухає — скажи, щоб узяв! Я його хліба не буду їсти... я милостиню просити буду! Мені дадуть — я маленька... Іллюшо! Хочеш — руку поцілую?

І раптом вона, схопивши його руку, нахилилася над нею. Ілля відштовхнув дівчинку, схопившись зі стільця.

— Дурна,— гукнув він,— хіба це можна?.. Я — людину задавив.

Але злякався своїх слів і тут же додав:

— Можливо... я, можливо, таке зробив... а ти цілувати хочеш?

— Нічого-о! — говорила Маша, підійшовши близько до нього.— І поцілувала — велике діло. Петруха гірший за тебе, а я у нього за кожний кусок цілую... Мені й противно, а він мені наказує — цілуй! Та ще лапає мене і щипає,— соромітник!

Чи тому, що Ілля сказав страшні слова, чи тому, що він недоговорив їх, але йому стало легко і весело. Всміхаючись, він тихо і з ласкою в голосі сказав дівчинці:

— Добре, я це влаштую! Йй-богу, влаштую! Підеш ти на богомілья... Грошей дам на дорогу...

— Голубчику! — крикнула Маша і, підстрибнувши, обняла його за шию.

— Почекай! — серйозно сказав Лунев.— Сказано — підеш! За мене помолись, Машутко.

— За тебе? Господи!..

У дверях з'явився Яків і здивовано спитав Машу:

— Ти чого верещиш? Навіть на дворі чути...

— Яшо! — радісно крикнула дівчинка і, захлинаючись словами, почала розповідати Якову: — Іду я, іду, прощавай! От — він обіцяв упросити горбаня...

— Та-ак! — сказав Яків і тихенько свиснув.— Пропала моя голова! Заживу тепер я зовсім один, як місяць на небі...

— Няньку найми! — всміхнувшись, порадив Ілля.

— Горілку питиму,— хитнувши головою, сказав Яків.

Маша глянула на нього і, опутивши голову, відійшла до дверей. Звідти почувся її докірливий, печальний голос:

— Який-бо ти, Якове, який... слабкий!

— А ви — міцні! Кидаєте людину... Чорти!

Він похмуро сів до столу проти Іллі і сказав:

— Може й мені піти тихенько з Терентієм?

— Іди... Я б пішов...

— Ти б! А на мене батько поліцію нацькує...

Всі замовкли, потім Яків з удаваною веселістю заговорив:

— А добре, братці, п'яному бути! Нічого не розумієш... ні про що не думаєш...

Маша поставила на стіл самовар і сказала, хитаючи головою:

— Ех, ти, безсоромний!

— Ну, ти мовчи! — сердито гукнув Яків. — У тебе батька все одно, що нема... Хіба він тобі заважає жити?

— Добре мені жити! — заперечила Маша. — Втекла б, та й не оглянулась.

— Усім погано! — неголосно сказав Ілля і знову замислився.

Знову заговорив Яків, мрійно дивлячись у вікно:

— А славно б піти кудись від усього! Сісти десь біля лісочка, над річкою, і подумати про все...

— Це безглузда манера від життя тікати! — з досадою сказав Ілля.

Яків пильно глянув в обличчя йому і з деяким острахом сказав:

— Знаєш — знайшов-таки я одну книгу...

— Яку?

— Старовинна... Оправлена в шкіру, на вигляд — як псалтир, — мабуть, еретицька. У татарина за сім гривень купив...

— Який заголовок? — байдуже спитав Ілля. Йому зовсім не хотілося говорити, але він відчував, що мовчати небезпечно, і примушував себе.

— Заголовок у неї одірваний, — понизивши голос, розповідав Яків, — але говориться в ній про початок речей. Важко читати... Написано там, що про початок речей Фалес мілесійський перший запитував: «Той бо воду нарече, от нея же вся произведена суть и производится, бога же Фалес нарече мыслию, яже из воды вся производит». І був ще Діагор безбожний, він — «ни единого бога быти разумеша», — отже, не вірив у бога! І Епікур ще... той — «бога во правду глаголаша быти, но ничто же никому подающа, ничто же добро деюща, ни о чем же попечения имуща...» Значить — бог хоч і є, але до людей йому нема діла, так я розумію! Як хочеш, отже, так і живи. Нема піклування про тебе...

Ілля підвівся з стільця і, суворо насупивши брови, сказав, перебиваючи повільну мову товариша:

— Взяти б цю книгу та по голові тебе нею!

— За що? — здивовано і з образою вигукнув Яків.

— А за те, щоб ти в неї не заглядав! Дурень! А книгу писав — другий дурень!

Лунев обійшов стіл, нахилився до товариша, що сидів, і з злобною пристрастю заговорив, наче молотком стукаючи по великій голові Якова:

— Бог — е! Він усе бачить! Все знає! Крім нього — нікого! Життя дане для випробування... гріх — для перевірки тебе. Втримаєшся чи ні? Не втримався — спіткає кара, — чекай! Не від людей чекай — від нього, — зрозумів? Жди!

— Стій! — гукнув Яків. — Та хіба я це кажу?

— Все одно! Який ти мені суддя, га? — гукнув Лунев, блідий від збудження і злості, що раптом охопила його. — Волосина з голови твоєї не впаде без волі його! Чув? Якщо я г гріх упав — його на те воля! Дурень!

— Та ти збожеволів, чи що? — притулившись до стіни, з переляком закричав Яків. — В який ти гріх упав?

Лунев крізь шум у вухах почув це запитання і на нього наче холодом повіяло. Він підозріло оглянув Якова і Машу, теж переляканих його збудженням і криками:

— Для прикладу кажу, — глухо сказав він.

— Нездоровий ти якийсь, — несміливо сказала Маша.

— І очі каламутні, — додав Яків, вдивляючись у його обличчя.

Ілля мимохіть провів рукою по очах і тихо відповів:

— Це нічого... пройде!..

Але йому було важко, ніяково з людьми і, відмовившись від чаю, він пішов додому.

Коли він ліг на постіль, — з'явився Терентій. З того часу, як горбань вирішив іти замолювати свій гріх, очі його сяяли ясно й блаженно, наче він уже передчував радість звільнення від гріха. Тихо, з усмішкою на устах, він підійшов до постелі племінника і, посмикуючи борідку, заговорив ласкавим голосом:

— Бачу — прийшов ти, дай, думаю, піду, побалакаю з ним. Адже, недовго вже нам разом жити.

— Ідеш? — сухо спитав Ілля.

— Як тільки потепліє. На страсний тиждень хочеться мені потрапити до Києва...

— От що, — візьми-но з собою Машутку...

— Ку-уди! — вигукнув горбань, відмахнувшись рукою.

— А ти слухай, — твердо сказав Ілля. — Робити їй тут нічого... а вона в такому віці... Яків, Петруха... і таке інше... зрозумів? Дім цей для всіх, наче пастка,

проклятий дім! Хай вона іде... Може, і не повернеться.

— Та куди ж мені її? — жалібно заговорив Терентій.

— Візьми, візьми,— наполегливо твердив Ілля.— І сотню твою візьми на неї... Мені не треба твого... А вона за тебе помолиться... Її молитва багато важить...

Горбань замислився і повторив:

— Багато важить... м-да-а! Це ти... того... правду кажеш... Грошей я не можу взяти від тебе... це залишимо як вирішили... А з приводу Машки — подумати треба...

Тут очі Терентія раптом радісно блиснули і, нахилиючись до Іллі, він пошепки з захопленням заговорив:

— Н-ну, брат, яку я людину бачив учора! Знамениту людину — Петра Васильовича... про начотчика Сизова — чув тут? Невимовної мудрості людина! І не інакше, як сам господь наслав його на мене,— для полегшення душі моєї від лукавого сумніву в милості господній до мене, грішного...

Ілля лежав мовчки. Йому хотілося, щоб дядько пішов. Напівзаплюсненими очима він дивився у вікно і бачив перед собою високу, темну стіну.

— Говорили ми з ним про гріхи, про спасіння душі,— піднесено шепотів Терентій.— Каже він: «Як для долота камінь потрібний, щоб тупість обточити, так і людині гріх необхідний, щоб роз'ятрити душу свою і кинути її в прах під нозі господа все милостивого...»

Ілля глянув на дядька і з злою усмішкою спитав:

— А що він, начотчик цей, на диявола не схожий?

— Хіба-а можна так говорити? — відсахнувшись, вигукнув Терентій.— Він — благочестива людина... Про нього слава й тепер ширше йде, ніж про дідуся твого... е-ех, брат!

І, джорливо похитуючи головою, горбань зачмокав губами.

— Ну, добре! — сказав Ілля, грубо і неприязно.— Що він ще говорив?

Ілля засміявся неприємним сміхом. Дядько з здивуванням на обличчі відсунувся від нього і спитав:

— Чого ти?

— Нічого. Він ловко сказав, начотчик цей... Якраз до міри мені... Я й сам так думаю,— точнісінько так!

Він замовк, пильно глянув в обличчя дядька і одвернувся до стіни.

— А ще він сказав,— знову почав Терентій обережним голосом,— гріх, каже, окрилює душу покайням і возносить її до престолу всевишнього...

— Але ж ти теж на чорта схожий! — перебив його Ілля і знову тихенько засміявся.

Горбань змахнув руками, мов великий птах крилами, і завмер, зляканий і ображений. А Лунев сів на постелі, штовхнув дядька в бік рукою і суворо сказав:

— Пусти-но!

Терентій звівся на ноги і став серед кімнати, труснувши горбом. Він тупо дивився на племінника, що сидів на ліжку, упираючись в нього руками, на його підведені плечі і голову, низько опущену на груди.

— А якщо я каючись не хочу? — твердо спитав Ілля.— Якщо я думаю так: грішити я не хотів... само собою все вийшло... на все воля божа... чого ж мені турбуватися? Він все знає, всім керує... Якщо йому цього не треба було — зупинив би мене. А він — не зупинив,— отже, я правий у моїм ділі. Люди всі неправдою живуть, а хто кається?

— Не розумію я твоїх слів, Христос з тобою! — сумно сказав Терентій і зітхнув.

Ілля всміхнувся.

— Не розумієш і — не говори зі мною...

Він знову ліг на постіль, сказавши дядькові:

— Погано мені...

— Тожбо-то, я дивлюся...

— Заснути мені треба... ти йди!

Коли Ілля залишився на самоті, він відчув, що в голові в нього наче вихор крутиться. Все пережите ним за ці кілька годин дивно переплуталося, злилося в якусь важку, гарячу пару і пекло йому мозок. Йому здавалося, що він давно вже відчуває себе так погано, що він не сьогодні задушив старика, а колись давно.

Він зажмурих очі і лежав нерухомо, а у вухах його звучав кволий голос старика:

«Ну що ж, скоро ти?»

Суворий голос чорнобородого купця мішається з проханням Маші, древні слова еретицької книги Якова вплутуються в мову начотчика. Все гойдається, хитається і тягне кудись донизу. Заснути скоріше, забути все це. Він заснув.

А коли прокинувся вранці, то по освітленій стіні проти

вікна зрозумів, що день ясний, морозяний. Він згадав весь учорашній день, прислухався до себе і відчув, що знає, як треба йому триматися. Через годину він ішов з ящиком на грудях вулицею і, примружуючи очі від блиску снігу, спокійно розглядав зустрічних людей. Проходячи повз церкву, він за звичкою скидав шапку і хрестився. Перехрестився і біля каплиці поряд з замкнутою крамницею Полуектова, пішов далі, не відчуваючи ні страху, ні жалощів, нічого хвилюючого. В обідній час, сидячи в трактирі, він прочитав у газеті замітку про зухвале убивство міняйла. Дійшовши до слів «поліція вжила енергійних заходів до розшуку злочинця»,— він з усмішкою заперечливо похитав головою, він був твердо упевнений, що злочинця не знайдуть ніколи, якщо він сам не захоче, щоб його знайшли...

Увечері прийшла служниця Олімпіади і принесла Іллі записку:

«О дев'ятій годині виходь на ріг Кузнецької вулиці, до лазень».

Прочитавши, він відчув, що все всередині у нього тремтить, стискається, наче від холоду. Перед ним постало зневажливе обличчя полюбовниці, і у вухах його зазвучали її різкі, образливі слова:

«Не міг прийти іншим разом?»

Він дивився на записку, думаючи — навіщо кличе його Олімпіада? Йому було страшно зрозуміти це. Серце його знову забилося тривожно. О дев'ятій годині він прибув на місце побачення і, коли серед жінок, що гуляли біля лазень парами і поодинокі, побачив високу постать Олімпіади, тривога ще дужче охопила його. Олімпіада була одягнута в якусь стареньку шубку, а голова у неї замотана хустиною так, що Ілля бачив тільки її очі. Він мовчки став перед нею...

— Ходім! — сказала вона. І в ту ж мить тихо дотрала: — Закрий обличчя коміром...

Вони пройшли коридором лазень, ховаючи свої обличчя, наче від сорому, і сховалися в окремому номері. Олімпіада в ту ж мить скинула хустину з голови, і, побачивши її спокійне, що розгорілося на морозі обличчя, Ілля одразу пожвавішав, але в той же час відчув, що йому неприємно бачити її спокійною. А жінка сіла на ди-

ван поруч з ним і, ласкаво заглянувши в обличчя йому, сказала:

— Ну, мій каприз, незабаром нас з тобою потягнуть до слідчого...

— Чого? — спитав Ілля, потираючи долонею розталий іній на вусах.

— Який він у мене дуренький, — нібито! — глузливо і тихо вигукнула жінка.

Брови її нахмурились, вона пошепки сказала Іллі:

— У мене сьогодні сищик був.

Ілля глянув на неї і сухо промовив:

— Мені до сищиків і всіх твоїх вчинків ніякого діла нема. Кажі прямо — навіщо ти мене покликала?

Олімпіада глянула в його обличчя і зневажливо усмінулась, кажучи:

— А-а! Образився ти, — так! Ну, мені не до того тепер... Ось що: викличе тебе слідчий, почне розпитувати, коли ти зі мною познайомився, чи часто бував, — кажи все, як було, по правді... все докладно, — чуєш?

— Чую! — сказав Ілля і всміхнувся.

— Запитає про старика — ти його не бачив. Ніколи. Не знаєш про нього. Не чув, що я на утриманні у когось жила, — розумієш?

Жінка дивилась на Іллю значуще і сердито. А він відчував, що в ньому грає щось палке і приємне. Йому здавалося, що Олімпіада боїться його. Захотілося помучити її і, дивлячись в обличчя її примруженими очима, він почав тихенько посміюватися, не кажучи й слова. Тоді обличчя Олімпіади затремтіло, зблідло, і вона відсахнулась від нього, пошепки питаючи:

— Чого ти так дивишся? Ілля?

— Скажи, — спитав він, вишкіривши зуби, — навіщо я буду брехати? Я старика в тебе бачив.

І, обершись ліктем об мармурову дошку стола, він з тугсю і злістю, що несподівано охопила його, продовжував повільно і тихо:

— Дивився я на нього тоді і думав: «От хто стоїть на моїм шляху, от хто життя моє перебив!» І коли я його тоді не задушив...

— Бр-решеш! — голосно сказала Олімпіада, вдаривши долонею по столу. — Брешеш ти! Він на твоїм шляху не стояв...

— Це ж як? — суворо спитав Ілля.

— Не стояв. Захотів би ти — його б не було... Не натякала я тобі, не говорила хіба, що можу завжди прогнати його? Ти мовчав та посміювався,— адже ти ніколи по-людському не любив мене... Ти сам, по своїй волі, ділив мене з ним пополам...

— Стій! Мовчи! — сказав Ілля. Він встав з дивана на ноги і — знову сів, відчуваючи, що жінка наче вдарила його своїм докором.

— Я не хочу мовчати! — говорила вона.— Молоденький такий... здоровий, любимий мною... що ти мені зробиш? Сказав ти мені: «Ну, вибирай, Олімпіадо: я чи він»? Сказав ти це? Ні, ти — кіт, як усі коти...

Ілля затремтів від образи, в очах його потемніло, він стиснув кулаки, і знову став на ноги.

— Як ти можеш...

— Га? Бити хочеш? — блиснувши очима, зловісно промовила жінка і теж вишкірила зуби.— Ну — удар! А я відчиню двері і крикну, що ти вбив, ти з моєї намови... Ну — бий!

Ілля злякався. Але переляк шпигонув його в серце і зник.

Він знову сів на диван і, помовчавши, засміявся стриманим сміхом. Він бачив, що Олімпіада кусає губи і наче шукає чогось очима в брудній кімнаті, сповненій теплим запахом парених віників і мила. Ось вона сіла на диван біля дверей у лазню і схилила голову, сказавши:

— Смійся, дияволе!

— І буду...

— Я як побачила тебе, подумала: «Ось він. Він мені допоможе...»

— Липо! — тихо сказав Ілля.

Вона не відповідала, сидючи непорушно.

— Липо! — повторив Лунев і, почувавши себе так, наче полетів кудись униз, повільно вимовив: — Старика ж я задушив... їй-богу!

Вона затремтіла і, підвівши голову, втупила в нього широко відкриті очі. Потім губи в неї затремтіли і, наче задихаючись, вона ледве вимовила:

— Ду-рень...

Ілля зрозумів, що вона злякалася його слів, але не вірить в їх правду. Він встав, підійшов до неї, сів поруч, розгублено посміхаючись. А вона раптом охопила

його голову, притисла до своїх грудей і, цілуючи волосся, заговорила густим, грубим шепотом:

— Навіщо ображаєш мене?.. Я зраділа, що його задушили...

— Це я зробив,— кивнувши головою, сказав Ілля.

— Мовчи! — схвильовано вигукнула жінка.— Я рада, що його задушили, всіх би їх так! Всіх, хто мене торкався! Тільки ти один — жива людина, за все життя мое першого зустріла, голубчику ти мій!

Її слова все ближче притягали Іллю; він міцно притиснувся обличчям до грудей жінки і, хоч йому важко було дихати, він не міг одірватися від неї, усвідомлюючи, що це — близька йому людина і потрібна для нього тепер більше, ніж будь-коли.

— Коли ти дивишся на мене сердито... чистенький мій... відчуваю я паскудне життя своє і за те люблю тебе... за гордість люблю.

На голову Лунева падали важкі сльози, відчуваючи їх дотик до себе, він сам заплакав вільно і легко.

Вона ж одвела голову його од грудей своїх і говорила, цілуючи мокрі очі його, і щоки, і губи:

— Адже знаю я — красою моєю ти задоволений, а серцем мене не любиш і засуджуєш мене... Не можеш життя мое простити мені... і старика...

— Не говори про нього,— сказав Ілля. Він утер обличчя хустиною з її голови і став на ноги.

— Що буде, те й буде! — тихо і твердо сказав він.— Захоче бог покарати людину — він її всюди знайде. За слова твої — спасибі, Липо... Це ти правду кажеш — я винен перед тобою... Я думав, ти... не така. А ти — ну, добре! Я — винен...

Голос у нього переривався, губи тремтіли, очі налилися кров'ю. Повільно, тремтячою рукою він пригладив розпатлане волосся і раптом, змахнувши руками, глухо заявив:

— Я — в усьому винен! За що?

Олімпіада схопила його за руку; він опустився на диван поруч з нею і, не слухаючи її, сказав:

— Розумієш — я його задушив, я!

— Тихо! — із страхом, півголосом крикнула Олімпіада.— Що ти?

І вона міцно обняла його, заглядаючи в обличчя йому помутнілими від страху очима.

— Подожди. Вийшло це — ненавмисне. Бог — знає! Я — не хотів. Я хотів глянути на його пику... увійшов до крамниці. Нічого в думці не було. А потім — раптом! Диявол штовхнув, бог не заступився... от гроші я даремно взяв... не треба б... ех!

Він глибоко зітхнув, відчуваючи, що з його серця наче якась кора відпала. Жінка, здригаючись, усе міцніше пригортала його до себе і говорила уривчастим, безладним шепотом:

— Що гроші взяв — це добре. Значить — пограбування... Без цього подумали б, що — ревності...

— Каятися я не буду, — говорив Ілля замислено. — Хай бог покарає... Люди — не судді. Які вони судді?... Безгрішних людей я не знаю... не бачив...

— Господи! — зітхнувши, сказала Олімпіада. — Що буде?.. Голубчику... Я — нічого не можу... ні говорити, ні думати, і треба нам звідси йти...

Вона встала і похитнулася, наче п'яна. Але, закутавши голову хустиною, вона раптом заговорила спокійно:

— Як же тепер, Іллюшо? Невже пропадати?

Ілля заперечливо хитнув головою.

— Так ти... у слідчого кажи все, як було...

— Так і скажу... Ти думаєш, я за себе постояти незумію? Думаєш, я через оцього старика — на каторгу піду? Ну, ні, я в цьому ділі не весь! Не весь, — зрозуміла?

Він почервонів від збудження, і очі його блищали. А жінка нахилилась до нього, пошепки питаючи:

— А грошей тільки дві тисячі?

— Дві... з чимось...

— Бідненький ти! І це не вдалося! — сумно сказала жінка, а на очах її заблищали сльози.

Ілля, глянувши їй в обличчя, всміхнувся з гіркотою.

— Хіба я заради грошей? Ти — зрозумій... Подожди, я перший вийду звідси... Мужчина завжди першим виходить.

— Ти — швидше приходь до мене... Ховатися не треба нам... Швидше! — тривожно говорила йому Олімпіада.

Вони поцілувались довгим міцним поцілунком, і Лунев пішов. Вийшовши на вулицю, він найняв візника і коли їхав, то все оглядався назад — чи не іде хто за ним? Розмова з Олімпіадою заспокоїла його і викликала у ньому хороше почуття до цієї жінки. Ні словом, ні по-

глядом вона не зачепила його серця, коли він зізнався їй про вбивство, і не відштовхнула від себе, а наче прийняла частину гріха його на себе. Вона ж за хвилину перед тим, нічого ще не знаючи, хотіла занепасти його і занепастила б, — він бачив це по її обличчю... Думаючи про неї, він ласкаво усміхався. А наступного дня Лунев відчув себе звіром, якого висліджують мисливці.

Вранці його зустрів у трактирі Петруха, на уклін Іллі ледве кивнув йому головою і при цьому глянув на нього якось особливо пильно. Терентій теж придивлявся до нього і зітхав, не кажучи ні слова. Яків, покликавши його в комірчину до Маші, там злякано сказав:

— Вчора увечері околоточний приходив, все про тебе в батька розпитував... що це?

— Про що розпитував? — спокійно поцікавився Ілля.

— Як ти живеш... чи п'єш горілку... відносно жінок. Називав якусь Олімпіаду, — чи не знає? — каже. Що таке?

— А чорт їх знає! — сказав Ілля і пішов.

Увечері цього ж дня він знову одержав записку від Олімпіади. Вона писала.

«Мене допитували про тебе, — сказала я все докладно. Це зовсім не страшно і дуже просто. Не бійся. Цілую тебе, милий».

Він кинув записку у вогонь. В домі у Філімонова і в трактирі всі говорили про вбивство купця. Ілля слухав ці розповіді, і вони приносили йому якесь особливе задоволення. Подобалось ходити серед людей, розпитувати їх про подробиці випадку, ними ж вигадані, і відчувати в собі силу здивувати їх усіх, сказавши:

«Це я зробив!..»

Дехто хвалив його за спритність і хоробрість, інші шкодували про те, що він не встиг взяти всіх грошей, ті побоювалися коли б він не впіймався, і ніхто не жалів купця, і ніхто не сказав про нього доброго слова. Те, що Ілля не бачив у людях жалю до вбитого, викликало в ньому злорадне почуття проти них. Він не думав про Полуектова, а лише про те, що вчинив важкий гріх і попереду його чекає відплата. Ця думка не тривожила його: вона зупинилась у ньому непорушно і стала ніби часткою його душі. Вона була, як опух від удару, — не боліла, якщо не доторкуватися до неї. Він глибоко вірив, що прийде час і — впаде кара від бога, який все знає і

законопорушника не простить. Ця спокійна, тверда готовність завжди прийняти відплату давала змогу Іллі почувати себе майже спокійно. Він тільки більш причепливо почав відзначати в людях погане.

Став похмуріший, зосереджений, але так само, як раніше, з ранку до вечора ходив по місту з крамом, сидів у трактирах, приглядався до людей, чуйно слухав їх розмови. Якось, згадавши про гроші, закопані на горищі, він подумав, що треба їх переховати, але слідом за цим сказав собі:

«Не треба. Хай лежать там... Буде обшук і знайдуть їх — признаюся!..»

Але обшуку не було, до слідчого його все не викликали, а покликали тільки на шостий день. Перед тим, як іти до камери, він одягнув чисту білизну, кращий свій піджак, сліпучо начистив чоботи і найняв візника. Сани підсакували на вибоїнах, а він намагався триматися рівно і непорушно, тому що всередині в нього все було туго натягнуте і йому здавалося — якщо він необережно поверхнеться, з ним може статися щось недобре. І на східці до камери він зійшов не поспішаючи, обережно, ніби був одягнутий у скло.

Слідчий, молода людина з кучерявим волоссям і горбатим носом, в золотих окулярах, побачивши Ілля, спочатку міцно потер свої худі білі руки, а потім зняв з носа окуляри і почав витирати їх хустинкою, вдивляючись в обличчя Іллі великими темними очима. Ілля мовчки вклонився йому.

— Здрастуйте! Сідайте... сюди ось...

І він рухом руки показав йому на стілець біля великого столу, вкритого малиновим сукном. Ілля сів і обережно ліктем відсунув якісь папери, що лежали край столу. Слідчий помітив це, чемно зібрав папери, а потім сів за стіл напроти Іллі і мовчки почав перегортати якусь книжку, спідлоба поглядаючи на Лунева. Ця мовчанка не сподобалася Іллі і він, одвернувшись од слідчого, почав розглядати кімнату, вперше бачачи таке хороше оздоблення і чистоту. На стінах висіли портрети в рамах, картини. На одній був зображений Христос. Він ішов замислено, нахиливши голову, печальний і самотній серед якихось руїн, всюди біля ніг його валялися трупи людей, зброя, а на задньому плані картини піднімався чорний дим — щось горіло. Ілля довго дивився на цю картину,

прагнучи зрозуміти, що це значить, і йому навіть захотілося спитати про це. Але якраз в цю хвилину слідчий з шумом закрив книгу. Ілля здригнувся і глянув на нього. Обличчя слідчого стало сухим, нудним, а губи в нього смішно надулися, наче він образився на щось.

— Ну,— сказав він, постукуючи пальцями по столу,— Ілля Якович Лунев,— так?

— Так...

— Ви догадуєтеся, навіщо я вас покликав?

— Ні,— відповів Ілля і знову мигцем глянув на картину. В кімнаті було тихо, чисто, красиво,— ніколи ще Лунев не бачив такої чистоти і так багато красивих речей: Від слідчого пахло чимось приємним. Все це розважало Лунева, заспокоювало його і викликало у нього заздрісні думки:

«Бач, як живе... Мабуть, вигідно злодіїв та вбивців ловити... Скільки йому жалування платять?»

— Ні? — повторив слідчий, ніби здивований чимсь.— А хіба Олімпіада Данилівна вам нічого не говорила?

— Ні,— я її давно вже не бачив.

Слідчий одкинувся на спинку крісла і знову смішно відкопилив губу.

— І як давно?

— Н-не знаю... Днів... вісім, дев'ять, мабуть...

— Ага! Так... А що, скажіть, часто ви в неї зустрічали старика Полуектова?

— Це вбитого?..— спитав Ілля, глянувши в очі слідчому.

— От-от! Його...

— Не зустрічав ніколи...

— Ніколи?! Мм...

— Ніколи...

Слідчий кидав запитання швидко, недбало, а коли Ілля, що відповідав не поспішаючи, особливо барився з відповіддю, чиновник нетерпляче стукав пальцями по столу.

— Вам було відомо, що Олімпіада Данилівна жила на утриманні Полуектова? — несподівано спитав він, дивлячись через окуляри в очі Іллі.

Лунев почервонів під цим поглядом,— йому стало прикро.

— Ні,— глухо відповів він.

— Так, вона жила в нього на утриманні,— повторив

слідчий дратуючим голосом.— По-моєму, це — погано! — додав він, бачачи, що Ілля не збирається відповісти йому.

— Що ж тут хорошого! — тихо сказав Ілля.

— Хіба неправда?

Але Ілля знову не відповів.

— А ви давно знайомі з нею?

— Більше року...

— Значить, познайомилися до її знайомства з Полуектовим?

«Розумна ти собака!» — подумав Ілля і спокійно відповів:

— Як я можу це знати, коли того, що вона... з покійником жила, не знав?

Слідчий склав губи трубочкою, посвистів і почав проглядати якийсь папір. А Лунев знову задивився на картину, відчуваючи, що цікавість до неї допомагає йому бути спокійним. Звідкись долинув веселий, дзвінкий сміх дитини. Потім жіночий голос, радісний і ласкавий, протяжно заспівав:

Зої-нь-ка, ма-ті-нка, ду-ше-нька, лю-бо-нька!..

— Вас, здається, дуже цікавить ця гравюра? — почувся голос слідчого.

— Куди це Христос іде? — тихо спитав Ілля.

Слідчий глянув в обличчя йому нудьгуючими, розчарованими очима і, помовчавши, сказав:

— А бачите — зійшов на землю і дивиться, як люди виконали його благі заповіді. Йде полем битви, навколо бачить убитих людей, руїни будинків, пожежу, грабунки...

— А з неба він цього хіба не бачить? — спитав Ілля.

— Мм... Це намальовано для більшої наочності... для того, щоб показати невідповідність між життям і вченням Христа.

Знову посипались якісь маленькі незначні запитання, що набридали Луневу, мов осінні мухи. Він стомлювався від них, відчуваючи, що вони притупляють його увагу, що його обережність присипляється порожньою, одноманітною тріскотнею, і сердився на слідчого, розуміючи, що той навмисне втомлює його.

— Ви не можете сказати, — недбало, швидко питав слідчий, — де ви були в четвер між другою і третьою годинами?

— В трактирі чай пив, — сказав Ілля.

— Га? В якому? Де?

— В «Плевні»...

— Чому ви з такою точністю говорите, що саме в цей час були в трактирі?

Лице у слідчого здригнулось, він навалився грудьми на стіл і його спалахнули очі ніби вп'ялися в очі Лунева. Ілля помовчав кілька секунд, потім зітхнув і не поспішаючи сказав:

— А перед тим, як у трактир іти, я спитав у поліцейського котра година.

Слідчий знову відкинувся на спинку крісла і, взявши олівець, застукав ним по своїх нігтях.

— Поліцейський сказав мені, що була друга година... Двадцять хвилин, чи що...— повільно говорив Ілля.

— Він вас знає?

— Так...

— У вас свого годинника нема?

— Ні...

— Ви й до цього питали в нього котра година?

— Бувало...

— Довго ви сиділи в «Плевні»?

— Поки не закричали про вбивство...

— А потім куди пішли?

— Дивитися на вбитого.

— Бачив вас хтось на місці,— біля крамнички?

— Той самий поліцейський бачив... він навіть проганяв мене звідти... штовхав...

— Це чудесно! — з схваленням вигукнув слідчий і недбало, не дивлячись на Лунева, спитав: — Ви про час у поліцейського питали до вбивства, чи вже після?

Ілля зрозумів запитання. Він круто повернувся на стільці від злості до цієї людини в сліпучо-білій сорочці, до її тонких пальців з чистими нігтями, до золота її окулярів і гострих, темних очей. Він відповів запитанням:

— А як я могу про це знати?

Слідчий сухо кашлянув і потер руки так, що в нього хруснули пальці.

— Чудесно! — незадоволеним голосом сказав він.— Пре-кра-сно... Ще кілька запитань.

Тепер слідчий питав нудним голосом, не поспішаючи і, очевидно, не чекаючи почути щось цікаве; а Ілля, відповідаючи, все чекав запитання, подібного до запитання про час. Кожне слово, яке він вимовляв, звучало в гру-

дах його, мов у порожнечі, і наче зачіпало там туго натягнуту струну. Але слідчий уже не ставив йому підступних запитань.

— Коли ви проходили цього дня по вулиці, чи не пам'ятаєте, не зустрівся вам чоловік високий на зріст, у кожушку і чорній смушковій шапці?

— Ні...— суворо сказав Лунев.

— Ну, прослухайте ваше свідчення, а потім підпишіть його...— І, закривши обличчя аркушем списаного паперу, він швидко і однотонно почав читати, а прочитавши, сунув у руку Лунева перо. Ілля схилився над столом, підписав, повільно встав із стільця і, глянувши на слідчого, глухо і твердо вимовив:

— Прощайте!

Той відповів йому недбалим, панським кивком голови і, схилившись над столом, почав писати. Ілля стояв. Йому хотілося щось сказати цій людині, що так довго мучила його. В тиші було чути скрипіння пера, з внутрішніх кімнат долинали співи:

Потанцюйте, потанцюйте, малесенькі лялечки...

— Ви чого? — спитав слідчий раптом, підвівши голову.

— Нічого...— понуро відповів Лунев.

— Я вам сказав — можете йти.

— Йду...

Вони дивилися один одному в вічі, і Лунев відчув, що в грудях у нього щось росте — важке, страшне. Швидко повернувшись до дверей, він вийшов геть, і на вулиці, охоплений холодним вітром, відчув, що тіло його все в поту. Через півгодини він був у Олімпіади. Вона сама відчинила йому двері, побачивши з вікна, що він під'їхав до будинку, і зустріла його з радістю матері. Обличчя в неї було бліде, а очі збільшилися і дивились стурбовано.

— Розумник ти! — вигукнула вона, коли Ілля сказав, що приїхав прямо від слідчого.— Так і треба, так! Ну, що він?

— Шахрай! — злісно сказав Ілля.— Пастки ставив...

— Йому без цього не можна,— слушно зауважила жінка.— Така посада...

— Кажі прямо — так, мовляв, і так: думають на вас...

— Адже й ти не прямо! — з усмішкою сказала Олімпіада.

— Я? — здивовано спитав Лунев. — Та-ак... справді! Ах, чорт!.. — Його дуже вразило щось, і він, помовчавши, сказав: — А, сидячи перед ним, я... їй-богу, правим себе відчував.

— Ну, слава богу! — радісно вигукнула Олімпіада. — Все добре обійшлося...

Ілля з усмішкою глянув на неї і повільно заговорив:

— Адже мені брехати зовсім небагато довелось... Щастить мені, Липо!..

Він чудно засміявся.

— За мною сищики поглядають, — півголосом сповістила Олімпіада. — Та й за тобою, мабуть...

— Я-ак же! — із злістю і глузуванням вигукнув Лунев. — Нюхають, обложити хочуть, наче вовк в лісі. Нічого не буде, — не їх діло! І не вовк я, а нещасна людина... Я нікого не хотів душити. Мене самого доля душить... як у Пашки у віршах сказано... І Пашку душить, і Якова... всіх!

— Нічого, Іллюшо, — сказала жінка, заварюючи чай. — Все обійдеться!

Лунев встав з дивана, підійшов до вікна і, дивлячись на вулицю, похмуро, із злим подивом в голосі говорив далі:

— Все життя я в гидоту носом тикаюсь... чого не люблю, чого ненавиджу, до того мене й штовхає. Ніколи не бачив я такої людини, щоб з радістю на неї глянути можна було. Невже ніякої чистоти в житті нема? От задушив я цього... Навіщо мені? Тільки забруднився, душу собі надірвав... Гроші взяв... не брати б!

— Не горюй! — заспокоювала його Олімпіада. — Жаліти його — серця нема.

— Я — не жалію... Я — виправдатися хочу. Кожний себе виправдує, бо — жити треба!.. Ось слідчий — живе, як цукерка в коробочці... Він нікого не задушить. Він може праведно жити — чистота навколо...

— Почекай, поїдемо ми з тобою з цього міста...

— Ні-і, я нікуди не поїду! — твердо сказав Лунев, повертаючись до жінки. І, погрожуючи комусь, він додав: — Я підожду, подивлюсь, що далі буде...

Олімпіада на хвилину замислилась. Вона сіла до

столу, перед самоваром, пишна і красива, в білому широкому капоті.

— Я ще посперечаюсь,— значущо киваючи головою, говорив Лунев, ходячи по кімнаті.

— А! — ображено вигукнула жінка, — ти це тому не хочеш їхати, що боїшся мене? Думаєш, я тепер назавжди тебе в руки візьму, думаєш, коли я про тебе... оце знаю, — використовувати буду? Помилився, милий, так! Силою я тебе за собою не потягну...

Вона говорила спокійно, але губи в неї тремтіли, наче від болю.

— Що ти говориш? — здивовано вслухаючись у її слова, спитав Лунев.

— Неволити я тебе не буду, не бійся! Іди, куди хочеш, — будь ласка!

— Почекай! — сказав Ілля, сідаючи поруч з нею і взявши її за руку. — Не розумію я, чому ти так заговорила?

— Прикидайся! — тужливо крикнула Олімпіада, висмикнувши руку з його руки. — Знаю я — ти гордий, ти злий! Старика мені простити не можеш, і огидне тобі життя моє... Думаєш ти тепер, що через мене все це вишло... ненавидиш мене!..

— Брешеш! — гордо сказав Ілля. — Брешеш ти, — ні в чому я не виню тебе. Я знаю — для нашого брата чистих та безгрішних жінок не приготовлено... нам вони дорогі. Адже з ними одружуватися треба: вони дітей родять... Чисте — все для багатих... А нам — огризочки, нам — сб'їдочки, нам — запльоване та заяложене.

— І покинь мене, заяложену! — крикнула Олімпіада, схопившись з стільця. — Іди! — Але тут на очах її заблищали сльози, і вона осипала Іллю гарячими, як жарини, словами: — Я сама своєю волею залізла в цю яму... тому що в ній грошей багато... Я по них, як по східцях, назад піднімусь... І знову буду добре жити. Ти мені в цьому допоміг. Знаю, ти... І люблю тебе — хоч десятох задуши. Я в тобі не доброчесність люблю — гордість люблю... молодість твою, голову кучеряву, руки сильні, очі твої суворі... докори твої — мов ножі в серце мені... Зате я тобі буду... до могили вдячна... ноги поцілую, — на!

Вона звалилася в ноги йому і цілувала його в коліна, вигукуючи:

— Бог — бачить! Я для свого спасіння согрішила,

адже йому краще, якщо я не все життя в бруді проживу, а пройду крізь нього і знову буду чиста,— тоді вимолю прощення його... Не хочу я все життя мучитися! Мене всю забруднили... всю споганили... мені всіх сліз моїх не вистачить, щоб вимитися...

Ілля спочатку відштовхував її від себе, намагаючись підвести з підлоги, але вона міцно вчепилася в нього, і, поклавши голову на коліна, терлася обличчям об його ноги, все говорила шиплячим, глухим голосом. Тоді він почав гладити її тремтячою рукою, а потім, піднявши з підлоги, обняв і положив її голову на плече собі. Гаряча щока жінки щільно торкнулась його щоки і, стоячи на колінах перед ним, охоплена його сильною рукою, вона все говорила, знижуючи голос до шепоту:

— Хіба кому краще, коли людина, раз согрішивши, на все життя залишиться в приниженні?... Дівчинкою, коли вітчим до мене з пакістю чіплявся, я його сапкою вдарила... Потім — взяла мене... дівчинку п'яною напоїли... дівчинка була... чистенька... як яблучко, була тверда вся, рум'яна... Плакала над собою... жаль було краси своєї... Не хотіла я, не хотіла... А потім — бачу... Все одно! Нема вороття... Дай, думаю, хоч дорожче піду. Зненавиділа всіх, крала гроші, пиячила... До тебе — з душею не цілувала нікого...

Вона закінчила свої слова тихим шепотом і раптом рвонулась із обіймів Іллі:

— Пусти!

Він ще міцніше стиснув її руками і почав цілувати її обличчя з пристрасстю, з відчаєм.

— На слова твої мені сказати нічого...— гаряче говорив він.— Одне скажу — нас не жаль нікому... ну, і нам жаліти нікого!.. Добре говорила ти... Хороша ти моя... люблю тебе... ну не знаю як! Не словами це можна сказати...

Її слова, її скарги збудили в ньому гаряче, світле почуття до цієї жінки. Її горе ніби злилося з його нещастям в одне ціле і поріднило їх. Міцно обнявшись, вони довго, тихими голосами розповідали одне одному про свої прикрасі.

— Не буде нам з тобою щастя,— сказала жінка, хитаючи головою безнадійно.

— Ну,— нещастя посвятуємо!.. В каторгу знадобиться йти — разом гайда? Чуєш? А поки — будемо горе з лю-

бов'ю переживати... Тепер мені — хоч пали мене вогнем...
На душі — легко...

Схвильовані розмовою, збуджені пестощами, вони дивилися одне на одного, немов крізь туман. Їм було душно від обіймів і тісно в одежі...

За вікнами небо було сіре, сумне. Холодна імла одягала землю, осідаючи на дерева білим інеєм. В палісаднику перед вікнами тихо погойдувалися тонкі віти молоді берези, струшуючи сніжинки. Зимовий вечір наступав...

Через кілька днів Лунев дізнався, що в справі про вбивство поліція шукає якогось високого чоловіка в смужковій шапці. При огляді речей в крамниці убитого було знайдено дві срібні ризи з образів. Виявилось, що вони крадені. Хлопчик, що служив у крамниці, показав, що ці ризи були куплені днів за три до вбивства у чоловіка високого на зріст, в козушку, на ім'я Андрія, що чоловік цей не раз продавав Полуектову срібні і золоті речі і що Полуектов давав йому гроші в борг. Потім стало відомо, що напередодні і в самий день убивства чоловік, схожий на описаного хлопчиком, пиячив в будинках розпусти.

Кожного дня Ілля чув щось нове в цій справі: все місто було зацікавлене зухвалим убивством, про нього говорили скрізь—в трактирах, на вулицях. Але Лунева майже не цікавили ці розмови: думка про небезпеку відпала від його серця, як струп від виразки, і замість неї він відчував тільки якусь ніяковість. Він думав лише про одне: як тепер буде жити?

І почував себе, як рекрут перед набором, як людина, що збиралася в далеку, невідому путь. Останнім часом до нього посилено чіплявся Яків. Розпатланий, одягнутий абияк, він безцільно тинявся по трактиру і по двору, дивився на все розгублено блукаючими очима і мав вигляд людини, зайнятої якимись особливими міркуваннями. Зустрічаючись з Іллею, він таємничо і покvapливо, півголосом або пошепки, питав його:

— В тебе нема часу поговорити зі мною?

— Подожди, ніколи...

— Ох ти!.. а справа важлива.

— Що таке? — спитав Ілля.

— Книга! Пояснює себе так, брате, що ой-ой! — ляжливо сказав Яків.

— А ну тебе, з книгами! Ти ось що скажи: чого це батько твій на мене звіром дивиться?

Але те, що відбувалося в дійсності, не привертало уваги Якова. У відповідь на запитання товариша він здивовано витріщив очі і спитав:

— Хіба що? Я нічого не знаю. Чув я раз, — дядькові твоєму він казав, — щось в роді того, ніби ти фальшивими грошима торгуєш... Та це він так, попусту...

— А ти звідки знаєш, що попусту? — з усмішкою спитав Ілля.

— Ну, що там? Які гроші? Дурниця все!.. — І, махнувши рукою, Яків замислився. — Отже, поговорити нема в тебе часу? — спитав він через хвилину, оглядаючи товариша блукаючими очима.

— Про книгу?

— Та-ак... Тут одне місце зрозумів я, — фу, фу, фу-у, брате мій...

І філософ зробив таку гримасу, наче облікся чимось гарячим. Лунев дивився на товариша, як на дивака, як на юродивого. Іноді Яків видався йому сліпим і завжди — нещасним, непридатним для життя. У будинку говорили, — і вся вулиця знала це, — що Петруха Філімонов хоче вінчатися з своєю полюбовницею, що утримувала в місті один з дорогих будинків розпусти. Але Яків ставився до цього з цілковитою байдужістю і, коли Лунев спитав його, чи скоро весілля, Яків теж запитав:

— Чие?

— Батька твого...

— А? Хто його знає... От безсоромний! Знайшов дружину — тьху!

— А ти знаєш, що в неї син є — великий уже, в гімназії вчиться.

— Ні, не знав, — а що?

— Так... спадкоємець буде твоєму батькові...

— Ага! — байдуже сказав Яків. І раптом пожвавішав. — Син? Це на користь мені, мабуть, га? От би батько цього б самого сина та до буфета поставив! А мене — куди хочуть!.. От би...

І, передчуваючи свободу, Яків смачно цмокнув язиком. Лунев глянув на нього з жалем і сказав з усмішкою:

— Правду кажуть, що дурній дитині — хочеться дині, а дай хлібину — не підставить торбину. Ех ти! Не придумаю, як жити будеш?

Яків насторожився, витріщив очі і швидким шепотом розповів:

— Я думав про це! Насамперед, треба навести порядок у душі... Треба зрозуміти, чого від тебе бог хоче? Тепер я бачу одне: сплуталися всі люди, як нитки, тягне їх у різні боки, а кому куди треба витягтись, хто до чого повинен міцніше себе прив'язати — невідомо! Народилася людина — невідомо навіщо; живе — не знає для чого, смерть прийде — все порве... Отже, насамперед, треба дізнатися, до чого я призначений... о-от!

— Як ти в'ївся в ці міркування твої,— напружено сказав Лунев.— І який в них толк?

Він відчував, що тепер незрозумілі розмови Якова зачіпають його сильніше, ніж раніш зачіпали, і що ці слова будять в ньому якісь особливі думи. Йому здавалося, що хтось чорний у ньому, той, що завжди заперечував всі його прості і ясні мрії про чисте життя, тепер з особливою пожадливістю вслухається в розмови Якова і ворушиться в душі його, як дитина в утробі матері. Це було неприємно Іллі, бентежило його, здавалось йому непотрібним, він уникав розмов з Яковом, але відв'язатися від товариша було нелегко.

— Який толк? Простісінький. Без цього — як без вогню.

— Ти, Якове, наче старик,— скучно з тобою. І свиня шукає удачі, а людина — тим паче,— як кажуть.

Після цих розмов він почував себе так, наче багато солоного з'їв: якась тяжка спрага охоплювала його, хотілося чогось особливого. До його важких, темних думок про бога домішувалося тепер щось жорстоке, вимогливе.

«Все бачить, а — допускає!..» — думав він понуро, відчуваючи, що душа його заплуталась в нерозв'язному протиріччі. Ішов до Олімпіади і в її обіймах ховався від своїх дум, тривоги.

Зрідка відвідував він і Віру. Веселе життя поступово засмоктувало цю дівчину в свій глибокий вир. Вона з захопленням розповідала Іллі про гульню з багатими купчиками, з чиновниками і офіцерами, про тройки, ресторани, показувала подарунки поклонників: плаття,

кофточка, персні. Повненька, струнка, міцна, вона з гордістю хвалилася тим, як її поклонники сваряться за те, щоб володіти нею. Лунев милувався її здоров'ям, красою, веселістю, але не раз обережно зауважував їй:

— Закрутитесь ви, Вірочко, в цій грі...

— А — то що? Туди мені й дорога... Принаймні — з шиком. Взяла, скільки вміла, і — край!

— А — Павло?..

Її брови здригалися, і веселість зникала.

— Одійшов би він од мене. Важко йому зі мною... Даремно він мучиться... Я вже не зупинюся, — потрапила муха в патоку.

— Не любите його? — спитав Ілля.

— Його не можна не любити! — цілком серйозно заперечила вона. — Він — чудовий!

— Так — що ж? Жили б із ним...

— Це щоб на шиї в нього сидіти? Адже він ледве для себе хліба добивається. Як же йому утримувати мене? Ні, мені його жаль...

— Дивіться, щоб не було біди... — попередив її Лунев якось.

— Ох, господи! — вигукнула Віра з досадою. — Ну, що ж робити? Невже я для одного чоловіка народилась? Адже кожному хочеться жити весело... І кожний живе, як йому подобається: і він, і ви, і я.

— Ну-ну, це не так! — похмуро і вдумливо сказав Ілля. — Живемо ми... але тільки — не для себе...

— А для кого ж?

— Ви от — для купців, для гуляк різних...

— Я сама — гуляка! — сказала Віра і весело зареготала.

Лунев ішов од неї з сумом. Павла він зустрічав за цей час разів зо два, але мигцем. Застаючи товариша у Віри, Павло хмурився, сердився. Він сидів при Луневі мовчки, зціпивши зуби, і на його худих щоках загорялися червоні плями. Ілля розумів, що товариш ревнує його, і йому це було приємно. Але в той же час він ясно бачив, що Грачов уліз у петлю, з якої навряд чи вивернеться без шкоди для себе. І, жаліючи Павла, а ще більше Віру, він перестав ходити до неї. З Олімпіадою він знов переживав медовий місяць. Але й сюди вривався холодок, від якого в Іллі нило серце. Іноді серед розмови

він раптом похмуро замислювався. Тоді Олімпіада говорила йому ласкавим шепотом:

— Милій! А ти не думай... Мало на світі людей, в яких руки чистенькі...

— От що,— сухо й серйозно відповідав їй Лунев,— прошу я тебе, не починай ти зі мною розмови про це! Не про руки я думаю... Ти хоч і розумна, а моєї думки зрозуміти не можеш... Ти от скажи: що треба робити, щоб жити чесно і не кривдити людей? А про старика мовчи...

Але вона не вміла мовчати про старика і все вмовляла Іллю забути про нього. Лунев сердився, ішов від неї. А коли приходив знову, вона скажено кричала йому, що він її від страху любить, що вона цього не хоче і кине його, поїде з міста, і плакала, щипала Іллю, кусала плечі йому, цілувала ноги, а потім, у нестямі, скидала з себе одержу і, гола стоячи перед ним, говорила:

— Чи ж я не хороша? Чи тіло в мене не красиве?.. Кожною жилочкою люблю тебе, всією моєю кров'ю люблю,— риж мене — сміятися буду...

Голубі очі її темніли, губи похадливо здригалися і груди, високо здіймаючись, ніби рвалися назустріч Іллі. Він обіймав її, цілував, скільки сили вистачало, а потім, ідучи додому, думав: «Як же вона, така жива і гаряча, як вона могла зносити погані пестощі старика?» І Олімпіада здавалася йому противною. Він з огидою плював, згадуючи її поцілунки. Якось, після вибуху її пристрасті, він, пересищений ласками, сказав їй:

— Адже з того часу, як я старого чорта задушив, ти мене міцніше любити стала...

— Егеж,— а що?

— Та-ак. Смішно мені подумати... Єсть отакі люди... їм тухле яйце — солодшим за свіже здається, а інші люблять з'їсти яблуко, коли воно загнило... Дивно!..

Олімпіада глянула на нього мутними очима, ліниво всміхнулася і не відповіла.

Одного разу, коли Ілля, прийшовши з міста, роздягався, в кімнату тихо увійшов Терентій. Він щільно зачинив за собою двері, але стояв біля них кілька секунд, ніби щось підслухаючи і, труснувши горбом, замкнув двері на зашпінку. Ілля, побачивши все це, з усмішкою глянув на його обличчя.

— Іллюшо! — півголосом сказав Терентій, сідаючи на стілець.

— Ну?

— Розвелися тут про тебе різні чутки... Недобре говорять...

І горбань важко зітхнув, опустивши очі.

— А як, наприклад? — спитав Ілля, скидаючи чоботи.

— Та... хто — що... Одні — ніби ти до діла цього причетний... Купця задушили... Інші — ніби фальшивою монетою промишляєш ти...

— Заздрять, чи що? — спитав Ілля.

— Ходять сюди різні... подібні до таємної поліції... ніби сищики... І все Петруху розпитують про тебе...

— Ну і хай стараються,— байдуже сказав Ілля.

— Це — звичайно. Що нам до них, коли ми за собою ніякого гріха не знаємо?

Ілля засміявся і ліг на постіль.

— Тепер вони вже облишили... не приходять! Тільки — сам Петруха почав...— ніяково і боязко говорив Терентій.— Ти б, Іллюшо, на квартиру кудись переїхав — знайшов би собі кімнатку і жив?.. Ато Петруха каже: «Я, каже, темних людей у своєму будинку не можу терпіти, я, каже, гласна людина...»

Ілля повернув до дядька обличчя, потемніле від злості, і голосно сказав:

— Якщо його лакова пика мила йому,— мовчав би! Так і скажи. Почую я зневажливе слово про мене — голову на жорстку розіб'ю. Хто я не є — не йому, шахраєві, мене судити. А звідси я переїду... коли захочу. Хочу пожити з людьми світлими та праведними.

Горбань злякався гніву Іллі. Він з хвилину мовчав, сидячи на стільці, і, тихенько почухуючи горб, дивився на племінника із страхом. Ілля, міцно стиснувши губи, широко відкритими очима дивився на стелю. Терентій пильно обмацав поглядом його кучеряву голову, красиве, серйозне обличчя з маленькими вусиками і крутим підборіддям, поглянув на його широкі груди, зміряв усе міцне і струнке тіло і тихо заговорив:

— Молодцем став ти!.. В селі дівки за тобою табунами бігали б... Н-да... Зажив би ти там добре-е! Я б грошеньят тобі роздобув... Відкрити б тобі крамничку та на багатій оженитися!.. І полетить твоє життя, як сани з гори.

— А може, я хочу на гору? — похмуро сказав Ілля.

— А звичайно,— на гору! — швидко підхопив Терентій.— Адже це я так сказав — легке, мовляв, життя буде. Ну, а піде воно вгору.

— А з гори куди? — спитав Ілля.

Горбань глянув на нього і засміявся тремтячим сміхом. Він знову почав щось говорити, але Ілля вже не слухав його, згадуючи пережите і думаючи — як все це спритно і непомітно підбирається в житті одне до одного, наче нитки в сіті. Оточують людину випадки і ведуть її куди хочуть, як поліція шахрая. От — думав він піти з цього будинку, щоб жити одному,— і зараз же трапляється зручний випадок. Він з переляком і пильно глянув на дядька, але в цей час постукали в двері, і Терентій схопився з місця.

— Та ну, відчиняй,— сердито і голосно сказав Ілля.

Коли горбань зняв защіпку, на порозі з'явився Яків з великою рудою книгою в руках.

— Ілля, ходім до Машутки! — жваво сказав він, підходячи до постелі.

— Що з нею таке? — швидко спитав Ілля.

— З нею? Не знаю... Її дома нема...

— Куди це вона вчорами швендяти почала? — спитав горбань недобрим голосом.

— Вона з Матіцею ходить,— сказав Яків.

— Ну, доброго з нею не знаходить, мабуть,— повільно промовив Терентій.

Яків схопив Лунева за рукав і смикав його.

— Ти що — з пепу зірвався? — сказав Лунев.

— Знаєш — адже вона і є — чорна магія, не інакше! — півголосом говорив Яків.

— Хто? — взуваючи валянки, спитав Ілля.

— Ця сама книга... їй-богу! От побачиш... ходім!

Прямо кажу — чудеса,— продовжував Яків, ведучи за собою товариша по темних сінях.— Навіть страшно читати!.. Ну, тільки тягне вона до себе, як у вир...

Ілля відчував хвилювання товариша, чув, як тремтить його голос, а коли вони увійшли до кімнати шевця і засвітили в ній вогонь, він побачив, що обличчя в Якова бліде, а очі мутні і задоволені, наче в п'яного.

— Ти випив, чи що? — спитав він, підозріло придивляючись до Якова.

— Я? Ні, сьогодні ні краплини... Адже я тепер не п'ю... так хіба, для хоробрості, коли батько вдома, чарки

дві-три хильну! Боюсь батька... П'ю тільки таке, що не пахне горілкою... Ну,— слухай!

Він з тріском сів на стілець, розкрив книгу, низько схилився над нею і, водячи пальцем по жовтому від старості товстому паперу, глухо, тремтячим голосом прочитав:

— «Глава третия. О первобытии человеков» — слухай!

Зітхнувши, він підніс догори ліву руку, а палець правої пересуваючи по сторінці, голосно почав читати:

— «Повествуют, что первое человеков бытие — якоже свидетельствует Диодор — у добродетельных мужей», — чуеш? — у добродетельных! — «иже о естестве вещей написаша — сугубое бе. Нецыи бо мняху яко не создан мир и нетленен и род человеческий без всякаго бе начала пред веки...»

Яків підвів голову від книги і, потрясаючи рукою в повітрі, пошепки сказав:

— Чуеш? Без по-ча-тку!..

— Читай далі! — сказав Ілля, підозріло розглядаючи стару, оправлену в шкіру книгу. Тоді знову почувся тихий і захоплений голос Якова:

— «Сего мудрствования — свидетельствующу Цицерону — быша Пифагор Самийский, Архита Терентин, Платон Афинский, Ксенократ, Аристотель Стагиритский и мнози инии перипатетики тоежде мудрствовали глаголюще: что вся еже в вечнем сем мире суть и имуть быти — начала никакого не имяху», — бачиш? знову без початку! «Но круг некий быти рождающих и рожденных, в нем же коегождо рожденного начало купно и конец быти познавается...»

Ілля протягнув руку і, закривши книгу, з усмішкою сказав:

— Кинь! Ну її до біса... Якись німці мудрували тут — пізнається! Нічого не можна зрозуміти...

— Подожди! — боязко оглянувшись навколо, вигукнув Яків і, витріщивши очі в обличчя товариша, тихо спитав: — Ти свій початок знаєш?

— Який? — сердито крикнув Ілля.

— Не кричи... Візьмем душу. З душею людина народжується, га?

— Ну?

— Отже, повинна вона знати — звідки з'явилася і як? Душа, сказано, безсмертна — вона завжди була... ага? Не те треба знати, як ти родився, а як ти зрозумів, що живеш? Родився ти живий, ну, а коли ти живим став? В утробі материній? Добре! А чому ти не пам'ятаєш не тільки того, як до народження жив, а й після, років до п'яти, нічого не знаєш? І якщо душа, — то де вона в тебе входить? Ану?

Очі Якова горіли торжеством, його обличчя освітлювала усмішка задоволення, і з радістю, дивною для Ілля, він закричав:

— От тобі й душа!

— Дурень! — суворо глянувши на нього, сказав Ілля. — Чого радієш?

— Та — я не радію, а просто так...

— Отож, просто! Не в тім річ, від чого я живий, а — як мені жити? Як жити, щоб усе було чисто, щоб до мене ніхто не чіплявся і сам я нікого не чіпав. От знайди мені книгу, де б це пояснювалось...

Яків сидів, понурявши замислено голову. Його радісне збудження згасло, не знайшовши відгуку. І, помовчавши, він сказав у відповідь товаришеві:

— Дивлюсь я на тебе — і щось не того — не подобається мені... Думок я твоїх не розумію... Бачу... почав ти з деякого часу пишатися чимось, чи що... Ніби ти праведник якийсь...

Ілля засміявся.

— Чого смієшся? Правда. Судиш усіх суворо... Нікого — не любиш ніби...

— І не люблю, — сказав Ілля твердо. — Кого любити? за що? Які мені дари людьми подаровані?.. Кожний за своїм шматком хліба хоче на чужій шії доїхати, а туди ж кажуть: люби мене, поважай мене! Знайшли дурня! Уваж мене — я тебе теж уважу. Подай мені мою долю, я, може, тебе полюблю тоді! Всі однаково жертви хочуть...

— Ну, вважай, не одного жрання люди шукають, — неприязно і незадоволено заперечив Яків.

— Знаю! Кожний себе чимсь прикрашає, але це — маска! Бачу я — дядюшка мій з богом торгуватися хоче, наче прикажчик на відчиті із хазяїном. Твій батечко корови у церкву пожертвував, — роблю висновок я з цього, що він або обдурив когось, або збирається обдурити... І все так, куди не глянь... На тобі гріш, а ти мені — п'я-

так скоріш... Так і всі морочать очі один одному та виправдання собі один в одного шукають, а по-моєму — со-грішив вільно чи невільно, ну й — підставляй шию...

— Це ти правду,— замислено сказав Яків,— і про батька правду, і про горбатого... Ех, не до речі ми з тобою народилися! Ти от хоч злий; тим і розважаєш себе, що всіх осуджуєш... і дедалі суворіше осуджуєш... А я й того не можу... Піти б кудись! — з тугою скрикнув Яків.

— Куди підеш? — спитав Ілля, тонко усміхаючись.

Обидва помовчали, сумно сидячи один проти одного біля столу. А на столі лежала велика руда книга в шкіряній оправі з залізними застібками.

В сінях хтось завовтузився, почувися глухі голоси, потім чиясь рука довго шкрябала по дверях, шукаючи клямку. Товариші безмовно чекали. Двері відчинилися повільно, не відразу, і у підвал ввалився Перфишка. Він зачепив ногою за поріг, похитнувся і впав на коліна, піднявши вгору праву руку з гармонією в ній.

— Тпру! — сказав він і засміявся п'яним сміхом. Слідом за ним влізла Матіца. Вона в ту ж мить нахилилася до шевця, взяла його під пахви і стала підіймати, говорячи важким язиком:

— Ось як нализався.... е, п'яниця!

— Свахо! не чіпай... я сам встану... са-ам...

Він захитався, став на ноги і пішов до товаришів, просягаючи їм ліву руку:

— Драстуй-те-е! Наше вам, ваше нам...

Матіца густо і безглуздо зареготала.

— Звідкіля це ви? — спитав Ілля.

А Яків дивився на п'яних з усмішкою і мовчав.

— Звідкіля? Х-хлопчики! Милі,— ех! — Перфишка за-тупав ногами по підлозі і заспівав:

Кісточки, в-нелорісточки!
Коли кістки підростуть,
Іх в крамничку пр-ролад-дуть!

Свахо! А то краще заспіваємо тієї, якої ти мене навчила... Н-ну...

Він притулився спиною до печі поруч з Матіцею і, штовхаючи бабу ліктем у бік, намацував пальцями клавіші гармонії.

— Де Машутка? — суворо спитав Ілля.

— Гей ви! — гукнув Яків, схоплюючись із стільця.—
Де ж Марія, справді?

Але сп'янілі не звернули уваги на вигуки. Матіца схилила голову набік і заспівала:

Ой, ку-уме, ку-уме, добра горілка...

А Перфишка махнув гармонією і підхопив високим голосом:

Вип'ємо, ку-уме, для поведілка-а...

Ілля встав і, взявши його за плече, струсонув так, що Перфишка стукнувся потилицею об піч.

— Дочка де?

— Його до-оня пр-ропад-дала, темна нічка все сховала,— безладно мимрив Перфишка, хапаючись рукою за голову.

Яків допитував Матіцу, але вона, всміхаючись, говорила:

— А не скажу! Н-не скажу і не скажу...

— Вони її, мабуть, продали, дяволи,— суворо всміхаючись, сказав Ілля товаришеві. Яків злякано глянув на нього і жалісним голосом спитав шевця:

— Перфилій, слухай! Де Машутка?..

— Ма-ашу-тка! — насмішкувато протягла Матіца.—
Спо-охватився...

— Ілля! Як же? Що ж робити? — з тривогою питав Яків.

Ілля мовчав, похмуро дивлячись на п'яну.

Матіца зловісно тягла пісню, переводячи свої величезні очі з Ілли на Якова, і раптом, безглуздо махнувши руками, зарепетувала:

— І-ідіть геть з моєї хати! Бо це — моя хата! Бо ми теж повинчаємось...

Швець, схопившись за живіт, реготав.

— Ходім, Якове,— сказав Ілля.— Чорт їх розбере...

— Підожди! — розгублено і лякливо говорив Яків.—
Перфишка, скажи, де Маша?

— Матіцо! Жінко моя, візьми їх! Гуджа-гуджа...
Гавкай на них, кусай... Де Маша?

Перфишка склав губи трубою і хотів свиснути, але не міг. А замість того висунув язик Якову і знову зарего-

тав. Матица лізла грудьми на Ілля і несамо́вито репетувала:

— А ти хто? Хіба я того не знаю?

Ілля відштовхнув її і пішов з підвалу. В сінях його наздогнав Яків, схопив за плечі і, зупинивши в темряві, заговорив:

— Хіба це можна? Хіба дозволено? Вона — маленька, Ілля! Невже вони її видали заміж?

— Ну, не скигли! — різко зупинив його Ілля.— Ні до чого. Раніше б стежив за ними... Ти початку шукав, а вони, дивись,— закінчили...

Яків замовк, але через хвилину, йдучи по двору позаду Лунева, він знову заговорив:

— Я не винуватий... Я знав, що вона на поденщину ходить, кімнати прибирати кудись...

— А мені чорт з тобою, винуватий ти чи ні! — грубо сказав Ілля, зупиняючись серед двору.— Тікати треба з цього дому... Підпалити його треба...

— О господи... господи! — тихо сказав Яків, стоячи за спиною Лунева, безсило опустивши руки вздовж тіла і так нахиливши голову, наче чекав удару.

— Заплач! — глузливо сказав Ілля і пішов, залишивши товариша в темряві серед двору.

Вранці на другий день він дізнався від Перфишки, що Машутку видали заміж за крамаря Хренова, вдівця, років п'ятдесяти, який недавно втратив дружину.

Похитуючи хворою з похмілля головою, Перфишка лежав на печі і плутано розповідав:

— Він мені, значить, і каже: «У мене, каже, двоє дітей... два хлопчики. Так би мовити — треба їм няньку, а нянька є чужа людина... красти буде і таке інше... Так ти, мовляв, уговори дочку...» Ну, я й уговорив... і Матица уговорила... Маша — розумниця, вона зрозуміла одразу! Їй податися нікуди... гірше б вийшло, краще — ніколи!.. «Все одно, каже, я піду...» І пішла... За три дні все обкрутили... Нам з Матицею дали по троячці... але тільки ми їх одразу обидві пропили вчора!.. Ну й п'є ця Матица,— коняка стільки не може випити!..

Ілля слухав і мовчав. Він розумів, що Маша влаштувалася краще, ніж можна було чекати. Але все ж йому було жаль дівчинки. Останнім часом він майже не бачив її, не думав про неї, а тепер йому раптом здалося, що без Маші будинок цей став брудніший.

Жовта, напухла пика дивилася з печі на Ілля. Голос Перфишки скрипів, як надламаний сучок восени на дереві.

— Поставив мені Хренов задачу, щоб я до нього — ні ногою! До крамниці, каже, зрідка заходь, на шкалик дам. А додому, як до раю,— і не сподівайся!.. Ілля Якович! Чи не буде в тебе п'ятачка, щоб мені похмелитися? Дай, зроби ласку...

— Ну, а ти тепер — як же? — сказав Лунев.

Швець сплюнув на підлогу й відповів:

— Я тепер — остаточно зіп'юсь... Коли Маша була не влаштована, я хоч соромився... Іноді й попрацюю... Ніби совість у мене до неї була... Ну, а тепер я знаю, що вона сита, взута, одягнута і як... у скрині замкнута!.. Значить, вільно буду всюди п'янствувати...

— Не можеш кинути горілку?

— Ніяк! — заперечливо хитаючи розпатланою головою, відповів швець.— І — навіщо? Чого людина хоче — про те доля клопоче,— ось воно що! А коли чоловік такий, що в нього і не вкладеш нічого, яке долі діло до нього? Я тобі от що скажу: хотів я зробити одну справу... в ту пору, коли ще покійниця дружина жива була... Хотів я тоді урвати шматок у дідуся Єремея... Думав так: «Не я — інший, однаково старика пограбують...» Ну, слава богу, випередили мене в цій справі... Не жалію... Але тоді я зрозумів, що і хотіти треба вмійчи.

Швець засміявся і почав злазити з печі, говорючи:

— Ну, давай п'ятак... Нутро горить — до смерті!

— На, хильни чарочку,— сказав Ілля.

І, з усмішкою глянувши на Перфишку, він промовив:

— І шарлатан ти, і п'яниця... все це правда! Але іноді мені здається — що кращої од тебе я не знаю людини.

Перфишка недовірливо глянув на серйозне, але ласкаве обличчя Лунева.

— Жартуєш?

— Хочеш — вір, хочеш — не вір... Я не в похвалу тобі сказав, а — так... В осуд людям...

— Чудно!.. Ні, видно, не моїм лобом цукор колоти... не розумію! Піду вип'ю, може, порозумнішаю...

— Подожди! — зупинив його Лунев, схопивши за рукав сорочки.— Ти бога боїшся?

Перфишка нетерпляче переступив з ноги на ногу і майже з образою сказав:

— Мені бога боятися нічого... Я людей не кривджу...

— А молишся ти? — допитував Ілля, стишуючи голос.

— Ну-ну... Молюсь, відомо... рідко!..

Ілля бачив, що швець не хоче говорити, всією силою душі прагнучи в шинок.

— Іди, йди,— замислено сказав він.— Але от що: помереш — бог тебе спитає: «Як жив ти, чоловіче?»

— А я скажу: «Господи! Родився — малий, помер — п'яний, нічого не пам'ятаю!» Він посміється та й простить мене...

Швець щасливо усміхнувся й пішов. Лунев залишився один у підвалі... Йому було дивно думати, що в цій тісній брудній ямі ніколи вже не з'явиться Маша, та й Перфишку незабаром проженуть звідси.

У вікно дивилося квітнєве сонце, освітлюючи давно неметену підлогу. Все в підвалі було неприбране, нехороше і тоскне, наче після покійника.

Сидячи на стільці прямо, Ілля дивився на облізлу, коренасту піч перед ним, важкі думи навалювалися на нього одна за одною.

«Хіба піти покаятися?» — раптом майнула в його голові ясна думка. Але він у ту ж мить злісно відштовхнув її від себе.

Того ж дня увечері Ілля примушений був піти з дому Петрухи Філімонова. Сталося це так: коли він повернувся з міста, на дворі його зустрів зляканий дядько, одвів у куток за стіс дров і там сказав:

— Ну, Іллюшо, вибиратися тобі треба... Що в нас тут було-о!

Горбань від страху заплющив очі і, махнувши руками, ударив себе по стегнах:

— Яшка напився вдрізки, та батькові і бухнув просто в вічі — злодій! І всякі інші колючі слова: безсоромний розпусник, безжалісний... Без тями кричав!.. А Петруха йому як заїде по зубах, та за волосся, та ногами топтати і всіляко,— побив до крові! Тепер Яшка лежить, стогне... Потім Петруха на мене,— як гримне! «Ти, каже... Жени, каже, геть Ілька...» Це, мовляв, ти Яшку настроїв супроти нього... і кричав він — жах як!.. Так ти дивись...

Ілля скинув з плеча ремінь і, подаючи ящик дядькові, сказав:

— Тримай!..

— Подожди! Куди-и?

Руки в Іллі тремтіли від жалості до Якова і злості до його батька.

— Тримай, кажу,— крізь зуби сказав він і пішов у трактир. Він зціпив зуби так міцно, що вилицям і щелепам стало боляче, а в голові раптом зашуміло. Крізь цей шум він чув, що дядько кричить йому щось про поліцію, загибель, в'язницю, і йшов, наче з гори.

У трактирі біля буфету стояв Петруха і, розмовляючи з якимось обідранцем, усміхався. На його лисину падало світло лампи, і здавалося, що вся голова його блищить задоволеною усмішкою.

— А, купець! — глузливо закричав він, побачивши Ілля, брови його сердито заворушилися.— Тебе мені й треба...

Він стояв біля дверей у свої кімнати, затуляючи їх.

Ілля підійшов до нього, твердий, суворий, і голосно сказав:

— Одійди геть!..

— Що-о? — протягнув Петруха.

— Пусти мене до Якова.

— Я тобі дам Якова...

Ілля мовчки з усією силою вдарив Петруху по щоці. Буфетник застогнав і упав на підлогу. З усіх кутків до нього кинулися полові, хтось закричав:

— Тримай його! Бий!

Публіка заметушилася, наче її облили окропом, але Ілля переступив через Петруху, увійшов у двері і замкнув їх за собою.

В маленькій кімнаті, тісно заставленій ящиками з вином і якимись скринями, горіла, блимаючи, бляшана лампа. У напівтемряві і тісноті Лунев не одразу побачив товариша. Яків лежав на підлозі, голова його була в тіні, і обличчя здавалося чорним, страшним. Ілля взяв лампу в руки і присів навпочіпки, освітлюючи побитого. Синяки і садна вкривали обличчя Якова потворною темною маскою, очі його затекли в опухах, він дихав важко, хрипів і, мабуть, нічого не бачив, бо спитав із стогоном:

— Хто тут?

— Я,— тихо сказав Лунев, встаючи на ноги.

— Дай напитися...

Ілля озирнувся. В двері ломилися. Хтось командував:

— З заднього ганку заходь...

Тонкий, виючий голос Петрухи проривався крізь шум:

— Я його не чіпав...

Ілля злорадно всміхнувся. І, підійшовши до дверей, він спокійно вступив у переговори з переслідувачами:

— Ей ви! Подождіть кричати... Якщо я йому в пику дав, від цього він не здохне. А мене за це судити будуть. Значить, вам нічого лізти не в своє діло. Не натискайте на двері, я відчиню зараз.

Він відчинив двері і став у них, як у рамі, міцно стиснувши кулаки на всякий випадок. Публіка відступила перед його міцною постаттю і готовністю битися, що ясно відбивалася на його обличчі. Але Петруха почав розштовхувати всіх, завиваючи:

— Ага-а, розбійник!..

— Заберіть його геть і дивіться сюди — прошу! — відступивши від дверей убік, запрошував Ілля публіку.— Полюбуйтеся, як він людину спотворив...

Кілька гостей, скоса поглядаючи на Іллю, увійшли до кімнати і нахилились над Яковом. Один з подивом і страхом промовив:

— Ро-озпрасу-ував!..

— Принесіть води. Та поліцію покликати треба...— говорив Ілля.

Публіка була на його стороні; він і бачив і відчував це, і різко, голосно заговорив:

— Ви всі знаєте Петрушку Філімонова, знаєте, що це перший шахрай на вулиці... А хто скаже погане про його сина? Ну, от вам син — побитий лежить, можливо, на все життя скалічений, — а батькові його за це нічого не буде. Я ж один раз ударив Петрушку — і мене засудять... Добре це? По правді це буде? І так в усьому — одному дана повна воля, а другий не посміє бровою ворухнути...

Кілька чоловік співчутливо зітхнули, інші мовчки пішли геть, а Петруха, пискливо покрикуючи, почав всіх виганяти.

— Ідіть! Ідіть! Це моє діло, мій син! Ідіть собі... Я поліції не боюсь... І суда мені не треба. Не треба. Я тебе і так, без суду, доїду... Іди геть!

Ілля, ставши на коліна, поїв Якова водою, з тяжким жалем дивлячись на розбиті, розпухлі губи товариша. А Яків ковтав воду і пошепки говорив:

— Дихати боляче... Одведи мене... Іллюшо... Голубчику!

З пухлин під очима сочилися сльози...

— Його в лікарню треба одвезти...— понуро сказав Ілля, обертаючись до Петрухи.

Буфетник дивився на сина і щось неясно промимрив. Одне око було в нього широко розкрито, а друге, як у Якова, теж майже затекло від удару Іллі.

— Чуєш ти? — крикнув Ілля.

— Не кричи! — несподівано тихо і миролюбно сказав Петруха.— В лікарню не можна — розголосі!.. мені це не фасон...

— Негідник ти! — сказав Ілля і з презирством плюнув у ноги Філімонова.— Я тобі кажу — відправляй у лікарню! Не відправиш — скандал зчиню ще гірший...

— Ну-ну-ну! Не того... не сердься... Він, гляди, прикидається...

Ілля схопився на ноги. Але тоді Філімонов відскочив до дверей і гукнув:

— Іване! Поклич візника — в лікарню, п'ятиалтинний. Якове, одягайся! Нічого прикидатися... не чужа людина біла,— рідний батько... Мене не так ще м'яли...

Він забігав по кімнаті, знімаючи з стін одержу, і кидав її Іллі, продовжуючи швидко і тривожно говорити про те, як його били в молодості...

За буфетом стояв Терентій. У вуха Іллі ліз його ввічливий, несміливий голос:

— Вам за три чи за п'ять копійок?.. Ікорки? Ікорка вся вийшла... Оселедчиком закусите...

На другий день Ілля знайшов собі квартиру — маленьку кімнату поряд з кухнею. Її здавала якась баришня в червоній кофточці; обличчя в неї було рожеве, з гостреньким пташачим носиком, ротик крихітний, над вузьким лобом красиво кучерявилось чорне волосся, і вона часто підправляла його швидким жестом маленької і тонкої руки.

— П'ять карбованців за таку миленьку кімнатку — недорого! — жваво говорила вона і усміхалася, бачачи, що її темні живі оченята бентежать молодого широкоплечого хлопця.— Шпалери зовсім нові... вікно виходить в сад,— чого вам? Вранці я вам поставлю самовар, а внесете ви його до себе самі...

— Ви покоївка? — з цікавістю спитав Ілля.

Баришня перестала всміхатися, в неї затремтіли брови, вона випросталася і поважно сказала:

— Я не покоївка, а хазяйка цієї квартири, і чоловік мій...

— Та хіба ви замужем? — з здивованням вигукнув Ілля і недовірливо оглянув сухеньку, струнку фігурку хазяйки. На цей раз вона не розсердилася, а засміялася дзвінко і весело.

— Який ви смішний! То покоївкою називає, то не вірить, що я замужем...

— Та як вірити, коли ви зовсім дівча! — з усмішкою сказав Лунев.

— А я вже третій рік замужем, чоловік мій околоточний наглядяч...

Ілля глянув їй в обличчя і теж тихенько засміявся, сам не знаючи чому.

— От дивак! — пересмикнувши плечиками, вигукнула жінка, з цікавістю розглядаючи його. — Ну що ж, — наймаєте кімнату?

— Вирішена справа! Накажете дати завдаток?

— Звичайно!

— Я годинки через дві-три і переїду.

— Пожалуйте. Я рада такому постояльцеві, — ви, здається, веселий...

— Не дуже... — усміхаючись, сказав Лунев.

Він вийшов на вулицю всміхаючись, з приємним почуттям у грудях. Йому подобалась і кімната, обклеєна голубими шпалерами, і маленька, жвава жінка. Але чомусь особливо приємним видалось йому саме те, що він буде жити на квартирі околоточного. В цьому він відчував щось смішне, зухвале і, мабуть, небезпечно для нього. Йому треба було відвідати Якова; він найняв візника, сів у прольотку і почав думати — що йому робити з грішми, куди тепер сховати їх?

Коли він приїхав у лікарню, виявилось, що Якова тільки що купали у ванні і тепер він спить. Ілля зупинився в коридорі біля вікна, не знаючи, що йому робити, — піти чи почекати, коли товариш прокинеться. Повз нього, тихо човгаючи туплями, проходили один за одним хворі в жовтих халатах, поглядаючи на нього нудьгуючими очима; із звуками їх тихої розмови зливалися чийсь стогони, що долинали здалеку... Голосна луна розносила звуки по довгій трубі коридору... Здавалося,

що в пахучому повітрі лікарні невїдимо, безшумно літає хтось, зітхаючи і нудьгуючи... Іллі захотілося піти далі від цих жовтих стін... Але один з хворих ступив до Іллі і, простягаючи руку, сказав тихо:

— Здрастуй!..

Лунев підвів очі на нього і відсахнувся, здивований...

— Павло!.. І ти тут?

— А хто ще? — швидко спитав Павло.

Обличчя в нього було якесь сіре, очі ніяково і тривожно кліпали... Ілля коротко розповів йому про Якова і вигукнув:

— Як тебе перевернуло!

Павло зітхнув; губи у нього здригнулися; як винуватий у чомусь, низько похиливши голову, він хриплим шепотом повторив:

— Перевернуло...

— Що в тебе? — співчутливо спитав Лунев.

— Ну... Ніби не знаєш...

Павло мигцем глянув у обличчя товариша і знову похилив голову.

— Заразився?

— Звичайно...

— Невже од Віри?

— Від кого ж? — понуро відповів Павло.

Ілля хитнув головою.

— От і я колись теж влечу...

Павло, довірливо дивлячись в очі йому, спитав:

— Я думав — ти погидуєш тепер мною. Вештаюсь тут, раптом бачу — ти!.. Соромно стало... одвернувся, пройшов мимо...

— Розумний! — з докором сказав Ілля.

— Хто тебе знає, як подивися? Хвороба погана... Другий тиждень тут стовбичу... Така туга, така мука!.. Вночі — наче на жаринах смажишся... Час тягнеться, як волосина по молоку... І наче в трясовину тебе засмоктує, і нікого гукнути на поміч...

Він говорив майже пошепки, а обличчя його здригалося, руки судорожно м'яли поли халата.

— А Віра де? — замислено спитав Ілля.

— Чорт її знає, — з гіркою усмішкою сказав Грачов.

— Не ходить?

— Приходила раз — я вигнав... Бачити я її не можу! — злісно прошепотів Павло.

Ілля докірливо глянув на його спотворене обличчя і сказав:

— Ну, це ти дурницю верзеш!.. Коли хочеш справедливості, то й сам будь справедливим. Чим вона завинила?

— А кого мені обвинувачувати? — півголосом запально вигукнув Павло.— Кого? Я ціліснічкі ночі думаю — від чого моє життя зім'ялося? Від того, що я Віру полюбив, так?.. Про мою до неї любов — у небі зірками не напишеш!..

Очі Павла почервоніли, і з них важко викотилися дві великі сльози. Він змахнув їх зі щік рукавом халата.

— Все це пусті слова...— сказав Лунев, відчуваючи, що він Віру жаліє більше, ніж Павла.— Ти мед пив — хвалив: міцний! — напився — лаєш: хмільний!.. А як їй? Аджі і її заразили?

— І її! — сказав Павло і тремтячим голосом спитав:

— А ти думаєш, не жаль мені її? Я її вигнав... І, як пішла вона... як заплакала... так тихо заплакала, так гірко,— серце у мене кров'ю облилось... Сам би заплакав, та цеглини в мене тоді в душі були... І замислився я тоді над усім цим... Ех, Ілля! Нема нам життя...

— Та-ак! — сказав протяжно Лунев, дивно усміхаючись.— Твориться щось... химерне! Давить всіх і давить. Якову батько життя не дає, Машутку заміж за старого чорта сунули, ти от...

Він раптом тихенько засміявся і сказав, понизивши голос:

— Одному мені щастить! Як про що подумаю — будь ласка, готове!

— Недобре ти говориш,— допитливо дивлячись на нього, сказав Павло,— смієшся, чи що?

— Ні, хтось інший сміється! Над усіма нами сміється хтось! Дивлюся я в життя — нема в ньому справедливості...

— Я теж бачу це! — тихо, але якось на всі груди вигукнув Павло.

На обличчі його спалахнули червоні плями, а очі його заблищали жваво і задерикувато, як бувало у здорового.

Вони стояли в напівтемному кутку коридора, біля вікна, шибки якого були закрашені жовтою фарбою, і тут, щільно притиснувшись до стіни, схвильовано говорили,

на льоту ловлячи думки один одного. Звідкись здалеку долинав протяжний стогін, схожий на гудіння струни, яку хтось зачіпає через рівні проміжки часу, а вона здригається і звучить безнадійно, наче знаючи, що ніде нема живого серця, здатного заспокоїти її хворобливе тремтіння. Павло горів від усвідомлення образи, завданої йому важкою рукою життя; він теж, мов струна, здригався від збудження і квапливо, безладно шептав товаришеві свої скарги і догадки. А Ілля відчував, що слова Павла наче іскри висікають з його серця, вони запалили в його грудях те темне і суперечливе, що завжди турбувало його. Він відчував, що на місці його здивовання перед життям спалахнуло щось інше, що от-от освітить морок його душі і заспокоїть її на-завжди.

— Чому, якщо ти ситий — ти святий, якщо ти вчений — твоя правда? — шепотів Павло, стоячи проти Іллі, серце до серця. І оглядався по боках, наче відчуваючи близькість ворога, який зім'яв життя його.

— Хто слова наші зрозуміє? — суворо вигукнув Ілля.

— Так! З ким говорити?

Павло замовк. Лунев замислено глянув у глибину коридора. Тепер, коли вони замовкли, стогін пролунав чутніше. Мабуть, чийсь великі і сильні груди стогнали і великий був їх біль.

— Ти все з Олімпіадою? — спитав Павло у Лунева.

— Так, живу! — всміхаючись, відповів Ілля. — Знаєш, — усміхаючись, продовжував він, дуже понизивши голос, — Яків дочитався до того, що в богові сумнівається...

Павло глянув на нього і непевним тоном спитав:

— Ну?

— Найшов таку книгу... А ти як щодо цього?

— Я, бачиш... — замислено і тихо сказав Павло, — я якось так... до церкви не ходжу...

— А я — багато думаю... І не можу я зрозуміти, як бог терпить?

Знову між ними зав'язалася швидка розмова... Захоплені нею, вони проговорили до пори, поки до них підійшов служитель і суворо спитав Лунева:

— Ти чого тут ховаєшся, га?

— Я не ховаюся... — сказав Ілля.

— А ти не бачиш, що всі відвідувачі пішли?

— Значить, не бачив... Прощай, Павле. До Якова ж зайди...

— Ну-ну — пішов! — гукнув служитель.

— Приходь скоріше... — попросив Грачов.

На вулиці Лунев замислився про долю своїх товаришів. Він бачив, що йому краще від усіх живеться. Але усвідомлення цього не викликало в ньому приємного почуття. Він тільки посміхнувся і підозріло глянув навколо...

На новій квартирі він зажив спокійно, і його дуже зацікавили хазяїни. Хазяйку звали Тетяна Власівна. Весела й балакуча, вона через кілька днів після того, як Лунев поселився в голубій кімнатці, докладно розповіла йому весь порядок свого життя.

Вранці, коли Ілля пив чай у своїй кімнаті, вона у фартусі, з засуканими до ліктів рукавами, пурхала по кухні і, заглядаючи у двері до нього, жваво говорила:

— Ми з чоловіком люди небагаті, але освічені. Я вчилася у прогімназії, а він у кадетському корпусі, хоч і не закінчив... Але ми хочемо бути багатими і будемо... Дітей у нас нема, а діти — це найголовніші витрати. Я сама варю, сама ходжу на базар, а для чорної роботи наймаю дівчинку за півтора карбованці на місяць і щоб вона жила дома. Ви знаєте, скільки я роблю економії?

Вона ставала в дверях і, струшуючи кучерями, на пальцях вираховувала:

— Кухарка — жалування три карбованці, та прохачувати її треба — сім,— десять! Вкраде вона в місяць на три карбованці — тринадцять! Кімнату її здаю вам — вісімнадцять! От скільки коштує кухарка!.. Потім: я все купую оптом: масла — півпуда, муки — мішок, цукру — голову і так далі... На всьому цьому я виграю карбованців дванадцять... Тридцять карбованців! Коли б я служила десь,— в поліції, на телеграфі,— я працювала б на кухарку... А тепер я — нічого не коштую для чоловіка і горджуся цим! Ось як треба жити, молодий чоловіче! Вчіться...

Вона лукаво дивилася в обличчя Іллі жвавими очима, він усміхався їй. Вона подобалась йому і викликала в нього почуття поваги. Вранці, коли він прокидався, вона вже снувала по кухні, разом з рябою і мовчазною дів-

чинкою-підлітком, що дивилася на неї і на все гереляканими, безбарвними очима. Ввечері, коли він приходив додому, вона, тоненька, чистенька, з усмішкою відчиняла йому двері, і від неї пахло чимсь приємним. Якщо чоловік її був дома, він грав на гітарі, а вона підспівувала йому дзвінким голосом, або вони сідали грати в карти — в дурня на поцілунки. Іллі в його кімнаті було чути все — і мову струн, то веселу, то розчулену, і ляпання карт, і цмокання губ. Квартира складалася з двох кімнат — спальні і ще одної, суміжної з кімнатою Іллі. Вона була для подружжя і їдальнею і вітальнею, в ній вони проводили свої вечори... Ранками в цій кімнаті лунали дзвінкі пташині голоси: цінкала синиця, навперейми один з одним, наче сперечаючись, співали чиж і шиглик, по-старечому поважно бурмотів і скрипів снігур, а іноді в ці гучні голоси вливалася задумлива і тиха пісня коноплянки.

Чоловік Тетяни, Кирик Никодимович Автономов, був людиною років двадцяти шести, високий, огрядний, з великим носом і чорними зубами. Його добродушне обличчя, всіяне вуграми, безбарвні очі дивилися на все з непорушним спокоєм. Коротко пострижене світле волосся стояло на його голові шіткою, і в усій неповороткій фігурі Автонома було щось незграбне і смішне. Рухався він важко і з першої ж зустрічі чомусь спитав Іллю:

— Ти птахів співочих любиш?

— Люблю...

— Любиш?

— Ні... — здивовано дивлячись на околоточного, відповів Ілля.

Той зморщив носа, подумав і спитав ще:

— А ловив?

— І не ловив...

— Ніколи?

— Ніколи...

Тут Кирик Автономов поблажливо усміхнувся і сказав:

— Значить, ти їх не любиш, якщо не ловив... А я ловив, навіть за це з корпусу був виключений... І тепер ловив би, та не хочу компрометуватися в очах начальства. Тому що хоч любов до співочих птахів — і благородна пристрасть, але ловля їх — розвага, негідна солідної лю-

дини... Бувши на твоєму місці, я б ловив чижиків — неодмінно! Весела пташка... Це саме про чижа сказано: пташка божая...

Автономов говорив і мрійними очима дивився в обличчя Іллі, а Лунев, слухаючи його, відчував себе ніяково. Йому здалося, що околоточний говорить про ловлю птахів алегорично, що він натякає на щось. Але водянисті очі Автонома заспокоїли його; він вирішив, що околоточний — людина нехитра, чемно усміхнувся і промовчав у відповідь на слова Кирика. Тому, очевидно, сподобалась скромна мовчанка і серйозне обличчя постояльця, він усміхнувся і говорив далі:

— Увечері приходь до нас чай пити. Приходь, не соромся... в карти пограємо, в дурня... Гості до нас ходять рідко. Приймати гостей — приємно, але їх треба частувати, а це — неприємно, тому що дорого.

Чим більше придивлявся Ілля до благополучного життя своїх хазяїнів, тим більше подобалися вони йому. Все в них було чисте, міцне, все робилося спокійно, і вони, очевидно, любили одне одного. Маленька, жвава жінка була схожа на веселу синицю, її чоловік — на неповороткого снігура, в квартирі затишно, як у пташиному гнізді. Вечорами, сидячи в себе, Лунев прислухався до розмови хазяїнів і думав:

«От як треба жити»...

І, зітхаючи від заздрощів, він дедалі сильніше мріяв про час, коли відкриє свою крамничку, в нього буде маленька, чиста кімната, він заведе собі птахів і буде жити один, тихо, спокійно, як уві сні... За стіною Тетяна Владівна розповідала чоловікові, що вона купила на базарі, скільки витратила і скільки заощадила. А її чоловік глухо посміювався і хвалив її:

— Ах ти, розумниця! Ну, дай поцілую...

Він розповідав дружині про пригоди в місті, про протоколи, складені ним, про те, що сказав йому поліцеймейстер або інший начальник... Говорили про можливість підвищення по службі, обговорювали питання, чи треба буде разом з підвищенням міняти квартиру.

Ілля слухав, і раптом його охоплювала незрозуміла, важка нудьга. Ставало душно в маленькій голубій кімнаті, він неспокійно оглядав її, наче відшукуючи причину нудьги і, відчуваючи, що не може більше зносити тягара в грудях, йшов до Олімпіади або гуляв по вулицях.

Олімпіада ставилася до нього дедалі більш вимогливо і ревниво, все частіше він сварився з нею. Під час сварок вона ніколи не згадувала про вбивство Полуектова, але в хороші хвилини, як і раніш, умовляла Ілля забути про це. Лунева дивувала її стриманість, і якось після сварки він спитав її:

— Липо! Чому ти, коли лаєшся, про старика ні словом не згадаєш?

Вона відповіла, не задумуючись:

— А тому, що це діло не моє та й не твоє. Якщо тебе не знайшли — значить, так йому й треба було. Дущити його в тебе потреби не було, — ти сам кажеш. Знаючи, він через тебе покараний...

Ілля недовіриливо засміявся.

— Чого ти? — спитала жінка.

— Та-ак... Я подумав, що коли людина недурна — вона обов'язково шахрай... Все може виправдати... І звинуватити все може...

— Не розумію тебе, — сказала Олімпіада, хитаючи головою.

— Чого не розуміти? — спитав Ілля, зітхнувши і знижуючи плечима. — Просто я кажу: постав ти мені в житті таке, що завжди б непорушно стояло; знайди таке, що жодна найрозумніша людина ні обвинуватити, ні виправдати не могла б... Знайди таке! Не знайдеш... Немає такого предмета в житті...

Після однієї сварки Ілля, що днів з чотири не ходив до Олімпіади, одержав від неї листа. Вона писала:

«Ну й прощай, милий Іллюшо, назавжди, не побачимося ми з тобою більше. Не шукай мене, — не знайдеш. А з першим пароплавом поїду я з окаянного цього міста... В ньому я душу свою розчавила на все життя. Поїду я далеко і ніколи не повернуся, — не думай і не чекай. За добре твоє — спасибі тобі від всього серця, а погане я пам'ятати не буду. Ще повинна сказати тобі по правді, що іду я не куди-небудь, а просто зійшла з молодим Ананьїним, який давно до мене чіплявся і скаржився, що я його загублю, якщо не погоджуся жити з ним. Погодилась: усе одно. Ми поїдемо до моря, в село, де у Ананьїних рибні ватаги. Він дуже простий і навіть пропонує обвінчатися, дурник. Прощай! Наче уві сні бачила я тебе, а прокинулась — і нема нічого. Як у мене серце ние, коли б ти знав! Цілую тебе, єдина людино.

Не гордись перед людьми: ми всі нещасні. Смирна стала я, твоя Липа, і наче під обух іду, до того болить моя душа розтерзана. Олімпіада Шликова. По пошті послала пакунок тобі — перстень на пам'ять. Носи, будь ласка. Ол. Ш.»

Ілля прочитав листа і до болю міцно закусив губу. Потім прочитав ще і ще. З кожним разом лист все більше подобався йому,— було і боляче і приємно читати прості слова, написані нерівними великими літерами. Раніше Ілля не думав про те, наскільки серйозно кохає його ця жінка, а тепер йому здавалося, що вона кохала сильно, міцно і, читаючи її листа, він відчував горде задоволення в серці. Але це задоволення потроху поступалося місцем перед свідомістю втрати близької людини, і от Ілля сумно замислився: куди тепер, до кого піде він у час нудьги? Образ жінки стояв перед його очима, він згадував її шалені пестоці, її розумні розмови, жарти, і все глибше в груди йому впиналося гостре почуття жалю. Стоячи перед вікном, він, насупивши брови, дивився в сад, там, у темряві, тихо шелестіли кущі бузини і тонкі, як віршовки, віти берези гоїдалися в повітрі. За стіною сумно дзвеніли струни гітари, Тетяна Власівна високим голосом співала:

Неха-ай там хто-ось ш-у-у-кає
Б-бага-атих ян-тар-рів..

Ілля тримав лист у руці і відчував себе винуватим перед Олімпіадою, сум і жалість стискали йому груди і давили горло.

Мен-і-і ж ді-і-ста-ань мій пе-ерстень
З са-амо-ого дна мор-рів,

— лунало за стіною. Потім околоточний густо зареготав, а співачка вибігла на кухню, теж дзвінко сміючись. Але в кухні вона одразу замовкла. Ілля відчував присутність хазяйки десь близько до нього, але не хотів оглянутися, подивитися на неї, хоч знав, що двері його кімнати відчинені. Він прислухався до своїх дум і стояв непорушно, відчуваючи, як самотність охоплює його. Дерев за вікном все погойдувались, а Луневу здавалося, що він одірвався від землі і пливе кудись у холодному морозі...

— Ілля Якович! Чай пити будете? — покликала його хазяйка.

— Ні...

За вікном пролунав могутній удар дзвона; густий звук м'яко, але сильно торкнувся шибок вікна, і вони ледь чутно задрижали... Ілля перехрестився, згадав, що давно вже не був у церкві і зрадів можливості піти з дому...

— Я до всеношної піду,— сказав він, обернувшись до дверей. Хазяйка стояла якраз на дверях, тримаючись руками за одвірки, і дивилася на нього з цікавістю. Іллю збентежив її пильний погляд і, наче пробачаючись перед нею, він промовив:

— Давно в церкві не був...

— Добре! Я приготую самовар на дев'ять годин.

Ідучи до церкви, Лунев думав про молодого Ананьїна. Він знав його: це багатий купчик, молодший член рибопромислової фірми «Брати Ананьїни», білявий, худенький хлопчик з блідим обличчям і голубими очима. Він недавно з'явився в місті і одразу почав сильно пиячити.

«От як живуть люди, як яструби,— думав Ілля з гіркотою.— Тільки вбився в пир'я і зараз же — цап собі голубку...»

Він увійшов у церкву роздратований, розсерджений своїми думами, став там у темний куток, де стояла драбина для засвічування панікадила.

«Господи, помилу-уй»,— співали на лівому криласі. Якийсь хлопчик, не вміючи підлалитися до хрипкого і глухого голосу дячка, підспівував неприємним криком, що різав слух. Нестройний спів дратував Іллю, викликаючи в ньому бажання посмикати хлопчика за вуха. В кутку було душно від натопленої печі, пахло горілою ганчіркою. Якась бабуся в салопі підійшла до нього і буркотливо сказала:

— Не на своє місце стали, пане мій...

Ілля глянув на комір її багатого салопа, прикрашеного хвостами куніці, і мовчки відступив, подумавши: «І в церкві свої місця...»

Після вбивства Полуектова він вперше прийшов до церкви і тепер, згадавши про це, здригнувся.

— Господи! Помилуй!...— прошепотів він, хрестячись.

В лад і голосно заспівали півчі. Голоси дискантів, чітко вимовляючи слова молитви, дзвеніли під куполом чистим і солодким дзвоном маленьких дзвіночків, альти

тремтіли, як звучна, туго натягнута струна; на фоні їх безперервного звуку, що лився, як струмок, дисканти тремтіли, як відблиски сонця у прозорому струмені води. Густі, похмурі ноти басової партії урочисто коливалися в повітрі, підтримуючи спів дітей; іноді виділялися красиві і сильні вигуки тенора, і знову яскраво виблискували дитячі голоси, підносячись у сутінки купола, звідки, велично простягаючи руки над богомольцями, замислено дивився вседержитель у білій одежі. От спів хору злився в масу звуків і став схожий на хмарину в час заходу сонця, коли вона, рожева, червона і пурпурова, горить у промінні сонця пишністю своїх фарб і тане від насолоди своєю красою...

Завмер спів,— Ілля зітхнув глибоким, легким зітханням. Йому було хороше: він не відчував роздратування, з яким прийшов сюди, і не міг зупинити думки на гріху своєму. Співи полегшили його душу і очистили її. Почуваючи себе так несподівано добре, він дивувався, не вірив відчуттю своєму, але шукав собі розкаяння і — не знаходив його.

І раптом його, наче голкою, вколола гостра думка:

«А що, коли хазяйка увійде з цікавості до його кімнати, почне ритися там і знайде гроші?»

Ілля швидко повернувся, вийшов з церкви і, гукнувши візника, поїхав додому. Дорогою його думка настирливо розвивалася, збуджуючи його.

«Знайде — ну, що ж? Вони не донесуть, вони просто вкрадуть самі...»

Але думка, що вони не донесуть, а самі вкрадуть гроші, ще більше схвилювала його. Він відчував, що коли це сталося, то зараз же, на цьому візникові, він поїде в поліцію і скаже, що це він убив Полуектова. Ні, він не хоче більше мучитися і жити в тривозі, тоді, коли інші на гроші, за які він заплатив великим гріхом, будуть жити спокійно, затишно, чисто. Ця думка викликала у нього холодну лютю. Під'їхавши до дому, він сильно смикнув дзвінок і, зіціпивши зуби, стиснувши кулаки, чекав, коли йому відчинять двері.

Двері відчинила йому Тетяна Власівна.

— Ой, як ви голосно дзвоните!.. Що ви? Що з вами? — злякано вигукнула вона, глянувши на нього.

Він мовчки відштовхнув її, пройшов у свою кімнату і з першого ж погляду зрозумів, що всі його побоювання

марні. Гроші лежали в нього за верхнім наличником вікна, а на наличник він ледь-ледь приліпив маленьку пушинку, так що, коли б хтось торкнувся грошей, пушинка неодмінно повинна була злетіти. Але от він ясно бачив на коричневому наличнику — її білу плямку.

— Ви хворі? — з тривогою питала хазяйка, з'явившись у дверях.

— Так,— нездужаю... Ви — пробачте: я штовхнув вас...

— Це дрібниці... Подождіть... Скільки треба дати візникові?

— Зробіть ласку, оддайте...

Вона побігла, а Ілля в ту ж мить став на стілець, вихопив з-за наличника гроші і, сховавши їх у кишеню, полегшено зітхнув... Йому стало соромно своєї тривоги. Пушинка видалася йому дурною, смішною, як і все це.

«Мана!..» — подумав він, внутрішньо усміхаючись. У дверях знову з'явилася Тетяна Власівна.

— Візникові—двадцять,—квапливо заговорила вона.— У вас що — у голові запаморочилось?

— Так... знаєте, стою в церкві... раптом це...

— Ви ляжте,— сказала жінка, входячи у кімнату.— Ляжте, не соромлячись... А я посиджу з вами... Я сама,— чоловік пішов у наряд, до клубу...

Ілля сів на ліжку, а вона на стілець, єдиний у кімнаті.

— Потурбував я вас,— ніяково усміхаючись, сказав Ілля.

— Нічого,— відповіла Тетяна Власівна, допитливо і безцеремонно розглядаючи його обличчя. Помовчали. Ілля не знав, про що говорити з цією жінкою, а вона, все розглядаючи його, раптом почала чудно усміхатися.

— Чого ви? — спитав Лунев, опускаючи очі.

— Сказати? — лукаво спитала вона.

— Скажіть...

— Не вмієте ви прикидатися — от що!

Ілля здригнувся і з тривогою глянув на жінку.

— Так, не вмієте. Який ви хворий? Зовсім не хворий, а просто одержали ви якогось неприємного листа,— я бачила, бачила.

— Так, одержав...— тихо і обережно сказав Ілля.

За вікном почулося шелестіння гілок. Жінка пильно глянула крізь шибки і знову повернулася обличчям до Іллі.

— Це — вітер або пташка. От що, мій хороший постояльцю, хочете ви мене послухати? Я хоч і молоденька жінка, але не дурна...

— Зробіть ласку, говоріть,— попросив Лунев, з цікавістю дивлячись на неї.

— Ви цього листа порвіть і викиньте,— солідно заговорила хазяйка.— Якщо вона вам відмовила, вона зробила, як розумна дівчинка, так! Одружуватися вам рано, ви незабезпечена людина, а незабезпечені люди не повинні одружуватися. Ви здоровий юнак, можете багато працювати, ви красивий,— вас завжди полюблять... А самі ви закохуватися підждіть... Працюйте, торгуйте, збирайте гроші, добивайтеся, щоб завести якесь діло побільше, старайтесь відкрити крамничку і тоді, коли у вас буде щось солідне, одружитесь. Вам все це вдасться, ви не п'єте, ви — скромний, самотній...

Ілля слухав, похиливши голову, і внутрішньо всміхався. Йому хотілося засміятися вслух, голосно, весело.

— Нічого опускати голову,— тоном досвідченої людини продовжувала Тетяна Власівна.— Мине! Любов — хвороба вигойна. Я сама до одруження три рази так закохувалась, що хоч бери топися, і однак — пройшло! А як побачила, що мені вже серйозно пора заміж виходити,— без усякої любові вийшла... Потім покохала — чоловіка... Жінка іноді може і в свого чоловіка закохатися...

— Це як? — широко розкривши очі, спитав Ілля. Тетяна Власівна засміялася веселим сміхом.

— Я пожартувала... Але й серйозно скажу: можна вийти заміж не кохаючи, а потім покохати...

І вона знову защебетала, граючи своїми оченятами. Ілля слухав уважно, з інтересом і повагою розглядаючи її маленьку, струнку фігурку. Така вона маленька і така гнучка, надійна, розумна.

«От з такою дружиною не пропадеш»,— думав він. Йому було приємно: сидить з ним жінка освічена, дружина свого чоловіка, а не утриманка, чиста, тонка, справжня пані, і не чваниться нічим перед ним, звичайною людиною, а навіть звертається на «ви». Ця думка викликала у нього почуття вдячності до хазяйки, і коли вона встала, щоб піти, він теж схопився на ноги, вклонився їй і сказав:

— Широ дякую, що не погребували... розмовою вашою розважили мене...

— Розважила? От бачите! — вона тихенько засміялась, на щоках у неї спалахнули червоні плями, і очі кілька секунд непорушно дивилися в обличчя Іллі.

— Ну, до побачення...— якось особливо сказала вона і пішла легкою ходою дівчини...

З кожним днем подружжя Автономових дедалі більше подобалося Іллі. Він бачив багато зла від поліцейських, але Кирик здавався йому робочою людиною, доброю і недалекою. Він був тілом, а дружина — душею; він мало бував дома і мало важив у ньому. Тетяна Власівна дедалі простіше ставилася до Іллі, почала просити його наколоту дров, принести води, вилити помій. Він охоче виконував її прохання і непомітно ці маленькі послуги стали його обов'язками. Тоді хазяйка розрахувала рябу дівчинку, сказавши їй, щоб вона приходила тільки по суботах.

Іноді до Автономових приходили гості — помічник пристава часті Корсаков, худа людина з довгими вусами. Він носив темні окуляри, курив товсті цигарки, терпіти не міг візників і завжди говорив про них з роздратуванням.

— Ніхто не порушує так порядку і благообразності, як візник,— говорив він.— Це такі нахабні тварюки! Пішохода завжди можна заставити поважати порядок на вулиці, варто тільки поліцеймейстерові надрукувати правило: «Хто йде вниз вулицею, повинен триматися правої сторони, а хто йде вгору — лівої», і одразу ж рух на вулицях буде дисципліновано. Але візника не проймеш ніякими правилами, візник це — це чорт знає що таке!

Про візників він міг говорити цілий вечір, і Лунев ніколи не чув від нього інших розмов. Приходив ще доглядач дитячого притулку Гризлов, мовчазний чоловік з чорною бородою. Він любив співати басом «Як по морю, морю синьому», а дружина його, висока і повновида жінка з великими зубами, кожного разу з'їдала всі цукерки в Тетяни Власівни, за що, коли гості розходилися, Автономова лаяла її.

— Це вона на злість мені робить!

Потім приходила Олександра Вікторівна Травкіна з

чоловіком,— висока, тонка, руда, вона часто сякалась так дивно, наче колени рвали. А чоловік її говорив пошепки,— в нього боліло горло,— він говорив невпинно, і в роті в нього наче суха солома шаруділа. Був він людиною заможною, служив по акцизу, був членом правління в якомусь благодійному товаристві, і обоє вони з дружиною завжди лаяли бідних, обвинувачували їх у брехні, в пожадливості, в неповазі до людей, які бажають їм добра...

Лунев, сидячи в своїй кімнаті, уважно прислухався: що вони говорять про життя? Те, що він чув, було незрозуміле йому, здавалося, що ці люди все вирішили, все знають і суворо осудили всіх людей, які живуть інакше, ніж вони.

Іноді ввечері хазяїни запрошували постояльця пити чай. За чаєм Тетяна Власівна весело жартувала, а її чоловік мріяв про те, як було б добре розбагатіти одразу і — купити будинок.

— Розвів би я курей!..— солодко примружуючи очі, говорив він.— Всіх порід: брамапутр, кохінхін, цесарок, індичок... І — павича! Добре, чорт забирай, сидіти біля вікна в халаті, курити цигарку і дивитися, як по двору, розпустивши хвіст парасолею, твій власний павич ходить! Ходить отаким поліцеймейстером і бурчить: брлю, брлю, брлю!

Тетяна Власівна сміялася тихим, смачним смішком і, поглядаючи на Іллю, теж мріяла:

— А я б тоді літом їздила до Криму, на Кавказ, а взимку засідала в товаристві піклування про бідних. Пошила б собі чорне суконне плаття, найскромніше, і ніяких прикрас, крім брошки з рубіном і сережок з перлів. Я читала в «Ниве» вірші, в яких було сказано, що кров і сльози бідних перетворюються на тім світі в перли і рубіни.— І, тихенько зітхнувши, вона робила висновок: — Рубіни дуже личать брюнеткам...

Ілля мовчав, усміхався. В кімнаті було тепло, чисто, пахло смачним чаєм і ще чимсь, теж смачним. У клітках, згорнувшись у пушисті грудочки, спали пташки, на стінах висіли яскраві картини. Маленька етажерка, в простінку між вікнами, була заставлена красивими коробочками з-під ліків, курочками з фарфору, різнокольоровими пасхальними яйцями з цукру і скла. Все це подобалося Іллі, навіваючи тихий, приймний сум.

Але іноді — особливо в дні невдач — цей сум перероджувався в Іллі в тоскне, неспокійне почуття. Курочки, коробочки, яечка драгували, хотілося скинути їх на підлогу і розтоптати. Коли цей настрій охоплював Іллю, він мовчав, дивлячись в одну точку і боячись говорити, щоб не образити чимсь милих людей. Якось, граючи в карти з хазяїнами, він, пильно дивлячись у обличчя Кирика Автономова, спитав його;

— А що, Кирик Никодимович, так і не знайшли того, що купця на Дворянській задушив?..

Спитав — і відчув у грудях приємне гаряче лоскотання.

— Тобто Полуектова? — розглядаючи свої карти, замислено сказав околоточний. І в ту ж мить повторив:— Тобто Полуекто-ва-ва-ва-ва-ва? Ні, не знайшли Полуектова-ва-ва-ва, тобто не Полуектова, а того, якого... Я не шукав... Мені його не треба... А треба мені знати — у кого дама пік? Пік-пик-пик! Ти, Таню, ходила до мене трійкою, — дама трэф, дама бубнова і — що ще?

— Сімка бубнова... думай швидше...

— Так і пропала людина! — сказав Ілля, усміхаючись.

Але околоточний не звертав на нього уваги, обдумуючи хід.

— Так і пропав! — повторив він. — Так і вкокошили Полуектова-ва-ва-ва-ва...

— Киря, перестань вавкати, — сказала його дружина. — Ходи швидше...

— Спритна, мабуть, людина вбила! — невгавав Ілля. Неувага до його слів ще більше розпалювала його бажання говорити про вбивство.

— Спри-итна? — сказав протягом околоточний. — Ні, це я — спритний! Р-раз!

І, голосно лягнувши картами по столу, він пішов до Іллі п'ятіркою. Ілля залишився в дурнях. Подружжя сміялося над ним, а його ще більше драгувало це. І, здаючи карти, він вперто говорив:

— Серед білого дня, на головній вулиці міста вбити людину — для цього потрібна хоробрість...

— Щастя, а не хоробрість, — поправила його Тетяна Власівна.

Ілля глянув на неї, на її чоловіка, тихо засміявся і спитав:

— Убити — щастя?

— Тобто вбити і не потрапити в тюрму.

— Знову мені бубнового туза вліпили! — сказав околочний.

— Його мені б треба! — сказав Ілля серйозно.

— Убийте купця, і дадуть! — пообіцяла йому Тетяна Власівна, думаючи над картами.

— Вбий, і одержиш туза суконного, а поки що одержуй картонного! — кинувши Іллі дві десятки і туза, сказав Кирик і голосно зареготав.

Лунев знову глянув на їх веселі обличчя і в нього зникло бажання говорити про вбивство.

Поруч із цими людьми, відокремлений від чистого і спокійного життя тонкою стіною, він дедалі частіше відчував напади тяжкої нудьги. Знову з'являлися думи про суперечності життя, про бога, який все знає, але не карає. Чого він чекає?

З нудьги Лунев знову почав читати: в хазяйки було кілька томів «Нивы» и «Живописного обозрения» і ще якісь розтріпані книжечки.

Так само, як у дитинстві, йому подобались тільки ті оповідання і романи, в яких описувалося життя невідоме йому, не те, яким він жив; оповідання про справжнє життя, про побут простих людей він вважав нудними і неправдивими. Іноді вони смішили його, але частіше здавалося, що ці оповідання пишуть хитрі люди, які хочуть прикрасити темне, важке життя. Він знав його і пізнавав дедалі більше. Ходячи вулицями, він кожного дня бачив щось таке, що настроювало його на критичний лад. І, приходячи в лікарню, говорив Павлові, глузливо усміхаючись:

— Порядки! Бачив я недавно — ідуть тротуаром теслярі і штукатурі. Раптом — поліцейський: «Ах ви, чорти!» І прогнав їх з тротуару. Ходи там, де коні ходять, а то панів замажеш брудним твоїм одягом... Будуй мені домок, а сам згорнися в клубок...

Павло теж спалахував і ще більше підкидав сучків у вогонь. Він нудгував у лікарні, як у тюрмі, очі його горіли тоскно і злісно, він худнув, танув. Яків Філімонов не подобався йому, він вважав його недоумкуватим.

А Яків, у якого виявилися сухоти, лежачи в лікарні, блаженствував. Він завів дружбу з сусідом по ліжку, церковним сторожем, якому недавно одрізали ногу. Це був чоловік товстий, коротенький, з величезною лисою

головою і чорною бородою на всі груди. Брови в нього великі, як вуса. Він завжди ворушив ними, а голос його був глухий, наче виходив з живота. Кожного разу, коли Лунев приходив у лікарню, він заставав Якова на ліжку сторожа. Сторож лежав і мовчки ворушив бровами, а Яків читав півголосом біблію, таку ж саму коротку і товсту, як сторож.

— «Так! вночі буде зруйнований Ар-Моав і знищений; так! вночі буде зруйнований Кір-Моав і знищений!»

Голос у Якова став кволий і звучав, як скрипіння пилки, що ріже дерево. Читаючи, він підіймав ліву руку вгору, ніби запрошуючи хворих у палаті слухати зловісні пророцтва Ісаїї. Великі мрійні очі надавали жовтому обличчю його чогось страшного. Побачивши Ілля, він кидав книгу і стурбовано питав товариша завжди про одне:

— Машутки не бачив?

Ілля не бачив її.

— Господи! — печально говорив Яків. — Як все це... ніби у казці! Була — і раптом чаклун украв, і нема її більше...

— Батько був? — питав Ілля.

Обличчя в Якова здригалось, очі лякливо кліпали.
— Був. «Годі, каже, валятися, виписуйся!» Я ублагав лікаря, щоб мене не відпускав звідси... Добре тут, — тихо, скромно... От — Микита Єгорович, читаємо ми з ним біблію... Сім років читав її, все в ній напам'ять знає, і може пояснити пророцтва... Одужаю — буду жити з Микитою Єгоровичем, піду від батька! А буду допомагати в церкві Микиті Єгоровичу і співатиму на лівому криласі...

Сторож повільно підіймав брови; під ними в глибоких орбітах важко ворушилися круглі, темні очі. Вони дивилися в обличчя Іллі спокійно, без блиску, непорушним матовим поглядом.

— Яка це книга хороша — біблія! — захлинаючись кашлем, вигукував Яків. — І це є, — пам'ятаєш, начотчик в трактирі говорив: «Спокійні шатра у грабіжників»? Є, я знайшов! Гірше є!

Зажмуривши очі, з піднесеною догори рукою, він напам'ять проголошував урочистим голосом:

— «Чи часто згасає світильник у беззаконних і на-ходить на них лихо, і він дасть їм на долю страждання в гніві своєму?» Чуєш? «Скажеш: бог береже для дітей

його нещастя його. Хай воздасть він йому самому, щоб він знав»...

— Невже так і сказано? — з недовір'ям спитав Ілля.

— Слово в слово!..

— По-моєму, це — недобре — гріх! — сказав Ілля.

Сторож ворухнув бровами, і вони закрили йому очі. Борода його заворушилася і глухим, чудним голосом він сказав:

— Сміливість людини, що шукає правди, не є гріх, бо твориться по волі зверху...

Ілля здригнувся. А сторож глибоко зітхнув і сказав ще, так само повільно і виразно:

— Правда сама підказує людині — шукай мене! Бо правда — є бог... А сказано: «велика слава — наслідувати господу»...

Обличчя сторожа, заросле густим волоссям, викликало в Іллі повагу і боязкість: було в цьому обличчі щось поважне, суворе.

Ось брови сторожа звелися, він втупив очі в стелю і знову волосся на його обличчі заворушилось.

— Прочитай йому, Яшо, від Іова, початок десятої глави...

Яків мовчки поспішно перекинув кілька сторінок книжки і прочитав тихо, тремтливими звуками:

— «Опротівіло душі моїй життя мое, віддамся печалі моїй, буду говорити в горі душі моєї. Скажу богові: не звинувачуй мене, скажи мені, за що ти зі мною борешся? Чи добре для тебе, що ти пригнічуеш, що ти зневажаєш діло рук твоїх...»

Ілля витягнув шию, заглянув у книгу, кліпаючи очима.

— Не віриш? — вигукнув Яків.— От дивак!

— Не дивак, а боягуз! — спокійно сказав сторож.

Він важко перевів свій матовий погляд з стелі на обличчя Іллі і суворо, наче хотів словами розчавити його, продовжував:

— Є слова ще важчі прочитаних. Вірш третій, двадцять другої глави, каже тобі прямо: «Що за радісьг вседержителеві, що ти праведний? І чи буде йому вигода від того, що ти тримаєш путі твої в непогрішності?..» І треба довго розуміти, щоб не помилитися в цих словах...

— А ви... розумієте?..— тихо спитав Лунев.

— Він? — вигукнув Яків.— Микита Єгорович усе розуміє!

Але сторож сказав, ще понизивши свій голос:

— Мені — пізно... Мені треба смерть розуміти... Одрі-зали мені ногу, а вона ось вище пухне... і друга пухне... а також і груди... Я помру незабаром від цього...

Очі його давили обличчя Іллі і повільно, спокійно він говорив:

— А помирати мені не хочеться... тому що — жив я погано, в кривді і горі, а радостей — не було в житті мо-єму. Замолоду, як Яша, жив під батьком. Був він п'яниця, звір... Тричі голову мені провалював і раз окропом ноги обварив. Матері не було: народивши мене, померла. Од-ружився. Силою пішла за мене дружина, — не любила... На третю добу після весілля повісилась. Зять був. По-грабував мене; сестра ж сказала мені, що це я дружину в петлю загнав. І всі так казали, хоч знали — не чіпав я її, і як вона була дівкою, так і... здохла... Жив я після того ще дев'ять років. Страшно жити одному!.. Все чекав, коли радості будуть. І — ось, помираю. Тільки й усього.

Він закрав очі, помовчав і спитав:

— Навіщо жив?

Ілля слухав його важку мову зі страхом у серці. Об-личчя Якова посіріло, на очах у нього блищали сльози.

— Навіщо жив? — питаю... Лежу от і думаю — на-віщо жив?

Голос сторожа затих. Він порвався одразу, наче по землі тік каламутний струмок і раптом сховався під зем-лю.

— «Хто перебуває серед живих, тому ще є надія, бо і псові живому краще, ніж мертвому левові», — знову заговорив сторож, відкривши очі. І борода заворушилася знов.

— Там же, в Єкклезіасті, сказано: «В дні благопо-луччя користуйся благом, а в дні нещастя — міркуй: те і друге сотворив бог для того, щоб людина не могла ні-чого сказати проти нього».

Більше Ілля не міг слухати. Він тихо встав і, потис-нувши руку Якова, вклонився сторожеві тим низьким поклоном, яким прощаються з мертвими. Це вийшло в нього випадково.

Він виніс із лікарні щось по-новому важке, похмурий образ цієї людини глибоко вривався в пам'ять. Збільши-лася ще на одну кількість людей, скривджених життям. Він добре запам'ятав слова сторожа і перевертав їх на

всі боки, стараючись зрозуміти їх зміст. Вони заважали йому, хвилюючи глибину його душі, де зберігав він свою віру у справедливість бога.

Йому здавалося, що колись, непомітно для нього, віра в справедливість бога похитнулася в ньому, що вона не така вже міцна, як раніш: щось роз'їло її, як іржа залізо. В його грудях було щось несполучне, як вода і вогонь. І з новою силою в ньому виникла злість проти свого минулого, всіх людей і порядків життя.

Автономови поводитися з ним дедалі ласкавіше. Кирик поблажливо ляскав його по плечу, жартував з ним і поважно говорив:

— Ти дрібницями займаєшся, братіку! Такий скромний, серйозний хлопець повинен розгорнутися ширше. Якщо в людини здібності пристава часті,— не личить йому служити околоточним...

Тетяна Власівна почала пильно і докладно розпитувати Ілля про те, як іде його торгівля, скільки в місяць має він чистого прибутку. Він охоче розмовляв з нею, і в нього все підвищувалася повага до цієї жінки, що вміла з дрібниць влаштувати чисте і миле життя...

Якось увечері, коли він, охоплений нудьгою, сидів у своїй кімнаті біля відчиненого вікна і, дивлячись в темний сад, згадував Олімпіаду, Тетяна Власівна вийшла на кухню і покликала його пити чай. Він пішов неохоче: йому шкода було покидати свої думки і не хотілося ні про що говорити. Понуро, мовчки він сів за чайний стіл і, глянувши на хазяїнів, побачив, що обличчя в них святкові, заклопотані чимось. Солодко мурликав самовар, якась пташка, прокинувшись, билася в клітці, пахло смаженою цибулею і одеколоном. Кирик повернувся на стільці і, затарабанивши пальцями по краю підноса, заспівав:

— Бум, бум, тру-ту-ту! тру-ту-ту!..

— Ілля Якович! — повагом заговорила жінка.— Ми з чоловіком обдумали одне діло і хочемо поговорити з вами серйозно...

— Хо-хо-хо! — зареготав околоточний, міцно потираючи свої червоні руки. Ілля здригнувся, здивовано глянувши на нього.

— Ми обдумали! — широко всміхаючись, вигукнув Кирик і, підморгнувши Іллі на дружину, додав: — Геніальна голова!

— Ми зібрали трошки грошей, Ілля Якович.

— Ми зібрали! Хо-хо! Мила моя!..

— Перестань! — суворо сказала Тетяна Власівна. Обличчя в неї стало сухе і ще більше загострилося.

— Ми зібрали карбованців коло тисячі,— говорила вона півголосом, нахилиючись до Іллі і впиваючись гострими очима в його очі.— Гроші ці лежать у банку і дають нам чотири проценти...

— А цього мало! — вигукнув Кирик, стукнувши по столу.— Ми хочемо...

Дружина зупинила його суворим поглядом.

— Нам, звичайно, цілком досить такого проценту, але ми хочемо допомогти вам вийти на шлях.

Сказавши кілька компліментів Іллі, продовжувала:

— Ви говорили, що галантерейний магазин може дати процентів двадцять і більше, дивлячись, як поставити справу. Ну-с, ми готові дати вам під вексель на термін — до подання, не інакше,— наші гроші, а ви відкриваєте магазин. Торгувати ви будете під моїм контролем, а прибуток ми ділимо пополам. Товар ви страхуєте на моє ім'я, а крім того, ви даєте мені на нього ще один папірець — пустий папірець! Але він необхідний для форми. Ану, подумайте над цим: так чи ні?

Ілля слухав її тонкий, сухий голос і міцно тер собі лоба. Кілька разів протягом її промови він поглядав у куток, де блищала позолочена риза ікони з вінчальними свічками по боках. Він не дивувався, але йому було якось незручно, навіть боязко. Ця пропозиція, здійснюючи його давню мрію, приголомшила його, обрадувала. Розгублено усміхаючись, він дивився на маленьку жінку і думав:

«Ось вона, доля...»

А вона говорила йому тоном матері:

— Подумайте про це добренько, розгляньте діло з усіх боків. Чи можете ви взятися за нього, чи вистачить сил, вміння? І потім скажете нам,— крім праці, що ще можете вкласти ви в справу? Наших грошей — мало... чи не так?

— Я можу,— повільно заговорив Ілля,— вкласти карбованців тисячу. Мені дядько дасть... А може й більше...

— Ур-ра! — гукнув Кирик Автономов.

— Значить — ви згодні? — спитала Тетяна Власівна.

— Ну ще б пак! — закричав околоточний і, засунувши руку в кишеню, заговорив голосно і збуджено:— А тепер—

п'ємо шампанське! Шампанське, чорт забирай мою душу! Ілля, біжи, братіку, в погребок, неси шампань! На — ми тебе частуємо. Питай донського, на дев'ять гривень, і скажи, що це мені, Автономову, — тоді за шістдесят п'ять оддадуть... Живо-о!

Ілля з усмішкою глянув на сяючі обличчя подружжя і пішов.

Він думав: от — доля ламала, давила його, штовхнула на важкий гріх, стривожила душу, а тепер ніби прощення в нього просить, усміхається, догоджає йому... Тепер перед ним відкрита вільна дорога в чистий куток життя, де він буде жити сам і умиротворить свою душу. Думки кружляли в його голові веселим танком, вливаючи в серце невідому Іллі до цього часу впевненість.

Він приніс з погребка справжнього шампанського, заплативши за пляшку сім карбованців.

— Ого-го! — вигукнув Автономов. — Це шикарно, братіку! В цьому у ідея, та-ак!

Тетяна Власівна поставилася інакше. Вона докірливо похитала головою і, розглянувши пляшку, з докором сказала:

— Карбованців п'ять? Ай, як це непрактично!

Лунев, щасливий і розчулений, стояв перед нею і усміхався.

— Справжнє! — сказав він, сповнений радості. — Вперше в житті моему справжнього хильну! Яке життя було в мене? Все — фальшиве... бруд, грубість, тіснота... образи для серця... Хіба цим можна людині жити?

Він торкнувся наболілого місця в душі своїй і продовжував:

— Я з малих літ справжнього шукав, а жив... як тріска у струмку... кидало мене з боку на бік... і все навколо мене було каламутне, брудне, неспокійне. Пристати ні до чого... І от — кинуло мене до вас. Бачу — вперше в житті! — живуть люди тихо, чисто, в любові...

Він глянув на них з ясною усмішкою і вклонився їм.

— Спасибі вам! У вас я душу полегшив... Йй-богу! Ви мені даєте допомогу на все життя! Тепер я піду! Тепер я знаю, як жити!

Тетяна Власівна дивилася на нього поглядом кішки на пташку, захоплену своїми співами. В очах у неї блимав зелений вогник, губи здригалися. Кирик возився з

пляшкою, стискаючи її коліньми і нахилиючись над нею. Шия його налилася кров'ю, вуха ворушилися...

Корок хлопнув, вдарився в стелю і впав на стіл. Задзвеніла склянка, зачеплена ним...

Кирик, цмокаючи губами, розлив вино в склянки і скомандував:

— Беріть!

А коли його дружина і Лунев взяли склянки, він підніс високо над головою свою склянку і гукнув:

— За успіх фірми «Тетяна Автономова і Лунев» — ур-ра-а!

Кілька днів Лунев обмірковував з Тетяною Власівною подробиці затіяної справи. Вона все знала і про все говорила з такою впевненістю, наче все життя торгувала галантерейним крамом. Ілля, усміхаючись, слухав її, мовчав і дивувався. Йому хотілося швидше почати справу, і він погоджувався на всі пропозиції Автономової, не вникаючи в них.

Виявилось, що Тетяна Власівна має на увазі і приміщення. Воно було якраз таке, про яке мріяв Ілля: на чистій вулиці маленька крамничка з кімнатою для торговця. Все удавалося, все, до дрібниць, і Лунев тріумфував.

Бадьорий і радісний прийшов він у лікарню до товаришів; там його зустрів Павло, теж веселий:

— Завтра виписуюсь! — збуджено об'явив він Іллі, раніше ніж привітатися з ним. — Од Вірки листа одержав... Лається... Чортеня!

Очі в нього сяяли, на щоках горів рум'янець, він не міг спокійно стояти на місці, човгав туфлями по підлозі, розмахував руками.

— Гляди! — сказав йому Ілля. — Бережись тепер...

— Я? Кінець! Запитання: мамзель Віра, — бажаєте ви вінчатися? Пожалуйте! Ні? Ніж у серце!

По обличчю і тілу Павла пробігла судорога.

— Н-ну!.. — всміхаючись, сказав Ілля. — Теж — ніж!..

— Ні вже!.. Годі!.. Я без неї жити не можу. Капостей годі з неї... Повинна бути сита... я — по горло ситий! Завтра в нас все й відбудеться... так чи так...

Лунев дивився в обличчя товариша, і раптом у голові його майнула проста, ясна думка. Він почервонів, а потім усміхнувся...

— Пашутка! Знаєш, я своє щастя знайшов!

І він коротко розповів товаришеві, в чому справа. Павло вислухав його і, зітхнувши, сказав:

— Та-ак, щастить тобі...

— Так пощастило, що мені перед тобою тепер навіть соромно... їй-право! По совісті кажу.

— І за те спасибі! — всміхнувся Павло.

— Знаєш що? — тихо промовив Ілля. — Адже я це не хвастаючись, а серйозно кажу, що соромно мені...

Павло мовчки глянув на нього і знову замислено похилив голову.

— І я хочу тобі сказати... Горювали разом, давай і радість поділимо.

— Мм... — промимрив Павло. — Я чув, що радість, як бабу, ділити не можна.

— Можна! Ти довідайся, що треба для водопровідної майстерні, які інструменти, матеріал і все, і скільки коштує... А я тобі дам грошей...

— Н-н-ну-у? — протягом сказав Павло недовірливо. Лунев гаряче і міцно схопив його за руку і стиснув її.

— Дивак! Дам!

Але йому довго довелося переконувати Павла в серйозності свого наміру. Той усе похитував головою, мимрив і говорив:

— Не буває так...

Лунев, нарешті, переконав його. Тоді він, у свою чергу, обняв його і сказав тремтячим, глухим голосом:

— Спасибі, брате! З ями тягнеш... Тільки... от що: майстерні я не хочу, — ну їх до біса, майстерні! Знаю я їх... Ти грошей — дай, а я Вірку візьму і поїду звідси. Так і тобі легше — менше грошей візьму, — і мені зручніше. Поїду кудись і поступлю сам у майстерню...

— Це дурниця! — сказав Ілля. — Краще хазяїном бути...

— Який я хазяїн? — весело вигукнув Павло. — Ні, хазяїство і все таке... не до душі мені... Цапа свинею не нарядиш...

Лунев неясно розумів ставлення Павла до хазяїства, але воно чимось подобалось йому. Він ласкаво, весело говорив:

— А — правда, — схожий ти на цапа: такий самий сухий. Знаєш — ти на шевця Перфишку схожий, — їй-право! Так ти завтра приходь і візьми грошей на перший час,

поки без місця будеш... А я — до Якова зайду тепер... Ти як з Яковом?

— Та все — так якось... не зійдемося!..— всміхнувся Грачов.

— Нещасний він...— замислено сказав Ілля.

— Ну, цього всім багато дано! — відповів Павло, знизуючи плечима.— Мені все здається, що він не при своєму розумі... Пошехонець якийсь...

Коли Ілля відійшов від нього, він, стоячи серед коридору, гукнув йому:

— Спасибі, брате!

Ілля всміхнувся і кивнув йому головою.

Якова він застав сумним і пригніченим. Лежачи на ліжку, обличчям до стелі, він дивився широко відкритими очима вгору і не помітив, як підійшов до нього Ілля.

— А Микиту Єгорича винесли в іншу палату,— сумно сказав він Іллі.

— Ну, і — добре! — схвально зауважив Лунев.— А то — дуже він страшний...

Яків докірливо глянув на нього і закашлявся.

— Вичунюєш?

— Та-ак! — зітхнувши, відповів Яків.— І похворіти не вдасться мені, скільки хочеться... Вчора знову батько був. Будинок, каже, купив. Ще трактир хоче відкрити. І все це — на мою голову...

Іллі хотілося розважити товариша своєю радістю, але щось заважало йому говорити.

Веселе весняне сонце ласкаво дивилося у вікна, але жовті стіни лікарні здавалися ще жовтішими. При сонячному світлі на штукатурці виступали якісь плями, щілини. Двоє хворих, сидячи на ліжку, грали в карти, мовчки ляпаючи ними. Високий, худий чоловік тихо ходив по палаті, низько похиливши забинтовану голову. Було тихо, хоч звідкись доносився задушливий кашель, а в коридорі човгали туфлі хворих. Жовте обличчя Якова було позбавлене життя, очі його дивилися тоскно.

— Ех, померти б! — говорив він скрипучим голосом.— Лежу от і думаю: цікаво померти! — Голос в нього підупав, зазвучав тихіше.— Ангели ласкаві... На все можуть відповісти тобі... все пояснять...— Він замовк, кліпнувши, і став стежити, як на стелі грає блідий сонячний промінь, відбитий чимось.— Машутки не бачив?..

— Н-ні. Якось все в голову не входить...

— В серце не ввійшло...

Лунев зніяковіло замовк.

Яків зітхнув і неспокійно закрутив головою на подуші.

— От Микита Єгорич не хоче, а помре... Мені фельдшер сказав... помре! А я хочу — не вмирається... Видужаю — знов у трактир... Некорисний всьому...

Губи його повільно розтяглися в сумну посмішку. Він якось особливо глянув на товариша і заговорив знову:

— Щоб жити в цьому житті, треба мати боки залізні, серце залізне...

Ілля відчув у словах Якова щось неприязне, сухе і нахмурився.

— А я — наче скло в камінні: повернусь, і — тріщина...

— Любиш ти скаржитися! — непевно сказав Лунев.

— А ти? — спитав Яків.

Ілля одвернувся і промовчав. Потім, відчуваючи, що Яків не збирається говорити, він замислено промовив:

— Всім тяжко! Взяти хоча б Павла...

— Не люблю я його, — сказав Яків, зморщивши обличчя.

— За що?

— Так... Не люблю...

— Ех!.. треба мені йти...

Яків мовчки простягнув йому руку і раптом жалібно, голосом жебрака, попросив:

— Дізнайся ти про Машутку, га? Христа ради!..

— Добре! — сказав Ілля.

Виходячи, він полегшено зітхнув. Прохання Якова дізнатися про Машу збудило в ньому щось подібне до сорому за своє ставлення до Перфишкової дочки, і він вирішив піти до Матіци, яка, напевне, знає, як влаштувалась Машутка.

Він ішов у напрямку до трактиру Філімонова, а в душі його одна за одною виникали мрії про майбутнє. Воно всміхалося йому і, охоплений мріями про нього, він непомітно для себе пройшов повз трактир, а коли побачив це, то вже не захотів повертатися назад. Він вийшов за місто: широко розкинулось поле, відгороджене вдалині темною стіною лісу. Заходило сонце, на молодій зелені дерну лежав рожевувагий відблиск. Ілля йшов, підвівши голову догори, і дивився в небо, в долину, де чер-

вонуваті хмари, непорушно стоячи над землею, палали в сонячних променях. Йому було приємно йти. Кожен крок уперед, кожен ковток повітря народжував у душі його нову мрію. Він уявив себе багатим, владним, розоряючим Петруху Філімонова. Він розорив вже його, і от Петруха стоїть і плаче, а він, Ілля Лунев, каже йому:

«Пожаліти тебе? А ти — жалів кого-небудь? Ти сина мучив? Дядька мого в гріх втягнув? Нащо мною змушався? В твоєму проклятому будинку ніхто щасливий не був, ніхто радості не бачив. Гнилий твій будинок — тюрма для людей».

Петруха дрижить і стогне від страху перед ним, — жалюгідний, як жебрак. А Ілля громить його:

«Спалю твій будинок, тому що він — лихо для всіх. А ти — ходи по миру, проси милості у скривджених тобою; до смерті ходи і здохни з голоду, як собака!..»

Вечірній присмерк вкрив поле; ліс вдалині став густочорний, мов гора. Летюча миша маленькою темною плямою безшумно мелькала в повітрі, і наче це вона сіяла темряву. Далеко на річці було чути стукіт коліс пароплава по воді; здавалося, що десь далеко летить величезний птах і це його широкі крила б'ють повітря могутніми помахами. Лунев пригадав усіх людей, які йому завважали жити, і всіх їх нещадно покарав. Від цього йому стало ще приємніше... І один серед поля, звідусюди стиснутий темрявою, він тихо заспівав...

Але ось в повітрі запахло гниллю, прілим гноем. Ілля перестав співати: цей запах збудив у ньому хороші спогади. Він прийшов до місця міського звалища, до яру, де порпався з дідусем Єремеем. Образ старого ганчірника встав у пам'яті. Ілля озирнувся навколо, намагаючись знайти в темряві те місце, де старик любив відпочивати з ним. Але цього місця не було: мабуть, його засипали сміттям. Ілля зітхнув, відчуваючи, що і в його душі теж щось засипане сміттям...

«Коли б я не задушив купця, було б мені тепер зовсім добре жити...» — раптом подумав він. Але слідом за цим у його серці ніби відгукнувся хтось інший: «Що купець? Він — нещастя моє, а не гріх...»

Щось зашаруділо: невеличка собака шмигнула з-під ніг Іллі і з тихим вищанням сховалася. Він здригнувся: перед ним ніби ожила частина нічної темряви і, застогнавши, зникла.

«Все одно — думав він,— і без купця спокою в серці не було б». Скільки кривди бачив я і собі, і іншим! Коли подряпане серце, то вже завжди буде боліти...»

Він повільно йшов понад яр, ноги його грузли в смітті, під ними тріщали тріски, шарудів папір. Ось перед ним шматок незасміченої землі вузьким мисом вривався в яр; він пішов цим мисом і, дійшовши до гострого кінця його, сів там, звисивши ноги з обриву. Повітря тут було свіже і, глянувши вздовж яру, Ілля побачив вдалині сталеву пляму ріки. На воді, непорушній, як лід, тихо блимали вогні невидимих суден, один з них рухався в повітрі, наче червона птиця. А ще один, зелений, зловісний, горів непорушно, без променів. Біля ніг Іллі широка паща яру була наповнена густою темрявою, і яр був — як ріка, в якій безмовно текли хвилі чорного повітря. Сум охоплював серце Лунева; він дивився в яр і думав: «Було мені добре зараз... усміхнулося, і — нема...» Згадалося, як неприязно говорив з ним сьогодні Яків,— стало ще сумніше від цього... В яру щось зашаруділо: мабуть, грудка землі одірвалась. Ілля витягнув шию і подивився вниз, в темряву. Нічна вогкість війнула в обличчя його... Він глянув у небо. Там несміливо розгорялися зірки, а з-за лісу повільно здіймалася велика червона куля місяця, наче величезне око. І, як незадовго перед тим летюча миша носилася в сутінках,— в душі Іллі швидко замиготіли темні думки і спогади: вони з'являлися і зникали без відповіді, і все густішою ставала темрява в душі.

Він довго сидів і думав, поглядаючи то в яр, то в небо. Світло місяця, заглянувши в темряву яру, оголило на схилі його глибокі щілини і кущі. Від кущів на землю лягли потворні тіні. В небі нічого не було, крім зірок і місяця. Стало холодно; він встав і, тремтячи від нічної свіжості, повільно пішов полем на вогні міста. Думати йому вже не хотілося ні про що. Груди його були повні в цей час холодної безтурботності і тоскної пустоти, яку він бачив у небі, там, де раніше відчував бога.

Він пізно прийшов додому і, в роздумі стоячи перед дверима, соромився подзвонити. У вікнах не було світла,— значить, хазяїни спали. Йому було сором турбувати Тетяну Власівну: вона завжди сама відчиняла двері... Але все ж треба увійти в будинок. Лунев тихенько смикнув ручку дзвінка. Майже в ту ж мить двері відчи-

нилися, і перед Іллею стала тоненька фігурка хазяйки, одягнута в біле.

— Зачиняйте швидше! — сказала вона якимсь незнайомим Іллі голосом.— Холодно... Я роздягнута... чоловіка нема.

— Пробачте,— пробурмотів Лунев.

— Як ви пізно! Звідки це, га?

Ілля замкнув двері, обернувся, щоб відповісти,— і зустрів перед собою груди жінки. Вона не відступала перед ним, а ніби все щільніше притискала до нього. Він теж не міг відступити: за спиною його були двері. А вона почала сміятися... тихенько так, тремтячим сміхом. Лунев підніс руки, обережно поклав їх долонями на її плечі, і руки в нього тремтіли від ніяковості перед цією жінкою і бажання обняти її. Тоді вона сама потягнулася вгору, міцно охопила його шию тонкими, гарячими руками і сказала дзвінким голосом:

— Ти куди вештаєшся ночами? Навіщо? Це є для тебе ближче... Милий!.. красень!.. силач!..

Ілля, як уві сні, ловив її гострі поцілунки і похитувався від судорожних рухів гнучкого тіла. А вона, вчепившись в груди йому, мов кішка, все цілувала його. Він схопив її міцними руками, поніс до себе в кімнату і йшов з нею легко, як по повітрі...

Вранці Ілля прокинувся з острахом у душі.

«Як я тепер Кирикові в очі дивигимуся?» — подумав він. Крім страху перед околоточним, він відчував і сором перед ним.

«Хоч би злий я був на цього чоловіка, або не подобався б він мені... А то так просто... ні за що скривдив я його»,— з тривогою думав він, і в душі його ворухилось щось недобре до Тетяни Власівни. Йому здавалося, що Кирик неодмінно догадається про зраду дружини.

«І чого вона кинулась на мене, наче голодна?» — з важким здивованням питав він себе і тут же відчув у серці приємне лоскотання самолюбства. На нього звернула увагу справжня жінка — чиста, освічена, замужня.

«Значить, єсть у мені щось особливе,— народилася в нього самозадоволена думка.— Соромно — соромно... але ж я не кам'яний!.. Не гнати ж було мені її!..»

Він був молодий: йому згадалися ласки цієї жінки, якісь особливі, ще незнайомі йому ласки. І він був практик: йому мимоволі думалося, що цей зв'язок може дати йому дуже багато різних вигод. А слідом за цими думками на нього темною хмарою насувалися інші:

«Знову я в куток забився... Хотів я цього? Адже поважав молодичку... ніколи поганої думки про неї не було в мене... а вийшло — он що...»

А потім всю смуту в його душі, всі протиріччя покривала собою радісна думка про те, що тепер справжнє, чисте життя незабаром почнеться для нього. І знову вдиралася гостра думка:

«А все ж краще б без цього...»

Він навмисне не вставав з ліжка до того часу, поки Автономов не пішов на службу, і чув, як околоточний, смачно прищмокуючи губами, говорив дружині:

— Ти на обід зроби пельмешки, Таню. Побільше свининки поклади і, знаєш, підсмаж їх трошечки, щоб вони, мамочко, дивилися на мене з тарілки такими собі поросятками рожевими... мм-а! І, голубчику, перчику побільше!

— Н-ну, іди! Наче я не знаю твоїх смаків...— ласкаво говорила йому дружина.

— Голубчику, Тетянчик, дозволь поцілуночок!

Почувши звук поцілунка, Лунев здригнувся. Йому було й неприємно і смішно.

— Чик! чик! чик! — промовив Автономов, цілуючи дружину. А вона сміялася. Закнувши двері за чолсвіком, вона в ту ж мить влетіла в кімнату Іллі і стрибнула до нього на ліжко, весело гукнувши:

— Цілуй швидше, — мені ніколи!

Ілля похмуро сказав їй:

— Так ви ж тільки-но чоловіка цілували...

— Що-о? «Ви»? Та він ревнивий!.. — з задоволенням вигукнула жінка і, з сміхом схопившись з ліжка, почала завішувати вікно, кажучи: — Ревнивий. Це добре! Ревниві люблять пристрасно...

— Я це не од ревношів.

— Мовчи! — пустотливо скомандувала вона, закриваючи йому рот рукою...

Потім, коли вони націлувалися, Ілля, з усмішкою дивлячись на неї, не стерпівши, сказав:

— Ну й хоробра ти́ — справжня зірви-голова. Під носом у чоловіка таку штуку затіяти!..

Її зеленуваті очі задерикувато заблищали, і вона вигнула:

— Дуже навіть звичайно, і зовсім нічого нема особливого! Ти думаєш — багато є жінок, які інтрижок не заводять? Тільки одні некрасиві та хворі... А гарненькій жінці завжди хочеться роман розіграти...

Цілий ранок вона навчала Іллю, весело розповідаючи йому різні історії про те, як жінки обдурюють чоловіків. У фартусі і червоній кофточці, з засуканими рукавами, спритна і легенька, вона пашкою пурхала по кухні, готуючи чоловікові пельмені, і її дзвінкий голос майже безперервно лився в кімнату Іллі.

— Ти думаєш — чоловік! — так цього досить для жінки? Чоловік може дуже не подобатися, коли навіть любиш його. І потім — адже він теж ніколи не соромиться зрадити жінку, тільки б знайшовся підходящий сюжет... І жінці теж скучно все життя пам'ятати одне — чоловік, чоловік, чоловік! Попустувати з іншим мужчиною — забавно: дізнаєшся, які мужчини бувають і яка між ними різниця. Адже і квас різний: просто квас, баварський квас, ялівцевий, клюквовий... І це навіть нерозумно завжди пити просто квас...

Ілля слухав, пив чай і йому здавалося, що чай гіркуватий. В словах цієї жінки було щось неприємно верескливе, нове для нього. Він мимоволі згадав Олімпіаду, її густий голос, спокійні жести, її гарячі слова, в яких звучала сила, що зачіпала за серце. Звичайно, Олімпіада була жінка неосвічена, проста. Тому, мабуть, вона і в безсоромності своїй була простіша... Слухаючи Тетяну, Ілля вимушено сміявся. Йому було невесело, і сміявся він тому, що не знав про що і як говорити з цією жінкою, але слухав її з глибоким інтересом і, нарешті, замислено сказав:

— Не чекав я, що у вашому чистому житті такі порядки...

— Порядки, милий мій, скрізь одні. Порядки роблять люди, а люди всі одного хочуть — добре жити: спокійно, ситно і зручно, а для цього треба мати гроші. Гроші дістаються в спадщину або по щастю. Хто має виграшні білети, той може сподіватися на щастя. Красива жінка має виграшний білет од природи — свою красу. Красою

можна багато взяти — о! А хто не має багатих родичів, виграшних білетів і краси, повинен працювати. Працювати все життя — це прикро... А от я працюю, хоч у мене є два білети. Але я вирішила закласти їх для тебе на магазин... Два білети — мало! Варити пельмені і цілувати околоточного в вуграх — нудно!.. От я й захотіла цілувати тебе...

Вона глянула на Іллю і пустотливо спитала:

— Тобі це не огидно? Чому ти дивишся так сердито?

Підійшла до нього, поклала руки на плечі його і з цікавістю заглядала в обличчя йому.

— Я не серджуся,— сказав Ілля.

Вона розреготалась, скрикуючи крізь сміх:

— Так? Ах... який ти добрий!..

— Я от думаю,— повільно вимовляючи слова, продовжував Ілля,— кажеш ти ніби й правду... але якось недобре...

— Ого-о, який... їжак! Що недобре? Ану, поясни?

Але він нічого не міг пояснити. Він сам не розумів, чим незадоволений в її словах. Олімпіада говорила, що багато грубіше, але вона ніколи не зачіпала серця так неприємно, як ця маленька, чистенька пташка. Цілий день він уперто думав про дивне незадоволення, породжене в його серці цими приємними йому стосунками, і не міг зрозуміти — звідки воно?..

Коли він повернувся додому — на кухні його зустрів Кирик і весело об'явив:

— Ну-ну, і наготувала сьогодні Танюша! Такі пельмені,— їсти шкода і соромно, як сором було б живих солов'їв їсти... Я, брате, навіть тобі тарілку залишив. Скидай з шиї магазин, сідай, їж і — зн'яй наших!

Ілля винувато глянув на нього і тихо засміявся, сказавши:

— Спасибі!

Потім, зітхнувши, додав:

— Добра ви людина... їй-богу!

— Е, що там? — одмахуючись від нього рукою, вигукнув Кирик.— Тарілка пельменів — дрібниця! Ні, братіку, був би я поліцеймейстером — гм! — от тоді б ти міг сказати мені спасибі... о, так! Але поліцеймейстером я не буду... і службу в поліції кину... Я, здається, поступлю довіреним до одного купця... це краще! Довірний? Це — шишка!

Дружина його, тихо наспівуючи, поралася біля печі. Ілля глянув на неї і знов відчув незручність, ніяковість. Але поступово це почуття зникло у нього під впливом інших вражень і нового клопоту. Думати йому було ніколи в ці дні: доводилося багато клопотатися про влаштування магазину, про закупівлю краму. І день у день, непомітно для себе, він звивав до жінки. Як коханка вона дедалі все більше подобалася йому, хоч її ласки часто викликали в нього сором, навіть страх перед нею. І разом з розмовами її ці ласки потихеньку знищували в ньому повагу до неї. Кожного ранку, провівши чоловіка на службу, або ввечері, коли він йшов у наряд, вона кликала Іллю до себе або приходила в його кімнату і розповідала йому різні житейські історії. Всі ці історії були якось особливо прості, ніби вони відбувалися в країні, населеній шахраями обох статей, всі ці шахраї ходили голі, а улюбленим їх задоволенням був гуртовий гріх.

— Невже це правда? — понуро питав Ілля. Йому не хотілося вірити її словам, але він відчував себе безпорадним проти них, не міг їх спростувати. А вона реготала і, цілуючи його, переконливо доводила:

— Почнемо зверху: губернатор живе з дружиною керуючого казенною палатою, а керуючий — недавно відбив дружину в одного з своїх чиновників, найняв їй квартиру в Собачому провулку і їздить до неї двічі на тиждень цілком відкрито. Я її знаю: зовсім дівча. Року нема, як заміж вийшла, а чоловіка її в повіт послали, податковим інспектором. Я і його знаю, — який він інспектор? Недоучка, дурник, лакейчик...

Вона розповідала йому про купців, що купують дивчат-підлітків для розпусти, про купчих, які тримають коханців, про те, як баришні з світського кола, завагітнівши, витравлюють плід.

Ілля слухав, і життя здавалося йому чимсь подібним до помийної ями, в якій люди вовтузяться, як черв'яки.

— Ф-фу! — стомлено казав він. — А чисте, справжнє є де-небудь, скажи?

— Яке — справжнє? — здивовано питала жінка. — Я кажу про справжнє... От дивак! Не видумала ж я сама все це!

— Я — не про те! Адже десь, щось справжнє... чисте є чи нема?

Вона не розуміла його і сміялася. Іноді розмова її набувала іншого характеру. Заглядаючи в обличчя йому виблискуючими моторошним вогнем зеленкуватими очима, вона питала:

— Скажи мені, як ти вперше дізнався, що таке жінка?

Цього спогаду Ілля соромився, він був огидний йому. Він одвертався вбік од липкого погляду своєї коханки і глухо, з докором говорив:

— Які капості питаєш ти... посоромилася б...

Але вона, весело сміючись, знову чіплялася до нього, і іноді поруч з нею Лунев відчував себе обмазаним її соромітними словами, як смолою. А коли вона бачила на обличчі Іллі незадоволення нею, тугу в очах його, вона сміливо збуджувала в ньому почуття самця і ласками своїми загладжувала в ньому вороже їй...

Якось, прийшовши додому з магазину, де столярі влаштували полиці, Ілля з здивованням побачив у кухні Матицу. Вона сиділа біля столу, поклавши на нього свої великі руки і розмовляла з хазяйкою, що стояла біля печі.

— Ось,— сказала Тетяна Власівна, з усмішкою киваючи головою на Матицу,— ця дама чекає вас... давно вже!..

— Добрий вечір! — сказала дама, важко встаючи з лави.

— Ба! — вигукнув Ілля.— Жива ще?

— Гнилу колоду і свиня не з'їсть...— густо відповіла Матица.

Ілля давно не бачив її і тепер дивився на Матицу з сумішшю задоволення і жалості. Вона була одягнута в діряве плаття з бумазеї, її голову покривала руда від старості хустина, а ноги були босі. Ледве пересуваючи їх по підлозі, впираючись руками в стіни, вона повільно ввалилася в кімнату Іллі і важко сіла на стілець, говорячи крикливим дерев'яним голосом:

— Скоро околію... Ноги однімаються... а однімуться— не можна буде харчів шукати... тоді мені смерть...

Обличчя в неї страшенно розпухло, все вкрите темними плямами, величезні очі затекли в опухах і стали вузькими.

— Чого на пику мою дивишся? — сказала вона Іллі.— Думаєш, бита? Ні, то хвороба мене їсть...

— Як живеш? — спитав Ілля.

— На папертях грошики збираю...— гуділа Матіца байдуже, як труба.— За ділом до тебе прийшла... Дізналася від Перфишки, що в чиновника живеш ти, і прийшла...

— Чаєм тебе напоїти? — запропонував Лунев. Йому неприємно було слухати голос Матіци і дивитися на її заживо гниюче, велике, дрябле тіло.

— Хай чорти хвості собі миють тим твоїм чаєм...Ти п'ятака дай мені. А прийшла я до тебе — чого, спитай?

Говорити їй було важко, дихала вона коротко, і від неї задушливо тхнуло.

— Чого? — спитав Ілля, одвернувшись од неї вбік і пригадуючи, як він образив її колись...

— Марильку пам'ятаєш? Заїв свою пам'ять!.. Багачем став...

— Що вона... як живе? — покvapливо спитав Ілля.

Матіца повільно похитала головою і коротко сказала:

— Ще не повісилась...

— Та ти кажи прямо! — сердито крикнув Ілля.— Чого мені докоряєш? Сама ж за троячку продала її...

— Я не тобі — я собі докоряю...— спокійно заперечила жінка і, задихаючись, почала розповідати про Машу.

Старик-чоловік ревнує і мучить Машу. Він нікуди, навіть до крамниці, не випускає її. Маша сидить у кімнаті з дітьми і, не спитавши старика, не може вийти навіть на двір. Дітей старик комусь оддав і живе сам з Машею. Він знущається з неї за те, що перша дружина обдурювала його... і діти — обое — не від нього. Маша уже двічі тікала від нього, але поліція повертала її чоловікові, а він її щипав за це і голодом морив.

— Так, влаштувала ти з Перфишкою дільце! — похмуро сказав Ілля.

— Я думала — так краще,— дерев'яним голосом промовила баба.— А треба було зробити, як гірше... Треба було її тоді багатому продати... Він дав би їй квартиру і одержував і все... Вона потім прогнала б його і жила... Багато живуть так... від старика..

— Ну,— а прийшла ти чого? — спитав Ілля.

— А живеш ти у поліцейського... От вони все ловлять її... Скажи йому, щоб не ловили... Хай тікає! Може, вона і втече куди... Хіба вже нікуди втекти людині?

Ілля замислився. Що він може зробити для Маші?..

Матица підвелась зі стільця, обережно пересуваючи ноги.

— Прощай!.. Незабаром я здохну...— бурмотіла вона.— Спасибі тобі... чистяк! багач!..

Коли вона вивалилася з дверей кухні, до кімнати Іллі вбігла хазяйка і, обнявши його, спитала, сміючись:

— Це — твоя перша любов, так?

Ілля розвів руки своєї коханки, що міцно охопили його шию, і понуро промовив:

— Ледве ноги тягне, а... клопоче про того, кого любить...

— Кого вона любить? — спитала жінка, з здивуванням і цікавістю розглядаючи стурбоване обличчя Іллі.

— Подожди, Тетяно,— сказав Ілля.— Подожди! Не жартуй!..

Він коротко розповів їй про Машу і спитав:

— Що тут робити?

— Робити тут нічого!—пересмикнувши плечиками, відповіла Тетяна Власівна.— За законом дружина належить чоловікові, і ніхто не має права одняти її у нього...

З поважністю людини, якій добре відомі закони і яка переконана в їх непорушності, Автономова довго говорила Іллі про те, що Маші треба підкоритися вимогам чоловіка.

— Хай почекає. Він — старий, незабаром помре, тоді вона буде вільна, все його майно перейде до неї... І ти одружишся з молодією вдовичкою з багатством... так?

Вона засміялася і знову серйозно продовжувала по-вчати Іллю:

— Але буде краще, якщо ти припиниш стосунки з твоїми давніми знайомими. Тепер вони вже не рівня тобі... і навіть можуть сконфузити тебе. Всі вони — брудні, грубі... наприклад, цей, що приходив позичати гроші в тебе? Худий такий?.. Злі очі?..

— Грачов...

— Егеж... Які у простолюдинів смішні пташині прізвища: Грачов, Лунев, Петухов, Скворцов. В нашому колі і прізвища кращі, красивіші: Автономов! Корсаков! Мій батько — Флоріанов! А коли я була дівчиною, до мене залицявся кандидат на судові посади Глоріантов... Яюсь, на ковзанці, він зняв з ноги у мене підв'язку

і погрожував, що вчинить мені скандал, якщо я сама не прийду до нього за нею...

Ілля слухав її розповіді і теж згадував своє минуле, відчуваючи в душі невидимі нитки, що міцно зв'язували його з будинком Петрухи Філімонова. Йому здавалося, що цей будинок завжди перешкоджатиме йому жити спокійно...

Нарешті, мрія Іллі Лунева здійснилась.

Сповнений спокійної радості, він стояв з ранку до вечора за прилавком свого магазину і милувався ним. Навколо на полицях красувалися акуратно розставлені коробки і картони; у вікні він влаштував виставку, розклавши на ньому блискучі пряжки, гаманці, мило, гудзики, розвісивши яскраві стрічки, мережива. Все це було яскраве, легке. Солідний і красивий, він зустрічав покупців ввічливим поклоном і спритно розкидав перед ними на прилавку крам. В шарудінні мережив і стрічок він чув приємну музику, дівчата-швачки, що прибігали купити в нього на кілька копійок, здавалися йому красивими і милими. Життя стало приємним, легким, з'явився якийсь простий, ясний смисл, а минуле наче туман покрив. І ні про що не думалося, крім торгівлі, краму, покупців. Ілля взяв для послуг собі хлопчика, одягнув його в сіру курточку і уважно стежив за тим, щоб хлопчик умивався старанно, якомога чистіше.

— Ми з тобою, Гаврику, торгуємо крамом ніжним,— казав він йому,— і повинні бути чистими...

Гаврик — людина років дванадцяти від роду, повновидий, трошки рябий, кирпатий, з маленькими сірими очима і рухливим личком. Він тільки що закінчив учитися в міській школі і вважав себе людиною серйозною, дорослою. Його теж цікавила служба в маленькому, чистому магазині; він з задоволенням возився з коробками і картонками і намагався ставитися до покупців так само чемно, як хазяїн.

Ілля дивився на нього, згадуючи себе в рибній крамниці купця Строганого і, відчуваючи до хлопчика якусь особливу прихильність, він ласкаво жартував і розмовляв з ним, коли в крамниці не було покупців.

— Щоб тобі не скучно було, ти, Гаврику, коли є час, книжки читай,— радив він своєму співробітникові.— За книжкою час непомітно йде, а читати приємно...

Лунев до всіх людей почав ставитися лагідно, уважно і усміхався усмішкою, яка ніби говорила:

«Пощастило мені, знаєте... Але — ви потерпіть! Напевне, й вам незабаром пощастить...»

Відкриваючи свій магазин о сьомій годині ранку, він замикав його о дев'ятій. Покупців було небагато, і Лунев, сидячи біля дверей на стільці, грівся в промінні весняного сонця і відпочивав, ні про що не думаючи і нічого не бажаючи. Гаврик сидів тут же в дверях, спостерігав перехожих, передражнюючи їх, підманював до себе собак, шпурляв камінцями в голубів і горобців або, збуджено шморгаючи носом, читав книжку. Іноді хазяїн примушував його читати вголос, але читання не цікавило його. Він прислухався до тиші і спокою в своїй душі. Цю тишу він слухав з насолодою, впивався нею, вона була нова для нього і невимовно приємна. Але іноді солодка повнота чимось порушувалась. Це було дивне, ледве помітне передчуття тривоги; воно не порушувало спокою душі, а тільки торкалося його легко, мов тіль.

Тоді Ілля починав розмовляти з хлопчиком.

— Гаврику! Твій батько що робить?

— Пошталийон, листи носить...

— А сім'я велика у вас?

— Велика! Нас багато. Котрі — більші, а котрі ще маленькі.

— Маленьких скільки?

— П'ятеро. Та великих — троє... Великі вже всі на місцях: я — у вас, Василь — у Сибіру, на телеграфі служить, а Сонька — уроки дає. Вона — здорово! Карбованців по дванадцять у місяць приносить. А то є ще Мишка... Він — так собі... Він старший од мене... вчиться в гімназії...

— Отже, великих не троє, а четверо?

— Ну як же? — вигукнув Гаврик і повчально додав: — Мишка тільки вчиться ще... А великий — котрий уже працює.

— Бідно живеє?

— А звичайно! — спокійно відповів Гаврик і голосно втягнув носом повітря. Потім він почав розповідати Іллі про свої плани в майбутньому.

— Виросту — в солдати піду. Тоді буде війна... Я на війну поїду. Я — хоробрий... Зараз оце поперед усіх на ворога кинуся і відніму прапор... Дядько мій відняв

отак,— так йому генерал Гурко хрест дав і п'ять карбованців...

Ілля всміхався, дивлячись на рябе обличчя і широкий ніс, що завжди здригався. Увечері, закривши магазин, Ілля йшов до маленької кімнатки за прилавком. Там на столі вже кипів самовар, приготовлений хлопчиком, лежав хліб, ковбаса. Гаврик випивав склянку чаю з хлібом і ішов в магазин спати. А Ілля сидів за самоваром довго, іноді години дві підряд.

Два стільці, стіл, постіль і шафа з посудом складали обстановку нового житла Іллі. Кімната була вузька, низенька, з квадратним вікном, з якого було видно ноги людей, що проходили повз нього, дах будинку на протилежному боці вулиці і небо над дахом. На вікно він повісив білу завіску з серпанку. З вулиці вікно загороджували залізні ґрати, вони дуже не подобалися Іллі. А над постіллю він повісив картину «Східці людського життя». Ця картина подобалась Іллі, і він давно хотів купити її, але чомусь до відкриття магазину не купував, хоч вона коштувала лише гривеник.

«Східці людського життя» були розташовані аркою, а під нею був намальований рай. В ньому Саваоф, оточений сьйвом і квітами, розмовляв з Адамом і Євою. Всіх приступок було сімнадцять. На першій з них стояла дитина, підтримувана матір'ю, і було підписано червоними літерами: «Перші кроки». На другій — дитина, пританцьовуючи, біла в барабан, а підпис під нею проголошував: «5 років,— грає». В сім років її «почали вчити», в десять — вона «ходить до школи», двадцять один рік — юнак стоїть на приступці з рушницею в руках і з усмішкою на обличчі,— підписано: «Відбуває військову повинність». На наступній приступці йому двадцять п'ять років: він у фракі, з складним капелюхом в руці і з букетом квітів в другій,— «жених». Потім в нього виросла борода, він одягнув довгий сюртук з рожевим галстуком і, стоячи поруч з гладкою жінкою в жовтому платті, міцно стискає її руки. Далі чоловікові сповнилося тридцять п'ять років: в сорочці, з засуканими рукавами, він, стоячи біля кувадла, кує залізо. На вершині східців він сидить у червоному кріслі, читає газету, а четверо дітей і дружина слухають його. І сам він і його сім'я одягнені пристойно, чисто, обличчя в усіх здорові, задоволені. В ту пору людині п'ятдесят ро-

ків. Але от приступки спускаються донизу: борода в чоловіка вже сива, він одягнутий у довгий жовтий кафтан, в руках у нього кульок з рибою і глечик з чимось. Під цією приступкою підписано: «Домашня праця»; на наступній — чоловік нянчить свого внука; нижче — його «водять», бо йому вже вісімдесят років. А на останній приступці — в дев'яносто п'ять років від роду, він сидить у кріслі, поставивши ноги в домовину, і за кріслом його стоїть смерть з косою в руках...

Сидячи за самоваром, Ілля поглядав на картину, і йому було приємно бачити життя людини, розмірене так акуратно і просто. Від картини віяло спокоєм. Яскраві фарби її всміхалися, наче запевняючи, що ними мудро змальоване, для прикладу людям, справжнє життя, саме так написано, як воно й повинно йти. Розглядаючи цей малюнок людського життя, Ілля думав про те, що от досягнув він, чого хотів, і тепер життя його повинно піти так само акуратно, як на картині. Буде воно зніматися вгору, і, на самому верху, коли він збере досить грошей, він одружиться з скромною, грамотною дівчиною.

Самовар сумовито курликав і посвистував. Крізь шибку вікна і серпанок завіски в обличчя Іллі тьмяно дивилося небо, і зірки на нім були ледве помітні. В блиску зірок небесних завжди є щось хвилююче...

Самовар свистить тихше, але більш пронизливо. Цей тонкий звук настирливо лізе у вуха, — він схожий на дзижчання комара і дратує, плутає думки. Але закрити трубу самовара кришкою Іллі не хочеться: коли самовар перестає свистіти, в кімнаті стає занадто тихо... На новій квартирі в Лунева з'явилися незвідані ним до цієї пори відчуття. Раніше він жив завжди поряд з людьми — його відділяли від них тонкі дерев'яні переборки, — а тепер відгородився кам'яними стінами і не відчував за ними людей.

«Навіщо треба помирати?» — раптом питає себе Лунев, дивлячись на людину, що сходить з вершини благополуччя в могилу... Йому згадується Яків Філімонов, що завжди думає про смерть, і слова Якова: «Цікаво померти...»

Ілля неприємно відштовхує від себе ці спогади, намагається одвернутися від них кудись убік.

«Як то поживає Павло з Вірою?» — виникає в нього нове непотрібне запитання.

Вулицею їде візник. Шибки у вікнах здригаються від гуркоту коліс об каміння бруку, лампа трясеться. Потім у магазині чути якісь дивні звуки... Це Гаврик бурмоче вві сні. Густа темрява в кутку кімнати теж ніби хитається. Ілля сидить, спершись ліктями на стіл і, стискаючи скроні долонями, розглядає картину. Поруч з господом Саваофом стоїть благообразний лев, по землі повзе черепаха, йде барсук, стрибає жаба. А дерево пізнання добра і зла прикрашене величезними квітами, червоними, як кров. Старик, з ногами в домовині, схожий на купця Полуектова,— такий самий лисий і худенький, і шия в нього така ж тонка...

Глухий звук кроків лунає на вулиці: повз магазин тротуаром хтось їде, не поспішаючи. Самовар погас, і тепер у кімнаті так тихо, що здається — і повітря в ній застигло, загуло, як її стіни...

Згадка про купця не тривожила Іллю, і взагалі думи не турбували його,— вони м'яко, обережно пригнічували його душу, окутуючи її, як хмарина місяць. Від них фарби на картині «Східці людського життя» трохи блідли: на ній наче з'явилася пляма. Завжди слідом за думкою про вбивство Полуектова Лунев спокійно думав, що в житті повинна бути справедливість,— значить, рано чи пізно людина буде покарана за гріх свій. Але, подумавши так, він пильно вдивлявся в темний куток кімнати, де було особливо тихо і темрява ніби хотіла набути якоїсь певної форми... Потім Ілля роздягався, лягав у постіль і гасив лампу. Гасив він її не одразу, а спочатку крутив вгору і вниз гвинтик, що рухав гніт. Вогонь в лампі то майже зникав, то з'являвся знову, темрява стрибала навколо ліжка, кидаючись до нього звідусіль, знову відскакуючи в кутки кімнати. Ілля стежив, як невідчутні чорні хвилі намагаються залити його, і довго грався так, широко розкритими очима промацуючи темряву, ніби сподіваючись піймати в ній поглядом щось... Нарешті, вогонь, блимнувши востаннє, зникав, темрява на мить заливала собою всю кімнату і ніби коливалась, ще не встигнувши заспокоїтися від боротьби з світлом. От з неї виступала перед очима Іллі тьмяно-голубувата пляма вікна. Якщо ніч була місячна, на стіл і на підлогу падали чорні смужки тіней від залізних ґрат за вікном. У кімнаті ставало так напружено тихо, що здавалося, якщо сильно зітхнути, все в ній здригнеться. Лунев щільно загортався в ковдру,

особливо старанно закутував шию і, залишивши відкритим обличчя, дивився в темряву кімнати до пори, поки сон не змагав. Вранці він прокидався бадьорий, спокійний, і йому було майже соромно від згадки про вчорашні дурниці. Пив з Гавриком чай і оглядав свій магазин, як щось нове. Іноді до нього забігав з роботи Павло, весь вимазаний брудом, салом, у пропаленій блузі, з чорним від кіптяви обличчям. Він знову працював у водопровідника, носив з собою казанок з оловом, свинцеві труби, паяльники. Він завжди поспішав додому, а якщо Ілля умовляв його посидіти, Павло з соромливою посмішкою говорив:

— Не можу! Я, брате, так себе почуваю, ніби в мене дома жар-птиця,— а клітка для неї слабка. Цілі дні сама вона там сидить... і хто її знає, про що думає? Життя для неї сіре настало... Я це дуже добре розумію... Коли б дитина була...

І Грачов важко зітхав... Якось він похмуро сказав товаришеві:

— Одвів я всю воду своєму городу, та не затопила б, боюсь...

Іншим разом на запитання Іллі — чи пише він вірші? — Грачов, усміхаючись, сказав:

— Пальцем у небі... Е, ну їх до всіх чортів! Куди вже нам, ликом шитим!.. Я, брате, тепер усім корпусом сів на міліну. Ні іскри в голові, ні іскорки! Все про неї думаю... Працюю — п'яти почну — все ллються в голову, наче олово, мрії про неї... От тобі й вірші... ха-ха!.. Припустимо,— тому й честь, хто в усьому — ввесь... Н-да, важко їй...

— А тобі? — спитав Ілля.

— А мені — від того важко... До веселощів вона звикла... от що! Все про гроші мріє. «Коли б, каже, грошей хапнути десь — одразу б усе перевернулось... Дурна, каже, я: треба б мені якогось купчика обікрасти...» Взагалі — дурницю говорить. З жалості до мене все... Я розумію... Важко їй...

Павло раптом затурбувався і побіг.

Часто заходив до Іллі обірваний, напівголий швець з нерозлучною гармонією під пахвою. Він розповідав про події в будинку Філімонова, про Якова. Худий, брудний і розхристаний Перфишка м'явся в дверях магазину і, всміхаючись усім обличчям, сипав свої примовки.

— Одружився Петруха, дружина його — мов буряк, а пасинок — морква! Цілий город, їй-богу! Дружина — товста, коротенька, червона, пика в неї триповерхова. Три підборіддя людина має, а рот — все ж один. Оченята — як у благородної свині: маленькі і вгору не бачать. Син у неї — жовтий, довгий і в окулярах. Листократ! Звуть його Сава, говорить гнусаво, при матері — блажен муж, а без неї — всякую шаташася язичи... Ко-мпанія — дай боже! Яшутка тепер такий вигляд має, наче в щілину забитися хоче, як переляканий тарган. П'є, сердешний, потихеньку та кашляє, скільки може. Видно, батенько печінки йому пошкодив як слід! Ідять його. Хлопець м'який, — не подавляється, зжеруть... Дядько твій листа прислав з Києва. По-моєму — даремно він старається: горбатого в рай не пустять, я думаю!.. А в Матіці ноги зовсім віднялися: у візочку їздить. Найняла сліпого з полонини, впрягла його і править ним, як конем. Сміх! Харчується все ж. Хороша вона баба, я скажу! Тобто, коли б у мене не така чудесна жінка була, я б на цій самій Матіці неодмінно женився! Я прямо скажу: на всій землі тільки і є дві баби справжні — з серцем, — моя жінка та Матіца... Звичайно, вона пиячить, але хороша людина завжди п'яниця...

— А Машутка? — нагадав йому Ілля.

При згадці про дочку примовки і усмішки зникали в шевця, — наче вітер осінній сухе листя з дерева зривав. Жовте обличчя його витягалось, він сконфуженим, тихим голосом говорив.

— Мені про неї нічого невідомо... Хренов прямо сказав мені: «І мимо не ходи, а то я її скалічу!..» Пожертвуй, Ілля Яковичу, на побудову чвертки або шкалика спорудження!..

— Пропадаєш ти, Перфілій, — сказав Ілля з жалем.

— Остаточо пропадаю, — спокійно погодився швець. — Багато хто за мною, коли помру, пошкодувати повинен! — впевнено продовжував він. — Бо — весела я людина, люблю людей смішити! Всі вони: ах та ох, гріх та бог, — а я їм пісеньки співаю та посміююсь. І на гріш согріши — помреш, і на тисячі — здохнеш, а чорти всіх однаково мучити будуть... Треба і веселій людині жити на землі.

Сміючись і базікаючи, задерикуватий, схожий на старого, обскубаного чижа, він зникав, а Ілля, провівши

його, з усмішкою похитував головою. Відчуваючи, що йому шкода Перфишки, він розумів непотрібність цієї жалості і бачив, що вона заважає йому. Минуле було недалеко позаду Лунева, і все, що нагадувало йому про минуле, збуджувало в ньому тривогу. Він був схожий на людину, яка втомилася і, відпочиваючи, солодко дрімає, а осінні мухи настирливо гудуть над її вухом і заважають їй відпочити. Розмовляючи з Павлом або слухаючи розповіді Перфишки, Ілля співчутливо всміхався, похитував головою і чекав, коли вони підуть. Іноді йому ставало сумно і ніяково слухати слова Павла. В такі моменти він покvapливо і вперто пропонував йому гроші і, розводячи руками, говорив:

— Чим ще допомогти можу?.. Порадив би: кинь Віру...

— Кинути її не можна,— тихо говорив Павло.— Кидають, що непотрібне, а вона мені потрібна... Її в мене виривають,— от у чому справа... І, може, я не душею люблю її, а злістю, образою люблю. Вона в моєму житті — весь мій шматок щастя. Невже віддати її? Що ж мені залишиться?.. Не відступлюся,— брешуть! Уб'ю, а не оддам.

Сухе обличчя Грачова вкривалося червоними плямами, і він міцно стискав кулаки.

— Хіба помічаєш, що залицяються до неї? — замилено спитав Ілля.

— Цього не видно...

— Про кого ж кажеш: виривають?

— А є така сила, яка вирвати хоче з моїх рук... Ех, диявол! Батько мій через бабу загинув і мені, видно, ту саму долю залишив...

— Ніяк не можна тобі допомогти! — сказав Лунев і відчув при цьому якесь задоволення. Павла йому було шкода ще більше, ніж Перфишки, і, коли Грачов говорив злісно, в грудях Іллі теж закипала злість проти когось. Але ворога, що кривдить, ворога, який м'яв життя Павла, в наявності не було, — він був невидимий. І Лунев знову відчував, що його злість така ж непотрібна, як і жалість, — як майже всі його почуття до інших людей. Все це були зайві, марні почуття. А Павло, хмурачись, говорив:

— Я знаю — допомогти мені не можна...

І, дивлячись в обличчя товариша, він з твердою і зловісною впевненістю продовжував:

— От ти забився в куточок і — сиди тихо... Але я тобі скажу — вже хтось ночей не спить, думає, як би тебе звідси геть шпурнуть... Викинути!.. А то — сам все кинеш...

— Як же, кину, жди! — сміючись, сказав Ілля.

Але Грачов стояв на своєму. Він, пильно поглядаючи в обличчя товариша, наполегливо переконував його:

— А я тобі кажу — кинеш. Не такий в тебе характер, щоб усе життя смирно в темній дірі сидіти. І вже напевне — або зап'єш ти, або розоришся... щось повинно статися з тобою...

— Але ж чому? — з здивованням вигукнув Лунев.

— Так уже. Не личить тобі спокійно жити... Ти хлопець хороший, з душею... Є такі люди: все життя живуть міцно, ніколи не хворіють і раптом одразу — хлоп!

— Що — хлоп?

— Упав, та й помер...

Ілля засміявся, потягнувшись, розправив міцні м'язи і глибоко, на всю силу грудей, зітхнув.

— Дурниці все це! — сказав він.

Але ввечері, сидячи за самоваром, він мимохіть згадав слова Грачова і замислився про ділові стосунки з Автономовою. Зрадівши з її пропозиції відкрити магазин, він погоджувався на все, що йому пропонували. Тепер йому раптом стало ясно, що хоч він вклав у справу більше, ніж вона, однак, він швидше підзвітний прикажчик, ніж компаньйон. Це відкриття вразило і розлютило його.

«Ага! Так ти мене тому міцно обнімаєш, щоб у кишеню мені непомітно залізти?» — в думці говорив він Тетяні Власівні. І тут же вирішив, пустивши в обіг всі свої гроші, викупити магазин у сожительки, порвати стосунки з нею. Вирішити це йому було легко. Тетяна Власівна і раніше здавалася йому зайвою в його житті, а за останній час вона ставала навіть тягарем для нього. Він не міг звикнути до її пестошів і якимось просто в вічі сказав їй:

— Яка ти, Танько, безсоромна...

Вона тільки розреготалася у відповідь йому.

Вона, як і раніш, все розповідала йому про життя людей її кола, і якимось Ілля зауважив:

— Якщо все це ти правду кажеш, Тетяно, то ваше порядне життя ні к бісу не годиться!

— Чому це? Весело! — сказала Автономова, знизавши плечиками.

— Велика радість! Вдень — одне крохоборство, а вночі — розпушта...

— Який ти наївний, — сміючись, вигукнула Тетяна Власівна.

І знову розхвалюючи перед ним чисте, по-міщанському пристойне, вигідне життя, викривала його жорстокість і бруд.

— Та хіба це добре? — питав Ілля.

— От забавна людина! Я не кажу, що це добре, але якщо б цього не було — було б скучно.

Іноді вона вчила його:

— Тобі пора покинути ці ситцьові сорочки: порядна людина повинна носити полотняну білизну... Ти, будь ласка, слухай, як я вимовляю слова, і вчися. Не можна казати — тища, треба — тисяча! І не кажи — як, треба казати — якщо. Теперечки, допіру, ниньки — це все мужицькі вирази, а ти вже не мужик.

Дедалі частіше вона вказувала йому різницю між ним, мужиком, і нею, жінкою освіченою, і нерідко ці зауваження ображали Іллю. Живучи з Олімпіадою, він іноді відчував, що ця жінка близька йому, як товариш. Тетяна Власівна ніколи не викликала в нього товариського почуття. Він бачив, що вона інтересніша за Олімпіаду, але зовсім втратив повагу до неї. Живучи на квартирі в Автономових, він іноді чув, як Тетяна Власівна перед тим, як лягти спати — молилася богу:

— «Отче наш, иже еси на небесех...—чувся за стінкою її голосний, квапливий шепіт.— Хлеб наш насущный даждь нам днесь и остави нам долги наша...» Кири! встань і причини двері в кухню: мені дме в ноги...

— А навіщо ти стаєш коліньми на голу підлогу? — лїново питав Кирик.

— Облиш, не заважай мені!..

І знову Ілля слухав швидкий, заклопотаний шепіт:

— Упокой, господи, раба твого Власа, Миколу, схимонаха Мардарія... Рабу твою Євдокію, Марію, пом'яни, господи, о здравії Татіану, Кирика, Серафіму...

Квапливість її молитви не подобалася Іллі: він ясно розумів, що людина молиться не з бажання, а за звичкою.

— Ти, Тетяно, віриш у бога? — спитав він її якомсь.

— От спитав! — вигукнула вона з здивованням.— Розуміється, вірю! Чому ти питаєш?

— Так... Сильно ти завжди поспішаєш відкараскатися від нього...— сказав Ілля з усмішкою.

— По-перше: не треба казати — сильно, коли можна сказати — дуже! А, по-друге: я так стомлююся за день, що бог не може не простити мені моєї недбалості...

І, мрійно звівши очі догори, вона додавала з упевненістю:

— Він — все простить, він — милостивий...

«Тільки для того він вам і потрібний, щоб було в кого прощення просити» — злісно подумав Ілля і згадав: Олімпіада молилася довго і мовчки. Вона ставала перед образами на коліна, опускала голову і так стояла непорушно, наче скам'яніла. Обличчя в неї в ці хвилини було пригнічене, суворе.

Коли Лунев зрозумів, що в ділі з магазином Тетяна Власівна спритно обійшла його, він відчув щось схоже на огиду до неї.

«Коли б вона була мені чужа людина,— ну, нехай!— думалося йому.— Всі стараються один одного обманувати... Але ж вона — наче дружина... цілує, пестить... Кішка погана! Адже так тільки гулящі дівки роблять... та й то не всі...» Він почав ставитися до неї сухо, підозріло і під різними приводами відмовлявся від побачення з нею. В цей час перед ним з'явилася ще жінка — Гаврикова сестра, що іноді забігала в крамничку подивитися на брата. Висока, тонка і струнка, вона була некрасива, і, хоч Гаврик сказав, що їй дев'ятнадцять років, Іллі вона здавалася набагато старшою. Обличчя в неї було довге, жовте, змарніле; високий лоб прорізували тонкі зморшки. Широкі ніздрі качиноного носа здавалися гнівно роздутими, тонкі губи маленького рота міцно складені. Говорила вона чітко, але ніби крізь зуби, неохоче; хода в неї швидка, і ходила вона високо піднявши голову, наче хвастаючись некрасивим обличчям. А можливо, голову їй відтягувала назад товста і довга коса темного волосся... Великі чорні очі цієї дівчини дивилися суворо і серйозно, і всі риси обличчя, зливаючись разом, надавали їй високій постаті чогось прямого і непохитного. Лунев відчував перед нею ніяковість; вона здавалася йому гордою і викликала пошану до себе. Кожного разу, коли

вона з'являлася в крамниці, він чемно подавав їй стілець, запрошуючи:

— Сідайте, будь ласка!

— Дякую! — коротко говорила вона і, киваючи йому головою, сідала. Лунев крадькома розглядав її обличчя, різко відмінне від усіх жіночих облич, які він бачив досі, її коричневе плаття, дуже поношене, її черевики з латками і жовтий солом'яний капелюх. Вона сиділа, розмовляючи з братом, і довгі пальці її правої руки завжди вибивали на її коліні швидко, нечутну дроб. А лівою рукою вона розгойдувала в повітрі ремні з книжками. Іллі було дивно бачити гордою дівчину, так погано одягнену. Просидівши в крамниці дві-три хвилини, вона говорила братові:

— Ну, прощай! Не дуже пустуй...

І, мовчки кивнувши головою хазяїнові крамниці, виходила ходою хороброго солдата, що йде на приступ.

— Яка в тебе сестра сувора! — сказав якимось Лунев Гаврикові.

Гаврик наморщив носа, дико витріщив очі, відкопирив губи, і від цього обличчя його набуло карикатурно енергійного виразу, і дуже вдало нагадувало обличчя його сестри. Потім він з усмішкою пояснив Іллі:

— Ось вона яка... Тільки це вона прикидається...

— Навіщо ж їй прикидатися?

— Так уже, — любить! Я теж — яку захочу скорчити пику, таку й скорчу...

Дівчина дуже зацікавила Іллю, і, як раніше про Тетяну Власівну, він думав про неї:

«От з такою б одружитися...»

Якимось вона принесла з собою товсту книгу і сказала братові:

— На, читай...

— Що таке, дозвольте глянути? — ввічливо спитав Ілля.

Вона взяла книгу з рук брата і подала Луневу, кажучи:

— Дон-Кіхот... Історія одного доброго рицаря...

— А! Про рицарів я багато читав, — з люб'язною посмішкою сказав Ілля, глянувши їй в обличчя. В неї здригнулися брови, і вона покvapливо, сухим голосом заговорила:

— Ви читали казки, а це чудова, розумна книга. В ній описана людина, яка присвятила себе захистові нещасних, пригноблених несправедливістю людей... людина ця завжди була готова пожертвувати своїм життям заради щастя інших,— розумієте? Книга написана в смішному дусі... але цього вимагали умови часу, в яких вона писалася... Читати її треба серйозно, уважно...

— Так ми й почитаємо,— сказав Ілля.

Перший раз дівчина говорила з ним; він відчував від цього якесь особливе задоволення і усміхався. Але вона, глянувши на його обличчя, сухо промовила:

— Не думаю, що це сподобається вам...

І пішла. Іллі видалося, що слово «вам» вона вимовила якось особливо ясно. Це вразило його, і він сердито сказав Гаврикові, що розглядав картинки в книзі:

— Ну, тепер читати не час...

— Але ж покупців нема? — заперечив Гаврик, не криваючи книги. Ілля глянув на нього і промовчав. У пам'яті його звучали слова дівчини про книгу. А про саму дівчину він з незадоволенням в серці думав:

«Яка... цяця!»

Час ішов. Ілля стояв за прилавком і, покручуючи вуса, торгував, але йому почало здаватися, що дні ідуть повільно. Іноді в нього виникало бажання замкнути крамницю і піти кудись гуляти, але він знав, що це відбилося б на торгівлі, і не ходив. Йти ввечері теж було незручно: Гаврик боявся залишатися сам у магазині, та й небезпечно було залишати магазин на нього. Він міг ненароком підпалити або пустити якогось шахрая. Торгівля йшла непогано; Ілля подумував про те, що, мабуть, доведеться найняти помічника. Стосунки з Автономовою поступово слабшали самі собою, і Тетяна Власівна теж ніби не мала нічого проти цього. Вона весело посміювалася і дуже пильно перевіряла книгу денного обігу. І, коли вона, сидячи в кімнаті Іллі, цокала кісточками рахівниці, він відчував, що ця жінка з пташиним обличчям огидна йому. Але іноді вона приходила до нього весела, жвава, жартувала, і, запально граючи очима, називала Іллю компаньйоном. Він захоплювався і відновлювалося те, що він називав про себе поганою морокою. Заходив Кирик, розвалювався на стільці біля прилавка і балакав

з швачками, якщо вони приходили при ньому. Він уже скинув з себе поліцейську форму, носив костюм з чесунчі і хвалився своїми успіхами на службі в купця.

— Шістдесят карбованців жалування і стільки ж наживаю,— непогано, га? Наживаю обережно, законно... Квартуру ми змінили, чув? Тепер у нас миленька квартира. Найняли кухарку,— прекра-асно варить, бестія! З осені почнемо приймати знайомих, будемо грати в карти, приємно, чорт забирай! Весело проведеш час і можна виграти... нас двоє грає — я й дружина, хтось один завжди виграє! А виграш оплачує прийом гостей,— хо-хо, душа моя! От що називається дешево і приємне життя!..

Він розпливався на стільці, закурював цигарку і, попихуючи димом, продовжував, понизивши голос:

— Іздив я, братіку, в село недавно,— чув? І я тобі скажу: дівчатка там — такі — фью! Знаєш,— доньки природи такі собі... кремезні, знаєш, не вколупнеш її, шельму... І все це дешево, чорт мене забери! Склянку наливки, фунт пряників, і — твоя!

Лунев слухав і мовчав. Він чомусь жалів Кирика, жалів, не усвідомлюючи, за що саме шкода йому цього товстого і недалекого хлопця? І в той же час майже завжди йому хотілося сміятися, побачивши Автономова. Він не вірив розповідям Кирика про його сільські пригоди: йому здавалося, що Кирик хвалиться, говорить чужі слова. А перебуваючи в поганому настрої, він, слухаючи розмови його, думав:

«Крохобор!»

— Та-ак, братіку, прекрасно це — зайнятися амуром на лоні природи, «под сенью кущ», як висловлюються в книжках.

— А якщо Тетяна Власівна дізнається? — спитав Ілля.

— Вона цього не захоче знати, братіку,— лукаво підморгуючи йому, відповів Кирик.— Вона знає, що їй цього не треба знати! Мужчина є півень за природою своєю... Ну, а ти, братіку, як — маєш даму серця?

— Грішний! — всміхаючись, сказав Ілля.

— Швачечку? Так? Отаку собі брюнечку?..

— Ні, не швачку...

— Кухарку? Кухарка — це теж добре. Вона тепла, здобна...

Ілля реготав, мов божевільний, і цей сміх переконував Кирика в існуванні кухарки.

— Частіше міняй їх, частіше міняй,— тоном знавця справи радив він Іллі.

— Та чому ви думаєте, що кухарка або швачка? Хіба іншої якоїсь не гідний я? — спитав Лунев крізь сміх.

— Вони тобі, братіку, підходять по твоєму становищу в суспільстві більш, ніж інші... Адже не можеш ти завести роман з дамою або дівчиною пристойного товариства, погодься?

— Та чому?

— Ах, це так зрозуміло... Я не хочу тебе ображати, але ти, мій друже, все ж, знаєш... звичайна людина... мужичок, так би мовити...

— А... а я з дамою...— захлинаючись од сміху, сказав Ілля.

— Жартівник! — вигукнув Кирик і теж зареготав.

Але коли Автономов виходив, Лунев, думаючи над його словами, переживав почуття образи. Йому було ясно, що хоча Кирик добрий хлопець, однак він вважає себе якоюсь особливою людиною, че рівним йому, Іллі, вищим за нього, кращим. В той же час він з дружиною багато чим користується від нього. Перфишка розповів йому, що Петруха посміюється над його торгівлею і називає його шахраєм... А Яків говорив шевцеві, що раніше він, Ілля, був кращий, душевніший, не зазнавався, як тепер. І сестра Гаврика теж завжди переконувала Іллю в тому, що вона нерівня йому. Дочка поштальйона, одягнута трохи не в лахміття, вона дивилася на нього так, наче сердилась на те, що він живе на одній землі з нею. Самолюбство Іллі з того часу, як він відкрив магазин, зросло, стало ще більш чутливим, ніж раніше. Його інтерес до цієї некрасивої, але особливої дівчини все розвивався; йому хотілося зрозуміти, звідки в неї, бідної, ця гордість, перед якою він все більше ніяковів. Вона ніколи не хотіла заговорити з ним перша, і це вражало його. Адже її брат служить у нього хлопчиком, і вже тому вона б повинна дивитися на нього, хазяїна, ласкавіше!

Він сказав їй якось:

— Читаю вашу книгу про Дон-Кіхота...

— Ну й що ж, подобається? — спитала вона, не глянувши на нього.

— Дуже подобається!.. Смішно... Дивак був чоловік.

Іллі видалося, що її чорні, горді очі уп'ялися в обличчя йому з ненавистю.

— Я так і знала, що ви скажете щось у цьому роді,— промовила вона повільно і чітко.

Ілля відчув щось образливе, вороже йому в цих словах.

— Людина я темна,— сказав він, знизавши плечима.

Вона промовчала у відповідь, наче не чула його.

І знову в душу Іллі почав вдиратися давно вже небувалий у нього настрій,— знову він сердився на людей, міцно і довго думав про справедливість, про свій гріх і про те, що чекає його попереду. Невже він завжди буде жити ось так: з ранку до вечора стовбичити в магазині, потім на самоті з своїми думками сидіти за самоваром і спати потім, а прокинувшись, знову йти в магазин? Він знав, що багато торговців, а можливо, і всі, живуть саме так. Але в нього і в зовнішньому житті і у внутрішньому було багато причин вважати себе людиною особливою, не схожою на інших. Він згадав слова Якова:

«Не дай боже тобі удачі... Жадібний ти...»

І ці слова здавалися йому глибоко образливими. Ні, він не жадібний,— він просто хоче жити чисто, спокійно і щоб люди поважали його, щоб ніхто не показував йому на кожному кроці:

«Я вищий од тебе, Ілля Лунев, я од тебе кращий...»

І знову він думав — що чекає його попереду? Буде йому відплата за вбивство чи ні? Іноді йому здавалося, що, коли відплата за гріх буде йому,— вона буде несправедлива. В місті живе багато людиновбивців, розпусників, грабіжників; всі знають, що вони по своїй волі вбивці, розпусники і шахраї, а от — живуть вони, користуються благами життя і карі нема їм до цього часу. А по справедливості — за всяку кривду, завдану людині, повинна бути відплата кривдникові. І в біблійі сказано: «Хай бог воздасть йому самому, щоб він знав». Ці думки ятрили старі подряпини в його серці, і серце спалахувало буйним почуттям жадоби помститися за своє надламане життя. Іноді йому спало на думку зробити ще щось зухвале: піти підпалити будинок Петрухи Філімонова, а коли будинок загориться і прибіжать люди, гукнути їм:

«Це я підпалив! Це я задушив купця Полуектова!»

Люди схоплять його, будуть судити і зашлють у Сибір, як заслали його батька... Це обурювало його, і він

звужував свою жадобу помсти до бажання розповісти Кирику про свої стосунки з його дружиною, або піти до старика Хренова і побити його за те, що він мучить Машу...

Іноді, лежачи в темряві на своєму ліжку, він прислухався до глибокої тиші, і йому здавалося, що ось зараз все задрожить навколо нього, повалиться, закрутиться в дикому вихорі, з шумом, з деренчанням. Цей вихор закрутить і його силою своєю, як зірваний з дерева лист, закрутить — і погубить... І Лунев здригався від передчуття чогось незвичайного...

Якось увечері, коли Лунев уже збирався замикаати магазин, прийшов Павло і, не вітаючись, спокійним голосом сказав:

— Вірка втекла...

Він сів на стілець, сперся ліктями на прилавок і тихо засвистів, дивлячись на вулицю. Обличчя його було скам'яніле, але маленькі русяві вусики ворушилися, як у ката.

— Одна чи з ким-небудь? — спитав Ілля.

— Не знаю... Третій день нема її.

Ілля дивився на нього і мовчав. Спокійне обличчя і голос Павла не давали йому змоги зрозуміти, як ставиться Грачов до втечі своєї подруги. Але він відчував у цьому спокої якесь безповоротне рішення.

— Що ж ти думаєш робити? — тихо спитав він, бачачи, що Павло не збирається говорити. Тоді Грачов перестав свистіти і, не обертаючись до товариша, коротко об'явив...

— Заріжу...

— Ну, знову за своє! — вигукнув Ілля, з досадою махнувши рукою.

— Я об неї все серце обламав, — упівголоса заговорив Павло. — Ось ніжик.

Він вийняв з-за пазухи невеликий хлібний ніж і помахав ним перед своїм обличчям.

— Чикну її по горлу...

Але Ілля вихопив ніж і кинув за прилавок, сердито кажучи:

— Озброївся на муху...

Павло схопився з стільця і повернувся обличчям до нього. Очі його літо горіли, обличчя спотворилося, він весь тремтів. Але в ту ж мить знову опустився на стілець і зневажливо сказав:

— Дурний ти...
— Ти розумний!..
— Сила не в ножі, а в руці...
— Говори!..
— І коли б руки в мене відпали,— зубами горло їй перегризу...

— Ач як страшно!..

— Ти зі мною не говори, Ілля...— знову спокійно і тихо сказав Павло.— Вір — не вір, але мене не дражни... Мене доля досить дражнить...

— А ти, дивак, подумай,— переконливо і м'яко заговорив Ілля.

— Все вже передумано... Втім, я іду... Що з тобою говорити? Ти — ситий... мені не товариш...

— А ти кинь дуріти! — з докором крикнув Лунев.

— Я ж — і душею і тілом голодний!..

— Дивуюся, як люди міркують! — знизавши плечима, насмішкувато заговорив Ілля.— Баба для чоловіка, наче скотина... наче коняка! Везеш мене? Ну, старайся, бити не буду. Не хочеш везти? Трах її по голові!.. Та, чорти, адже й баба — людина, і в неї свій характер є...

Павло глянув на нього й хрипло засміявся.

— А я хто? Не людина?..

— Та ти повинен бути справедливим чи ні?

— А йди ти до всіх чортів з цією самою справедливістю! — скажено закричав Грачов, схоплюючись з стільця.— Будь ти справедливий: ситому це не вадить... Чув? Ну, й прощай...

Він швидко пішов геть з магазину і в дверях навіщоось скинув з голови картуз. Ілля вискочив з-за прилавка слідом за ним, але Грачов уже йшов вулицею, тримаючи картуз у руці і збуджено розмахуючи ним.

— Павле! — гукнув Лунев.— Почекай!..

Він не зупинився, навіть не оглянувся і, звернувши у провулок, зник. Ілля повільно пройшов за прилавок, відчуваючи, що від слів товариша обличчя його так горить, наче він у гаряче натоплену піч заглянув.

— Яки-ий злий! — почувся голос Гаврика.

Ілля всміхнувся.

— Кого це він різати зібрався? — спитав Гаврик, підходячи до прилавка. Руки в нього були закладені за спину, голова задерта догори і шорстке обличчя почервоніло.

— Дружину свою,— сказав Ілля, дивлячись на хлопчика.

Гаврик помовчав, потім якось натужився і тихо, вдумливо сказав хазяїну:

— А в нас сусідка на різдво чоловіка миш'яком отруїла... Кравця...

— Буває...— повільно промовив Лунев, думаючи про Павла.

— А цей — він справді заріже?

— Одчепися, Гаврику!..

Хлопчик повернувся, пішов до дверей і дорогою пробурмотів:

— А одружуються, чорти!

Вже вечірній морок влився у вулицю, у вікнах будинку напроти крамнички Лунева засвітили вогонь.

— Замикати пора!..— тихо сказав Гаврик.

Ілля дивився на освітлені вікна. Знизу їх закривали квіти, зверху були штори. Крізь листя квітів було видно золоту раму на стіні. Коли вікна були відчинені, з них на вулицю линули звуки гітари, співи і голосний сміх. В цьому будинку майже кожного вечора співали, грали і сміялися. Лунев знав, що там живе член окружного суду Громов, чоловік огрядний, рум'яний, з великими чорними вусами. Дружина в нього була теж огрядна, білява, голубоока; вона ходила по вулиці поважно, як казкова королева, а розмовляючи — завжди усміхалася. Ще у Громова була сестра-відданиця, висока, чорноволоса і смаглява дівчина; коло неї увивалося багато молодих чиновників; всі вони сміялися, співали мало не кожного вечора.

— Йй-право, замикати пора,— наполегливо промовив Гаврик.

— Замикай!..

Хлопчик зачинив двері, і в магазині стало темно. Потім грюкнуло залізо замка.

«Як у тюрмі»,— подумав Ілля.

Образливі слова товариша про ситість увійшли йому в серце колючкою. Сидячи за самоваром, він думав про Павла з неприязню, йому не вірилося, що Грачов може зарізати Віру.

«Даремно я за неї заступився все ж... Пес із ними!.. Самі не вміють жити, іншим заважають...» — з люттю подумав він.

Гаврик голосно сьорбав чай з блюдечка і махав під столом ногами.

— Зарізав чи ні ще? — раптом спитав він хазяїна.

Лунев похмуро глянув на нього і сказав:

— А ти — пий та спати йди...

Самовар шипів і гудів так, наче готувався стрибнути з столу.

Раптом перед вікном з'явилася темна постать, і не-сміливий, тремтячий голос спитав:

— Тут живе Ілля Якович?..

— Тут,— крикнув Гаврик і, схопившись з стільця, кинувся до дверей на двір так швидко, що Ілля не встиг нічого сказати йому.

В дверях з'явилася тонка фігурка жінки в хустинці на голові. Одною рукою вона вперлася в одвірок, а другою перебирала кінці хустини на шиї. Стояла вона боком, наче готуючись в ту ж мить піти.

— Заходьте,— незадоволено сказав Лунев, дивлячись на неї і не впізнаючи.

Здригнувшись від його голосу, вона підвела голову, і бліде маленьке лице її усміхнулося...

— Маша! — гукнув Ілля, схопившись із стільця.

Вона тихенько засміялася і ступнула до нього.

— Не впізнав... не впізнали навіть...— промовила вона, зупиняючись серед кімнати.

— Господи боже! Та хіба впізнаєш! Яка ти...

З перебільшеною чемністю Ілля взяв її за руку, вів до столу, нахилиючись і заглядаючи їй в обличчя і не наважуючись сказати, якою вона стала. А вона була неймовірно худа і ступала так, наче ноги в неї підламувалися.

— Ах ти... яка! — бурмотів він, обережно садовлячи її на стілець і все заглядаючи в обличчя їй.

— От як мене...— сказала вона, глянувши в очі Іллі.

Тепер, коли вона сіла проти лампи, він добре бачив її. Вона сперлася на спинку стільця, звівши тонкі руки, і, схиливши голову набік, прискорено дихала своїми плоскими грудьми. Була вона якась безплотна, здавалася складеною з самих кісток. Ситець її плаття обрисовував гострі плечі, лікті, коліна, обличчя в неї було страшне від худорби. Синювата шкіра туго натягнулася на скронях, вилицях і підборідді, рот був болісно напіввідкритий, тонкі губи не прикривали зубів, на її маленькому, подов-

женому обличчі застиг вираз тупого болю. А очі дивилися тьмяно і мертво.

— Хворіла ти? — тихо спитав Ілля.

— Ні-і,— відповіла вона.— Я цілком здорова... це він мене довів...

Її прогяжні, тихі слова звучали, як стогін, вишкірені зуби надавали обличчю чогось риб'ячого...

Гаврик, стоячи біля Маші, дивився на неї, стиснувши губи, з переляком у очах .

— Іди, спи! — сказав йому Лунев.

Хлопчик пішов у магазин, повотузився там з хвилину, і потім з-за одвірка висунулася його голова.

Маша сиділа нерухомо, тільки очі її, важко повертаючись в орбітах, пересувалися з предмета на предмет. Лунев наливав їй чай, дивився на неї і не міг ні про що спитати подругу.

— Дуже він мучить мене...— заговорила вона. Губи в неї здригнулися і очі закрилися на секунду. А коли вона відкрила їх,— з-під вій викотилися великі, важкі сльози.

— Не плач...— сказав Ілля, одвернувшись од неї.— Ти краще... пий чай... і розповідай мені все... легше буде...

— Боюсь — прийде він...— похитавши головою, сказала Маша.

— Ти покинула його?..

— Та-ак... Я вже четвертий раз... Коли не можу більше терпіти... тікаю... Минулого разу я в колодязь було хотіла... а він упіймав, і так бив, так мучив...

Очі в неї стали величезні від жаху, нижня щелепа затремтіла.

— Ноги він мені все ламає...

— Ех! — вигукнув Ілля.— Та — чого ж ти? В поліцію заяви... катує! За це у в'язницю садять.

— Н-ну-у, він сам і суддя,— безнадійно сказала Маша.

— Хренов? Який він суддя,— що ти?

— Вже я знаю! Він у суді недавно сидів два тижні підряд... все судив... приходив звідти злий, голодний... Взяв та щипцями самоварними пруди мені защемив і вертить, і крутить... глянь!

Вона тремтячими пальцями розстебнула плаття і показала Іллі маленькі зів'ялі груди, вкриті темними плямами, наче пожовані.

— Застебнись,— понуро сказав Ілля. Йому було неприємно бачити це побите, жалюгідне тіло і не вірилося, що перед ним сидить подруга дитячих днів, славна дівчинка Маша. А вона, оголивши плече, говорила рівним голосом:

— А плечі як побив! І всю як є... живіт пощипав весь, волосся під пахвами вискуб...

— Та за що? — спитав Лунев.

— Каже,— ти мене не любиш? І щипає...

— Може, ти... не дівчиною вже була, коли за нього вийшла?

— Ну-у, як же це? З тобою та з Яшею жила я... ніхто мене не чіпав ніколи... Та й тепер я... до того нездатна... боляче мені і гидко... нудить завжди...

— Мовчи, Машо,— тихенько попросив Ілля.

Вона замовкла і знову скам'яніла, сидячи на стільці з оголеними грудьми.

Ілля глянув з-за самовара на її худе, побите тіло і повторив:

— Застебнись...

— Мені тебе не соромно,— беззвучно відповіла вона, застібаючи кофту тремтячими пальцями.

Стало тихо. Потім з магазину долинули голосні схлипування. Ілля встав, підійшов до дверей і причинив їх, сказавши понуро:

— Перестань, Гаврюшко...

— Це — хлопчик? — спитала Маша.— Він — чого?

— Плаче.

— Боїться?

— Ні-ні... жаліє, мабуть.

— Кого?

— Тебе...

— Ач який,— байдуже сказала Маша, її позбавлене життя обличчя залишилося скам'янілим. Потім вона почала пити чай, а руки в неї тремтіли, блюдечко стукотіло об зуби її. Ілля дивився на неї з-за самовара і не знав — шкода йому Маші чи не шкода?

— Що ти будеш робити? — спитав він після довгої мовчанки.

— Не знаю,— відповіла вона і зітхнула.— Що мені робити?

— Скаржитися треба,— рішуче сказав Лунев.

— Він і ту дружину теж так...— заговорила Маша.—

За косу до ліжка прив'язував і щипав... все так само... Спала я, раптом стало боляче мені... прокинулась і кричу. А це він запалив сірника та на живіт мені поклав...

Лунев схопився з стільця і голосно, з люттю заговорив про те, що вона повинна завтра ж піти в поліцію, показати там всі свої синяки і вимагати, щоб чоловіка її судили. Вона ж, слухаючи його мову, неспокійно заворушилася на стільці і, лякливо озираячись, сказала:

— Ти не кричи, будь ласка! Почують...

Його слова тільки лякали її. Він зрозумів це.

— Ну добре,— сказав він, знову сідаючи на стілець.— Я сам візьмусь за це. Ти, Машутко, ночуєш у мене. Ляжеш на моїй постелі... А я в магазин піду...

— Мені б лягти... стомилася я...

Він мовчки відсунув стіл від ліжка; Маша звалилася на нього, спробувала загорнутися в ковдру, але не змогла і тихенько усміхнулася, кажучи:

— Смішна я яка... ніби п'яна...

Ілля кинув на неї ковдру, поправив подушку під головою її і хотів піти в магазин, але вона схвильовано заговорила:

— Посидь зі мною! Я боюся сама... ввижається мені щось...

Він сів на стілець поряд з нею і, глянувши на її бліде обличчя, осипане кучерями, одвернувся. Стало соромно бачити її ледве живою. Згадав він просьби Якова, розповіді Матіци про життя Маші і низько похилив голову.

В будинку напроти співали в два голоси, і слова пісні влітали через відчинене вікно в кімнату Іллі. Міцний бас старанно вимовляв:

Рра-ззо-очарован-ному чу-у-ужды...

— От я вже й засинаю,— бурмотіла Маша.— Хороше як у тебе... співають... добре вони співають.

— Н-да, виспівують...— похмуро всміхаючись, сказав Лунев.— З одних шкури деруть, а другі виють...

И н-не м-мог-гу пре-да-ть-ся вновь...

«Р-раз и-и-и-и...» — Висока нота красиво задзвеніла в нічній тиші, злітаючи вгору легко і вільно...

Лунев встав і з досадою зачинив вікно: пісня здавалася йому недоречною,— вона ображала його. Гуркіт

рами примусив Машу здригнутися. Вона відкрила очі і, злякано підвівши голову, спитала:

— Хто це?

— Я... вікно зачинив...

— Господи Ісусе!.. Ти йдеш?

— Ні, не бійся...

Вона покрутила головою на подушці і знову задрімала. Найменший рух Іллі, звук кроків на вулиці — все турбувало її. Вона в ту ж мить відкривала очі і кризь сон скрикувала:

— Зараз... ох!.. зараз...

Намагаючись сидіти непорушно і дивлячись у вікно, знову відчинене ним, Лунев обмірковував, як допомогти Маші, і похмуро вирішив не відпускати її від себе до часу, поки в справу не втрутиться поліція...

«Треба через Кирика діяти...»

— Просимо, просимо! — вирвалися з вікон квартири Громова похжавлені крики. Хтось плескав у долоні. Маша застогнала, а у Громова знову заспівали:

Пар-ра гнёдых, запр-яженных с зар-рею...

Лунев майже з відчаєм захитав головою... Ці співи, веселі вигуки, сміх заважали йому. Спершись ліктями на підвіконня, він дивився на освітлені вікна проти себе із злістю, з буйним обуренням і думав, що добре б вийти на вулицю і кинути в одне з вікон каменюкою. Або вистрелити в цих веселих людей дробом. Дріб — долетить. Він уявив собі злякані, скривавлені пики, замішання, вереск і — усміхнувся з дикою радістю в серці. Але слова пісні мимоволі лізли у вуха, він повторював їх про себе і з здивованням зрозумів, що ці веселі люди співають про те, як ховали гуляшу жінку. Його вразило це. Він почав слухати з більшою увагою і, слухаючи, думав:

«Навіщо це вони співають? Яка радість в отакій пісні? От видумали, дурні! А тут, за п'ять сажнів від них, жива замучена людина лежить... і нікому про муки її не відомо...»

— Браво! Бра-во-о! — рознеслося по вулиці.

Лунев усміхався, поглядаючи то на Машу, то на вулицю. Йому вже здавалося смішним те, що люди веселяться, наспівуючи пісню про похорон розпусниці.

— Василю... Василичу... — бурмотіла Маша.

Вона кидалася в ліжку, як обпечена, скинула ковдру на підлогу і, широко розкинувши руки, завмерла. Рот у неї був напіввідкритий, вона хрипіла. Лунев швидко нахилився над нею, боячись, що вона помирає. Потім, заспокоєний її диханням, він укрити її ковдрою, зліз на підвіконня з ногами і притулювся обличчям до залізних ґрат, розглядаючи вікна Громова. Там все співали — то в один голос, то в два, співали хором. Звучала музика, лунав сміх. У вікнах миготіли жінки, одягнуті в біле, рожеве і голубе. Ілля прислухався до пісень і з здивуванням думав, як вони, ці люди, можуть співати протяжні, тужливі пісні про Волгу, похорони, незорану ниву і після кожної пісні сміятися, наче нічого не було, наче це й не вони співали. Невже вони і тугою розважаються?

А кожного разу, коли Маша нагадувала йому про себе, він тупо дивився на неї і думав, що буде з нею. Раптом прийде Тетяна і побачить її... Що йому робити з Машею? Він почував себе так, наче вчадів. Коли він захотів спати, то зліз з підвіконня і витягнувся на підлозі, поряд з ліжком, поклавши під голову пальто. Уві сні він бачив, що Маша померла і лежить посеред великого сараю на землі, а навколо неї стоять білі, голубі і рожеві пані і співають над нею. І коли вони співають сумних пісень, то всі регочуть не в лад співові, а заспівуючи веселих, гірко плачуть, сумно хитаючи головами, витираючи сльози білими хустинками. В сараї темно, вогко, в кутку його сидить коваль Савелій і кує залізні ґрати, голосно б'ючи молотом по розпечених прутах. На даху сарая хтось ходить і кричить:

— І-лля, І-лля!..

А він, Ілля, лежить тут же в сараї, туго зв'язаний чимсь, йому важко поворухнутися, він не може говорити...

— Ілля! Встань, будь ласка...

Він відкрив очі і впізнав Павла Грачова. Сидячи на стільці, Павло штовхав ногою його ноги. Яскравий промінь сонця дивився в кімнату, освітлюючи самовар, що кипів на столі. Лунев примружився, засліплений.

— Слухай Ілля!..

Голос Павла хрипів, наче після довгого похмілля, обличчя було жовте, волосся розпатлане. Лунев глянув на нього і схопився з підлоги, гукнувши півголосом:

— Що?

— Попалась!..— труснувши головою, сказав Павло.

— Що таке? Де вона? — спитав Лунев, нахилиючись до нього і схопивши його за плече.

Грачов похитнувся і розгублено промовив:

— По-осадили в тюрму...

— За що? — голосним шепотом спитав Ілля.

Прокинулась Маша і, здригнувшись, коли побачила Павла, втупилась у обличчя його зляканими очима.

З дверей магазина дивився Гаврик, несхвально скрививши губи.

— Кажуть, у якогось купця... вкрала гаманець...

Ілля штовхнув товариша в плече і мовчки відійшов від нього.

— Помічника пристава часті... в пику ударила...

— Н-ну, звичайно, — суворо посміхнувшись, сказав Ілля. — Коли вже в тюрму, так — обома ногами...

Зрозумівши, що все це її не стосується, Маша всмінулася і тихо сказала:

— Мене б ось у тюрму...

Павло глянув на неї, потім на Іллю.

— Не впізнаєш? — спитав Ілля. — Машу, Перфишкову дочку, пам'ятаєш?

— А-а, — байдуже сказав протягом Павло і одвернувся від Маші, хоч вона, впізнавши його, усміхалася йому.

— Ілля! — понуро сказав Грачов. — А що, коли це вона для мене постаралась?

Лунев, невмиваний і розпатланий, сів на ліжко в ногах Маші і, поглядаючи то на неї, то на Павла, відчував себе приголомшеним.

— Я знав, — повільно говорив він, — що ця історія добром не кінчиться.

— Не слухала мене, — пригніченим голосом сказав Павло.

— О-от! — насмішкувато вигукнув Лунев. — В тому вся й справа, що вона тебе не слухала! А що ти сказати їй міг?

— Я її кохав.

— А на якого біса воно потрібне, твоє кохання?

Лунев почав гарячкувати. Всі ці історії — Павлова, Машина — збуджували в ньому злість. І, не знаючи, куди спрямувати це почуття, він спрямував його на товариша...

— Кожному хочеться жити чисто, весело... їй теж... А ти їй: я тебе кохаю, отже, живи зі мною і терпи в усьому нестаток... Думаєш, так і слід?

— А що мені треба б робити? — спитав Павло лагідно й тихо.

Це запитання трохи остудило Лунєва. Він мимоволі замислився.

З магазина виглянув Гаврик.

— Відмикати магазин?

— Ну його к бісу! — з роздратуванням гукнув Лунєв. — Яка тут торгівля?

— Заважаю я тобі? — сказав Павло.

Він сидів на стільці, зігнувшись, поклавши лікті на коліна і дивлячись у підлогу. На скроні в нього напружено билась якась жилка, туго налита кров'ю.

— Ти? — вигукнув Лунєв, глянувши на нього. — Ти мені не заважаєш, і Маша не заважає... Тут — щось усім нам заважає... тобі, мені, Маші... Дурість чи що — не знаю... тільки жити по-людському немає ніякої змоги! Я не хочу бачити ніякого горя, ніяких неподобств... гріхів і всякої мерзоти... не хочу! А сам...

Він замовк і зблід.

— Ти все про себе... — зауважив Павло.

— А ти — про кого? — насмішкувато спитав Ілля. — Кожна людина свою болячку має, своїм голосом і стогне... Я не про себе, а про всіх... бо всі мене хвилюють...

— Піду, — сказав Грачов і важко підвівся з стільця.

— Ех! — гукнув Ілля. — Зрозумій ти, а не ображайся...

— Мене, брате, наче цеглиною по голові вдарило... Вірки жаль... Що робити?

— Нічого не поробиш! — рішуче сказав Ілля. — Проней пиши — пропало! Засудять її...

Грачов знову сів на стілець.

— А якщо я об'явлю, що вона для мене це? — спитав він.

— Ти — принц? Скажи, тоді й тебе у тюрму засадять... От що... Треба нам навести в себе лад. Машо, ми підемо в магазин, а ти встань, приберись... чаю нам налий...

Маша здригнулася і, підвівши голову з подушки, спитала Іллю:

— Додому йти мені?

— Дім у людини там... де її хоч не мучать...

Коли вони увійшли в магазин, Павло похмуро спитав:

— Чому вона в тебе? Дохла яка...

Лунєв коротко розповів йому, в чому річ. На його здивування, історія Маші ніби оживила Грачова.

— Ач, старий чорт! — вилаяв він крамаря і навіть усміхнувся.

Ілля стояв поруч з ним і оглядав свій магазин, говорячи:

— Ти недавно сказав, що мене вся ця музика не заспокоїть...

Він повів по магазину широким жестом і з неприємною усмішкою кивнув головою.

— Правда! Не заспокоює... Який мені виграш у тому, що я, на одному місці стоячи, торгую? Свободи я позбувся. Вийти не можна. Бувало, ходиш вулицями, куди хочеш... Знайдеш хороше, затишне місце, посидиш, помилуєшся... А тепер стовбичу тут день у день і — більш нічого...

— От би тобі Віру у прикажчиці взяти, — сказав Павло.

Ілля глянув на нього і замовк.

— Ідіть! — покликала їх Маша.

За чаєм вони всі троє майже не розмовляли. На вулиці світило сонце. Тротуаром човгали босі ноги дітлахів, повз вікна проходили продавці овочів.

Все свідчило про весну, про хороші, теплі і ясні дні, а в тісній кімнаті пахло вогкістю, іноді чулося сумне, тихе слово, самовар пишав, відбиваючи сонце...

— Сидимо, як на поминках, — сказав Ілля.

— По Вірці, — додав Грачов. — Сиджу і думаю: «Ану, якщо я її в тюрму загнав?»

— І навіть дуже це можливо, — безжалісно підтвердив Ілля.

Грачов з докором глянув на товариша.

— Злий ти...

— А з чого це мені бути добрим? — закричав Ілля. — Хто мене по головці гладив?.. Була, можливо, одна людина, яка мене любила... та й та розпутна баба!

Від приливу жагучого роздратування обличчя в нього почервоніло, очі налилися кров'ю; він схопився з стільця в пориві злості, охоплений бажанням кричати, лаятися, бити кулаками об стіл і стіни.

Але Маша, налякана ним, голосно і жалібно заплакала, як дитя.

— Я піду... пустіть мене, — говорила вона крізь сльози тремтячим голосом і хитала головою, наче бажуючи сховати її кудись.

Лунев замовк. Він бачив, що й Павло дивився на нього неприязно.

— Ну, чого плакати? — сердито сказав він. — Адже не на тебе я закричав... І нікуди тобі йти... Я ось — піду... Мені треба... А Павло посидить з тобою... Гаврило! Якщо прийде Тетяна Власівна... це хто ще?

В двері з двору постукали. Гаврик запитливо глянув на хазяїна.

— Відчиняй! — сказав Ілля.

На порозі дверей з'явилася сестра Гаврика. Кілька секунд вона стояла непорушно, пряма, високо закинувши голову і оглядаючи всіх примруженими очима. Потім на її некрасивому, сухому обличчі з'явилася гримаса огиди і, не відповівши на уклін Іллі, вона сказала братові:

— Гаврику, вийди на хвилинку до мене...

Ілля спалахнув. Від образи кров з такою силою кинулась йому в обличчя, що очам стало гаряче.

— А ви, баришня, кланяйтесь, коли вам кланяються, — стримано і твердо сказав він.

Вона ще вище підняла голову, брови в неї зсунулися. Щільно стиснувши губи, вона змірила Іллю очима і не сказала й слова. Гаврик теж сердито глянув на хазяїна.

— Ви не до п'яних прийшли, не до шахраїв, — продовжував Лунев, тремтячи від напруги. — Вас зустрічають з повагою... і, як баришня освічена, ви повинні відповісти тим самим...

— Не задавайся, Сонько, — раптом сказав Гаврик примирливим голосом і, підійшовши до неї, став поруч, взявши її за руку.

Настала ніякова мовчанка. Ілля і дівчина дивилися одне на одного з викликом і чогось чекали. Маша тихенько відійшла в куток. Павло тупо кліпав очима.

— Ну, говори, Сонько, — нетерпляче сказав Гаврик. — Ти думаєш, вони тебе образити хочуть? — спитав він. І, несподівано усміхнувшись, додав: — Вони — диваки!

Сестра смикнула його за руку і спитала Лунева сухо і різко:

— Що вам від мене потрібно?

— Нічого, тільки...

Але тут в голові його зародилась хороша, світла думка. Він ступнув до дівчини, як міг ввічливо, заговорив:

— Дозвольте вам запропонувати... бачите, нас тут — троє... люди темні, невчені... ви — людина освічена.

Він поспішав викласти свою думку і не міг. Його бентежив прямий, суворий погляд її очей; вони ніби відштовхували його від себе. Ілля опустил очі і збентежено, з досадою пробурмотів:

— Я не вмію одразу це сказати... якщо час у вас є... пройдіть, сядьте...

І відступив перед нею.

— Постій тут, Гаврику,— сказала дівчина і, залишивши брата біля дверей, пройшла в кімнату. Лунев штовхнув до неї табурет. Вона сіла. Павло пішов у магазин, Маша ляжливо знітилася в кутку біля печі, а Лунев непорушно стояв за два кроки перед дівчиною і все не міг почати розмови.

— Ну-с? — сказала вона.

— От... в чому справа,— важко зітхнувши, заговорив Ілля.— Бачте — дівчина,— не дівчина, а замужня... за стариком... Він її — тиранить... вся побита, пощипана, втекла вона... прийшла до мене... Ви, може, що погане думаєте? Нічого нема...

Плутаючись у словах, він безладно говорив і двоївся між бажанням розповісти історію Маші і викласти перед дівчиною свої думки з приводу цієї історії. Йому особливо хотілося передати слухачці саме свої думки. Вона дивилася на нього, і погляд її ставав м'якшим.

— Я розумію,— зупинила вона його мову.— Ви не знаєте, що робити? Насамперед треба до лікаря... хай він огляне... В мене є знайомий лікар,— хочете, я її повезу? Гаврику, глянь, котра година? Одинадцята? Добре, це години прийому... Гаврику, поклич візника... А ви — познайомте мене з нею...

Але Ілля не ступив з місця. Він не чекав, що ця серйозна, сувора дівчина вміє говорити таким м'яким голосом. Його здивувало і обличчя її: завжди горде, тепер воно стало тільки заклопотаним і, хоч ніздрі на ньому роздулися ще ширше, в ньому було щось дуже хороше, просте, раніше небачене Іллею. Він розглядав дівчину і мовчки, ніяково усміхався.

А вона вже одвернулася від нього, підійшла до Маші і тихо говорила з нею:

— Ви не плачте, голубонько, не бійтеся... Лікар — слава людина, він вас огляне і видасть папірця такого... тільки й усього! Я вас привезу сюди... Ну, моя любя, не плачте...

Вона поклала свої руки на плечі Маші і хотіла пригорнути її до себе.

— Ой... боляче,— тихенько застогнала Маша.

— Що тут у вас?

Лунев слухав і все всміхався.

— Це... чорт знає що таке! — обурено вигукнула дівчина, відходячи від Маші. Обличчя в неї зблідло, в очах світився жах, обурення.

— Як вона побита... о!

— От як живем! — вигукнув Лунев, знову спалахуючи.— Бачили? А то ще можу другого показати,— ось стоїть! Дозвольте познайомити: товариш мій Павло Савелійович Грачов...

Павло простягнув руку дівчині, не дивлячись на неї.

— Медведева, Софія Никонівна,— сказала вона, розглядаючи сумне обличчя Павла.— А вас звати — Ілля Якович? — звернулася вона до Лунева.

— Точно так,— жваво підтвердив Ілля, міцно стиснувши її руку і, не випускаючи руки, продовжував: — От що... вже коли ви така... тобто якщо ви взялися за одно,— не погребуйте й іншим! Тут теж петля.

Вона уважно і серйозно дивилася на його красиве, схвильоване обличчя, потихеньку намагаючись звільнити свою руку з його пальців. Але він розповідав їй про Віру, про Павла, розповідав гаряче, з захопленням. І сильно струшував її руку і говорив:

— Писав вірші, та ще й які! Але в цьому ділі — весь згорів... і вона теж... ви думаєте, якщо вона... така, то тут і все? Ні, ви не думайте цього! Ні в доброму, ні в поганому людина не вся!

— Як? — перепитала дівчина.

— Тобто, якщо людина й погана — єсть в ній своє хороше, якщо й хороша — має в собі погане... Душі в нас у всіх однаково строкаті... у всіх!

— Це ви добре кажете! — підтримала його дівчина, з поважним виглядом хитнувши головою.— Але, будь ласка, пустіть мою руку — боляче!

Ілля почав просити в неї пробачення. А вона вже не слухала його, переконливо повчала Павла.

— Це соромно, так не можна! Треба діяти! Треба шукати їй захисника, адвоката, розумієте? Я вам знайду, чуєте? І нічого їй не буде, тому що виправдають... Даю вам слово честі!

Обличчя її розчервонілося, волосся на скронях розпатлалося, і очі горіли.

Маша, стоячи поруч з нею, дивилася на неї з довірливою цікавістю дитини. А Лунев поглядав на Машу й Павла переможно, з поважністю, відчуваючи якусь гордість від присутності цієї дівчини в його кімнаті.

— Якщо ви справді можете допомогти,— тремтячим голосом заговорив Павло,— допоможіть!

— Ви приходьте до мене о сьомій годині, добре? От Гаврик скаже де...

— Я прийду... Слів у мене для подяки немає...

— Облишмо це. Люди повинні допомагати одне одному.

— Допоможуть вони! — з іронією скрикнув Ілля.

Дівчина швидко обернулася до нього. Але Гаврик, очевидно, відчуваючи себе в цій метушні єдиною солідною і розсудливою людиною, смикнув сестру за руку і сказав:

— Та їдь ти!

— Машо, одягайтесь!

— Мені нема в що,— несміливо заявила Маша.

— Ах... Ну, все одно! Ходітьте... Ви прийдете, Грачов, так? До побачення, Ілля Якович!

Товариші з пошаною і мовчки потиснули їй руку, і вона пішла, ведучи за руку Машу. Але біля дверей знову обернулася і, високо закинувши голову, сказала Іллі:

— Я забула... Я не привіталася з вами... Це — свинство, я прошу пробачення, чуєте?

Обличчя її спалахнуло рум'янцем, потім конфузливо опустилося. Ілля дивився на неї, і в серці його грала музика.

— Прошу пробачення... Мені здалося, у вас тут... гульня...

Вона зупинилася, ніби проковтнувши якесь слово.

— А коли ви... кинули докір мені, я думала — це говорить хазяїн і... помилилась! Дуже рада! Це було почуття людської гідності.

Вона раптом вся засвітилася хорошою, ясною усмішкою і сердечно, з насолодою, ніби смакуючи слова, промовила:

— Я — дуже рада, все вийшло так... страшенно добре! Страшенно добре!

І зникла, усміхаючись, наче маленька сіра хмаринка, освітлена промінням світанку. Товариші дивилися вслід їй. Обличчя в обох були урочисті, хоч трошки смішні. Потім Лунев оглянув кімнату і сказав, штовхнувши Пашку:

— Чисто?

Той тихенько засміявся.

— Н-ну... фігура! — легко зітхаючи, продовжував Лунев... — Як вона... га?

— Наче вітром все змела!..

— От — бачив? — урочисто говорив Ілля, збиваючи жестом руки своє кучеряве волосся. — Вибачалась як, га? От що значить справжня освічена людина, яка всякого може поважати... але нікому сама перша не вклониться! Розумієш?

— Особа хороша, — усміхаючись, підтвердив Грачов.

— Зіркою блиснула!

— Н-да. І одразу все розібрала, кому, куди і як...

Лунев збуджено сміявся. Він був радий, що горда дівчина виявилася такою простою, жвавою, і був задоволений собою за те, що зумів гідно триматися перед нею.

Гаврик вертівся біля них і скупав.

— Гаврилко! — піймавши його за плече, сказав Ілля. — Сестра в тебе — молодчина!

— Вона добра! — сказав хлопчик поблажливо. — Торгувати сьогодні будемо? А то — хай буде, наче свято... Я б у поле пішов тоді!

— Нема сьогодні торгівлі. Павле, ходім, брат, і ми з тобою гуляти!

— Я піду в поліцію, — сказав Грачов, знову хмуричись, — може, побачення дадуть...

— А я — гуляти!

Бадьорій і радісний, він не поспішаючи йшов вулицею, думаючи про дівчину і порівнюючи її з людьми, які йому зустрічалися досі. В пам'яті його звучали слова її вибачення перед ним, він уявляв собі її обличчя, що виявляло кожною рисою своєю нестримне прагнення до чогось...

«А як вона спочатку обривала мене?» — з усмішкою згадав він і глибоко замислився, чому вона, не знаючи його, ні словом не перемовившись з ним по душі, почала ставитися до нього так гордо, сердито?

Навколо нього кипіло життя. Ішли гімназисти й смія-

лися, їхали вози з товарами, котилися дрожки, шкутиль-
тав зебрак, голосно стукаючи дерев'яною ногою по ка-
мінню тротуара. Двоє арештантів у супроводі конвойного
несли на коромислі цебро з чимось, ліниво йшов, вису-
нувши язик, маленький собака... Гуркіт, тріск, крики, ту-
пання ніг — все зливалося в живий, збуджуючий гул.
В повітрі літав теплий пил і лоскотав ніздрі. В небі, чи-
стому і глибокому, горіло сонце, обливаючи все на землі
гарячим блиском. Лунев дивився на все з задоволенням,
якого не відчував давно вже, все було якесь особливе, ці-
каве. От швидко йде кудись красива дівчина з жвавим,
рум'яним обличчям і дивиться на Іллю так ясно і хо-
роше, наче хоче сказати йому:

«Який ти славний!..»

Лунев усміхнувся їй.

Хлопчик з магазина біжить з мідним чайником у ру-
ках, лле холодну воду, оббризкуючи нею ноги зустріч-
них. Покришка чайника весело гримить. Гаряче, душно,
шумливо на вулиці, і густа зелень старих лип міського
кладовища вабить до себе, в тишу й прохолодну тінь.
Оточена білою кам'яною огорожею, пишна рослинність
старого кладовища могутньою хвилею здіймається до
неба, вершина хвилі увінчана, наче піною, зеленим ме-
реживом листя. Там, високо, кожний листок чітко вири-
совується в синяві небес і, тихо здригаючись, він ніби
тане...

Ступивши в огорожу кладовища, Лунев повільно пі-
шов широкою алеєю, вдихаючи глибоко духмяний запах
лип. Між деревами, під тінню їхніх віт, стояли пам'ят-
ники з мармуру і граніту, незграбні, важкі, пліснява
вкривала їх боки. Де-не-де в таємничій напівтемряві
тьмяно блищали золочені хрести, напівстерті часом літери
написів. Кущі жимолості, акації, глоду і бузини росли в
огорожах, прикриваючи гілками могили. Де-не-де в гу-
стих хвилях зелені миготів сірий дерев'яний хрест, тонкі
гілки обіймали його з усіх боків. Білі стовбури молодих
беріз просвічували оксамитом своїм крізь сітку густого
листя; милі й скромні, вони наче навмисне ховалися в
затінку — для того, щоб бути виднішими. За ґратами
огорож, на зелених горбах, рябіли квіти, в тиші дзиж-
чала оса, два білих метелики грали в повітрі, безшумно
літали якись мушки... і скрізь з землі могутньо пробива-
лися до світла трави і кущі, вкриваючи собою печальні

могили, вся зелень кладовища була сповнена напруженого прагнення рости, розвиватися, поглинати світло й повітря, перетворювати соки жирної землі в фарби, запахи, в красу, що пестить серце й очі. Життя скрізь перемагає, життя все перемаже!..

Луневу було приємно гуляти серед тиші, вдихаючи на повні груди солодкі запахи лип і квітів. В ньому теж все було тихе, спокійне,— він відпочивав душею і ні про що не думав, відчуваючи задоволення самотності, давно вже невідоме йому.

Він звернув з алеї ліворуч на вузьку стежку і пішов нею, читаючи написи на хрестах і пам'ятниках. Його тісно обступили огорожі могил, все багаті, вигадливі огорожі, ковані і литі.

«Під сим хрестом покоїться прах раба божого Воніфатія»,— прочитав він і усміхнувся. Ім'я здалося йому смішним. Над прахом Воніфатія був поставлений величезний камінь з сірого граніту. А рядом з ним, у другій огорожі покоївся Петро Бабушкін, двадцяти восьми років...

«Молодий»,— подумав Ілля.

На скромному білому мармурі у вигляді колони він прочитав:

Одною квіткою земля бідніша стала...
Одною зіркою — багатші небеса!

Лунев замислився над цим двовіршем, відчуваючи в ньому щось хвилююче. Але раптом його ніби штовхнуло чимсь прямо в серце, і він, похитнувшись, міцно заплющив очі. Але і з заплющеними очима він ясно бачив напис, що вразив його. Блискучі золоті літери з коричневого каменю ніби врзалися в його мозок:

«Тут покоїться тіло другої гільдії купця Василя Гавриловича Полуектова».

Через кілька секунд він уже злякався свого переляку і, швидко розплющивши очі, підозріло почав вдивлятися в куші навколо себе... Нікого не було видно, тільки десь далеко служили панахиду. В тиші розпливався тенорок церковнослужителя, що проголошував:

— По-омоли-имся-а-а...

Густий, ніби чимсь незадоволений голос відповідав:

— По-ми-луй!

І ледве чутно долинали дзвякання кадила.

Притулившись спиною до стовбура клена, Лунев дивився на могилу вбитої ним людини. Він притиснув свого картуза потилицею до дерева, і картуз піднявся в нього з лоба. Брови його насупились, верхня губа тремтіла, оголюючи зуби. Руки він засунув у кишені піджака, а ногами вперся в землю.

Пам'ятник Полуектова являв собою гробницю, на дашку була висічена розгорнута книга, череп і кістки голінок, покладені хрестом. Поряд, у цій же огорожі, містилася друга гробниця, менша; напис свідчив, що під нею покоїться раба божа Євпраксія Полуектова, двадцяти двох років.

«Перша дружина»,— подумав Лунев. Він подумав це якоюсь маленькою часткою мозку, яка залишалася вільною від напруженої роботи його пам'яті. Він весь був охоплений спогадами про Полуектова,— про першу зустріч з ним, про те, як він душив його, а старик мочив слиною своєю його руки. Але, викликаючи все це в пам'яті, Лунев не відчував ні страху, ні розкаяння,— він дивився на гробницю з ненавистю, з образою в душі, з болем. І безмовно, з гарячим обуренням у серці, з глибокою впевненістю в правді своїх слів, він говорив купцеві:

«Через тебе, проклятого, все своє життя зламав я, через тебе! Старий демон ти! Як буду жити? Назавжди я об тебе забруднився...»

Йому хотілося голосно, на всю силу кричати, він ледве міг стримувати в собі це шалене бажання. Перед ним стояло маленьке, ехідне обличчя Полуектова, сердита лиса голова Строганого з рудими бровами, самозадоволена пика Петрухи, дурний Кирик, сивий Хренов, курносий, з маленькими очима,— цілий ряд знайомих. У вухах в нього шуміло, і здавалося йому, що всі ці люди оточують, тіснять його, лізуть на нього непохитно прямо.

Він відштовхнувся від дерева,— кашкет з голови його впав. Нахилиючись, щоб підняти його, він не міг одвести очей від пам'ятника міняйлові і приймальникові краденого. Йому було душно, потано, обличчя налилося кров'ю, очі боліли від напруження. З великим зусиллям він одірвав їх від каменя, підійшов до самої огорожі, схопився руками за пруття і, здригнувшись від ненависті, плюнув на

могилу... Йдучи геть від неї, він так міцно бив об землю погами, ніби хотів зробити боляче їй!..

Додому йти йому не хотілося,— на душі було важко, немічна нудьга давила його. Він ішов повільно, не дивлячись ні на кого, нічим не цікавлячись, не думаючи. Минув одну вулицю, механічно завернув за ріг, пройшов ще трохи, зрозумів, що знаходиться недалеко від трактира Петрухи Філімонова, і згадав про Якова. А коли порівнявся з ворітьми будинку Петрухи, то йому здалося, що сюди зайти треба, хоч і немає бажання заходити. Підіймаючись сходами чорного ганку, він почув голос Перфišки:

— Ех, люди добрі, пожалійте ваші ручки, не ламайте мої ребра...

Лунев став у відчинених дверях; крізь хмару пилюки і тютюнового диму він бачив Якова за буфетом. Гладенько зачісаний, у куцому сюртуку з короткими рукавами, Яків метушився, насипаючи в чайники чай, відраховував грудочки цукру, наливав горілку, шумно соваяшичю конторки. Полові підбігали до нього і кричали, кидаючи на буфет марки:

— Півпляшки! Пару пива! Піджарку за гривеник!

«Набив руку!» — з якимось злорадством подумав Лунев, дивлячись, як швидко мигтять у повітрі червоні руки товариша.

— Ех! — з задоволенням вигукнув Яків, коли Лунев підійшов до буфету, і зараз же неспокійно оглянувся на двері позад себе. Лоб у нього був мокрий від поту, щоки жовті, з червоними плямами на них. Він схопив руку Іллі і тряс її, кашляючи сухим кашлем.

— Як живеш? — спитав Лунев, примусивши себе посміхнутися.— Запрягли?

— Що поробиш?

Плечі в Якова опустились, він неначе став нижчий на зріст.

— Да-авно ми не бачились! — говорив він, дивлячись в обличчя Іллі добрими і сумними очима.— Порозмовляти б... батька, до речі, нема... Ось що: ти проходи-но сюди... а я мачуху попрошу поторгувати...

Він прочинив двері у батькову кімнату і поштиво гукнув:

— Мамашо!.. Прошу на хвилинку...

Ілля пройшов у ту кімнату, де колись жив з дядьком, і пильно оглянув її: в ній тільки шпалери почорніли та замість двох ліжок стояло одне і над ним висіла полиця з книжками. На тому місці, де спав Ілля, стояв якийсь високий незграбний ящик.

— Ну, от я звільнився на часинку! — радісно сказав Яків, входячи і замикаючи двері на защіпку.— Чаю хочеш? Добре... Іва-ане,— чаю! — Він крикнув, закашлявся і кашляв довго, впираючись рукою в стіну, нахиливши голову і так вигинаючи спину, наче хотів щось вивергнути з грудей своїх.

— Здорово ти бухикаєш! — сказав Лунев.

— Чахну... Радий же я, що знову бачу тебе... Он ти став який... важний... Ну, як живеш?

— Я — що? — не зразу відповів Лунев.— Живу... ти, от, цікаво знати...

Лунев не почував бажання розповідати про себе, та й взагалі йому не хотілося говорити. Він розглядав Якова і, бачачи його таким виснаженим, жалів товариша. Але це була холодна жалість — якесь беззмістовне почуття.

— Я, брате... терплю мое життя сяк-так... — півголосом сказав Яків.

— Висмоктав з тебе батько кров...

Н-на що тобі руп?
А ти даром приголуб!

— відчеканював за стіною Перфишка, підіграючи на гармонії.

— Що це за ящик? — спитав Ілля.

— Оце? Це — фісгармонія. Батько купив за четвертну для мене... «От, каже, вчись. А потім хорошу куплю, каже, поставимо в трактирі, і будеш ти для гостей грати... А то ніякої від тебе користі немає...» Це він ловко розрахував — тепер у кожному трактирі орган є, а в нас нема. І мені приємно грати...

— Який він негідник! — сказав Лунев, посміхаючись.

— Ні, чого ж? Нехай собі... Адже я й справді некорисна для нього людина...

Ілля суворо глянув на товариша і сказав із злістю:

— А ти порадь йому: коли, мовляв, я, дорогий папашо, помирати буду, то ти мене в трактир витягни і за

показ смерті моєї хоч по п'ятаку з рила візьми, з бажаючих... От і принесеш ти йому користь...

Яків сконфужено засміявся і знову почав кашляти, хапаючись руками то за груди, то за горло. А Перфишка розповідав про когось жвавою скоромовкою:

Піст суворо він тримав,
Кожен день недоїдав,
Пусті кишки марші грали,
Зате чистими бували...

— І-ох-ти... Святість! — І його звучна гармонія пересипала веселі слова пісеньки одчайдушно завзятими трелями.

— Як ти з названим братом живеш? — спитав Ілля, коли Яків прокашлявся. Той, задихаючись, підвів своє сине з натуги обличчя і відповів:

— Він з нами не живе: начальство не дозволяє йому... Мовляв — трактир... Він — паном держиться...

Яків знизив голос і з сумом продовжував:

— Книгу пам'ятаєш? Оту?.. Відібрав він її у мене... Каже — рідкісна, великі, мовляв, гроші коштує. Забрав... Просив я його: залиш! Не погодився...

Ілля зареготав. Потім товариші почали пити чай. Шпалери в кімнаті потріскались, і крізь щілини перегородки з трактиру в кімнату вільно текли і звуки і запахи. Все заглушуючи, в трактирі лунав чийсь дзвінкий, збуджений голос:

— Митр Миколаїч! Не перекручуї ти моїх чесних слів на шахрайський манір!

— Читаю я тепер, брат, одну історію,— говорив Яків,— зветься «Юлія, або підземелля замку Мадзіні»... Дуже цікаво!.. А ти як у цій справі?

— Наплювати мені в це підземелля! Сам невисоко живу над землею...— похмуро відповів Лунев.

Яків співчутливо глянув на нього і спитав:

— Хіба теж щось негаразд?

Лунев думав — розповісти Якову про Машу чи не треба? Але Яків сам заговорив лагідним голосом:

— Ти от все тее, Ілля... лаєшся, злостишся... Ну, даремно це, по-моєму. Розумієш, ніхто ні в чому не винний!

Лунев пив чай і мовчав.

— Адже ж «коємуждо воздасться по делом его» — це правда! Наприклад, батько мій... треба прямо сказати—

мучитель людський! Але з'явилась Фекла Тимофіївна і — хап його під свою п'яту! Тепер йому так живеться — ой-ой-ой! Навіть випивати з горя почав... А чи давно повінчалися? І кожну людину за її... нехороші вчинки якась Фекла Тимофіївна попереду чекає...

Іллі стало скучно слухати, — він нетерпляче посунув свою чашку по підносу і раптом несподівано для самого себе спитав товариша:

— Ти тепер чого ждеш?

— Звідки? — широко розкривши очі, тихим голосом мовив Яків.

— Ну з... від... попереду — чого ждеш? — різко повторив Ілля своє запитання.

Яків мовчки похилив голову і задумався.

— Ну? — півголосом сказав Ілля, відчуваючи в серці пекучий неспокій і бажання піти скоріше з трактиру.

— Чого мені ждати? — тихенько і не дивлячись на нього, спитав Яків. — Ждати... нема чого! Помру... от і все.

Він швидко підвів голову і з тихою, задоволеною усмішкою на виснаженому обличчі продовжував:

— Голубі сни бачу я... Розумієш — ніби все голубе... Не тільки небо, а й земля, і дерева, і квіти, і трави — все! Тиша така... наче і нема нічого, таке все непорушне... і все голубе. Ідеш начебто кудись, без утоми йдеш, далеко, без кінця... І не можна зрозуміти — є ти чи нема? Дуже легко... Голубі сни — це перед смертю.

— Прощай! — сказав Лунев, підводячись з стільця.

— Куди ти? Посидь!

— Ні, прощай!

Яків теж підвівся.

— Ну... йди!

Лунев потиснув його гарячу руку і мовчки дивився в обличчя йому, не знаючи, що сказати товаришеві на прощання. А сказати щось таке хотілося, так хотілося, що навіть серце щеміло від цього бажання.

— А Машутка? Теж... чуєш, погано живе... — сумно сказав Яків.

— Так...

— Видно, всім нам — одна доля... Тобі теж — важко, га?

Яків говорив і усміхався кволою усмішкою. І звук його голосу, і слова — все в ньому було якесь безкровне,

безбарвне... Лунев розжав свою руку,— рука Якова кволо опустилася.

— Ну, Яшо, прости...

— Бог простить! Заходь?

Ілля вийшов, не відповівши.

На вулиці йому стало легше. Він ясно розумів, що незабаром Яків помре, і це збуджувало в ньому почуття роздратування проти когось. Якова він не жалів, бо не міг уявити, як жив би серед людей цей тихий хлопець. Він давно дивився на товариша, як на приреченого. Але його обурювала думка: за що замучили безневинну людину, за що передчасно зігнали його з світу? І від цієї думки злоба проти життя — тепер вже основа душі — росла і міцніла в ньому.

Вночі йому не спалось. У кімнаті, незважаючи на розчинене вікно, було душно. Він вийшов у двір і ліг на землю під берестом, біля паркана. Лежачи на спині, він дивився в ясне небо і чим пильніше дивився, тим більше бачив у ньому зірок. Молочний шлях сріблястою тканиною простелився по небу від краю до краю,— дивитися на нього крізь віти дерева було приємно і сумно. В небі, де немає нікого, сяють зорі, а земля... чим прикрашена? Ілля примружував очі — тоді здавалося, що віти підіймаються вище і вище. На голубому, всіяному яскравими зорями оксамиті небес чорні візерунки листя були схожі на чийсь руки, простерті до неба в намаганні досягти його висот. Ілля згадував голубі сні товариша, і перед ним вставав образ Якова, теж увесь голубий, легкий, прозорий, з яскравими і добрими, як зорі, очима... От: жила людина, і її замучили за те, що вона смирно жила... А мучителі живуть, як хотять...

Гаврикова сестра почала ходити до крамнички Лунева майже щодня. Вона приходила завжди заклопотана чимось, вітаючись з Іллею, міцно струшувала його руку і, перемовившись з ним кількома словами, зникала, залишаючи після себе щось нове в думках Іллі. Якось вона спитала його:

— Вам подобається торгувати?

— Не так, щоб — дуже,— знизуючи плечима, відповів Лунев.— Однак треба з чогось жити...

Вона уважно глянула в його обличчя серйозними

очима своїми, її обличчя якось ще більше випнулося вперед.

— А ви не пробували жити якою-небудь працею?— спитала дівчина.

Ілля не зрозумів її запитання.

— Як ви сказали?

— Ви працювали коли-небудь?

— Завжди. Все життя. Ось — торгую...— із здивуванням відповів Лунев.

Вона усміхнулась,— і в усмішці її було щось образливе.

— Ви думаете — торгівля праця? Ви думаете — це все одно? — швидко спитала вона.

— А як же?

Дивлячись на її обличчя, Лунев відчував, що вона говорить серйозно, не жартує.

— О ні,— поблажливо усміхаючись, продовжувала дівчина.— Праця — це коли людина створює щось за тратою своєї сили... коли вона робить... тасьму, стрічки, стільці, шафи... розумієте?

Лунев мовчки кивнув головою і почервонів: йому було соромно сказати, що він не розуміє.

— А торгівля — яка ж це праця? Вона нічого не дає людям! — з переконанням сказала дівчина, допитливо розглядаючи обличчя Іллі.

— Звичайно,— повільно і обережно заговорив він,— це ви вірно... Торгувати не дуже трудно... хто звик... Але тільки й торгівля дає... не давала б прибутку, навщо й торгувати?

Вона замовкла, одвернулась від нього, заговорила з братом і незабаром пішла, попрощавшись з Іллею лише кивком голови. Обличчя в неї було таке, як раніше,— до історії з Машею,— сухе, горде. Ілля замислився: чи не образив він її необережним словом? Він згадав усе, що сказав їй, і не знайшов нічого образливого. Потім замислився над її словами, вони цікавили його. Яку різницю бачить вона між торгівлею і працею?

Він не міг зрозуміти, чому в неї таке сердите, завзяте обличчя, коли вона добра і вміє не тільки жаліти людей, але навіть допомагати їм. Павло ходив до неї додому і з захопленням розхвалював її та всі порядки в її домі.

— Прийдеш це до них... «А, здрастуйте!» Обідають— сідай обідати, чай п'ють — пий чай! Простота! Народу

всякого — сила! Весело, — співають, кричать, сперечаються про книжки. Книжок — як у крамниці. Тісно, штовхаються, сміються. Народ усе освічений — адвокат там один, інший незабаром лікарем буде, гімназисти і всякі отакі фігури. Зовсім забудеш, хто ти є, і теж заодно з ними і регочеш, і куриш, і все. Хороший народ! Веселий, а сурйозний...

— Мене от, не бійсь, не покличе... — понуро сказав Лунев. — Гордячка...

— Вона? — вигукнув Павло. — Я тобі кажу — просто-та! Ти запрошення не жди, а катай прямо... Прийдеш і — все! У них все одно як у трактирі, — їй-богу! Вільно... Я тобі кажу — що я проти них? Але з двох разів — своя людина... Цікаво! Граючись живуть...

— Ну, а Машутка як? — спитав Ілля.

— Нічого, очуняла трохи... Сидить, усміхається. Лікують її чимось... молоком напувають... Хренову перепаде за неї!.. Адвокат каже — здорово вліплять старому чортові... Возять Машку до слідчого... З приводу моєї теж клопочуться, щоб скоріше суд... Ні, хороше у них!.. Квартира маленька, людей — як дров у печі, і всі так і паляють...

— А вона ж сама? — допитувався Лунев.

Про неї Павло розповідав, як у дитинстві про арештантів, що навчили його грамоти. Він увесь напружувався і поважно говорив, пересипаючи мову вигуками:

— Вона, брат, ого-го! Вона всім командує, а як хто не так сказав, або що — вона фрр!.. Як кішка...

— Це мені відомо... — сказав Ілля і посміхнувся.

Він заздрив Павлові: йому дуже хотілося побувати у суворій гімназистки, але самолюбство не дозволяло йому діяти прямо.

Стоячи за прилавком, він уперто думав:

«Людей багато, і кожен намагається користуватися чимсь від іншого. А їй — яка користь брати під свій захист Машутку, Віру?.. Вона — бідна. Мабуть, кожний шматок в домі врахований... Значить, дуже добра... А зі мною говорить отак... Чим я гірший за Павла?»

Ці думки так міцно охопили його, що він почав ставитися до всього іншого майже байдуже. В темряві його життя немовби відкрилась якась щілина, і крізь неї він скоріше почував, ніж бачив, у далечині мерехтіння чогось такого, з чим він ще не стикався.

— Мій друже,— сухувато і поважно говорила йому Тетяна Власівна,— тасьми шерстяної вузької треба б докупити. Гіпюр теж кінчається... Мало і ниток чорних номер п'ятдесятій... Гудзики перламутрові пропонує одна фірма,— комісіонер у мене був... Я послала сюди. Приходив він?

— Ні,— коротко відповів Ілля. Ця жінка стала для нього огидною. Він підозрівав, що Тетяна Власівна взяла собі в коханці Корсакова, недавно підвищеного в пристави. Йому вона призначала побачення все рідше, хоч ставилась так само ласкаво і жартівливо, як і раніше. Але й від цих побачень Лунев, під різними приводами, відмовлявся. Бачачи, що вона не сердиться на нього за це, він ляяв її про себе: «Блудниця... гадина...»

Вона особливо гидка була йому, коли приходила в магазин перевіряти крам. Крутячись по крамниці, як дзига, вона вискакувала на прилавок, діставала з верхніх полиць картонки, чхала від пилюки, струшувала головою і вичитувала Гаврикові:

— Хлопчик при магазині повинен бути спритний і послужливий. Його не за те годують хлібом, що він сидить цілий день біля дверей і колупає собі пальцем у носі. А коли говорить хазяйка, він повинен слухати уважно і не дивитися вовком...

Але в Гаврика був свій характер. Слухаючи шебетання хазяйки, він був зовсім байдужий. Розмовляв він з нею грубо, без ознак поваги до її сану хазяйки. А коли вона виходила, він говорив хазяїну:

— Поскакала плюгавка...

— Так не можна говорити про хазяйку,— повчав його Ілля, стараючись не усміхатися.

— Яка вона хазяйка? — протестував Гаврик.— Прийде, нацокотить і поскаче... Хазяїн — ви.

— І вона...— слабо заперечував Ілля, що любив солідного і прямудушного хлопчика.

— А вона — плюгавка...— не постулався Гаврик.

— Ви не вчитè хлопчика,— говорила Автономова Іллі,— і взагалі... я мушу сказати, що останнім часом все у нас іде якомсь... без захоплення, без любові до діла...

Лунев мовчав і, ненавидячи її всією душею, думав: «Хоч би ти, анафемо, ногу собі вивихнула, стрибаючи тут...»

Він одержав листа від дядька і дізнався, що Терен-

тій був не тільки в Києві, але й у Сергія, мало не поїхав був у Соловки, потрапив на Валаам і незабаром повернеться додому.

«Ото ще приємність,— з досадою подумав Ілля.— Мабуть, зі мною захоче жити...»

Прийшли покупці, а коли він займався з ними, ввійшла Гаврикова сестра. Стомлено, ледве переводячи дух, вона привіталася з ним і спитала, киваючи головою на двері в кімнату:

— Там — вода є?

— Зараз подам! — сказав Ілля.

— Я сама...

Вона пішла в кімнату і була там, поки Лунев, відпустивши покупців, не ввійшов до неї. Він застав її, коли вона стояла перед «Східцями людського життя». Повернувши голову назустріч Іллі, дівчина показала очима на картину і промовила:

— Яка пошлість...

Лунев відчув себе сконфуженим її зауваженням і усміхнувся, почувавши себе в чомусь винним, але, перше ніж він устиг спитати у неї пояснення, вона пішла...

Через кілька днів вона принесла білизну братові і зробила йому докір за те, що він надто недбало ставиться до одягу, — рве, бруднить.

— Ну-ну, — непокірно сказав Гаврик, — поїхала. Мене хазяйка завжди кусає, та ти ще будеш тепер!..

— Що він — дуже пустує? — спитала гімназистка Іллю.

— Не більше, як уміє... — люб'язно відповів Ілля.

— Я — зовсім смирний, — відрекомендувався хлопчик.

— Язичок у нього довгенький, — сказав Ілля.

— Чуєш? — спитала Гаврикова сестра, нахмуривши брови.

— Ну і чую, — сердито обізвався той.

— Це нічого... — поблажливо заговорив Ілля. — Людина, яка хоч огризнутися вміє, все ж у виграші проти інших... Іншого б'ють, а він мовчить, і забивають його, безсловесного, в домовину...

Дівчина слухала його слова, а на обличчі її з'явилося щось подібне до задоволення. Ілля помітив це.

— Що я вас хочу спитати, — сказав він і трошки зніжковів.

— Що?

Вона підійшла майже впритул до нього, дивлячись просто у вічі йому. Погляду її він не міг витримувати, схилив голову і продовжував:

— Ви, зрозумів я, торговців не любите?

— Так!..

— За що?

— Вони живуть чужою працею...— чітко пояснила дівчина.

Ілля високо закинув голову і звів брови. Ці слова не тільки дивували, але вже прямо ображали його. А вона сказала їх просто, виразно...

— Це — неправда,— голосно промовив Лунев, помовчавши.

Тепер її обличчя здригнулося, почервоніло.

— Скільки коштує вам ота стрічка? — сухо і строго спитала вона.

— Ця?.. Сімнадцять копійок аршин...

— Почім продаєте?

— Двадцять...

— Ну от... Три копійки, які берете ви, належать не вам, а тому, хто стрічку робив. Розумієте?

— Ні! — одверто признався Лунев.

Тоді в очах дівчини спалахнуло щось вороже йому. Він ясно бачив це і сторонів перед нею, але зараз же розсердився на себе за цю боязкість.

— Так, я гадаю, вам не легко зрозуміти таку просту думку,— говорила вона, відступивши від прилавка до дверей.— Але — уявіть собі, що ви — робітник, ви робите все це...

Широким жестом руки вона повела по магазину і продовжувала розповідати йому про те, що праця збагачує всіх, крім тих, хто працює. Спочатку вона говорила так, як завжди,— сухо, виразно, і некрасиве обличчя її було нерухоме, а потім брови у неї здригнулись, нахмурились, ніздрі роздулись, і, високо закинувши голову, вона в обличчя кидала Іллі міцні слова, пройняті молодістю, непохитною вірою в їх правду.

— Торгаш стоїть між робітником і покупцем... він нічого не робить, але збільшує ціну речі... торгівля — узаконена крадіжка.

Ілля почував себе ображеним, але не знаходив слів, щоб заперечити цій сміливій дівчині, яка просто в вічі йому говорила, що він пероба і злодій. Він зціпив зуби,

слухав і не вірив її словам, не міг повірити. І, відшукуючи в собі таке слово, яке одразу б спростувало всі її слова, примусило б замовкнути її,— він у той же час милувався її сміливістю... А образливі слова, дивуючи його, викликали в ньому тривожне запитання: «За що?»

— Все це — не так! — голосно перебив він її нарешті, бо відчув, що більше вже не може мовчки слухати її слова.— Ні... я не згоден!

У грудях його скипало бурхливе роздратування, обличчя вкрилося червоними плямами.

— Заперечуйте! — спокійно сказала дівчина, сідаючи на табурет, і, перекинувши свою довгу косу на коліна собі, вона стала гратися нею.

Лунев крутив головою, щоб не зустрічатися з її недружелюбним поглядом.

— І заперечу! — не стримуючись більше, крикнув він.— Я... всім життям заперечу! Я... може, великий гріх вчинив, перше ніж до цього дійшов...

— Тим гірше... Але це не заперечення...— сказала дівчина і немов холодною водою хлюпнула в обличчя Іллі. Він сперся руками на прилавок, нахилився, ніби хотів перескочити через нього, і, стріпуючи кучерявою головою, ображений нею, здивований її спокоєм, дивився на неї кілька секунд мовчки. Її погляд і нерухоме, впевнене обличчя стримували його гнів, бентежили його. Він відчував у ній щось тверде, безстрашне. І слова, потрібні для заперечення, не йшли йому на язик.

— Ну, що ж ви? — спокійно викликаючи його, спитала вона. Потім посмінулась і з торжеством сказала:— Заперечувати мені не можна, тому що я сказала істину!

— Не можна? — глухо перепитав Лунев.

— Так, не можна! Що ви можете заперечувати?

Вона знов усмінулась поблажливою усмішкою.

— До побачення!

І пішла, піднявши голову ще вище, ніж завжди.

— Це дурниці! Невірно! — крикнув Лунев услід їй. Але вона не оглянулась на його крик.

Ілля сів на табурет. Гаврик, стоячи біля дверей, дивився на нього і, мабуть, був дуже задоволений поведінкою сестри,— обличчя в нього було поважне, переможне.

— Чого дивишся? — сердито крикнув Лунев, почувавши, що цей погляд неприємний йому.

— Нічого! — відповів хлопчик.

— Тож-то!..— загрозлигим голосом вимовив Лунев і, помовчавши, додав: — Іди... гуляй!

Але й залишившись на самоті, він не міг опанувати себе. Він не вдумувався в зміст того, що сказала йому дівчина, її слова передусім були образливі.

«Що я їй зробив?.. Прийшла, осудила і пішла... Ану, прийди-но ще? Я тобі відповім...»

Погрожуючи їй, шукав — за що вона образила його? Йому згадалось, як Павло розповідав про її розум, простоту.

«Пашку, однак, не ображає...»

Трохи підвівши голову, він побачив себе у дзеркалі. Чорні вусики ворушились над його губою, великі очі дивилися втомлено, на вилицях горіли рум'янці. Навіть і тепер його обличчя, стурбоване, похмуре, але все-таки вродливе грубуватою красою, було краще від хворобливо жовтого, кістлявого обличчя Павла Грачова.

«Невже Пашка їй більше од мене подобається?— подумає він. І зараз же заперечив сам собі: — А що їй до моєї пики? Не жених...»

Він пішов у кімнату, випив склянку води, оглянувся. Яскрава пляма картини кинулась в вічі йому, він втупив свій погляд у розмірені «Східці людського життя», думаючи:

«Обман це... Хіба так живуть?»

І раптом додав безнадійно:

«Та якщо й так — теж нудьга!..»

Повільно підійшовши до стіни, він зірвав з неї картину і поніс у магазин. Там, розклавши її на прилавку, він знову почав розглядати перетворення людини і дивився тепер з глузуванням, поки від картини зарябіло в очах. Тоді він зім'яв її, зібгав і кинув під прилавок; але вона викотилась звідти під ноги йому. Роздратований цим, він знову підняв її, зім'яв міцніше і шпурнув у двері, на вулицю...

На вулиці було галасливо. По той бік, тротуаром, ішов хтось із ціпком. Ціпок стукав по бруку не в лад з ногою пішохода, здавалося, що в нього три ноги. Туркотіли голуби. Десь грюкала бляха, — мабуть, сажотрус ходив по даху. Повз магазин проїхав візник. Він дрімав, і голова його хиталась. І все хиталося навколо Іллі. Він узяв рахівницю, подивився на неї і поклав — двадцять копійок. Подивився ще і — сімнадцять скинув. Залиши-

лось три копійки. Він стукнув по кісточках нігтем; кісточочки закрутилися на дроті з тихим шумом і, роз'єднавши, зупинилися.

Ілля зітхнув, відсунув рахівницю, навалився грудьми на прилавок і завмер, слухаючи, як б'ється його серце.

Другого дня Гаврикова сестра знову прийшла. Вона була така ж, як завжди: у тому ж старенькому платті, з тим самим обличчям.

«Іч ти», — неприязно подумав Лунев, дивлячись на неї з кімнати.

На уклін дівчини він неохоче схилив перед нею голову. А вона раптом усміхнулась доброю усмішкою і ласкаво спитала його:

— Ви чого такий блідий? Нездужаєте, так?

— Здоровий, — коротко відповів Ілля, намагаючись не видавати перед нею почуття, збудженого її увагою. А почуття було хороше, радісне: усмішка і слова дівчини торкнулися його серця так лагідно й тепло, але він вирішив показати їй, що ображений, в душі сподіваючись, що дівчина скаже йому ще ласкаве слово, ще усміхнеться. Вирішив — і чекав, насуплений, не дивлячись на неї.

— Ви, здається, образились на мене? — пролунав її твердий голос. Він був так різко відмінний від тих звуків, якими вона сказала свої перші слова, що Ілля тривожно глянув на неї, а вона вже знову була така, як завжди, щось зарозуміле, задерикувате було в її темних очах.

— Я до образ звик, — сказав Лунев і посміхнувся в обличчя їй визивною усмішкою, відчуваючи холод розчарування в грудях.

«А, ти граєшся? — думалося йому. — Погладиш та й приб'єш? Ну, ні...»

— Я не хотіла ображати вас...

— Вам мене образити важко! — сміливо і голосно заговорив він. — Адже я вам ціну знаю: птиця ви невисокого польоту!

Вона випросталась при цих словах, здивована, широко розкривши очі. Але Ілля вже не бачив нічого: бурхливе бажання відплатити їй охопило його, як вогнем, і, навмисне не поспішаючи, він кидав у неї важкими і грубими словами:

— Панство ваше, пиха ця — вам недорого коштує, у гімназіях всякий може цього нахапатися... А без гім-

назії — швачка ви, покоївка... Через бідність вашу нічим іншим бути не можете,— правда?

— Що ви говорите? — тихо вигукнула вона.

Ілля дивився їй в обличчя і з задоволенням бачив, як роздуваються її ніздрі, червоніють щоки.

— Говорю, що думаю! А думаю я так, що дешевому вашому панству — копійка ціна!

— В мені немає панства! — дзвінким голосом вигукнула дівчина. Братик підбіг до неї, схопив її за руку і, злими очима дивлячись на хазяїна, теж закричав:

— Ходім, Сонько!

Лунев окинув їх поглядом і вже з ненавистю, спокійно сказав:

— Так,— ідіть! Ні я вам, ні ви мені... не потрібні.

Вони обоє якимось дивно мигнули в його очах і зникли. Він засміявся услід їм. Потім, залишившись сам у магазині, кілька хвилин стояв нерухомо, втішаючись гострою насолодою вдалої помсти. Обурене, здивоване, трохи злякане обличчя дівчини добре врізалось в його пам'ять.

«А хлопчисько... який...» — крутилася у нього в голові безладна думка: вчинок Гаврика трошки заважав йому, порушуючи його настрої.

«От тобі й пиха!..— внутрішньо посміхаючись, думав він.— Танечка прийшла б сюди тепер... я б і їй... за-разом...»

Він відчував у собі бажання розштовхати всіх людей геть від себе, розштовхати їх грубо, образливо, нещадно...

Але Танечка не прийшла, весь день він пробув сам, і день цей був страшенно довгий. Лежачи спати, Ілля počував себе самотнім і скривдженим цією самотністю ще більше, ніж словами дівчини. Заплющивши очі, він вслухався у нічну тишу і чекав звуків, а коли звук лунав, Ілля здригався і, боязко підвівши голову з подушки, дивився широко розкритими очима в темряву. Аж до ранку він не міг заснути, чогось чекаючи, почувачи себе наче замкнутим у льоху, задихаючись від жару і незграбних, безладних думок. Він встав з важкою головою, хотів поставити самовар, але не поставив, а, умившись, випив кухоль води і відчинив магазин.

Близько полудня з'явився Павло, сердитий, з нахмуреними бровами. Не вітаючись з товаришем, він прямо спитав його:

— Ти що це зазнаєшся?

Ілля зрозумів, про що він говорить, і, безнадійно труснувши головою, промовчав, думаючи:

«І цей проти мене...»

— За що ти Софію Никонівну образив? — суворо допитувався Павло, стоячи перед ним. У надутому обличчі Грачова і в докірливих його очах Ілля бачив осуд собі, але поставився до нього байдуже.

Повільно, стомленим голосом він сказав:

— Ти б перше привітався, чи що... та й шапку скинь — тут ікона...

Але Павло схопив картуз за козирок, насунув його на голову щільніше, задерикувато скривив губи і заговорив поквапливо, палко, тремтячим голосом:

— Задавайся! Розбагатів! Наївся! Згадав би, як казав — «немає людини для нас!» А от вона знайшлася — проганяєш її... Ех ти, купець!

Тупе почуття якихось лінощів заважало Луневу відповідати на слова товариша. Байдужим поглядом він дивився на збуджене, глузливе обличчя Павла і почував, що докори не зачіпають його душі. Жовті волосинки у вусах і на підборідді Грачова були як пліснява на його худому обличчі, і Лунев дивився на них, байдуже міркуючи:

«Хіба я її дуже образив? Міг гірше...»

— Вона все розуміє, все може пояснити... а ти з нею... ех! — говорив Павло, за звичаєм густо пересипаючи свою мову вигуками.

— Облиць, — сказав Лунев. — Чого ти мене вчиш? Як хочу, так і роблю... Як хочу, так і живу... Набридли ви мені всі... Ходите, говорите...

І, важко притулившись до полиць з крамом, Лунев задумливо, мовби питаючи сам себе, промовив:

— А що ви можете сказати?

— Вона все може! — з глибоким переконанням вигукнув Павло і навіть руку підніс угору, наче готуючись прийняти присягу. — Вони знають все!

— Ну, і йди до них! — байдуже порадив йому Ілля. І слова і збудження Павла були неприємні йому, але заперечувати товаришеві він не мав бажання. Нудьга, важка і липка, заважала йому говорити і думати, зв'язувала його.

— І піду! — погрожуючи, говорив Павло. — Піду, бо розумію: мені тільки біля них і можна жити... біля них можна все для себе знайти, так!

— Не горлай! — сказав йому Лунев тихо і безсило. Прийшла дівчинка і попросила дюжину гудзиків для сорочок. Ілля, не кваплячись, дав, що вона просила, взяв з її руки двогривеного, потер його між пальцями і повернув купувальниці, сказавши:

— Здачі нема, — потім принесеш...

Здача була в конторці, але ключ лежав у кімнаті, і Луневу не хотілося йти за ним. Коли дівчинка пішла, Павло не заводив більше розмови. Стоячи біля прилавка, він ляскав себе по коліну знятим з голови картузом і дивився на товариша, мовби чекаючи чогось від нього. Та Лунев, відвернувшись убік, тихо свистів крізь зуби.

— Ну, що ж ти? — визивно спитав Павло.

— Нічого, — не зразу відповів Лунев.

— Так-таки — нічого?

— Відчепись Христа ради! — вигукнув Лунев нетерпляче.

Грачов кинув картуза собі на голову й пішов. Ілля провів його очима і знову засвистів.

Великий рудий пес заглянув у двері, помахав хвостом і зник. Потім з'явилась у дверях баба-жебрачка, з великим носом. Вона кланялась і говорила півголосом:

— Подайте, батечку, милостиньку!..

Лунев мовчки кивнув їй головою, відмовляючи в милостині. На вулиці у гарячому повітрі коливався галас трудового дня. Здавалося, топиться величезна піч, тріщать дрова, які поглинає вогонь і які дихають гарячим полум'ям. Гримить залізо — це їдуть ломовики: довгі залізяки, звисаючи з підвід, зачіпають за каміння бруку, вищать, мов від болю, ревуть, гудуть. Точильник точить ножі — злий, шиплячий звук ріже повітря...

Кожна хвилина народжує щось нове, несподіване, і життя вражає слух різноманітністю своїх криків, невтомністю руху, силою безперестанної творчості. Але в душі Лунева тихо і мертво: в ній все неначе зупинилось, — немає ні дум, ні бажань, тільки важка втома. В такому стані він провів увесь день і потім ніч, сповнену кошмарів... і багато таких днів і ночей. Приходили люди, купували, що треба було їм, і йшли, а він їх проводжав холодною думкою:

«Я їм не потрібний, і вони мені не потрібні... Буду жити сам...»

Замість Гаврика йому наставляла самовар і носила

обід куховарка домохазяїна, жінка похмура, худа, з червоним обличчям. Очі в неї були безбарвні, нерухомі. Іноді, глянувши на неї, Лунев відчував десь у глибині душі обурення:

«Невже нічого хорошого так і не побачу я?»

Він уже звик до різноманітних вражень, і хоч вони хвилювали, сердили його, але з ними все ж краще було жити. Їх приносили люди. А тепер люди зникли кудись,— залишились самі покупці. Потім відчуття самотності і туги за хорошим життям знову потопали у байдужості до всього, і знову дні минали поволі, у якійсь гнітючій задусі.

Якось вранці Ілля тільки що прокинувся і сидів на ліжку, думаючи, що ось знову день настав — треба його прожити...

У двері знадвору постукали дрібним, частим стуком.

Ілля встав, думаючи, що це куховарка за самоваром прийшла, відімкнув двері і опинився лицем до лица з горбанем.

— Еге-ге! — хитаючи головою та усміхаючись, заговорив Терентій.— Дев'ята година, а в тебе, торговець, крамниця не відчинена!

Ілля стояв перед ним, заважаючи йому увійти у двері, і теж усміхався. Обличчя у Терентія засмагло, але якось оновилося; очі дивились радісно і жваво. Біля ніг його лежали мішки, клунки, і він сам серед них здавався клунком.

— Пусти, чи що, у житло!

Ілля мовчки почав втягувати клунки, а Терентій відшукав очима образ, перехрестився і, вклонившись, сказав:

— Слава тобі, господи,— от я і дома! Ну, здоров був, Ілля!

Обіймаючи дядька, Лунев відчув, що тіло горбаня стало міцним, дужим.

— Умитися б мені,— говорив Терентій, оглядаючи кімнату. Ходіння з торбиною за плечима неначе відтягло його горб донизу.

— Як поживаєш? — питав він небожа, кидаючи пригоршми воду на своє лице.

Іллі було приємно бачити дядька таким оновленим. Він порався біля столу, готуючи чай, але відповідав на запитання горбаня стримано, обережно.

— Ти як?

— Я? Добре! — Терентій заплющив очі і з вдоволеною усмішкою похитав головою. — Так уже добре я попоходив, — краще й не треба! Живої води випив, можна сказати...

Він сів за стіл, накрутив свою борідку на палець і, схиливши голову набік, почав розповідати:

— Був я в Афанасія Сидячого і у переяславських чудотворців, і у Митрофанія Воронежського, і у Тихона Задонського... Їздив на Валаам острів... багато землі виходив. Багатьом угодникам молився, а зараз був: у Петра — Фавронії у Муромі...

Мабуть, він відчував велике задоволення, перераховуючи імена угодників і міста, — обличчя у нього було солодке, очі дивилися гордовито. Слова свої він вимовляв на той пісенний лад, яким досвідчені оповідачі розповідають казки або життя святих.

— У печерах святої лаври тиша стоїть непорушная, п'ятьма в них страшенная, а в п'ятмі дитячими оченятками лампадочки сяють, і святим миром пахне...

Раптом линув дощ, за вікном почулося виття, вереск, бляха дахів гула, вода, збігаючи з них, схлипувала, і в повітрі немовби тремтіла сітка товстих ниток сталі.

— Та-ак, — повільно протягнув Ілля. — Ну, що ж — полегшало?

Терентій замовк на хвилину, потім, нахилившись до Іллі, приглушеним голосом сказав йому:

— Приміром скажу: як чобіт ногу, тиснув мені серце гріх оцей, мимовільний мій... Мимовільний, бо коли б не послухав я в той час Петра, він би мене — геть! Вигнав би... правда?

— Правда! — погодився Ілля.

— Ну от!.. А як я пішов... отака собі полегкість на душі з'явилась... Іду й кажу: «Господи, бачиш? Іду до угодників твоїх...»

— Значить — розраховався? — спитав Лунев з усмішкою.

— Як він прийме мою молитву — не відаю! — сказав горбань, звівши очі вгору.

— А совість же як? Спокійна?

Терентій подумав, мовби прислухаючись до чогось, і сказав:

— Мовчить...

Ілля встав, підійшов до вікна. Широкі струмки каламутної води бігли коло тротуара; на бруку, серед каміння, стояли маленькі калюжі; дощ сівся на них, вони тремтіли: здавалось, що весь брук тремтить. Будинок проти магазина Іллі насупився, весь мокрий, шибки у вікнах його потьмяніли, і квітів за ними не було видно. На вулиці було безлюдно й тихо,— тільки дощ шумів і дзюрчали струмки. Самотній голуб ховався під карнизом, сівши на наличнику вікна, і звідусіль з вулиці віяло вогкою, важкою нудьгою.

«Осінь починається»,— майнуло в голові Лунева.

— Чим іншим виправдатися можна, як не молитвою? — говорив Терентій, розв'язуючи свій мішок.

— Просто дуже,— похмуро зауважив Ілля, не обертаючись до дядька.— Согрішив, помолився — чистий! Катитай знову — гріши...

— Наві-іщо? Живи строго...

— Заради чого?

— А — совість чиста?

— А який з неї толк?

— Н-ну-у...— несхвально вимовив Терентій.— Як ти це кажеш...

— Так і кажу,— наполегливо і твердо продовжував Ілля, стоячи спиною до дядька.

— Гріх!

— Ну й гріх...

— Покараний будеш!

— Ні...

Тепер він одвернувся од вікна і дивився в обличчя Терентія. Горбань, цмокаючи губами, довго шукав слова, щоб заперечити, і, знайшовши його, поважно промовив:

— Будеш!.. От я — согрішив і був покараний...

— Чим це? — похмуро спитав Ілля.

— Страхом! Жив і все боявся — а раптом дізнаються?

— А я от согрішив, а не боюсь,— заявив Ілля, посміхаючись.

— Дурієш ти,— сказав Терентій строгим голосом.

— Не боюсь! Жити мені важко, однак...

— А-а! — вигукнув Терентій з торжеством.— От і покарання!

— За що? — крикнув Ілля майже з люттю. Щелепа у нього тремтіла. Терентій дивився на нього злякано, помахуючи у повітрі якоюсь мотузочкою.

— Не кричи, не кричи! — говорив він півголосом.

Та Ілля кричав. Давно вже він не говорив з людьми і тепер викидав з душі все, що назбиралося в ній за ці дні самотності.

— Не тільки грабуй,— убивай! — нічого не буде! Нікому карати... Карають невмілих, а хто вміє — той усе може робити, все!

Раптом за дверима щось грюкнуло, покотилося, затріщало і зупинилось десь близько, біля самих дверей. Вони обидва, здригнувшись, замовкли.

— Що це? — тихо і боязко сказав горбань.

Ілля підійшов до дверей, відчинив їх і виглянув на двір. У кімнату влетів тихий свист, хрипіння, шепіт, вибор звуків.

— Ящики розвалились,— сказав Лунев, зачиняючи двері і знову підходячи до вікна.

Терентій присів на підлогу розбирати свої мішки, кажучи:

— Ні, ти подумай! Ти такі слова вигукуеш, ой-ой, брат! Безбожністю бога не прогнівиш, але себе погубиш... Слова — мудрі,— я дорогою чув їх від однієї людини... Скільки мудрості чув я!

Він знову почав розповідати про свої мандри, скося поглядаючи на Іллю. А Ілля слухав його мову, як шелест дощу, і думав про те, як він буде жити з дядьком...

Зажили непогано. Терентій зробив собі з ящиків ліжко між піччю і дверима, в кутку, де вночі темрява густішала більше, ніж в інших місцях кімнати. Придивившись до життя Лунева, він взяв на себе обов'язки Гаврика, — наставляв самовари, прибирав магазин і кімнату, ходив у трактир по обід і завжди мугикав собі під ніс акафисти. Вечорами він розповідав небожеві про те, як Алілуєва жона врятувала Христа від ворогів, кинувши у палаючу піч свою дитину, а Христа взявши на руки замість неї. Розповідав про те, як монах триста років слухав співи пташки; про Кирика та Улиту і про багато що інше. Лунев, слухаючи його, думав свої думи... Вечорами він ходив гуляти, і завжди його вабило за місто. Там, у полі, вночі було тихо, темно і пустинно, як у його душі.

За тиждень після його повернення Терентій пішов до Петрухи Філімонова і повернувся від нього збентежений, ображений. Та коли Ілля спитав — що з ним? — він відповів покvapливо:

— Нічого, нічого! Був, значить, бачив усе, отже... поговорили...

— Що Яків? — спитав Ілля.

— Він, Яків, тее... помирати хоче... Жовтий... кашляє...

Терентій замовк, дивлячись у куток, сумний і жалюгідний. Життя йшло рівно, одноманітно: дні були схожі один на один, як мідні п'ятаки карбовані одного року. Похмура злість ховалася в глибині душі Лунева, як велика змія, і пожирала всі враження цих днів. Ніхто з старих знайомих не приходив до нього: Павло і Маша, очевидно, знайшли собі інший шлях у житті; Матіцу збив кінь, і баба померла у лікарні; Перфишка зник, мов провалився крізь землю. Лунев усе збирався піти до Якова і не міг зібратися, відчуваючи, що йому нема про що говорити з умираючим товаришем. Вранці він читав газету, а вдень сидів у магазині, дивлячись, як осінній вітер ганяє по вулиці жовте листя, зірване з дерев. Іноді і в магазин залітав такий лист...

— Преподобне отче Тихоне, моли бога о на-ас... — хрустким, мов сухе листя, голосом наспівував Терентій, пораючись у кімнаті.

Якось у неділю, розгорнувши газету, Ілля побачив на першій її сторінці вірш: «Раніше і тепер. Присвячується С. Н. М-ій», підписане «П. Грачов».

В тяжкій недузї, в маячні
Минули молодості роки.
Сплять серце й розум у мені —
Куди, сліпий, спрямую кроки?

І морок душу закував,
І засліпив мені він очі...
Та я завжди — і дні і ночі —
За чимось світлим сумував!..

Та раптом — внутрішньо ясна,
Ти перед мене гордо стала —
Здригнувшись, п'їтьми пелена
З душі й очей моїх упала!

І я прозрів, я можу йти.
Нехай проклятий буде морок!
Я бачу ясно — хто мій ворог!
І почуваю — друг мій ти!..

Лунев прочитав і сердито відсунув газету від себе.

«Пиши! Видумуй! Друг... ворог!.. Хто — дурень, тому всякий ворог... так!» — він криво посміхнувся. І якось враз, ніби іншим серцем, подумав:

«А що, коли я туди махну? Прийду і скажу... от прийшов! Пробачте...»

«За що?» — зараз же спитав він себе. І закінчив все це рішучим і похмурирм словом:

«Прожене...»

Потім він, з образою і заздрістю в серці, знову прочитав вірші і знову задумався про дівчину...

«Горда... Подивиться отак... ну й — підеш з чим прийшов...»

У тій же газеті, у довідковому відділі, він прочитав, що на двадцять третє вересня в окружному суді признано до слухання справу по обвинуваченню Віри Капітанової у крадіжці. Зловтішне почуття спалахнуло в ньому, і, в думці звертаючись до Павла, він сказав:

«Вірші пишеш? А вона — у тюрмі все сидить?..»

— Боже! Милостивим будь до мене прішного,— зітхнувши, прошептів Терентій, сумно хитаючи головою. Потім він глянув на небожа, що шелестів газетою, і гукнув йому: — Ілля...

— Ну?

— Петруха...

Горбань жалісно усміхнувся і замовк.

— Що? — спитав Лунев.

— П-пограбував він мене,— тихо, винуватим голосом сказав Терентій і сумовито хихикнув. Ілля байдуже подивився дядькові в обличчя і спитав:

— Скільки вкрали ви?

Дядько відсунувся від столу разом із стільцем, схилив голову і, держачи руки на колінах, почав ворухити пальцями, то згинаючи, то розгинаючи їх.

— Тисяч десять, чи що? — знову спитав Лунев.

Горбань швидко підвів голову і з здивованням промовив:

— Деся-ать? Що ти, господь з тобою! Всього-навсього три тисячі шістсот з дрібницею, а ти — десять! Сказав!..

— У дідуса більше як десять було,— сказав Ілля, посміхаючись.

— Бре-е?

— Ну, от іще... він сам казав...

— Та він рахувати умів?

— Не гірше за вас з Петром...

Терентій замислився, і знову голова його низько похилилась.

— Скільки Петруха недодав? — спитав Ілля.

— Близько семисот... — зітхнувши, сказав Терентій. — Так — більше як десять? Де ж така сила грошви схована була? Ми, здається, все забрали... А може, Петруха ще й тоді надув мене... га?

— Мовчав би ти! — суворо сказав Лунев.

— Так, вже тепер не варт говорити! — погодився Терентій і важко зітхнув.

А Лунев думав про пожадливість людини, про те, як багато пакостей роблять люди заради грошей. Але зараз же уявив, що в нього — десятки, сотні тисяч, о, як би він показав себе людям! Він примусив би їх рачкувати перед собою, він би... Захопившись мстивим почуттям, Лунев ударив кулаком по столу, — здригнувся від удару, глянув на дядька і побачив, що горбань дивиться на нього, напіввідкривши рота, з острахом в очах.

— Задумався я, — похмуро сказав він, підводячись з-за столу.

— Буває, — недовіжливо погодився той.

Коли Ілля пішов у магазин, він пильно подивився услід йому, і губи його беззвучно ворушились... Ілля не бачив, але почував цей підозрілий погляд за своєю спиною: він уже давно помітив, що дядько стежить за ним, хоче щось зрозуміти, про щось спитати. Це примушувало Лунева уникати розмов з дядьком. З кожним днем він усе виразніше почував, що горбань заважає йому жити, і все частіше ставив перед собою запитання:

«Чи довго це приватиме?»

В душі Лунева немов визрівав налив; жити ставало все тоскніше. Найгірше було те, що йому нічого не хотілося робити: нікуди його не вабило, але здавалось часом, що він повільно і все глибше опускається у темну яму.

Незабаром після того, як приїхав Терентій, прийшла Тетяна Власівна, що виїздила кудись із міста. Побачивши горбатого мужичка, у коричневій сорочці з бумазеї, вона гидливо стулила губи і спитала Іллю:

— Це ваш дядько?

— Так, — коротко відповів Лунев.

— З вами буде жити?

— Обов'язково...

Тетяна Власівна, відчуваючи якийсь виклик у відповідях компаньйона, перестала звертати увагу на горбаня; а Терентій, стоячи біля дверей, на місці Гаврика, покручував борідку і цікавими очима стежив за тоненькою, одягнутою в сіре постаттю жінки. Лунев теж дивився, як вона горобчиком стрибає по магазину, і мовчки ждав, про що вона ще питає, ладний закидати її важкими, образливими словами. Але вона, скоса поглядаючи на його сердите обличчя, не питала ні про що. Стоячи за конторкою, вона перегортала книгу денної виручки і говорила про те, як приємно жити на селі, як це дешево обходиться і добре впливає на здоров'я.

— Там була маленька річечка,— тиха така! І весела компанія... один телеграфіст чудово грав на скрипці... Я навчилась веслувати... Але — мужицькі діти! Це кара! Як комарі — ниють, канючать... Дай, дай! Це їх батьки навчають і матері...

— Ніхто не навчає,— сухо заговорив Ілля.— Батьки і матері працюють. А діти — без догляду живуть... Неправду ви кажете.

Тетяна Власівна здивовано глянула на нього, відкрила рот, бажаючи щось сказати, але в цей час Терентій шанобливо усміхнувся і заявив:

— Пани в селі тепер — дивина... Колись ото у кожному селі пан увесь вік свій був, а тепер наїздом бувають...

Автономова перевела очі на нього, потім знову на Іллю і, не вимовивши ані слова, вступилась у книгу. Терентій зняковів і став обсмикувати сорочку. З хвилину в магазині всі мовчали,— було чутно тільки шелестіння сторінок книги та шарудіння — це Терентій терся горбом об одвірок...

— А ти,— раптом пролунав сухий і спокійний голос Іллі,— перше, ніж з панами починати розмову, спитай: «Дозвольте, мовляв, поговорити, зробіть ласку...» На коліна стань...

Книга вирвалася з-під руки Тетяни Власівни і поїхала по конторці, але жінка впіймала її, гучно ляснула по ній рукою і засміялась. Терентій, схиливши голову, вийшов на вулицю... Тоді Тетяна Власівна спідлоба з усмішкою глянула на похмуре обличчя Лунева і півголосом запитала:

— Сердишся? За що?

Обличчя у неї було лукаве, ласкаве, очі блищали за-деркикуватого... Лунев, простягнувши руку, взяв її за плече... В ньому спалахнула зненависть до неї, звіряче бажання обійняти її, душити на своїх грудях і слухати хрускіт її тонких кісток. Вишкіривши зуби, він притягував її до себе, а вона, схопивши його руку, намагалась відірвати її від свого плеча і шепотіла:

— Ой... пусти! Боляче!.. Ти збожеволів? Тут не можна обійматися... І... послухай! Дядька незручно мати: він горбатий... його боятимуться... пусти ж! Його треба кудись влаштувати,— чуєш?

Та він уже обійняв її і повільно нахилив голову над її обличчям з розширеними очима.

— Ти що? Тут не можна... облиш!

Вона враз присіла і вислизнула з його рук, гнучка, як риба. Лунев крізь гарячий туман у очах бачив її біля дверей на вулицю. Поправляючи кофточку тремтячими руками, вона говорила.

— Ах, який ти прубий! Хіба не можеш почекати?

У нього в голові гуло, немов там текли струмки. Непорухно, міцно сплівши пальці рук, він стояв біля прилавка і дивився на неї так, немов у ній одній бачив усе зло, весь тягар свого життя.

— Це добре, що ти такий гарячий, але, голубчику, треба ж бути стриманим...

— Іди звідси! — сказав Ілля.

— Іду... Сьогодні я не можу прийняти тебе... але післязавтра — двадцять третього — день мого народження... прийдеш?

Говорячи, вона обмацувала пальцями брошку і не дивилась на Іллю.

— Іди звідси! — повторив він, здригаючись від бажання спіймати її й мучити.

Вона пішла. Зараз же ввійшов Терентій і шанобливо спитав:

— Це ось і є — компаньйонка?

Лунев кивнув головою, полегшено зітхаючи.

— Яка... Іч ти! Маленька, а...

— Погана! — сказав Ілля густим голосом.

— Мм... — недовірливо промимрив Терентій. Ілля відчув на своєму обличчі допитливий, багатозначний погляд дядька і сердито спитав:

— Ну, чого дивишся?

— Я? Господи, помилуй! Нічого...

— Я знаю, що говорю... Сказав — погана, і — край!
Гірше скажу — і то правда буде...

— Он воно що-о... — протяжно мовив горбань співчутливим голосом.

— Що? — суворо крикнув Ілля.

— Отже...

— Що — отже?

Терентій стояв перед ним, переступаючи з ноги на ногу, зляканий і ображений криками: обличчя в нього було жалюгідне, очі часто кліпали.

— Отже — тобі краще знати... — сказав він, помовчавши.

На вулиці було невесело. Кілька днів підряд ішов дощ. Сіре чистеньке каміння бруку нудно дивилось у сіре небо, воно було схоже на обличчя людей. У западинах між ним лежала грязюка, відтіняючи собою його холодну чистоту... Жовте листя на деревах тремтіло передсмертним тремтінням. Десь частими ударами палиці вибивали пилюку з килимів чи хутряного одягу — дрібні звуки сипалися у повітря. В кінці вулиці, з-за дахів будинків у небо здіймалися густі, сизі й білі хмари. Важко, величезними клубками вони лізли одна на одну, все вище й вище, весь час змінюючи форми, то схожі на дим пожежі, то — як гори або каламутні хвилі ріки. Здавалося, що всі вони тільки для того здіймаються в сіру височінь, щоб дужче впасти звідти на будинки, дерева і на землю. Лунев дивився на їх живу стіну перед собою, здригаючись від нудьги та холоду.

«Треба кинути... магазин і все... Нехай дядько торгує з Танькою... а я — піду собі...»

Йому уявилось величезне, мокре поле, вкрите сірими хмарами небо, широкий шлях з березами обабіч. Він іде з торбинкою за плечима, його ноги грузнуть у грязюці, холодний дощ січе в обличчя. А в полі, на шляху, немає ні душі... навіть галок на деревах нема, і над головою безмовно пливуть синюваті хмари...

«Повішусь», — байдуже подумав він.

Прокинувшись уранці через день, він побачив на відривному календарі чорну цифру двадцять три і... згадав, що сьогодні судять Віру. Він зрадів можливості піти з магазину і відчув гарячу цікавість до долі дівчини. На-

швидко випивши чаю, майже бігцем він пішов до суду. У будинок не пускали,— купка народу тулилась біля ганку, чекаючи, коли відчинять двері. Лунев теж став біля дверей, притулившись спиною до стіни. Широка площа розгорталась перед судом, посеред неї стояла велика церква. Лик сонця, блідий і стомлений, то з'являвся, то зникав за хмарами. Майже щохвилини віддалік на площу лягала тінь, повзла по камінню, лізла на дерева, і така вона була важка, що гілля дерев хиталось під нею; потім вона огортала церкву од підніжжя до хреста, перевалювалась через неї і тихо пливла далі на будинок суду, на людей біля дверей його...

Люди були якісь сірі, з голодними обличчями; вони дивились одне на одного стомленими очима і говорили повільно. Один з них — довговолосий, у легкому пальті, застебнутому до підборіддя, у пом'ятому капелюсі — закладками, червоними пальцями крутив гостру руду бороду і нетерпляче постукував об землю ногами у дірявих черевиках. Другий, у залатаній піддъвці і картузі, насунутому на очі, стояв, схиливши голову на груди, засунувши одну руку за пазуху, а другу в кишеню. Здавалося, він дрімав. Чорненький чоловічок у піджаку і високих чоботях, схожий на жука, тривожився: підводив гостре бліде личко вгору, дивився в небо, свистів, морщив брови, ловив язиком вуса і розмовляв більше за всіх.

— Відчиняють? — вигукнув він і, схиливши голову набік, прислухався.— Ні... гм!.. А пізно вже... Ви, моншер, у бібліотеку не заходили?

— Ні, рано...— двома ударами, але одним тоном відповів довговолосий.

— Чорт забирай... холодно, знаєте!

Довговолосий співчутливо крикнув і сказав замислено:

— Де б ми грілися, якби не було суду і бібліотеки?

Чорненький мовчки пересмикнув плечима. Ілля розглядав цих людей і вслухався в їх розмову. Він бачив, що це — «шалигани», «стрілки», — люди, які живуть темними ділами, обдурюють мужиків, складаючи їм прохання і різні бумажки, чи ходять по домах з листами, в яких просять допомоги.

Двое голубів сіло на брук, неподалік від ганку. Товстий голуб з одвислим волом, перевалюючись з ноги на ногу, почав ходити навколо голубки, голосно воркуючи.

— Фь-ю! — різко свиснув чорненький чоловічок. Чоловік у піддъовці здригнувся і підвів голову. Обличчя в нього було опухле, синє, з скляними очима.

— Терпіти не можу голубів! — вигукнув чорненький, дивлячись услід птахам, що знялися й полетіли.— Жирні... як багаті крамарі... воркують... пр-ротивно! Судитесь? — несподівано спитав він Іллю.

— Ні...

Чорненький чоловік оглянув Лунева з ніг до голови і промовив собі під ніс:

— Дивно...

— Що ж дивного? — спитав Ілля, посміхнувшись.

— У вас обличчя обвинуваченого,— скоромовкою сказав чоловік.— А, відчиняють...

Він перший пірнув у відчинені двері суду. Вражений його словом, Ілля пішов за ним і в дверях штовхнув плечем довговолосого.

— Тихше, нечемо,— спокійно сказав довговолосий і, в свою чергу теж штовхнувши Ілля, випередив його.

Але цей штовхан не образив Ілля, а тільки здивував його.

«Дивно! — подумав він.— Штовхається, немов пан і скрізь може першим іти, а сам он який...»

В залі суду було похмуро і тихо. Довгий стіл з зеленим сукном, крісла з високими спинками, золото рам, величезний, на зріст людини, портрет царя, малинові стільці для присяжних, велика дерев'яна лава за ґратами,— все було важке і викликало повагу. Вікна глибоко входили в сірі стіни: занавіски товстими згортками висіли над вікнами, а шибки в них були каламутні. Важкі двері відчинялись безшумно, і без шуму швидко ходили люди в мундирах. Лунев оглядався, моторошне почуття стискало йому серце, а коли чиновник оголосив — «суд іде», Ілля здригнувся і схопився на ноги раніше за всіх, хоч і не знав, що треба було встати. Один з чотирьох чоловіків, що увійшли до залу, був Громов,— чоловік, який жив у будинку проти магазину Іллі. Він сів у середнє крісло, провів обома руками по волоссю, розворушив його і поправив комір, густо обшитий золотом. Його обличчя трохи заспокоїло Іллю: воно було таке ж рум'яне і благодушне, як завжди, тільки кінці вусів Громов закрутив угору. Праворуч від нього сидів приємний старичок з маленькою сивою борідкою, кирпатий, у окулярах, а ліво-

руч — чоловік лисий, з роздвоєною рудою бородою і жовтим застиглим обличчям. Біля конторки стояв молодий суддя, круглоголовий, гладенько пострижений, з чорними витрішкуватими очима. Всі вони деякий час мовчали, перебираючи папери на столі, а Лунев дивився на них з пошаною і чекав, що от зараз хтось із них підведеться і скаже щось голосно, поважно...

Але раптом, повернувши голову ліворуч, Ілля побачив знайоме йому товсте, лискуче, мов лаком вкрите обличчя Петрухи Філімонова. Петруха сидів у першому ряду малинових стільців, впираючись потилицею в спинку стільця, і спокійно поглядав на публіку. Разів зо два його очі пройшли по обличчю Іллі, і обидва рази Лунев відчув у собі бажання стати на ноги, сказати щось Петрусі або Громову, або всім людям у суді.

«Злодій!.. Сина забив!..» — миготіло у нього в голові, а в горлі у себе він почував щось подібне до згаги...

— Ви звинувачуєтесь у тому... — лагідним голосом говорив Громов, але Ілля не бачив, до кого Громов говорить: він дивився в обличчя Петрухи, пригнічений важким здивованням, не вмюючи примиритися з тим, що Філімонов — суддя...

— Скажіть, підсудний, — лінивим голосом питав прокурор, потираючи собі лоба, — ви казали... крамареві Анісімову: «Зажди! я тобі відплачу!»

Деся крутилася кватирка і вищала:

— Й-у... й-у... й-у...

Серед присяжних Ілля побачив ще два знайомих обличчя. Вище від Петрухи і позад нього сидів штукатур — підрядчик Силачов, — мужик великий, з довгими руками і маленьким, сердитим обличчям, приятель Філімонова, що завжди грав з ним у шашки. Про Силачова казали, що колись на роботі, посварившись з майстром, він зштовхнув його з риштування, — майстер похворів і помер. А в першому ряду, через чоловіка від Петрухи, сидів Додонов, власник великого галантерейного магазину. Ілля купував у нього крам і знав, що це чоловік жорсткий, скупий, який двічі платив по гривенику за карбонанець...

— Свідок! Коли ви побачили, що хата Анісімова горить...

— Й-у... ю-ю-ю-ю, — нила кватирка, і в грудях Лунева теж нило.

— Дурень! — пролунав коло нього тихий шепіт. Він тлянув — з ним поряд сидів чорненький чоловічок, зневажливо скрививши губи.

— Хто? — шепнув Ілля, тупо глянувши на нього.

— Арештант... Мав прекрасну нагоду спростувати свідка,— пропустив! Я б... ех!

Ілля глянув на арештанта. Це був великий на зріст мужик з вугластою головою. Обличчя у нього було темне, злякане, він вишкірив зуби, як стомлена, загнана собака шкірить їх, притиснувшись у куток, оточена ворогами, не маючи сили захищатись. А Петруха, Силячов, Додонов та інші дивились на нього спокійно, ситими очима. Луневу здалося, що всі вони думають про мужика:

«Попався,— значить, винен...»

— Скучно! — шепнув йому сусід.— Нецікава справа... Підсудний — дурний, прокурор — м'яло, свідки — йолопи, як завжди... Був би я прокурором — я б за десять хвилин його з'їв...

— Винен? — пошепки спитав Лунев, здригаючись від якогось ознобу.

— Навряд... Але засудити — можна... Не вміє оборонятися. Мужики взагалі не вміють оборонятися... Погань народ! Кістки та м'ясо,— а розуму, спритності — анітрохи!

— Це — правда...

— У вас є двогривений? — враз спитав чоловічок.

— Є...

— Дайте мені...

Ілля вийняв гаманець і дав монету раніше, ніж устиг подумати — чи варто давати? А коли вже дав, то з мимовільною повагою подумав, скоса поглядаючи на сусіда:

«Спритний...»

— Панове присяжні! — лагідно і поважно говорив прокурор.— Погляньте на обличчя цієї людини,— воно красномовніше за показання свідків, які безумовно довели винність підсудного... воно не може не переконати вас у тому, що перед вами стоїть типовий злочинець, ворог законпорядку, ворог суспільства...

«Ворог суспільства» сидів, але, мабуть, йому ніяково стало сидіти, коли про нього говорили, що він стоїть,— він повільно звівся на ноги, низько схиливши голову.

Його руки безсило повисли вздовж тулуба, і вся сіра довга постать вигнулась, немовби готуючись пірнути у пащу правосуддя...

Коли Громов оголосив перерву засідання, Ілля вийшов у коридор разом з чорненьким чоловічком. Чоловічок виїняв з кишені піджака зім'яту цигарку і, розправляючи її пальцями, заговорив:

— Божиться, дурень, не підпалював, каже. Тут — до бога не волай, а просто—скидай штани та лягай... Справа серйозна! Скривдили крамаря...

— Винен мужик, по-вашому? — мрійно спитав Ілля.

— Мабуть, винен, тому що дурний. Розумні люди винними не бувають...— спокійною скоромовкою відрізав чоловічок, з форсом покурюючи свою цигарку.

— Тут, у присяжних,— тихо і з напруженням заговорив Ілля,— сидять люди...

— Крамарі більше,— спокійно поправив його чорненький. Ілля глянув на нього і повторив:

— Деяких я знаю...

— Ага!..

— Народ — аховий... якщо прямо говорити...

— Злодії,— підказав йому співрозмовник.

Говорив він голосно. Кинувши цигарку, він, складаючи губи трубою, густо свистів, дивлячись на всіх нахабно, і все в ньому — кожна кісточка — так ходором і ходила від голодного неспокою.

— Це буває. Взагалі, так зване правосуддя є в більшості випадків легенька комедія, комедійка,— говорив він, пересмикуючи плечима.— Ситі люди вправляються у виправленні порочних нахилів голодних людей. У суді буваю часто, але не бачив, щоб голодні ситого судили... якщо ж ситі ситого судять,— це вони його за зажерливість. Мовляв — не все зразу хапай, нам залишай.

— Кажуть: ситий голодного не розуміє,— сказав Ілля.

— Дурниці! — заперечив йому співрозмовник.— Чудово розуміє,— через те і суворий...

— Ну, коли ситий та чесний — нічого ще! — півголовом говорив Ілля,— а коли ситий та підлий,— як він може судити людину?

— Падлюки — найсуворіші судді,— спокійно заявив чорненький чоловічок.— Ну, будемо слухати справу про крадіжку.

— Знайома моя...— тихо сказав Лунев.

— А! — вигукнув чоловічок, мигцем глянувши на нього. — По-одивимся вашу знайому...

У голові Іллі все плуталося. Він хотів би багато чого спитати в цього спритного чоловічка, що сипав словами, як горохом з мішка, але в чоловічкові було щось неприємне, що лякало Лунева. В той же час нерухома думка про Петруху-суддю давила собою все в ньому. Вона ніби залізним кільцем обвилася навколо його серця, і всьому іншому в серці стало тісно...

Коли він підійшов до дверей залу, в натовпі перед ними він побачив круту потилицю і маленькі вуха Павла Грачова. Він зрадів, смикнув Павла за рукав пальта і широко всміхнувся в обличчя йому, Павло теж усміхнувся — неохоче, з явним зусиллям.

Вони кілька секунд стояли один перед одним мовчки і, мабуть, обидва відчули у ці секунди щось, що примусило їх заговорити обох одразу.

— Дивитися прийшов? — спитав Павло, криво всміхаючись.

— А ця — тут? — спитав Ілля збентежено.

— Хто?

— Твоя Софія...

— Вона не моя,— сухо відповів Павло, перебиваючи його мову.

Вони увійшли в зал.

— Сідай рядом? — запропонував Лунев.

Павло зам'явся і відповів.

— Бачиш... я — в компанії...

— Ну... гаразд...

— До побачення!

Грачов швидко відійшов убік. Ілля дивився вслід йому з таким почуттям, неначе Павло міцно потер йому рукою своєю садно на тілі. Гарячий біль охопив його. І було неприємно бачити на товаришеві міцне, нове пальто, бачити, що обличчя Павла за ці місяці стало здоровішим, чистішим. На тій лаві, де сидів Павло, сиділа і Гаврикова сестра. От він сказав щось, вона швидко повернула голову до Лунева. Побачивши її енергійне обличчя, що подалося вперед, він одвернувся убік, і душа його ще щільніше і густіше оповилась образою, злістю...

Привели Віру: вона стояла за ґратами у сірому халаті до п'ят, у білій хустинці. Золоте пасмо волосся ле-

жало на її лівій скроні, щока була бліда, губи міцно стулені, і ліве око її, широко розкрите, нерухомо і серйозно дивилось на Громова.

— Так... так... ні,— тьмяно звучав її голос у вухах Іллі.

Громов дивився на неї ласкаво, говорив з нею неголосно, лагідно, немов кіт мурликав.

— А чи визнаєте ви, Капітанова, винною себе в тому, що в ніч...— підповзав до Віри його гнучкий і соковитий голос.

Лунев глянув на Павла, той сидів зігнувшись, низько схиливши голову, і м'яв у руках шапку. Його сусідка держалася прямо і дивилася так, ніби сама вона судила всіх,— і Віру, і суддів, і публіку. Голова її раз у раз поверталася з боку в бік, губи були гидливо стулені, горді очі блищали з-під нахмурених брів холодно і суворо...

— Визнаю,— сказала Віра. Голос її задеренчав, і звук його був схожий на удар по тонкій чашці, в якій є тріщина.

Двоє присяжних — Додонов і його сусід, рудий, голений чоловік,— нахиливши один до одного голови, беззвучно ворушили губами, а очі їх, розглядаючи дівчину, усміхались. Петруха Філімонов подався всім тілом вперед, обличчя у нього ще більше почервоніло, вуса ворушились. Ще деякі з присяжних дивились на Віру, і всі — з особливою увагою,— вона була зрозуміла Луневу і огидна йому.

«Судять, а самі мацають її очиськами»,— думав він, міцно зціплюючи зуби. І йому хотілося крикнути до Петрухи: «Ти, шахрай! Про що думаєш?»

До горла його підкочувалось щось задушливе, важкий клубок, що утруднював дихання...

— Скажіть мені... е, Капітанова,— ліниво рухаючи язиком і вирячивши очі, наче баран, що страждає від спеки, говорив прокурор,— да-авно ви займаєтесь прости-туцією?

Віра провела рукою по обличчю, ніби це запитання приклеїлося до її почервонілих щік.

— Давно.

Вона відповіла твердо. Серед публіки почувся шепіт, неначе змії поповзли. Грачов нахилився ще нижче, ніби хотів схватися, і все м'яв картуза.

— Як саме давно?

Віра мовчала, дивлячись в обличчя Громова широко розкритими очима серйозно, суворо...

— Рік? Два? П'ять? — наполегливо допитувався прокурор.

Вона все мовчала. Сіра, наче з каменю витесана, дівчина стояла нерухомо, тільки кінці хустини на грудях її тремтіли.

— Ви маєте право не відповідати, якщо не хочете,— сказав Громов, погладжуючи вуса.

Тут схопився адвокат, худенький чоловік з гострою борідкою і довгастими очима. Ніс у нього був тонкий і довгий, а потилиця широка, від чого обличчя його було схоже на сокиру.

— Скажіть, Капітанова, що примушувало вас займатися цим ремеслом? — спитав він дзвінко і різко.

— Ніщо не примушувало,— відповіла Віра, дивлячись на суддів.

— Мм... це не зовсім так!.. Бачите... мені відомо... ви розповідали мені...

— Нічого вам не відомо,— сказала Віра. Вона повернула до нього голову і, суворо глянувши на нього, продовжувала сердито, з невдоволенням у голосі: — Нічого я вам не розповідала...

Швидко окинувши публіку одним поглядом, вона повернулася до суддів і спитала, киваючи головою на обронця:

— Можна не розмовляти з ним?

Знову в залі поповзли змії, тепер уже голосніше і відчутніше.

Ілля тремтів від напруження і дивився на Грачова.

Він чекав від нього чогось, упевнено чекав. Та Павло, виглядаючи з-за плеча людини, що сиділа поперед нього, мовчав, не ворухився. Громов, усміхаючись, говорив щось слизькими, масними словами... Потім неголосно і твердо почала говорити Віра...

— Просто — розбагатіти захотіла... і взяла, от і все... І більше нічого не було... І завжди була така...

Присяжні почали перешіптуватись один з одним: обличчя у них пахмурились, і на обличчях суддів теж з'явилось якесь невдоволення. В залі стало тихо; з вулиці донеслися розмірені і тупі удари кроків об каміння,— йшли солдати.

— З огляду на зізнання підсудної вважав би...— говорив прокурор.

Ілля відчув, що не може більше сидіти тут. Він підвівся, зробив крок...

— Тих-ше! — голосно зауважив пристав.

Тоді він знову сів і, як Павло, теж низько похилив голову. Він не міг бачити червоного обличчя Петрухи, тепер поважно надутого, наче ображеного чимось, а в незмінно ласкавому Громові за благодушністю судді він відчув, що ця весела людина звикла судити людей, як столяр звекає деревинки стругати. І в душі Іллі народилась тепер моторошна, тривожна думка:

«Якщо я зізнаюсь — і мене так само-от будуть... Петруха судитиме... Мене — на каторгу, а сам залишиться...»

Він зупинився на цих думках і сидів, ні на кого не дивлячись, нічого не слухаючи.

— Н... не хочу я, щоб говорили про це! — пролунав тремтячий, ображений крик Віри, і вона завила, хапаючи руками груди свої, зірвавши з голови хустину.

Каламутний шум сповнив зал, Все в ньому заметушилось від криків дівчини, а вона, як обпечена, кидалась за ґратами і ридала, надриваючи душу.

Ілля схопився і кинувся вперед, але публіка йшла назустріч йому, і якимось непомітно для себе він опинився в коридорі.

— Оголили душу,— почув він голос чорненького чоловіка.

Павло Грачов, блідий і розхристаний, стояв біля стіни, щелепи у нього тремтіли. Ілля підійшов до нього і похмуро, злими очима заглянув товаришеві в обличчя.

— Що? Як? — спитав він.

Павло глянув на нього, відкрив рота і не сказав ні слова.

— Занапастив людину? — продовжував Лунев. Тоді Павло здригнувся, наче його батоном ударили, підняв руку, поклав її на плече Лунева і збуджено заговорив:

— Хіба я? Ми ще подамо скаргу...

Ілля скинув з плеча його руку і хотів сказати йому: «Ти! Не закричав, не бійсь, що для тебе вона вкрала?» — але замість цього він сказав:

— А судить Філімонов Петрушка... Правильно це, га? — і посміхнувся.

Павло виструнчився, обличчя його спалахнуло, і він

квапливо почав щось говорити, але Лунев, не слухаючи, відійшов геть. Так, з посмішкою на обличчі, він вийшов на вулицю, і повільно, аж до вечора, як бродяча собака, він тинявся з вулиці у вулицю до часу, поки не відчув, що його нудить від голоду.

У вікнах будинків засвітились вогні, на вулицях падали широкі, жовті смуги світла, а в них лежали тіні квітів, що стояли на вікнах. Лунев зупинився і, дивлячись на візерунки цих тіней, згадав про квіти у квартирі Громова, про його дружину, схожу на казкову королеву, про сумні пісні, що не заважають сміятися... Кішка обережними кроками, обтрушуючи лапки, перейшла вулицю.

«Піду в трактир»,— вирішив Ілля і вийшов на середину бруку.

— Бережись! — гукнули йому. Чорна морда коня майнула біля його обличчя і обдала його теплим подихом... Він стрибнув убік, прислухався до лайки візника і пішов геть від трактиру.

«Легковий візник на смерть не задавить,— спокійно подумав він.— Треба попоїсти... Віра тепер зовсім пропаде... Теж горда... Про Пашку не хотіла сказати... бачить, що нема кому сказати... Вона краща за всіх... Олімпіада б... Ні, Олімпіада теж хороша... а от Танька...»

Він згадав, що саме сьогодні Тетяна святкує день народження. Спочатку думка про те, щоб піти до неї, здалася йому огидною, але майже в ту ж мить одне гостре, пекуче почуття торкнулося до його серця...

Гукнувши візника, він поїхав і за кілька хвилин, примружуючи від світла очі, стояв на порозі ідальні Автономових, тупо всміхався і дивився на людей, що тісно сиділи навколо стола у великій кімнаті.

— А-а! Явився еси!..— вигукнув Кирик.— Цукерок приїс? Подарунок новонародженій, га? Що ж ти, братіку мій?

— Звідки ви? — спитала хазяйка.

Кирик схопив його за рукав і повів навколо столу, знайомлячи з гостями. Лунев потискав чийсь теплі руки, а обличчя гостей злилися в його очах в одне довге, усмінене обличчя з великими зубами. Запах смаженого лоскотав ніздрі, тріскуча розмова жінок звучала у вухах, очам було гаряче, якийсь строкатий туман застилав їх. Коли він сів, то відчув, що в нього з утоми ломить ноги і голод смочче його нутрощі. Він мовчки взяв шматок

хліба і почав їсти. Хтось з гостей голосно пирхнув, в той же час Тетяна Власівна зауважила йому:

— Ви не хочете мене поздоровити? Хороший! Прийшов, не сказав жодного слова, сів і їсть...

Під столом вона сильно штовхнула ногою його ногу і нахилила обличчя до чайника, доливаючи його.

Тоді він поклав шматок хліба на стіл, міцно потер собі руки і голосно сказав:

— А я цілий день у суді просидів...

Його голос перебив галас розмови. [Гості замовкли.] Лунев зніяковів, відчуваючи їх погляди на своєму обличчі, і теж спідлоба оглянув їх. На нього дивились недовірливо, очевидно, кожний сумнівався в тому, що цей плечистий, кучерявий хлопець може сказати щось цікаве. В кімнаті настала ніякова мовчанка. Уривки якихось думок крутилися в голові Іллі,—недоладні, сірі, вони враз ніби провалились кудись, зникаючи в п'ємті його душі.

— В суді інколи дуже цікаво,—кислим голосом зауважила Феліцата Гризлова і, взявши коробку з мармеладом, почала колупатись у ній щипчиками.

На щоках Тетяни Власівни спалахнули червоні плями, а Кирик голосно висякався і сказав:

— Що ж ти, братіку, замахнувся, а не б'єш? Ну, був у суді...

«Конфужу я їх»,—зрозумів Ілля, і губи його поволі розсунулись в усмішку. Гості знову заговорили одразу на кілька голосів.

— Я якось слухав в суді справу про вбивство,—розповідав молодий телеграфіст, блідий, чорноокий, з маленькими вусиками.

— Я дуже люблю читати і слухати про вбивства! — вигукнула Травкіна.

А її чоловік поглянув на всіх і сказав:

— Гласний суд — благодійна установа...

— Судився мій товариш Євгенієв... Він, бачите, стоячи на варті біля грошового ящика, жартував з хлопчиком та раптом і застрелив його...

— Ах, жах який! — вигукнула Тетяна Власівна.

— Наповал! — з якимось задоволенням додав телеграфіст.

— А я якось був свідком в одній справі,—заговорив Травкін своїм шумливим, сухим голосом,—а в іншій

справі судився чоловік, який зробив двадцять три крадіжки! Непогано?

Кирик голосно зареготав. Публіка розділилася на дві групи: одні слухали оповідання телеграфіста про вбивство хлопчика, інші — нудну розповідь Травкіна про людину, що зробила двадцять три крадіжки. Ілля стежив за хазяйкою, почуваччи, що в ньому тихо розгоряється якийсь вогник,— він ще нічого не освітлює, але вже наполегливо палить серце. З тієї хвилини, як Лунев зрозумів, що Автономови бояться, як би він не осоромив їх перед гостями, його думки ставали ясніші.

Тетяна Власівна поралася в другій кімнаті біля столу, заставленого пляшками. Червона шовкова кофточка яскравою плямою вимальовувалась на білих шпалерах стіни, маленька жінка пурхала по кімнаті, як метелик, на обличчі в неї сяяла гордість домовитої господині, у якої все йде чудово. Разів зо два Ілля бачив, як вона спритними, ледве помітними знаками кличе його до себе, але він не йшов до неї і відчував задоволення від свідомості того, що це непокоїть її.

— Що, брат, сидиш, як сич? — раптом звернувся до нього Кирик.— Говори що-небудь... не соромся... тут люди освічені, вони, на випадок чого, не осудять тебе.

— Судили сьогодні,— зразу почав Ілля голосно,— дівчину одну, знайому мені... вона з гулящих, але хороша дівчина...

Він знову звернув на себе загальну увагу, знову всі гості вступились у нього. Зуби Феліцати Єгорівни оголились широкою глузливою усмішкою, телеграфіст, закривши рот рукою, став покручувати вусики, майже всі намагалися здаватися серйозними, уважними. Брязкіт ножів і виделок, раптом розсипаних Тетяною Власівною, відгукнувся у серці Іллі голосною бойовою музикою... Він спокійно обвів обличчя гостей широко розкритими очима і продовжував:

— Ви чого всміхаєтесь? Серед них є дуже хороші...

— Є, то є,— перебив його Кирик,— тільки ти не тее... не дуже одверто...

— Ви люди освічені,— сказав Ілля,— не так скажу — не осудіть!

У ньому раптом немов спалахнув цілий сніп яскравих іскор. Він усміхався гострою усміщечкою, і серце його

завмирало в живій грі слів, несподівано народжених його розумом.

— Вкрала ця дівчина гроші у одного купця...

— Що далі, то гірше,— вигукнув Кирик, комічно зморщивши обличчя, і понуро похитав головою.

— Самі розумієте, коли і як могла вона вкрати... а може, ще й не вкрала, а подарунок узяла...

— Танечко! — скрикнув Кирик.— Іди сюди! Тут Ілля такі анекдоти розводить...

Але Тетяна Власівна вже стояла поруч Іллі. Вимушено всміхаючись, вона промовила, знизуючи плечиками.

— Що ж такого? Дуже звичайно все... ти знаєш таких історій сотні... панночок тут немає... Але — це потім... а поки — прошу закусити, панове!

— Прошу! — закричав Кирик.— І я з вами закушу, хе-хе! Не фігурний каламбурчик, а веселенький...

— Апетит збуджує...— сказав Травкін і погладив собі горло.

Всі одвернулися від Іллі. Він зрозумів, що гості не хочуть його слухати, тому що хазяїнам цього не хочеться, і це ще більше розпалило його. Підвівшись із стільця і звертаючись до всіх, він продовжував:

— І от судять цю дівчицю люди, які, може, самі не раз користувалися нею... деяких з них я знаю... Шахраями назвати їх — мало...

— Дозвольте! — суворо сказав Травкін, підносячи палець угору.— Так не можна! Це — присяжні засідателі... і я сам...

— От — присяжні! — вигукнув Ілля.— Але чи можуть вони бути справедливі, якщо...

— До-озвольте! Суд присяжних є, так би мовити, велика реформа, введена для загальної користі імператором Олександром другим! Як можете ви піддавати паплюженню установу державну?

Він хрипів в обличчя Іллі, і його жирні голени щоким тремтіли, а очі бігали сюди й туди. Всі оточили їх тісною юрбою і стояли на дверях, охоплені приємним передчуттям скандалу. Хазяйка, збліднувши, тривожно смікала гостей за рукава, вигукуючи:

— Панове, облишмо це! Справді ж бо — нецікаво! Кирик, та попроси ж...

Кирик розгублено кліпав очима і запрошував:

— Будь ласка!.. ну їх к богу, реформи, проформи ! всю цю філософію...

— Це не філософія, а по-лі-ти-ка! — хрипів Травкін.— Люди, що так міркують, називаються по-лі-тич-но не-благо-надійними!

Гарячий вихор охопив Ілля. Радісно йому було стояти проти повненького чоловічка з мокрими губами на голеному обличчі й бачити, як він сердиться. Думка, що Автономови сконфужені перед гостями, глибоко тішила його. Він ставав усе спокійнішим, прагнення їти врозріз з цими людьми, говорити їм сміливі слова, сердити їх до люті,— це прагнення розпростувалось в ньому, як стала пружина, і підносила його на якусь приємно страшну височінь. Все спокійніше і твердіше лунав його голос.

— Називайте мене, як вам хочеться,— ви людина освічена, але я від свого не відступлюсь!.. Чи розуміє ситий голодного?.. Нехай голодний — злодій, але і ситий — злодій...

— Кирик Никодимович? — захрипів Травкін.— Що таке? Це...

Але Тетяна Власівна просунула свою руку під його і, тягнучи за собою обуреного гостя, почала голосно говорити йому:

— Улюблені ваші тартинки — оселедець, круті яйця і зелена цибуля, розтерта з вершковим маслом...

— М-да! Це — я знаю! — ображено вигукнув Травкін, голосно цмокаючи губами. Його дружина убивчо глянула на Ілля і, підхопивши чоловіка під другу руку, сказала йому:

— Не хвилюйся, Антоне, через дрібниці...

А Тетяна Власівна продовжувала заспокоювати дорогого гостя:

— Стерлядки мариновані з помідорами...

— Недобре, молодий ви чоловіче! — раптом повернувши голову до Іллі і впираючись ногами в підлогу, заговорив Травкін докірливо і великодушно.— Треба вміти цінити... треба розуміти, егеж!

— А я не розумію! — вигукнув Ілля.— Через те й кажу... Чому Петрушка Філімонов — хазяїн життя?..

Гості проходили повз Лунева, намагаючись не доторкнутись до нього. А Кирик підійшов впритул до нього і сказав грубо, ображено:

— Чорт би тебе взяв, йолоп ти — і більше нічого.

Ілля здригнувся, у нього потемніло в очах, немов від удару по голові, і, міцно стискаючи кулаки, він зробив крок до Автономова. Але Кирик швидко одвернувся від нього, не помітивши його руху, і пройшов до закуски. Ілля важко зітхнув..

Стоячи біля дверей, він бачив спину людей, що тісно стояли біля столу, чув, як вони плямкають. Червона кофточка хазяйки офарбовувала все навколо Іллі в колір, який застилав очі туманом.

— Мм! — мимрив Травкін.— Це напрочуд смачно.. напрочуд!..

— Хочете перцю? — спитала хазяйка ніжним голосом.

«Я тобі задам перцю!» — з холодною злістю вирішив Лунев і, високо закинувши голову, за два кроки стояв біля столу. Схопивши чийсь склянку вина, він простяг її до Тетяни Власівни і виразно, немов бажаючи вдарити словами, сказав їй:

— Вип'ємо, Танько!..

Це вплинуло на всіх так, неначе щось оглушливо тріснуло або вогонь у кімнаті погас і всіх зразу охопила густа темрява,— і люди завмерли у цій темряві, хто як стояв. Відкриті роти, з шматками їжі в них, були немов гнійні рани на зляканих, здивованих обличчях цих людей.

— Вип'ємо, ну! Кирик Никодимович, скажи моїй любовниці, щоб вона пила зі мною! Чого там?.. Навіщо все нишком капостити? Будемо відкрито! От я вирішив — відкрито щоб...

— Негідник! — різким, верескливим голосом крикнула жінка.

Ілля бачив, як вона змахнула рукою, і відбив кулаком убік тарілку, яку вона кинула. Тріск розбитої тарілки неначе ще більше приголомшив гостей. Повільно, беззвучно вони відсувалися в усі боки, залишаючи Іллю лицем до лица з Автономовими. Кирик тримав у руці якусь рибку за хвіст і кліпав очима, блідий, жалюгідний і тупий. Тетяна Власівна тремтіла, погрожуючи Іллі кулаками; обличчя її зробилося такого ж кольору, як ксфточка, і язик не вимовляв слів:

— Ти-и... брешеш-ш... брешеш-ш...— шипіла вона, витягаючи шию до Іллі.

— А хочеш — я скажу, яка ти гола? — спокійно гово-

рив Ілля.— Сама ж ти всі родимки твої мені показала... Чоловік знатиме, брешу я чи ні...

Почувся чийсь приглушений сміх. Автономова змахнула руками, схопила себе за шию і без звуку упала на стілець.

— Поліцію! — крикнув телеграфіст.

Кирик оглянувся на нього і раптом, нахиливши голову, пішов, як бик, на Лунева.

Ілля витяг руку, штовхнув його в лоб і суворо сказав:

— Куди? Ти крихкотілий... я вдарю тебе — звалишся... Ти — слухай!.. І ви всі, теж — слухайте... Вам правди немає де почути.

Але, відсахнувшись від Іллі, Кирик знову нагнув голову і пішов на нього. Гості мовчки дивились. Ніхто не рушив з місця, тільки Травкін, ступаючи на носки чобіт, тихо відійшов у куток, сів там на лежанку і, склавши руки долонями, всунув їх між коліна.

— Дивись, ударю! — понуро попереджав Ілля Кирика.— Мені кривдити тебе нема за що! Ти — дурний... не шкідливий... Я не бачив поганого від тебе... одійди!

Він знову відштовхнув його вже сильніше і сам відійшов до стіни. Там, притулившись спиною, він продовжував, поглядаючи на всіх:

— Твоя дружина сама на шию мені кинулась. Вона розумна... Підлішої за неї жінки на світі немає! Але і ви теж — усі негідники. Я в суді був... навчився судити...

Він так багато хотів сказати, що не міг звести до ладу своїх думок і кидав ними, як уламками каміння.

— Адже я не Таньку викриваю... Це так вийшло... само собою... у мене усе життя все само собою виходило!.. Я навіть чоловіка задушив ненавмисне... Не хотів, а задушив... Танько! На ті самі гроші, які я в чоловіка забитого взяв, ми з тобою й торгуємо...

— Він божевільний! — радісно крикнув Кирик і, стрибаючи по кімнаті від одного до другого, він кричав тривожно і радісно:

— Бачите? Збожеволів!.. Ах, Ілля!.. ах ти! А-ах, братіку!

Ілля зареготав. Йому стало ще легше і спокійніше, коли він сказав про вбивство. Він стояв, не почувачи під собою підлоги, як на повітрі, і йому здавалось, що він тихо підноситься все вище. Кремезний, дужий, він

випнув груди наперед і високо закинув голову. Кучеряве волосся закрило його великий блідий лоб і скроні, очі дивилися глузливо і сердито...

Тетяна встала, похитуючись, підійшла до Феліцати Єгорівни і тремтячим голосом говорила їй:

— Я бачила давно... він давно вже... дикі очі... страшний...

— Якщо збожеволів, треба покликати поліцію,— поважно сказала Феліцата, приглядаючись до обличчя Лунева.

— Збожеволів, збожеволів! — кричав Кирик.

— Ще переб'є всіх... — прошепотів Гризлов, неспокійно оглядаючись. Вони боялися вийти з кімнати.

Лунев стояв біля дверей, і треба було йти повз нього. Він все сміявся. Йому приємно було бачити, що ці люди бояться його; він помічав, що гостям не шкода Автономових, що вони з задоволенням слухали б усю ніч його знущання, якби не боялися його.

— Я не божевільний, — заговорив він, суворо зсуваючи брови, — тільки ви почекайте, заждіть! Я вас не пушу нікуди... а кинетесь на мене — битиму... на смерть... Я дужий...

Простягнувши свою довгу руку з великим, міцним кулаком на кінці, він потряс ним у повітрі і опустив руку.

— Скажіть мені — що ви за люди? Навіщо живете? Крохобори ви... наволоч якась...

— Ти! — крикнув Кирик. — Мовчати!..

— Сам мовчи! А я поговорю... Я от дивлюсь на вас, — жерете ви, п'єте, обдурюєте одне одного... нікого не любите... чого вам треба? Я — порядного життя шукав, чистого... ніде його немає! Тільки сам зіпсувався... Хорошій людині не можна з вами жити. Ви хороших людей на смерть убиваєте... Я от — злий, дужий, та й то серед вас — наче квола кішка серед щурів у темному льоху... Ви — скрізь... і судите, і порядкуєте, і закони ставите... Гади однак ви...

У цей час телеграфіст відскочив від стіни, як м'яч, і кинувся геть з кімнати, прослизнувши повз Лунева.

— Ех! упустив одного! — сказав Ілля, посміхаючись.

— За поліцією! — крикнув телеграфіст.

— Ну, клич! Все одно... — сказав Ілля.

Повз нього пройшла Тетяна Власівна, хитаючись, мов сонна, не глянувши на нього.

— Приголомшив! — продовжував Лунев, киваючи на неї головою.— Вона варта того... гадина...

— Мовчи! — крикнув Автономов з кутка. Він стояв там на колінах і порпався у ящику комода.

— Не кричи, дурнику! — відповів йому Ілля, сідаючи на стілець і схрестивши руки на грудях.— Чого кричиш? Адже я жив з нею, знаю її... І чоловіка я вбив... Купця Полуектова... Пам'ятаєш, я з тобою не раз про Полуектова заводив розмову? Це тому, що я його задушив... А їй-богу, на його гроші магазин відкрито...

Ілля оглянув кімнату. Біля стін її мовчки стояли злякані, жалюгідні люди. Він відчув у грудях презирство до них, образився на себе за те, що сказав їм про вбивство, і крикнув:

— Ви думаете — каюся я перед вами? Ждіть. Сміюся я з вас, от що.

З кутка вискочив Кирик, червоний, розпатланий. Він розмахував револьвером і, дико поводячи очима, кричав:

— Тепер — не втечеш! Ага-а! Ти — вбив?

Жінки ойкнули. Травкін, сидячи на лежанці, засовав ногами і захрипів:

— Панове-е! Я більше не можу! Відпустіть... Це ваша сімейна справа...

Але Автономов не чув його голосу. Він стрибав перед Іллею, тикав у нього револьвером і горлав:

— Каторга! Ми тобі покажемо!..

— Адже ж і револьверчик; мабуть, не заряджений? — спитав його Ілля, байдуже, стомленими очима дивлячись на нього.— Чого ти казишся? Я не тікаю... Нікуди мені тікати... Каторгою загрожувеш? Ну... каторга, то каторга...

— Антоне, Антоне! — пролунав голосний шепіт дружини Травкіна,— іди...

— Я не можу, матінко...

Вона взяла його під руку. Поруч вони пройшли повз Іллю, похиливши голови. У сусідній кімнаті ридала Тетяна Власівна, захлинаючись вереском.

У грудях Лунева якось раптом виросла порожнеча — темна, холодна, а в ній як тьмянний місяць на осінньому небі, поставало холодне запитання: «А далі що?»

— От і все моє життя обірвалось! — сказав він задумано і тихо.

Автономов стояв перед ним і переможно вигукував:

— Не розжалобиш!

— Та я й не пробую... чорт вас усіх бери! Я сам скоріше собаку пожалію, ніж вас... От якби міг я... знищити вас... усіх! Ти б, Кирику, геть відійшов, ато дивитись на тебе гидко...

Гості потихеньку виповзали з кімнати, лякливо поглядаючи на Іллю. Він бачив, як повз нього пропливають сірі плями, не збуджуючи в ньому ні думки, ні почуття. Порожнеча в душі його збільшувалась і поглинала все. Він помовчав з хвилину, прислухаючись до криків Автонома, і раптом з посмішкою запропонував йому:

— Давай, Кирику, поборемось?

— Кулю в довбешку! — заревів Кирик.

— Та немає в тебе кулі! — глузливо заперечив Лунев і впевнено додав: — А як би я тебе шльопнув!

Потім, оглянувши публіку, він просто, рівним голосом сказав:

— Коли б я знав, якою силою розчавити вас можна! Не знаю!..

І після цих слів він уже не говорив нічого, сидячи нерухомо.

Нарешті прийшли двоє поліцейських з околоточним.

А позад них з'явилась Тетяна Власівна і, простягнувши до Іллі руку, сказала уривчастим голосом;

— Він зізнався нам... що вбив мініяйла Полуектова... тоді, пам'ятаєте?

— Можете підтвердити? — швидко спитав околоточний.

— Що ж? Можна і підтвердити... — відповів Лунев спокійно і втомлено.

Околоточний сів біля столу і почав щось писати, поліцейські стояли обабіч Лунева; він подивився на них і, важко зітхнувши, похилив голову. Стало тихо, скрипіло перо на папері, за вікнами ніч зводила непроглядно чорні стіни. Біля одного вікна стояв Кирик і дивився в темряву, раптом він кинув револьвер у куток кімнати і сказав околоточному:

— Савельєв! Дай йому в шию і відпусти, — він божевільний.

Околоточний глянув на Кирика, подумав і відповів:

— Н-не можна... отака заява!

— Ех...— зітхнув Автономов.

— Добрий ти, Кирик Никодимович! — презирливо усміхаючись, сказав Ілля.— Собаки от є такі — його б'ють, а він лашиться... А може, ти не жалієш мене, а боїшся, що я на суді про жінку твою говоритиму? Не бійся... цього не буде! мені й думати про неї соромно, не те що говорити...

Автономов покvapно вийшов у сусідню кімнату і там шумно сів на стілець.

— Ну, от,— заговорив околоточний, звертаючись до Іллі,— папірець цей можете підписати?

— Можу...

Він узяв перо і, не читаючи папери, вивів на ньому великими літерами: Ілля Лунев. А коли підвів голову, то побачив, що околоточний дивиться на нього з здивуванням. Кілька секунд вони мовчки розглядали один одного,— один зацікавлений і з чогось задоволений, другий байдужий, спокійний.

— Совість замучила? — спитав околоточний півголо-сом.

— Совісті нема,— твердо відповів Ілля.

Помовчали. Потім із сусідньої кімнати почувся голос Кирика:

— Він збожеволів...

— Ходім! — запропонував околоточний, низивши плечима.— Руки зв'язувати вам не буду... тільки ви не тее... не тікайте!

— Куди тікати? — коротко спитав Ілля.

— Присягніться, що не втечете... їй-богу!

Лунев глянув на зморщене, співчутливе обличчя околоточного і понуро сказав:

— В бога не вірую...

Околоточний махнув рукою.

— Ідіть, хлопці!..

Коли нічна темрява і вогкість охопили Лунева, він глибоко зітхнув, зупинився і глянув у майже чорне небо, що низько опустилося до землі, схоже на закурену стелю тісної і душною кімнати.

— Іди! — сказав йому поліцейський.

Він пішов... Будинки стояли обабіч вулиці, мов величезні скали, грязюка схлипувала під ногами, а дорога

спускалася кудись униз, де п'ятьма була ще густіша... Ілля спіткнувся об камінь і мало не впав. У порожнечі його душі здригнулась надокучлива думка:

«А далі що буде? Петрушин суд?»

І зараз же перед ним виникла картина суду, — лагідний Громов, червона пика Петрухи Філімонова...

Пальці його ноги боліли від удару об камінь. Він пішов повільніше. У вухах його лунали жваві слова чорненького чоловічка про ситих людей:

«Чудово розуміють, через те і суворі...»

Потім він згадав благодушний звук голосу Громова:

«А визнаєте ви себе винним...»

А прокурор протяжно говорив:

«Скажіть нам, обвинувачений...»

Червона пика Петрухи хмурилась, і товсті губи на ній ворушилились...

Невимовна і гостра, як ніж, туга вп'ялась у серце Іллі.

Він стрибнув уперед і побіг з усієї сили, відштовхуючись ногами від каміння. Повітря свистіло в його вухах, він задихався, махав руками, кидаючи своє тіло все далі вперед, в темряву. Позад нього важко гупали поліцейські, тонкий, тривожний свист різав повітря, і густий голос ревів:

— Держи-и!

Все навколо Іллі — будинки, брук, небо — здригалося, стрибало, лізло на нього чорним, важким громаддям. Він рвався вперед і не відчував втоми, окрилений бажанням не бачити Петрухи. Щось сіре, рівне виросло перед ним з темряви і повіяло на нього відчаєм. Він згадав, що ця вулиця майже під прямим кутом повертає праворуч, на головну вулицю міста... Там люди, його схоплять...

— Ей ви, ловіть! — крикнув він на всі груди і, нахиливши голову вперед, кинувся ще швидше... Холодний, сірий мур став перед ним. Удар, схожий на сплеск річкової хвилі, почувся в нічній темряві, він пролунав тупо, коротко і завмер...

Потім ще дві темні постаті скотилися до стіни. Вони кинулись на третю, що впала біля підніжжя стіни, і незабаром обидві випростались... З гори ще бігли люди, лунали удари їх ніг, крики, пронизливий свист...

— Розбився? — задихаючись, спитав один поліцейський.

Другий запалив сірника, присів на землю. Біля його ніг лежала рука, пальці її, міцно стиснуті в кулак, поволі розправлялися.

— Зовсім, здається... голова тріснула...

— Дивись — мозок...

Чорні постаті якихось людей вихоплювалися з темряви...

— Ах, чорт...— тихо вимовив поліцейський, що стояв на ногах. Його товариш підвівся з землі і, хрестячись, втомлено, засапавшись, сказав:

— Упокой, господи... все ж таки...

ПРО ПИСЬМЕННИКА, ЩО ЗАЗНАВСЯ

...Недобре, коли письменник багато має шанувальників, недобре! Тільки болотним рослинам не шкодить зайва вогкість. Дубам потрібно її в міру.

Тут я розповідаю про одного письменника, який по дорозі до мети своєї несподівано забрів у трясовину популярності, про те, як смішно і невдало тримався він, наковтавшись похвал юрби, і що сталося з ним, коли голова його запаморочилась від туманних випарів слави.

Був він хлопець молодий, простодушний, але не зовсім дурень і відрізнявся від товаришів по ремеслу тим, що, завжди щирий, щодня суперечив сам собі.

Жив він у країні, література якої мала всесвітню славу, і коли почав спотикатися об перші ознаки популярності, то поставився до них з недовір'ям і подумав:

«Дивно — в сурми їм сурмлять — не чують, дудочка співає — радіють!»

Хлопець цей не був скромний, зовсім ні! Але він знав собі ціну, от в чому річ... І ще він знав, що в його рідній країні немає народу, а є тільки «публіка», і що саме «публіка» створює літературні й інші репутації, а народ живе своїм побутом, письменниками нехтує, вірить у чаклунів, все життя тільки працює, але завжди голодує і всю літературу, разом з іншими, улюбленими «публікою» мистецтвами, в усякий момент ладен проміняти на мішок борошна.

Але хоч герой мій твердо знав усе це, однак — він був

людиною! До того ж усі письменники — люди більш чи менш обмежені. Він почав відчувати, що запальна увага «публіки» до його книг — приємна йому. Він став одержувати від читачів приємні листи.

Один читач писав: «Талановитий», другий, чорним по білому, виводив: «Вельмишановний», якась читачка написала просто, але сильно: «Душка! Спасибі!» — неначебно письменник шовку на кофточку їй подарував. А один крамар, що торгував книгами, прислав листа такого змісту:

«В. Ш. пане письменнику!

Бувши зацікавлений, чому це публіка так здорово купує ваші високоповажні книги, я оні прочитав, із мене вилились такі вірші:

Як лілії в болоті,
В душі моїй похмурій
Цвіли думки про світле
Життя без перепон,
Цвіли, — але — недовго,
Цвіли і — прив'ядали,
Гнили у твані серця,
Погано дуже пахли...
Мені проник ти в серце
Своїм гарячим словом,
Як іскрами, осипав
Пітьму в моїй душі!
Я запалав яскраво,
Її безумно став хоробрим,
І нині гордо пахну,
Як смалена щетина.

З щирою пошаною
Семен Ястребов.

І багато інших знаків уваги діставав письменник від «публіки». А чорт, вірний супутник письменника, сміючись, підказував йому:

— Не соромся, дурнику, та це ж по заслугах тобі, ти для публіки — як молода коханка розслабленому старикові. А також ти не прикидайся ображеним, бо — «карась любить, щоб його смажили в сметані», а письменник — щоб його коптили в диму слави!

І от герой мій почав потихеньку висовуватись перед очі закоханої в нього «публіки», а вона — аплодує. І став він до цього звикати, як п'яниця до горілки, і стало йому без оплесків скучнуvато жити, і з тим усім зазнаватися хлопець став.

Якось у людному місці юрба «публіки» оточила його, приперла до стіни і, плещучи в долоні, схвально прокричала: «Браво! Браво!», а він стояв перед юрбою, розчулено усміхаючись, і було йому так солодко, ніби його в паточі варили. Уперше бачив він «публіку» на такій близькій відстані. Але раптом йому стало незручно, навіть моторошно; здалося йому, що зараз почнуть лоскотати його під пахвами, і в голові його зародились різні безглузді думки. Здавалося, що кожен з натовпу, розглядаючи його, у думці порівнював свої вуха з вухами письменника, бажаючи з точністю визначити: чиї довші? Він відчув, що вуха його ростуть і досягають гігантських розмірів. А «публіка» дивиться й кричить: «Браво! Браво!» Тоді в думці мого хлопця загорівся зловісний сумнів, чи належить він сам собі, і він подумав:

«Вони вважають мене власністю і зараз почнуть гратися мною, як м'ячиком».

А чорт, стоячи позад нього, ехидно посміювався:

— Дивись-но, дивись!

Бачить письменник — з десятків виросла юрба до сотень, а все аплодує. Стоять серед неї добре виховані нащадки Іуди Іскаріота, Ігнатія Лойоли і всіх інших хриstopродавців, стоять твердо і теж аплодують йому. Очі «публіки», як сотні голок, ввіткнулися в груди мого героя, він дивився зніяковілий на юрбу: обличчя її злилися в одне величезне, похмуре, рабське обличчя, очей на ньому не було, а тільки дві мутні плями на місці їх, і ніс був довгий, як хобот слона.

— Дивись! — сказав чорт, — вожді її витягли ніс їй, але не запалили вогню в серці її, і от вона сліпа. І глянь, який у неї язик, ти глянь!

Перед очима мого героя ворушились величезні, хтиві губи, відкриваючи глибоку чорну яму, в глибині якої повертався якийсь слизький, короткий, товстий бовт і з смородом вимовляв:

— Бра-а-во! Браво!

Письменник з переляку закрив очі, почувуючи, що його кудись усмоктує. Але коли розкрив їх, перед ним стояли люди, — найзвичайнісінькі люди стояли перед ним міцною стіною, обличчя їх усміхались, очі виблискували втіхою дітей, що побачили нову іграшку, і все навколо нього було просте і звичайне. Від цих усмішок і ласкавих очей письменникові стало тепло, страх розтанув у

серці його, і йому захотілось сказати що-небудь «публіці», що-небудь таке задушевне. Він зітхнув як міг глибоко і сказав, притисши руку до свого зляканого серця:

— Панове!

— Браво! Цс-сс-с... Тихше!

— Панове,— сказав він,— повага ваша приємно лоскоче мені серце. Я, здається, розумію вас. Коли я був малим і чув військову музику, я було біг за нею і мене теж цікавила не стільки сама музика, скільки те, як солдат, що грає на великій трубі, надував щоки. Дякую вам, панове!

— Браво! — закричала публіка.

— Ми любимо вас! — голосно сказав хтось.

А чорт, стоячи позад письменника, все посміювався — хитрий!

Тоді письменник сказав:

— Я, панове, в щирість вашого ставлення вірю, тільки погано розумію, чим я викликав у вас таке тепле почуття. Іноді, знаєте, мені здається, ніби ви мене за те любите, що я не ношу сюртука і в своїх оповіданнях часто вживаю непристойні слова. І іноді мені думається, що, коли б я навчився ліричні вірші лівою ногою писати, ви б ще тепліше, ще з більшою увагою поставилися б до мене.

— Браво! Браво! — рывкнула «публіка».

— І, чи бачите, мені думається, що ви не справжні читачі, а просто — шанувальники. Читач — він знає, що важлива не людина — важливий дух людський, і письменника не розглядає, як теля з двома головами. Він його читає, але йому не вірить і над книгою сам думає: «От оце так, а оце не так». А подумавши, він робить що-небудь хороше, і потім це хороше називають історією, ви ж, панове, творите не історію, а скандали. І справжнього читача зовсім небагато на землі, а таких, як вас, — он скільки. По совісті моїй, я повинен сказати, що ніяких симпатій, а тим більше поваги, не маю до вас... Товариші говорять мені, що публіку поважати треба, але ніхто не міг пояснити, за що. Як ви гадаєте, за що можна поважати вас?

Письменник замовк, запитливо поглядаючи на «публіку». Вона теж мовчала і ніби затуманилась трошки.

Звідкись подуло холодним вітром.

— От бачите.— після довгого мовчання сказав письменник,— ви самі неспроможні придумати, за що можна було б поважати вас.

Якийсь рудий чоловік відкрив рот і басом мовив:

— Ми люди.

— Ну, чи багато серед вас справжніх людей? Може, чоловік п'ять на тисячу знайдеться таких, які палко вірять, що людина є творець і володар життя, а право її вільно думати, говорити, ходити — святе право; може, тільки п'ять з тисячі здатні боротися за це право і без страху загинути в боротьбі за нього. Більшість із вас раби життя або нахабні господарі його, і всі ви — кроткі міщани, що тимчасово заступають справжніх людей, а те, що в вас є людського,— тільки зоологічне. Я ось дивлюсь у ваші тьмяні й боязкі очі і зі страхом бачу, як мало серед вас сміливих, як мало чесних! Бідна країна моя на людей сміливих, а вже знов настає час, коли їй потрібні герої!

Чоловік з двадцять обернулись спинами до оратора і пішли геть. А він говорив далі:

— Хороша, жива людина завжди куди-небудь прагне, чого-небудь шукає, а ви живете тихо, смирно, нерухомо — так, як наказали вам. Жити вам тісно, думати лінь, рухатись ви боїтесь. Навколо вас,— ніби у кокотки в вітальні витребеньки на полечках стирчать,— напівзгнилі традиції та різні життєві правила, ні к бісу не придатні. Усе це заважає вам рукою ворухнути, але все це—ваші маленькі ідоли, і ви не смієте повалити їх, хоч вони — окови вам. Коли вітер з поля приносить у затхле повітря ваших нір нові, свіжі запахи,— ви, побоюючись флюсу в серці, закриваєте всі кватирки. Неспокою не любите ви, неспокій лякає вас! Але вам треба мати що-небудь для розмови, треба чим-небудь розважати своїх гостей, і, як старці на паперті, ви простягаєте руки до літератури, щоб взяти у неї що-небудь для розваги. Література для вас гостра приправа до прісноти вашого хмурого життя; вам подобається, коли люди пишуть кров'ю і жовчю, але тільки подобається. І ні любові, ні ненависті не збуджує в грудях у вас література,— нічого, крім криків схвалення або ганьби. Ви не люди, ви глядачі, ви «публіка», життя не здригнуло б, коли б ви зразу зникли з нього, хай провалитесь ви всі в землю — нічого не зміниться на землі.

— Ви стоїки, тому що раби. Вас б'ють — ви мовчите, вас ображають — ви усміхаєтесь. Вас обурюють тільки жінки, коли несмачний обід, а страждаєте ви від жадоби до благ життя, від заздрості одного до одного і від нетравлення шлунка. Коли чобіт муляє вам ногу, ви стогнете: «О, як прав Шопенгауер!» А почувши крик «Свобода!» — ви думаете про себе: «Що йому Гекуба?» Чорт би вас усіх забрав! Коли б ви знали, які ви жалюгідні, які огидні, як страшно і тяжко жити серед вас! Вам говорять: життя страшно, життя хмуре, воно все стікає кров'ю. Ви не вірите — ваше життя тільки пошле і нудне, і, коли вам вказують смерть і жах цієї пошлості, ви лишаєтесь спокійними, цікавлячись лише одним: чи красиво сказано? Естетики, втопаючі в грязі, хоч би швидше захлинулися ви нею!

«Публіка» поступово танула. Вона не любить довгих промов. А чорт посміювався — адже він знає справжню ціну всього цього. Але оратор, захоплений виконанням свого обов'язку, нічого не помічав.

— Життя — героїчна поема про людину, яка шукає серця його — і не знаходить, хоче все знати — і не може, прагне бути могутнім — і не має сил перемогти своєї слабості. Чи чули ви що-небудь про істину, про справедливість, про бажання бачити всіх людей землі гордими, вільними, красивими?.. Вам хочеться бути тільки ситими, жити в теплі, гвалтувати і робити розпусними жінок під виглядом любові до них, вам хочеться жити спокійно, затишно, потихеньку — ось ваше щастя! А бажання ваше кращого щастя — бажання купити на гріш п'ятаків. Щастя ловлять дужими, мускулястими руками, а ви — боязкі, слабкі, кволі, — ви навіть і мухи не зможете піймати без допомоги збоку, ви навіть і з мухами воюєте з допомогою отруйних папірців «Смерть мухам!» Мені шкода мух. Вони дзижчать і тим заважають спати, але я з радістю написав би для вас папірець «Смерть мухам!» — щоб ви, читаючи його, отруїлись неспокоєм. Бачу — я не правий; тут ви непокоїтесь. Коли вам стає незручно жити, тому що невістачає платні, щоб прохарчувати сім'ю або через те, що вас — від нудьги жити з вами — зраджують ваші жінки, ви стогнете, філософствуете, життя вам здається гидким і тяжким до тієї пори, поки вам не набавлять платні або ви не знайдете собі коханки. І, сповнюючи життя старечим бурчанням,

поганим скрипом рōзчарування, своїми скаргами на нього ви отруюєте душі ваших юних дітей. Ви спинаєте їхні думки на дрібницях життя, на пошлостях його, і думка їхня тупиться так, як меч, яким рубають дерево. Потім і діти, втомлені вашими оповіданнями про життя, якого ви не знаєте, тихо йдуть уторованими стежками, передчасно старенькі, холодненькі, паскудненькі. Ідуть вони і шукають життя теплого, життя тихого, життя затишного, знаходять його і існують потихеньку, за прикладом батьків. Вони — як свіже вапно, яким замазали тріщину в старому будинку. Цей важкий, брудний будинок весь просочений кров'ю людей, яких він роздавив. Він стрясється від дряхлості, поійнятий передчуттям близького зруйнування і з жахом чекає поштовху, щоб з шумом розвалитись. І вже зріють сили для поштовху, вони наростають, вони ледве можуть стримати себе і то там, то тут спалахують полум'ям нетерпіння. Вони прийдуть, тоді старий будинок задрижить, звалиться на голови вам і роздавить вас, хоч ви тільки за те гідні кари, що нічого не зробили. Але невинних немає в житті!

«Публіки» лишилось зовсім небагато. Частина її дивилась на письменника з жалем; люблячи читати його оповідання, вона з сумом слухала його промову, бо в цій промові нічого не було естетичного. Дехто дивився насмішкувато. Усім було нудно, і ніхто не ображався. Ось якийсь юнак, нахмурившись, сердито крикнув:

— Усе це слова! Ви скажіть, яка у вас програма?

А поважний пан, зітхнувши, зауважив:

— Ех, і я замолоду був романтиком!

Дама в чорному одязі спитала:

— Що — він і жінок лає?

Чорт сміється...

— Ще треба сказати вам, дуже вже ви любите бути нещасними! Я гадаю, ви це робите з розрахунком; вам нічим збудити поваги і любові одного до одного, от ви й стаєте навмисне нещасними, щоб збуджувати до себе жалощі і співчуття: дешевенькі ілюзії, якими ви однаково наділяєте один одного з тією ж метою, як собачку, тоді як колесо екіпажа роздавить їй ногу. Коли б у вас було здорове, сильне почуття любові до життя!.. Адже ви не любите життя, ви боїтесь його, ви тихенько, як злодії, відриваєте від нього шматочки. Кроткі люди! Бідні злидарі! Пошли, господи, побільше бід на ваші голови, аби

ви занепокоїлись, дай, боже, багато тривоги вам, щоб ви ожили!

Із трюхою, що стояли перед оратором, один образився і сказав:

— Таж не всі ми такі, хай йому чорт! Це, нарешті, несправедливо.

— Панове, не вимагайте від мене справедливості — її нема в житті, її нема поки що — як серед вас може родитись справедливість? І всі ви однаково погані. Ви — суспільство, як ділити вас на хороших і поганих? Ви всі в юності озброювались знаннями, сидючи в гімназії, і всіх вас навчають одного й того ж. Я думаю, ви вчилися доброго. Мені важко уявити собі університет, в якому навчали б людинонависництва, байдужого ставлення до життя, прагнення до тепленьких місць та інших премудростей. Мені чогось завжди здавалося, що навчають не цього, але однак, коли ви входите в життя, всіх цих мерзот не меншає в ньому від вашої присутності. Я не певен, що ви приносите в життя свіженькі капості, і цього не буду твердити. Я тільки знаю, що в двадцять п'ять літ ви заперечуєте власність, а в тридцять п'ять — у вас власні будинки. Я знаю, ви вмієте працювати на себе, але питаю: що ви зробили для життя? Ви всі однаково холодно відчуваєте, навіть ті з вас, хто гаряче говорить: «Скільки мерзоти навколо нас!» Ви пробуєте знищити її? Ви виганяєте її? Ні, але кращі з вас, я бачив, бридливо ховаються від неї. Прагнення бути чистеньким — непогане прагнення, але чесна людина не боїться бруду. Будемо говорити по совісті, — в тому, що наше життя таке погане, ми всі однаково винні. На землі нема правих, нема ще! А звідки у вас так багато холопства перед силою і де ви навчилися по-рабському боятися за цілість ваших шкур? Я стверджую — все підле і гидке, що кидається в очі на кожному кроці, — живе, сильне і так яскраво квітне навколо нас всюди тому тільки, що спирається на ваш страх за свої шкури, на ваші холопські почуття. У ганьбі життя винні ми всі однаково. І, коли б я вірив у силу прокляття, я прокляв би вас усіх, але я вірю в щось інше — скоро прийдуть інші люди, люди сміливі, чесні, сильні, — скоро!..

— Ну, годі вже, — сказав чорт, усміхаючись.

Мій герой оглянувся — перед ними і навколо нього не було ні душі.

— Дивно,— сказав він,— куди ж пішли? Я ще не скінчив!..

— Вони згоріли у вогні твоїх слів! Бачиш кіптяву на стелі? Це все, що від них лишилось! Ходім!

Я не знаю, що було далі з моїм героєм, мені не хочеться вигадувати кінця цієї історії, я не передчуваю в нім нічого хорошого. Але я певен: недобре, коли у письменника багато шанувальників. І всяка людина, що має справу з «публікою», повинна насичувати повітря навколо себе карболовою кислотою правди. От і все.

ПІСНЯ ПРО СЛІШИХ

Якось одного літнього вечора, блукаючи околицями міста, кривими, вузькими вулицями, серед маленьких будиночків, напівзогнилих від старості, я зазирнув у відчинені двері шинку і здивувався, що в ньому багато людей, але сидять вони тихо.

Оглянув я шинок,— маленьку кімнату з нерівною підлогою і обвислою стелею,— в півтемряві розглядив розкуйовджені голови, ситцьові сорочки без поясів, ноги босі і в шкарбанах і побачив, що в кутку біля столика тісною купкою сидять п'ять чи шість чоловік. Хтось із них густим, хриплим голосом говорить:

— А то є в моєму краї тополя-дерево, не така, як у вас, а пряма, як свічка перед образом....

Я ступив через поріг,— чоловіка зо два мигцем глянули на мене і мовчки одвернулися в той бік, звідки лунав голос. Старик-шинкар, що сидів за прилавком, безшумно встав назустріч мені; я неголосно попросив у нього пляшку пива...

— Все інше в моєму краї, все миле... тільки бідність така сама, як тут...

— Вона скрізь однакова...— сказав хтось іншим голосом.

Сидячи під вікном біля стола, я розглядав людей і, через голови їх, обличчя того, хто говорив про тополі. Я теж люблю тополі,— вони так прямо й гордо підносяться до неба.

Про них говорила жінка. Вона була трохи п'янька; її товсті губи усміхалися блаженною і смутною посмішкою людини, яка згадала хороше. Велика, огрядна, вона важко налягла грудьми на стіл і, закривши очі, говорила, сумно похитуючи головою:

— Ніде не добре людині, як на батьківщині...

— Бідному — де хліб, там і батьківщина... — знову сказав хтось тонким голосом.

Чоловік, що сидів напроти жінки, налив чарку горілки і посунув до неї...

— Випий!

Чоловік цей був високий, худий, у шапці чорного волосся на голові, у драній сорочці з розстібнутим коміром. Очі в нього були великі. Він стурбовано поводив ними в усі боки і все погладжував свою бороду, чорну, густу, розкуйовджену. Поруч з ним сидів кремезний рудий парубок з солдатськими вусами, з ременем на голові, — напевне, пекар. Третім напроти жінки сидів знайомий мені бляхар Ньюшка. Він був дуже п'яний і дримав, дивлячись на жінку тупими очима, крізь вії, які важко опустилися на його тьмяні зіниці. Іноді він відкривав рот, як риба, що засинає, і бурмотів:

— Х-хохлуша... співай! Ну... співай!

Решта людей — чоловік із шість — яось розпливалася у півтемряві і хмарах тютюнового диму. Всі вони сиділи нерухомо, мовчки пили горілку й пиво; лише часом хто-небудь з них кидав у повітря слово, і воно тихо, малою пташкою, перелітало з одного кутка кімнати в другий.

— Підеш на ярмарок — сліпці співають! — розповідала жінка. — Добре слухати їх! Добре...

Напроти мене біля другого вікна за столом сидів чоловік, обличчям схожий на диякона. Довге волосся падало йому на плечі й сутулу спину, клочкувата руда борода осипала груди широким віялом. В масі волосся лице його здавалося потворно маленьким. На ньому був одягнутий чорний сюртук, весь зім'ятий, і накрохмалена сорочка, теж зім'ята і вся в плямах. З-під бороди висувався кінець розв'язаного галстука. Його ліве око затекло синюватим опухом, а правим він непорушно дивився на жінку.

— Я був там! — раптом сказав він глухим, рикаючим голосом і вдарив долонею величезної руки по столу. Всі

обернулися, і жінка, підвівши голову, витягла шию до нього.

— Був у Києві... Білій Церкві... і ще в багатьох містах... імен їх уже не пам'ятаю тепер. Все, про що ти говориш, бачив я, знав. Дніпро... Ой ти, Дніпро, ти мій широкий! Це я співав, коли був у оперному хорі...

Голос його сповнював шинок підземним рокотом, владно вторгався в груди разом з повітрям, і в грудях у мене стало тяжко від цього похмурого й безнадійного звуку.

— Сідай до мене, жінко, я тебе почащую пивом...

Чорний і худий чоловік встав і заявив:

— Не можна! Я частую...

— Ну, все одно. Ти чи я — все одно...

— Сп-півай, хохлуша! — застогнав бляхар.

Жінка ласкаво поглянула на чоловіка з підбитим оком і сказала:

— Коли ви були там, то знаєте...

— Серце дурного подібне до розбитого посуду і не вдержить у собі ніякого знання, жінко... Це говорить Ісус, син Сирахів... Можеш ти співати? Я тобі дам дво-гривеник.

Він важко завовтузився, шукаючи рукою кишеню в штанах.

— Заплатять без вас! — із зневагою і образою крикнув чорний чоловік з неспокійними очима.

— Все одно! Все — все одно... Ти, я, вона... ми всі — як помет осла в пустині, на шляху до Єрусалима...

Рудий мужик з погрозою поглянув на філософа, виїняв із кишені кисет і труснув ним у повітрі. Дзенькнули гроші.

— Бачив? — запитав рудий і знов засунув кисет у кишеню.

Жінка закрила очі і, хитнувши головою, заговорила:

— Ось, тепер як перед очима вони... Сидять на землі край дороги, а сонечко пече їм голови і вітер осипає пилом...

— Так. Пам'ятаю! — ніби молотом ударив, сказав чоловік з підбитим оком.

— Кругом стоять люди тином... І співають вони, ті сліпенькі...

Із великих прудей жінки вирвався густий, тремтячий звук:

— Так! — рывкнув колишній оперний хорист, знову вдаряючи рукою по столу.

— Дозвольте вам сказати — не заважайте! — роздратовано крикнув чорний чоловік.— Я сам співак. І хоч голос у мене не бичачий, як у вас, ну — постояти за себе можу в усякий час...

— Дурень! — густо сказав чоловік з бичачим голосом.— Чого ти сердишся? Хіба не знаєш: мова дурного — як важка ноша в дорозі, і в устах дурних — серце їх, уста ж мудрих у серці їх...

Рудий уже переморгувався з своїм товаришем, штовхав його ліктем у бік і засукував рукава сорочки, а чорний і худий чоловік зціпив зуби і стис кулаки. Але з кутка пролунав чийсь тонкий голос:

— Якщо ви, пане, чоловік учений, то не заважайте людям мати втіху... Говорите хороші слова і лаєтесь... не подобає!

Жінка відкрила очі, зітхнула і знову закрила їх. Потім, закинувши голову і поклавши одну руку на груди собі, вона заспівала голосом низьким і сильним, як рев великої мідної труби:

Ой, та пожа-алійте бідних сліпеньких...
Бо не може-емо ми ро-обити-и...
Бо не ви-идять на-аші оченьки...

Всі люди в щинку заспокоїлися. Чорний чоловік сів і став помахувати рукою в такт однотонній мелодії. Лице рудого стало серйозним. Він поважно оглянувся і, піднявши догори палець, прошипів:

— Ш-ш-ш...

Але в цьому не було потреби. Всі сиділи непорушно, як сидять деревні старики, гріючись на сонечку. Чоловік у сюртуку витяг шию, підставив вухо під голос жінки і завмер, уважно слухаючи. Одне око його в сутінках здавалося мені величезним і чорним, як погасла жарина, а друге було маленьке й блищало напружено й живо.

О-ой, не ви-идять світу бо-ожо-го...
О-ой, не ви-идять ясного со-онечка...
По-ожалі-йте бідних слі-іпеньки-и-их...

Мотив пісні був одноманітний, як ридання. В ньому, можливо, були тільки дві ноти, тільки дві. Вони розмі-

щалися в мелодії, як зуби на довгій залізній пилці, але від їх одноманітного руху народжувалась музика, що краjala серце гострою скорботою.

Пожа-алійте, люди бо-ожі-ї...

У звуках пісні було нестерпне страждання людини, яка хоче бачити сонце — і не може, і гірко стогне, безнадійно хитаючи головою.

Ой, ку-уди йдемо, не бачи-имо-о-о...

Голос жінки добре передавав болісний рев людини, яку полонила пітьма. Слова в її співі здавалися круглими, вони болісно тремтіли від напруження виразити силу й біль того почуття, яке вкладалося в них... У шинку було тихо. Густий голос жінки сповнив собою всю кімнату, ніби смолою обливав усіх людей, що сиділи в шинку, і широким, тремтячим струменем тік у відчинені двері на вулицю.

Я дивився на похилені голови людей, на їх постаті, охоплені піснею і присмерком, і в вікно, на небо. Сонце зайшло, і небо на заході ясніло червоними кольорами. В полум'ї заходу танула маленька хмара дивної форми, схожа на велетенського птаха з розпростертими крилами. На пурпурній завісі обрію чітко вимальовувались чорні дерева, і хмара, схожа на птаха, ніби опускалась до їх гілок. У полі було тихо і порожньо. Тільки прозорі тіні повзли по землі, невидимо з'являючись справа і зліва від сонця, що глибоко пішло в землю. Глухий тремтячий голос жінки наповнював мене, як вода посуд, і, здається, всі інші почували себе теж повними ридаючих звуків. Усі сиділи непорушно, всі мовчали. Тільки один раз пролунав хрипкий голос п'яного Нюшки:

— Чо-ого вона вие?

Але він потонув у співі, як камінь у глибокому ручаї, де навіть звук падіння його був ледве чутний.

Ой, свя-атая ма-ати божа-ая,

Ой, за-а що-о ти по-окарала-а на-ас?

— співала жінка, хитаючи головою в такт своїй пісні. Вона ніби молилась і так ворушила пальцями руки своєї, притиснутої до грудей, ніби торкалась ними невидимих людям струн, туго натягнутих у серці її.

Я бачив, як рудий мужик з ременем на голові про-

стягнув руку до жінки і поклав перед нею великий п'ятак. Поклав і — перехрестився.

Не відкриваючи очей, жінка намацала рукою монету, взяла її в пальці, тихенько стукнула нею по столу і знову поклала на те саме місце. Рудий зітхнув, ворухнувся і знову низько схилив голову.

Присмерк у шинку все зростав, зростала і сила звуків пісні про сліпих. В мені ця пісня збуджувала дивне, велике й моторошне почуття. Було мені жаль усіх, — і сліпих, і видючих, і самого себе, — за все те, що я бачив у житті моєму. Хотілося теж співати про щось, і, дивлячись у небо на багряний відблиск сонця, що пішло геть від землі, я думав із страхом — чи зійде?.. І ще інші, теж дивні думки народжувались у голові. Здавалося, що цей невимовно сумний спів тремтів у тілі моєму, і нічого я не слухав, крім нього, ніби він охопив собою все навколо і звучав, як плач усіх людей в шинку.

Ось до голосу жінки став приєднуватися другий, ще більш глухий, ніж її, голос. Він співав неголосно, без слів, самими звуками і був схожий на далеке рикання грому. Низький, октавний — він стелився в повітрі оксамитною смугою, від нього тремтіло скло у вікнах; слова, які виспівувала жінка, спиралися на нього, росли на ньому, і він був їм — як основа. Тепер уже ніби дві труби гули в повітрі, — одна, велика, давала фон для мелодії, друга, менша, вимовляла мелодію похмурим плачем, скорботними словами. І в самій бідності звуків пісні було щось чудно сумне, що до болю стискало душу скорботою...

Сліпі о-очі, і душа слі-па-а,
Ой, і сліз нема, щоби пла-а-кати..

— О-о-о! — гула в повітрі похмура луна.

Це співав чоловік з підбитим оком, той, з довгим волоссям. Він зігнувся на стільці, витягнув шию до жінки, його волосся впало йому на щоки, осипало все лице і сховало його. Кінець галстука метлявся в повітрі, ніби на шию цього чоловіка була надіта петля.

По-ожалійте, люди до-обріі..

— лунало жалібно в шинку.

— Го-оді! — крикнув чорний мужчина, вдаривши кулаком по столу.

— Мовчать! — рикаючим голосом заперечив йому чоловік з підбитим оком.

Жінка, мабуть, не чула цих двох криків. Не відкриваючи очей, вона все перебирала пальцями на грудях, і хитала головою, і співала:

По-омо-жі-і-ть, хто в бога ві-іруе...

— О-о-о! — вторувала їй луна.

Я встав з місця, кинув гроші за пиво і вийшов швидкими кроками з шинку, де було вже зовсім темно і де душно мені було,— на вулицю і вздовж по ній у поле, де ще не погасли відблиски заходу і було тихо...

Жадібно ковтаючи прохолодне повітря, я йшов, дихав і дивився в небо, чекаючи перших зірок.

Ось передо мною широкий прямий шлях вдалину, на захід сонця; обабіч нього непорушно стоять старі сумні берези і ніби прислухаються до чогось; жодна гілка не здригне на них. Нічний птах безшумно пронісся в повітрі. Чорний, він з'явився так само непомітно, як з'являються в душі спомини, і зник у присмерковій далечині.

Я йшов усе далі, передо мною тихо згасала вечірня заграва, і в грудях моїх глухою луною звучало:

Сліпі о-очі, і душа-а сліпа-а...

По-омо-жі-і-ть, хто в бога ві-ірує-е...

ВЕСНЯНІ МЕЛОДІЇ

В саду, за вікном моєї кімнати, по голих гілках акації стрибають горобці й жваво розмовляють, а на коньку покрівлі сусіднього дому сидить поважна ворона і, слухаючи гомін сірих пташок, важно похитує головою. Тепле повітря, просякнуте сонячним світлом, приносить мені до кімнати кожен звук,— я чую квапливий і негучний голос струмка, чую тихий шурхіт гілок, розумію, про що туркочуть голуби на карнизі мого вікна, і разом з повітрям мені в душу летиться музика весни.

— Цінь-цвірінь! — каже старий горобець, звертаючись до товаришів.— Ось і знову ми діждалися весни... хіба ж не правда? Цінь-цвірінь!

— Фа-акт, фа-акт! — важно витягуючи шию, озивається ворона.

Я добре знаю цього солідного птаха: він завжди висловлюється коротко і не інакше, як у стверджуючому розумінні. Будучи від природи дурним, він іще й ляканий, як більшість ворон. Але він займає в суспільстві прекрасне становище і кожної зими влаштовує шо-небудь «благодійне» для бідних галок та старих голубів.

Я знаю горобця, хоч з вигляду він видається легковажним і навіть лібералом, а по суті це — птах собі на думці. Він стрибає коло ворони з вигляду шанобливо, але в глибині душі добре знає її ціну і ніколи не від того, щоб розказати про неї дві-три пікантних історії.

А на карнизі вікна молодий чепуристий голуб палко переконує скромну голубку.

— Я умр-ру, умр-ру від розчарування, якщо ти не поділиш зо мною кохання моє.

— А знаєте, пані, чижики прилетіли! — повідомляє горобець.

— Фа-акт! — відповідає ворона.

— Прилетіли й гомонять, пурхають, щебечуть. Страшенно неспокійні птахи! І синиці явились із ними... як завжди... хе-хе-хе! Учора, знаєте, я спитав, жартома, одного з них: «Що, голубчику, вилетіли?» Відповів зухвалістю... У цих птахів аніяк нема поваги до чину, звання й громадського становища співбесідника... Я, надвірний горобець...

Та тут із-за труби на покрівлі несподівано явився молодий ворон і напівголосно відрапортував:

— Уважно, з обов'язку служби прислуховуючись до розмов тварин, що населяють повітря, воду й надра землі, ретельно стежачи за їх поведінкою, честь маю донести, що означені чижики щебечуть про весну й осмілюються надіятись на нібито швидке оновлення природи.

— Цінь-цвірінь! — викликнув горобець, неспокійно оглядаючись на доносителя. А ворона благонамірено похитала головою.

— Весна уже була, вона була не один раз, — сказав старий горобець. — А щодо оновлення всієї природи — це... звичайно, приємно... якщо відбувається з дозволу тих сил, коїм сіє надлежить ведать...

— Фа-акт! — сказала ворона, окинувши співбесідника прихильним оком.

— До вищевикладеного повинен додати, — продовжував ворон, — зазначені чижики висловлюють незадоволення з приводу того, що струмки, з яких вони заспокоюють спрагу, нібито — каламутні, деякі ж із них дерзають навіть мріяти про свободу...

— Ах, це вони завжди так! — скрикнув старий горобець. — Це від молодості в них, це нітрохи не небезпечно! Я теж був молодим і теж мріяв про... про неї.

— Про — кого?

— Про ко... ко-ко-ко-кон...

— Конституцію?

— Тільки мріяв! Тільки мріяв, добродію! Розуміється — скромно мріяв... Та потім — це минуло, з'явилась

інша «вона», більш реальна... хе-хе-хе! і, знаєте, чого доброго, більш приємна, більш необхідна горобцю... хе-хе...

— Е-гм! — залунало поважне кректання. На гілках липи з'явився дійсний статський снігур, він ласкаво розкланявся з птахами і заскрипів:

— Е, ч-чи не помічаєте ви, панове, що в повітрі пахне чимсь, е...

— Весняне повітря, ваше-ство, — сказав горобець. А ворона томно схилила голову набік і крикнула звуком ніжним, мов мекання овечки:

— Факк!

— Н-да... Учора за вінтом те ж саме казав мені один потомственный, почесний пугач... «Чимсь, каже, е, пахне...» А я відповів: «Замітимо, понюхаємо, — розберемо!» Резонно, га?

— Так точно, ваше-ство! Цілком резонно! — шанобливо згодився старий горобець. — Завжди, ваше-ство, треба почекати... Солідний птах завжди жде...

На проталину саду спустився з неба жайворон і, заклопотано бігаючи по ній, забурмотів:

— В нижній усмішці світанок гасить в небі ночі зорі, блідне ніч і ніч тріпоче, і — мов лід на сонці — тане тьми покров зважнілий ночі. Як приємно й легко дише серце, сповнене надії, сонцеві назустріч, ранку, а ще й світлу і свободі!

— Оц-це що за птиця? — спитав снігур, примружуючись.

— Жайворон, ваше-ство! — строго сказав ворон із-за труби.

— Поет, ваше-ство! — поблажливо додав горобець.

Снігур скоса подивився на поета й проскрипів:

— Мм... який сірий... пройдисвіт! Він щось там щодо сонця, свободи пройшовся, здається? га?

— Так точно, ваше-ство! — потвердив ворон. — Займається збудженням необгрунтованих надій в серцях молодих пташат, — ваше-ство!

— Недозволено і... безглуздо!

— Цілком справедливо, ваше-ство, — обізвався старий горобець, — безглуздо! Свобода, ваше-ство, суть дещо невизразне і, так би мовити, невловиме...

— Одначе, коли не помиляюсь, здається, ви самі до неї... волали?

— Фа-акт! — раптом крикнула ворона.

Горобець дещо зніяковів.

— Дійсно, ваше-ство, одного разу заволав... але при пом'якшуючих вину обставинах...

— А... себто як?

— По обіді, ваше-ство! Під впливом... тобто під тисненням винних парів... І з обмеженням заволав, ваше-ство!

— Себто як?

— Тихо сказав: «Хай живе свобода» і зараз же голосно додав «в межах законності».

Снігур поглянув на ворона.

— Так точно, ваше-ство,— відповів ворон.

— Я, ваше-ство, будучи старим горобцем, не можу собі дозволити серйозного ставлення до питання про свободу, бо це питання не значиться в числі тих, що їх розробляє відомство, в якому я маю честь служити.

— Фа-акт! — знову крякнула ворона.

Йй, бач, все одно, що потверджувать. А вулицею текли струмки і співали тиху пісню про річку, куди вони увіллються наприкінці путі в своєму близькому майбутньому:

— Широкої, бистрії хвилі нас приймуть, обіймуть і в море усіх занесуть, і знов, може бути, нас в небо піднімуть ті сонця проміння чуть-світ, а з неба ми знову на землю падем росою вночі на синь-цвіт, сніжинками ачи багатим дощем.

Сонце, чудове, ласкаве сонце весни усміхається в ясному небі усмішкою бога, повного любові, палаючого пристрастю творчості.

У кутку саду, на гілках старої липи сидить табунець чижиків, і один з них натхненно співає товаришам десь чути ним пісню про Буревісника*.

---

* Далі йде текст «Пісні про Буревісника». *Ред.*

ПІСНЯ ПРО БУРЕВІСНИКА

Над морським простором сивим вітер хмари все збирає. Нижче хмар над морем гордо там ширяє Буревісник, чорній блискавці подібний.

То крилом черкнувши хвилю, то стрілою ввись шугнувши, він кричить — і хмари чують радість в смілім крику птаха.

В крику цім — жадоба бурі! Силу гніву, полум'яність, пристрасть, певність в перемозі чують хмари в цьому крику.

Чайки стогнуть — тож на бурю, — стогнуть, кидаються з хмари, ладні аж на дно сховати перед бурєю цей жах свій.

І гагари також стогнуть, — їм, гагарам, неприступна втіха життєвої битви: грім ударів їх лякає.

Боязко пінгвін безглуздий тіло жирне тулить в скелях... Тільки гордий Буревісник сміливо ширяє й вільно над пінявим сивим морем!

Всє смурніш і нижче хмари опускаються над морем, і співають, рвуться хвилі в височінь назустріч грому.

Грім грохоче. В піні гніву стогнуть хвилі, з вітром в спорі. Ось бере в обійми вітер зграї хвиль — в обійми дужі — з розмаху їх в дикій злобі кида на стрімчасті скелі, розбиваючи на бризки ізумрудне те громаддя.

Буревісник з криком рине, чорній блискавці подібний, прошива стрілою хмари, піну хвиль крилом зриває.

Ось він носиться, мов демон, — гордий, чорний демон

бурі,— і сміється, і ридає... Він над хмарами сміється,
він од радості ридає!

В гніві грому,— чуйний демон,— він давно утому чує,
певен він, що не сховають хмари сонця,— не сховають!

Вітер виє... Грім грохоче...

Синім полум'ям палають хмари над безоднім морем.
Море ловить стріли-блиски і в своїй пучині гасить.
Мовби вогнянії змії в'ються в морі — і зникають — бли-
скавок оцих відбитки.

— Буря! Скоро гряне буря!

Це сміливий Буревісник гордо в блискавках ширяє
над ревучим гнівно морем, то кричить пророк звитяги:

— Хай сильніше гряне буря!..

ПОГРОМ

Був жаркий день червня місяця. Я зранку працював на березі ріки, обсмалюючи дошаник, і вже час наближався до обіду, коли десь у слободі позаду мене почувся глухий сердитий шум, немовби заревли голодні бики. Я був голодний, хотів швидше закінчити роботу у спершу не звертав уваги на цей віддалений гул, а він з кожною миттю розростався, як росте дим на початку пожежі.

У гарячому повітрі над слободою стояла каламутна хмара куряви, я дивився в бік слободи, і мені здавалося — бачу я, як різноголосі звуки насичують повітря, здіймаючись з землі разом з курявою. Курява ставала дедалі густішою, звуки гучнішими й різноманітнішими, повітря здригалося, і разом з ним здригалося серце в передчуванні чогось недоброго...

Кинувши роботу, я зійшов на піщаний берег і побачив: з воріт будинків вискакували люди, вони бігли вздовж вулиці кудись углиб слободи, за ними бігли собаки й діти, сполохані голуби кружляли в них над головами, а під ногами металися кури. Охоплений загальною тривоною, я й собі кинувся бігти.

— На Єлизаветинській б'ються! — крикнув хтось.

Назустріч тим, що бігли, несамовито нахльостуючи коня віжками, по немощеній вулиці мчав ломовик і горлав на всю силу грудей:

— Наших б'ють! Крючники!

Я повернув у вузький переулочок і зупинився. Юрба

людей захарастила переулком своїми тілами так щільно, що він був схожий на мішок, повний зерна. Попереду, десь далеко ще, чути було і вереск людей, дзвеніли шибки, бухкали важкі удари, щось тріщало й падало, звуки покривали один одного, мов хмари восени, і вже пливли в повітрі важкою тучею.

— Жидів б'ють! — з задоволенням у голосі сказав якийсь старичок, благообразний і чистенький. Він міцно потер маленькі, сухі рученятка й додав:

— Отак їх і слід.

Я пробивався вперед на шум, підкоряючись його збудливій принадній силі. Не тільки мене він, цей страхітливий шум, надив до себе; усіх він затягував у себе, мов трясовина. Обличчя людей, що мелькали перед мене, усі були збуджені стрімкою й тупою люттю, очі блищали жадібно, вся юрба суцільною важкою масою посувалася вперед, ладна перекинути стіни й паркани, що давили її, кожний ладен був кинути під ноги собі переднього, йти по його тілу, давити його.

Я кинувся у двір одного з будинків переулку, перестрибнув через паркан у другий двір, ще раз, ще, і — ось я знову в тісній юрбі людей. Вони наповняли собою густо забудований двір великого кам'яного будинку, обліпленого прибудовами, і немов кипіли в тісному дворі, наче земля під ними двигтіла. Мов біснуваті, вони горлали щось, піднісши голови догори, обличчя їх були червоні. У порозтулюваних ротах блискали зуби, вони піднімали руки й штовхали одне одного, видиралися на покрівлі службових приміщень, зривалися, падали й знову лізли. І, незважаючи на різноманітність рухів кожної людини, у всіх у них було щось спільне, людина стала членом одного величезного тіла, оживленого одною й тою ж могутньою силою.

Високо над цією щільною масою людей, спаяною озлобленням, на покрівлі будинку, біля димаря стояв худий і довготелесий єврей. Він відривав пальцями цеглини димаря і, жбурляючи їх униз, щось кричав голосом різким, мов крик чайки. Велика, сива борода тріпотіла в нього на грудях, а білі штани на ньому були вкриті червоними плямами...

До нього нагору злітали несамовиті крики:

— З рушниці його!

— Тягни рушницю! Камінням бий!

— Лізь до нього!

У вікнах будинку мелькали темні постаті людей. Вони вибивали рами й викидали у двір речі. Верещали й дзеленькотіли шибки. Ось широкоплечий, кучерявий парубок підніс до вікна дзеркало, висунув його й гукнув:

— Гей, стережись!

І, відбиваючи сонячне проміння, дзеркало полетіло на землю. Парубок виткнувся з вікна слідом за ним. Його широке обличчя було лише заклопотане й серйозне, але не озлоблене. В іншому вікні з'явився чорнобородий мужик з подушкою в руках. Він рвонув її,— і в повітрі розвіялася густа, біла хмара пір'я.

— Сніг пішов, носи не відморозьте, хлопці! — гукнув мужик, дивлячись, як білі пушинки опускаються на голови людей.

А на дворі горлали:

— Сюди! У діжці жиденят знайшов!

— Бий їх!

— Довбешками об стінки!

— Гей, старий жиде! Злазь, онуків знайшли!

— Злазь із даху, бо вб'ємо плем'я...

Пронизливий крик дитини сповнив повітря, це був звук жахливий, у мутному ревінні юрби він блиснув сліпучо, мов блискавка в хмарах. І гомін після нього став немовби тихший.

— Не займай! — заревів хтось.

— Не займай дітей!

— Дорослих бий!

Тут знову пролунав крик дитини,— тонкий і гострий, він різав серце і оглушував дужче за всі звуки.

— Ах, диявол! — шалено загорлав хтось, покриваючи всі звуки.

— По довбешці?

— Ногу відбив...

— Ловко, старий чорт!

— Антипе! Лізьмо жида скидати!

Двоє велетнів-крючників, розштовхуючи юрбу, підійшли до прибудови й полізли на дах.

А в одному з вікон будинку знову з'явився серйозний, червонопикий парубок. Напружуючись, він просував у вікно якусь шафу чи ящик і гукав униз:

— Хлопці, держи посудину...

Ящик не проходив у вікно, тоді парубок смикнув його

назад до себе, на хвилину зник, знову став у вікні і завив протяжно, як вовк:

— Сте-режи-и-сь!

Купа тарілок посипалася з вікна, за ними сонцем майнув у повітрі самовар. Люди внизу порозбігалися, затуляючи голови руками, і реготали на все горло. Рудий і товстий парубок схопив самовар з землі, підніс високо над головою, знову кинув на землю і заходився топтати його ногами.

На покрівлі пролунав нелюдський зойк. Усі підвели голови. Залізо примотіло... Враз край даху з'явилося щось велике, воно кілька секунд повисіло, здригаючись у повітрі, тоді завищало, завило, відірвалося і полетіло вниз. Почувся м'який, огидний шльопок. Я кинувся геть з дво-ру, а слідом за мною летів торжествуючий, дикий рев:

— А-а...

— Ага-а?

— Скинули-и-и!

На вулиці люди ламали стільці, столи, розбивали сундуки, сміючись дерли якийсь одяг. У повітрі літав пух, з вікон двох будинків униз, під ноги людям, летіли подушки, корзини, меблі, шмаття, а юрба, обезуміла в прагненні руйнувати, хапала ці речі й дерла, ламала, біла. Дві жінки, розхристані, спітнілі, з червоними пиками, чіпко ухопилися руками за якийсь ящик і тягли його в різні боки. Вони кричали щось одна одній, пера й пушинки кружляли навколо їхніх голів, вони обидві широко розтуляли роти, але голоси їх заглушав тріск дерева, виття і рев юрби та верескливі, сповнені жаху крики, що долинали з вікон будинку.

Повз мене пройшов величезний мужик, у подертій сорочці, без шапки. Волосся в нього було скуйовджене, по брудному обличчі бігла густа, майже чорна кров. Він розмахував рукою і посміхався, тупо, задоволеною по-смішкою ситого звіра. Ось він підійшов до ліхтарного стовпа, обняв його і став розгойдувати, упираючись в дерево широкими грудьми. Ліхтар затрясся і злетів на землю.

— Ла-ма-й! — гукнув другий мужик, підбігаючи до стовпа ліхтаря. Він теж схопив його і, ухкаючи, почав розгойдувати.

Звідкілясь у юрбу, мов голуб у хмару диму, кинулася дівчина в подертому платті з розпущеним волоссям. Вона

бігла, закинувши голову догори, і очі на блідому обличчі її були неймовірно великими.

— Бий жидівку! — заревів хтось. І дівчина зникла в густій масі людей, мов крихта цукру під купою мух. Над нею закипіла якась темна каша з людських тіл, у повітрі майнули кулаки, почулося сладострасне кректання, м'які шльопки. Цинічні жарти, лайки, зміїне шипіння — все змішувалося в один злобний і зловісний звук.

— Розступися, народе! Зельман іде!

Це кричала юрба людей, що тягла щось по бруківці. Тягла вона людину чи труп людини, напівголе, сухе тіло, зім'яте, подерте, все вкрите кров'ю й грязюкою. Зашморгнувши Зельманові ноги вірвовкою, люди везли його по бруківці, а за ним лишалася на дорозі широка смуга крові. Сухі, довгі руки купалися в ній, а між руками, в тому місці, де вони вросли в плечі, бився об каміння огидний, скривавлений, обідраний ком...

Якийсь підліток підбіг до тіла, стрибнув на нього, ноги вгрузли в живіт, як у тісто, а підліток замахав руками й упав, збудивши регіт. Зельман був багатим підрядчиком. Я часто бачив його живого, але те, що бачив тепер, не було схоже не тільки на Зельмана, але й на людину взагалі.

Отупілий від усього, що діялося навкруги, задихаючись від куряви, я крутився в юрбі, мов тріска в струмку, і дивився на все, як на страшний сон. Ось на ринві повисла біла спідниця, вона високо над землею, і якась стара, стаючи навшпиньки, хоче дістати її, простягаючи догори кістляву, темну руку. Поруч з нею бородатий крючник натягує на свою скуйовджену голову бархатного картуза. Хлопчаки сновигають між ногами дорослих, підбираючи осколки дзеркала, а один з них підстрибує, намагаючись спіймати перо, що літає в повітрі.

Розмахуючи шаблюкою в піхвах, біжить поліцейський, з нього сміються, йому навздогін кричать:

— Держи його!

— Лови фараона!

Хтось кидає під ноги поліцейському розламаний ящик, і поліцейський сторчма летить на землю. Гучний регіт гримить у повітрі.

Глянувши собі під ноги, я побачив шматок скривавленої шкіри із жмутком волосся на ній...

— Народе! Сюди йди!

Крик долинає з двору, і юрба ллється у ворота густою хвилею. Люди якось хрюкають, ричать, ревуть.

— Бий! Б-бий! — лунає в повітрі.

Всередині будинку на другому поверсі хтось орудує ломом, руйнуючи простінок поміж двома вікнами. На вулицю сиплеться цегла, вапно, летить білий пил. Піднос вилітає з вікна, він нерішуче кружляє в повітрі і падає на голову якоїсь огрядної баби. Вереснувши, баба присіла.

Купа цегли падає на тротуар. Простінок виламано, — і одразу ж з потворної дірки в стіні будинку тяжко й повільно висувається величезна шафа, здригається, якось неохоче ковзає по стіні будинку, зачіпає за карниз і, перекинувшись, з грюкотом розбивається об каміння панелі. У повітрі стоїть безперервний гул, немовби в ньому невидимо тече бурхлива річка, розриваючи ґрунт на своєму шляху, вся в піні гніву, вся — в дикій люті...

Увечері цього дня, проходячи через майдан слободи, повз пікет козаків, я чув, як один з них сказав другому:

— Чотирнадцятеро жидів, чувати, розірвали...

А другий курив трубку, він нічого не відповів на слова того, що говорив.

• • • • •
Це було в червні 1885 р. у слободі Кунавіно, на Оці, навпроти Нижнього Новгорода.

ЛИХОДІЇ

І

Якось під час обіду мати сказала Ванюшці Кузіну:

— Ішов би ти, Ваню, до міста!

Ванюшка промовчав. Він чистив гарячу картоплю, шумно дув на пальці, склавши губи трубою, і сердито ворухив бровами.

Мати подивилася на його кругле, юнацьке обличчя, зітхнула й повторила тихше:

— Йшов би, справді...

— Чого?—спитав Ванюшка, перекидаючи картоплину з руки на руку.

— Візьми сокиру й піди...

— Багато там нашого брата з сокирами!

— Ну, лопату візьми... Незабаром ось стануть льохи набивати. Десь там дров поколеш, десь там щось інше... Дивись, і прохарчувався б як-небудь. Іди-бо, Ваню?

Ванюшці й самому хотілось іти до міста, але він не відказав старій ні слова. За два тижні, що минули після смерті батька, Ванюшка відчув себе людиною цілком самостійною. На поминках по батькові він уперше безкарно пив горілку, а зараз уже ходив селом, випнувши груди вперед, заклопотано зсунувши брови, і з матір'ю розмовляв коротко, уривчасто, наслідуючи в цьому батька...

По обіді стара взялася лагодити свою кожушину, а Ванюшка заліз на піч і, пролежавши з півгодини, спитав у матері:

- Грошей у тебе скільки?
- Карбованець шість гривень...
- Шість гривень мені дай.
- Нащо тобі?
- На дорогу.
- Ідеш?!
- Значить — іду...
- Ну, от! Іди-но, синку!.. Коли думаєш?
- Завтра.

Удосвіта мати поблагословила його мідним образом Миколая Угодника, Ванюшка туго підперезався, сунув за пояс сокиру, насунув на вуха шапку і, ляснувши руками в рукавицях по стегнах, сказав:

— Пішов. Прощавай!

— З богом, Ваню! Міських людей остерігайся,— обережно поводь себе з ними,— вони хитрі! Горілки не пий,— гляди!

— Гаразд,— сказав Ванюшка і, по-молодецьки заломивши шапку, вийшов на вулицю.

Було ще темно. Він одійшов не більше десяти кроків од своєї хати, а коли оглянувся на голос матері, що стояла біля воріт, то вже не побачив її у темноті і тільки чув її слова, які тривожно звучали серед тиші:

— Молодичок міських... Хворість погана...

— Прощавай! — гукнув Ванюшка.

І тут йому враз стало шкода матері, села, своєї старенької хати. Він зупинився, прислухався... Але було вже тихо,— мати пішла. Зітхнувши, пішов і він назустріч непорушній, безмовній пільмі, ще не торкнутій світанком...

Ступаючи полем, він думав про те, що, може бути, йому пощастить у місті добре заробити і, повернувшись додому на весну, він одружиться з Василисою Шамовою. І він уявив Василису — огрядну, міцну, чепурну. А може бути, він стане за двірника у доброго багатого купця і одружиться вже не з Василисою, а з якою-небудь міською дівчиною. Він ішов, а позаду тихо займався світанок, довкола незримо зникали нічні тіні, і на сніг лягало блідожовте проміння зимового сонця. Сніг під ногами зарипів веселіше й голосніш. Ванюшка заспівав пісню. В кишені його штанів дзенькали три двогривеники, а в голові, під звуки пісні, повільно снували думи і здогадки про майбутнє.

Іти було хороше, легко, нога не грузла в сніг на накатаній дорозі, морозяне повітря глибоко вливалось в груди і сповнювало їх бадьорим почуттям, а синя далина була красива й вабила до себе. Паморозь запушила ледь помітні Ванюшчині вуса, хлопець, закопилівши верхню губу, з задоволенням дивився на неї — вуси здавались йому довгими й красивими... Великий, чорний, як головошешка, ворон важко ходив по снігу осторонь дороги. Ванюшка свиснув. Але похмурий птах глянув на нього одним оком і, перевалюючись з ноги на ногу, підійшов ще ближче до дороги. Тоді Іван лягнув рукавицями, як стрільнув, але й це не злякало птаха...

— У, диявол,— промовив Кузін і пішов уперед кутчіше.

Близько полудня, коли вже було пройдено більшу частину шляху до міста, в полі знялася хуртовина. То там, то там з пагорків зривалися легенькі прозорі хмарки снігу, кудись летіли і білим холодним пилом обсіпали обличчя. Часом просто з-під Іванових ніг здіймалась курява сніжинок, ніби щоб не пустити хлопця йти, а вітер штовхав його в спину, ніби підганяючи вперед. Далина зникла в каламутних хмарах, вітер вищав, торкаючись землі, заносив сліди і завивав протяжно, тужливо. Зустрічні коні й люди з'являлися перед очима і зникали, ніби каміння в воді. Ванюшка заплющував очі і йшов, хитаючись, серед шереху й тужливих пісень хуртовини; в стегнах його ломило, ступні обважніли, він сердито думав про матір:

«Сидить там, а я от — іди!»

А потім так стомився, що йому вже ні про що й не думалось, тільки хотілося швидше прийти до міста, відпочити в теплі, попити чаю. Зігнувши спину, нахиливши голову, він ішов, не помічаючи нічого довкола себе, аж доки не почув крізь шум хуртовини сумовитий рев фабричного гудка. Він зупинився і, випроставшись, глибоко зітхнув. А потім витяг із кишені проші, три двогривеники, і поклав їх у рот, за шоку, щоб вони дзеньканням своїм не спокушали міських людей.

Крізь сіру пелену снігу місто було схоже на важку хмару, що присіла до землі. Ванюшка скинув шапку, перехрестився і сказав про себе:

«От і дійшов!»

Коли він зайшов до трактиру,— густе, вологе повітря торкнулось його обличчя і, ніби тепла, вогка ганчірка, стерла із щік колюче відчуття холоду. Сизий ядучий дим колихався під низьким склепінням стелі і щипав очі; запах горілки, тютюну, горілої олії щипав у носі; гамір і галас у трактирі був якийсь каламутний, матовий, і від цього голова у Ванюшки приємно запаморочилась. Повільно пробираючись поміж столів, він шукав собі містечка і не знаходив. Скрізь сиділи червонопикі візники, змучені напівголі майстрові; босяки, одягнуті в лахміття, допитливо оглядали Івана злодійськими очима. Один з них, високий, худий, з рудими вусами, підморгнув до Івана і сказав, простягаючи руку:

— Здоров, тютхтій! Іди сюди!

Ванюшка відсахнувся від нього й зачепив плечем якусь маленьку, круглу дівчину. Обличчя в неї було яскраво рум'яне і чорні брови великі, як вуса.

— Тихше ти, вайло! — крикнула вона сиплим голосом.

В передньому кутку трактиру, під лампадкою, яка горіла перед образом, за столом сидів тільки один чоловік, Ванюшка підійшов до нього:

— Можна присісти?

— Валяй!

Кузін присів на стілець, розстебнув комір каптана і сказав:

— О-йой, багато народу!

— Таке місце не буває порожнє. Із села?

— Егеж...

— Працювати?

— Треба б...

— Погані тут справи!

— Невже?

— Вірно. Третій тиждень живу...

— Нема роботи?

— Просто — хоч умирай!

Повз стіл хутко прошмигнув половий.

— Чайку б мені? — гукнув до нього Ванюшка і став розглядати свого співбесідника.

Це був хлопець років двадцяти п'яти, одягнений у за-смальцьовану, драну жіночу кофту на ваті. Високий і

худий, він низько нагнувся над столом, ніби ховав од людей своє обличчя, глибоко поковиряне віспою, без вусів і без брів. Часом, бистрим і сильним рухом шиї, він закидав стрижену голову і неспокійно, ніби про щось здогадуючись, дивився на Кузіна великими сірими очима. А коли він помітив, що й Ванюшка уперто розглядає його, то посміхнувся тонкими губами й півголосом сказав:

— Пальто було — проїв, шапку — проїв! От чоботи залишилися....

Він висунув із-під столу довгу ногу в міцному шкіряному чоботі й додав:

— Теж незабаром продам,— проміняю!

Ванюшці стало шкода його і боляче за себе.

— А може, як-небудь...— сказав він.

— Де там! Тут нашого брата, як жовтого листя восени. Глянь — скільки люду! І всі хочуть їсти.

— Поп'ємо чайку разом? — запропонував йому Ванюшка.

— Спасибі! Дякую красенько... Я напився! А... от коли б по скляночці?

І він важко зітхнув.

Ванюшка помацав язиком гроші в роті, подумав, поманив пальцем пологового й поважно наказав йому:

— Наготуй-но півпляшечки,— на двох!

Рябий радісно посміхнувся, але не обмовився жодним словом.

— Де ти ночуєш? — спитав Ванюшка.

— Тут, недалеко,— по три копійки. А ти?

— Та я тільки-но прийшов.

— Ну, то будемо разом ночувати!

— Гаразд!

— От і добре. Тебе як звати?

— Іваном... Кузін.

— А мене — Салакін, Єремій...

Вони змовкли і, посміхаючись, глянули один на одного. А коли половий приніс горілку і Ванюшка налив чарку Салакіну, він підвівся, узяв чарку і, протягуючи її до Кузіна, сказав:

— Ну, вип'ємо, на знак сошествія нашої дружби!

Ванюшці дуже сподобалися ці слова. Він по-молодецькому перекинув чарку в рот, крякнув і радісно проказав:

— Удвох краще!

— А то ж як!

— Я тільки-но вперше вийшов до міста працювати. Так, у справах,— бував, а жити — вперше,— казав Ванюшка, наливаючи по другій.

— Я теж. До цього все в маєтках працював. Та от з прикажчиком полаявся, він мене і нагнав. Собака руда!

— А в мене батько помер недавно. Тепер я — сам дорослий!..

Поруч з ними за столом сиділо двоє биндюжників, обидва замазані чимсь білим. Вони голосно сперечалися, причому один з них — величезний і старий — стукаючи по столу кулаком, кричав:

— Так, значить, йому й треба!

— За що? — питав другий, чорнобородий, з рубцем на лобі.

— А за те,— він розумій! Який з нього робітник був? Робітники,— вони, значить, тісто, хліб богів! А інші, які, значить, нездатні до діла,— вони, наприклад, висівки, грис! Худобі на корма,— одно, значить, їхнє призначення...

— Всі однаково жалості достойні,— сказав чорнобородий.

Салакін прислухався до суперечки і сказав:

— Невірно.

— Щодо чого?

— Жалості. Взяти хоч би мене: прикажчик Матвій Іванич — ворог мій! Він мене за що звільнив? Я два роки працював,— все як слід! Враз він присікався до мене, ніби я куховарку Марію... і все таке. І ніби віжки — теж я... Віжки — вони зникли! Шукай! Враз він мені — геть! Як так? Я йому не потрібний, а самому собі я надто вже потрібний! Мені жити треба! І от,— можу я його жаліти, прикажчика?

Салакін помовчав і з глибоким переконанням вимовив:

— Я можу тільки себе жаліти і більше — нікого!

— Звичайно-о,— сказав Ванюшка.

Після третьої чарки вони обидва схилилися на стіл,— лицем до лица, збуджені горілкою і гамором. І Салакін довго, безладно і палко почав розповідати Ванюшці про своє життя.

— Я — знайда! — казав він.— Терплю моє життя за материн гріх...

Ванюшка дивився на рябе, збуджене обличчя друга, схвально кивав головою, і від цього йому дуже паморочилось у голові.

— Ваню! Замовляй ще півпляшечки! Все одно! — вигукнув Салакін, у відчай махнувши рукою.

Ванюшка відказав:

— М-можу...

III

Коли Ванюшка прокинувся, він побачив, що лежить на нарах у напівтемному підвалі із склепінням так само поритим ямами, як обличчя Салакіна. Він поворушив язиком у роті — грошей не було, а була тільки пекуча, гірка слина. Ванюшка глибоко зітхнув і озирнувся.

Весь підвал був заставлений низенькими нарами і на них лежали, ніби купи бруду, обшарпані, темні люди. Дехто з них уже прокинувся і, важко соваючись, злавив на цегляну підлогу, інші ще спали. Притишений, але густий гомін зливався з хропінням тих, що спали; десь хлюпали водою. Розхристані постаті людей у сірому морці ранку були схожі на клапті осінніх хмар.

— Прокинувся?

Поруч з Ванюшкою стояв Салакін. Обличчя в нього було червоне, мабуть, він щойно вмився холодною водою. Він тримав у руках коробочку із міді, з багатьма коліщатками всередині, і якимось одним оком роздивлявся коліщатка, а другим, посміхаючись, дивився на Ванюшку.

— Здорово ми вчора! — сказав Кузін, з докором дивлячись на приятеля.

— Як слід кишки покропили! — задоволеним голосом відгукнувся той.

— Всі свої грошенята бухнув я!

— Байдуже. Проживемо!

— Еге, добре тобі...

— Ти не турбуйся! У мене є сімнадцять копійок, а потім я продам чоботи. Проживемо!

— Хіба що так,— недовіжливо дивлячись в обличчя приятелю, сказав Ванюшка і, бачачи, що Салакін мовчить, додав: — Ти тепер мусиш допомагати мені, коли я з тобою свої гроші пропив,— значить, ти повинен...

— Та гаразд! Чого там? Сльози разом, сміх напополам. Ми не багаті, в дільбі не погриземось. Ділити ж бо не багато!

Його очі й голос заспокоїли Ванюшку, і тоді він спитав:

— Що це в тебе в руках?

— Угадай!

Кузін озирнувся довкола і пошепки спитав:

— Для фальшивої монети, чи що?

— Чудій! — сміючись, вигукнув Салакін. — От вигидав. І звідки ти знаєш про монету?

— Знаю. За сім верстов од нашого села один мужик промишляв цим...

— Та й що?

— В Сибір його.

Салакін замислився, помовчав і, повертівши в руках мідну коробочку, зітхнувши, сказав:

— Авжеж, засилають за це...

— Виходить, воно саме? — тихо спитав Ванюшка, кивнувши головою на коробочку.

— Ні-і! Просто це — нутро годинника... Вставай, підемо чай пити...

Ванюшка зліз із нар, пригладив волосся руками і сказав:

— Ходім.

Але мідяшка збудила його цікавість і викликала в ньому щось схоже на страх перед нею. І, бачачи, що Салакін ховає її за пазуху, він спитав його:

— Де ти взяв це?

— На базарі купив, коли пальто продавав. Сім гривень дав...

— А навіщо вона тобі? — допитувався Ванюшка.

— Бачиш, — нахилившись до вуха, таємниче заговорив Салакін, — давно я хочу урозуміти, чому годинники час знають? Полудень — зараз вони б'ють дванадцять! Як так? Звичайна мідь, а так зроблена, що розуміє, коли який час? Людина може по сонцеві здогадатись, худобина — жива. А тут — коліщатка, — мідь?

У Ванюшки боліла голова. Він ішов поруч з приятелем, слухав його незрозумілу мову і важко розмірковував — як зробить Салакін, коли продасть чоботи? Поверне він хоч половину пропитих грошей, чи ні? І, заглянувши в очі Салакіну, спитав його:

— Ти коли підеш чоботи продавати?

— А от нап'ємось чаю і підемо. Я, брат, щодо годинника давно розмірковую. Багатьох питав — розумних людей. Один каже — так, другий — сяк. Неможливо зрозуміти!

— Та навіщо тобі це знати? — з цікавістю спитав Ванюшка.

— А — цікаво! Як так? Людина ходить — вона жива, їй це звичайно!

Салакін балакав про таємницю годинника так багато і гаряче, що Ванюшка мимохіть захопився натхненням товариша і сам теж почав здогадуватися — чому годинник знає час? І доки приятелі пили чай, він уперто і настирливо роздумував про годинник.

Потім пішли продавати чоботи і продали їх за два карбованці сорок копійок. Салакін був засмучений низькою оцінкою чобіт. Тут же на базарі він запросив Ванюшку до харчевні і з горя витратив зразу цілий карбованець. А пізно вночі, коли вони обидва, похитуючись і голосно розмовляючи, ішли до нічліжки, в кишені Салакіна дзенькало тільки чотири мідних п'ятаки. Ванюшка тримав його під руку, штовхав плечем і радісно говорив:

— Брат! Люблю я тебе, як рідного! Йй-бо! Душа ти... Цебто бери мене всього! От як! Йй-бо! Хоч, сідай на мене верхи? Я тебе повезу...

— Дур-рник, — мимрив Салакін. — Нічого. Проживемо! Завтра підемо — унутренність продамо... весь капшук. Ну його до дідька! Га?

— Край та й годі! — махнув рукою Ванюшка і тонким голосом заспівав:

Не-екрасива, бід-дна я...

Салакін зупинився й підхопив:

Погано я вб-ра-а-на...

І міцно притиснувшись один до одного, вони разом дикими голосами завили:

Т-то-му за-між не бере
Ніхто б-безта-аланну.

— А Матвійко, рудий диявол, — він мене знатиме! — несподівано завершив Салакін і, високо піднявши руку, грізно помахав у повітрі кулаком.

Минув тиждень.

Якось вночі друзі, голодні і злі, лежали поруч на нарах нічліжки, і Ванюшка тихо докоряв Салакіну:

— Все ти винен! Коли б не ти, я б тепер працював де-небудь.

— Іди до біса! — коротко порадив приятелеві Салакін.

— Не лайся! Я правду кажу. Що тепер робити? З голоду вмирати...

— Іди, оженись на купчисі, от і будеш ситий... М'якушка!

— Ряба форма, шитий ніс...

Уже не вперше вони розмовляли так.

Вдень, — напівзодягнуті, сині від холоду, — вони тинялися по вулицях, але тільки коли-не-коли їм щастило щонебудь заробити. Вони бралися колоти дрова, сколювати на подвір'ї брудний лід і, одержавши за це по двоє гривенику, зразу ж проїдали гроші. Іноді на базарі яка-небудь пані давала Ванюшці свого кошика і платила йому п'ятака за те, що він протягом години тягав за нею по базару цього кошика, важко навантаженого м'ясом і овочами. І завжди в таких випадках Ванюшка, голодний до різі в животі, відчував, що ненавидить пані, але, боячись якось виявити це почуття, прикидався поштивим до неї і байдужим до всього, що лежало в її кошику і драгувало його голод.

Часом, потай від поліції, Ванюшка випрошував милостиню, а Салакін умів потягти шматок м'яса, грудку масла, головку капусти, гирю. Ванюшка в таких випадках тремтів од страху й казав товаришеві:

— Занапастиш ти мене! Запроторять нас до в'язниці...

— У в'язниці будемо і ситі і одягнуті, — резонно заперечував Салакін. — Чи я винен, що вкрасти легше, ніж знайти роботу?..

В цей день вони ледь зібрали шість копійок на нічліг; Салакін поцупив десь французький хліб та невеликий пучок моркви, і більше нічого не довелося з'їсти їм у цей день. Голод пік нутро і, не даючи заснути, лютив.

— Я скільки витратив на тебе? — з докором питав

Салакін Ванюшку.— У тебе всього-навсього майна бул каптан та сокира...

— А шість гривень? Забув!

Вони бурчали один на одного, ніби двоє злих собак, і вже Ванюшка, так немов ненароком, яось штовхнув Салакіна ліктем у бік. Але йому не хотілося одверто сваритися з товаришем: за цей час він звик до нього і розумів, що без Салакіна йому б жилося ще гірше.

Одному жити в місті — страшно. А повертатися на село обшарпаному, напівголому — соромно і перед матір'ю і перед дівчатами, перед усіма. Та й Салакін глузував з нього кожного разу, коли Ванюшка згадував про повернення на село.

— Иди, йди! — казав він, оскаливши зуби.— Потіш матір: заробив добре, одягся паном!

Крім того, Ванюшку не пускала на село невиразна надія на удачу. То йому здавалось, що хтось багатий пожаліє його й візьме в робітники, то він думав, що Салакін знайде який-небудь вихід із цього важкого, голодного життя. Надія на товаришеву спритність підтримувалась і самим Салакіним, який часто казав:

— Нічого! Проживемо, ти почекай. Виборсаємось!..

Казав він це з великою вірою і дивився на Ванюшку яось особливо пильно. Тоді Ванюшці здавалося, що товариш знає засіб, як виборсатись.

І все-таки цієї ночі він, лежачи поряд з товаришем, думав, що коли б із стелі над ним зірвалася цеглина на голову Салакіна, це було б добре. І згадав, як нещодавно серед ночі розлігся дикий крик, який налякав усіх, і згадав залите темною кров'ю обличчя чоловіка, розплющене цеглиною, яка впала із склепіння нічліжки.

— Великі гроші — твої шість гривень,— бурмотів Салакін,— а от якби ти...

— Що я?

— Якби ти був трохи сміливіший...

— То й що?

— То й нічого...

Ванюшка подумав і сказав:

— Нічого ти не можеш,— по пустому тільки язиком ляпаєш...

— Я?

— Ти.

— Ех! Сказав би я...

— Ну, що? Ну, посміливішав я, припустімо... А далі що робити?

— Далі?

— Еге!

— Я скажу!

— Кажи.

— І скажу, тільки...

— Сказати нема чого,— рішуче промимрив Ванюшка.

Салакін неспокійно завовтузився на нарах. А Ванюшка повернувся до нього спиною і, безнадійно, з тугою, зітхнувши, прошепотів:

— О, господи, хоч би яку скоринку...

Кілька хвилин вони обидва лежали мовчки. Потім Салакін підвівся, нахилив голову над Ванюшкою і, майже торкаючись губами його вуха, ледь чутно сказав:

— Іване! Слухай, ходім зі мною!

— Куди? — теж ледь чутно спитав Ванюшка.

— В Борисово...

— Чого?

— По дорозі скажу!

— Зараз кажи...

— Та, ходім! Я скажу... Ходім ми і... Матвія Івановича обкрадемо,— їй-богу!

— Іди ти до чорта,— з острахом і досадою сказав Ванюшка.

Але Салакін важко наліг на нього і почав шепотіти йому в ухо:

— Ти слухай,— адже просто! Прийдемо, зробимо що треба, і — назад сюди! Хто на нас подумає? Я там усе знаю, усі ходи-виходи,— і де гроші лежать знаю,— і є срібло: ложки, стаканчики в горці, за склом...

Гаряче дихання Салакіна гріло Ванюшчину شوку, і його страх танув. Але все-таки він тихо проказав:

— Іди, кажу, геть, дияволе!

— Ні, ти почекай-но... А як би ми зажили,— подумай! Раз,— і ситі, озуті, одягнені... га?

Ванюшка лежав мовчки, а Салакін все вдував йому в ухо і в мозок гарячі, переконливі слова.

І нарешті Ванюшка спитав його:

— А багато ж грошей?

За два дні, рано-вранці, вони йшли шляхом плече в плече один з одним, і Салакін казав товаришеві, заглядаючи йому у вічі:

— Розумієш: насамперед ми хлів підпалимо! І коли, значить, займеться, всі побіжать на пожар, і він теж — Матвій! Він побіжить, а ми — до нього! І обчистимо, як липку...

— А піймають? — замислено спитав Ванюшка.

— Ніяк неможливо! — сказав Салакін. — Кому ловити?

І суворим голосом він додав:

— Пожар гасити треба, а не ловити злодіїв! Зрозумів?

Ванюшка ствердно кивнув головою.

Це було на початку березня. М'який, пухнастий сніг важкими хмарками повільно падав з незримого неба і хутко присипав сліди людей, що ступали по дорозі, між двох рядів старих беріз із обламаним гіллям.

— Ех, коли б пощастило! — сказав Ванюшка, тяжко зітхаючи.

— Подивися, як пощастить! — упевнено обіцяв Салакін.

— Дай боже! Та коли б пощастило, — господи! Ніколи б більше не пішов на таке діло...

Товариші йшли хутко, бо були погано зодягнуті, — Салакін у свою бабську кофту, прикрашену безліччю дірок, із яких визирала брудна вата, на ногах у нього хляпали повстяні калоші, а на голову він натяг сіру від старості шапку. Ванюшка придбав собі замість каптана коричневий драповий піджак, але правий рукав піджака чомусь був чорний. В лаптях, в картузі з переломленим дашком, підперезаний мотузком, Ванюшка став схожий на майстрового, що пропився, а не на селянина.

Напередодні, коли вони вирішили йти на діло, Салакін ухитрився десь поцупити мідну каструлю і утюг, продав їх за вісім гривень торговцеві бруктом, і зараз у нього в кишені лежав полтиник.

— Коли б трапився нам по дорозі хто-небудь з конем, та підвіз би нас, — сказав Салакін. — А то ми до ночі не встигнемо, — сорок верстов з гаком тут! Можна б навіть по п'ятаку з рила дати, аби підвіз...

Сніг падав на голови їм, падав на щоки, заліплював очі, ліг на плечі білими еполетами, прилипав до ніг. Навколо них і над ними безмовно кипіла біла каша, і вони нічого не бачили поперед себе. Ванюшка йшов, мовчки опустивши голову, як стара, хвора коняка, яку ведуть на шкуродерню, а жвавий, балакучий Салакін озирався навкруги і балагурив, не вмовкаючи.

— Скільки пройшли! А що попереду — не розбереш! Отакий сніг... Воно, правда, сніг нам до речі,— слідів не буде... Коли б він так усе й падав! Тільки при нім підпалювати недобре! Нічого, мабуть, на світі такого не буває, котре зі всіх боків — і так і сяк — добре було б...

Пластівці снігу ставали дрібніші, сухіші і вже падали на ріллю не просто і повільно, а стали кружляти в повітрі тривожно, метушливо і ще більш густо. Враз із них виступила важкою темною купою скособочена будівля, ніби вдавнена в землю важкими заметами на її покрівлі.

— Це Фокіні дворики,— сказав Салакін.— Ми, давай, в шинок зйдемо, вип'ємо по скляночці...

— Треба,— погодився Ванюшка, здригаючись усім тілом.

Біля шинку непорушно стояло двоє коней, запряжених у сани. Миршаві, волохаті, вони сумовито дивилися покірними очима, змахуючи сніг із вій. Непофарбовані дуги були просочені якимсь чорним пилом.

— Ага, вугляр! — сказав Салакін.— От коли б по до-розі нам...

І справді, в шинку за столом біля вікна сидів молодий парубійко і пив пиво. Ванюшці впав у очі довгий кумедний ніс на худому обличчі, вкритому чорними плямами. Вугляр сидів на стільці важно, розкинувшись, широко розставивши ноги, і пив із склянки повільними ковтками, а коли випив, то закашлявся, затіпався увесь і зразу втратив усю важність своєї постави.

Ванюшка підійшов до стойки, проковтнув склянку запашної і гіркої горілки і кивнув Салакіну на вугляра.

— До міста їдеш, молодець? — спитав Салакін, підходячи до вугляра.

Той глянув на нього і глухим голосом відказав:

— Ми до міста порожняком не їздимо.

— Значить, із міста!

— А тобі що?

— Мені? А от ми з товаришем ідемо до Борисова,— на олійницю підрядились. Підвези трохи, коли по дорозі!
Парубійко оглянув Салакіна, потім Ванюшку, налив собі пива і, виловлюючи пальцем шматочок корка із склянки, коротко відказав:

— Нам не з руки.

— Підвези, будь другом! Ми б тобі по п'ятачку...

— Ми не нуждаємось,— сказав хлопець, не дивлячись на Салакіна.

— Ну, Христа ради підвези! — попросив Ванюшка тихо й несміливо.

Парубійко глянув на нього, насупив брови і заперечливо покрутив головою.

— От ти який! — вигукнув Салакін.— Чи тобі не все одно? Іти нам далеко, ми стомилися, одежа он яка...

— Тепліше б одягались,— сказав вугляр з усмішкою.

— Та коли нема на що! — переконливо сказав Ванюшка.— Бачиш — убогі ми...

— А чому убогі? — байдуже спитав вугляр і став пити пиво.

Ванюшка презирнувся з товаришем, обидва замовкли, стоячи без шапок перед вуглярем.

Тоді заговорила стара шинкарка:

— Ти б не ламався, Миколо, підвіз би їх. Чого там? Дурно коняка біжить,— а вони он по п'ятаку, чуеш, дають! Ти спитай гроші наперед, та й нехай сядуть.

Вугляр знову оглянув обох товаришів по черзі. Потім зітхнув і сказав:

— По гривенику.

— Ну, гаразд! — крикнув Салакін, махнувши рукою.— Бери,— на, користайся!

— Подивися ж гроші,— порадила стара.

Вугляр кинув двогривеник Салакіна на стіл, прислухався до його дзвону, потім покусав його зубами і, підійшовши до стойки, знову кинув монету, сказавши старій:

— Одержуй за пиво.

— Ну й собака! — шепнув Салакін Ванюшці.

— Ти сідай на порожні,— сказав вугляр Ванюшці, одержавши від старої решту,— а ти — зі мною...

— Гаразд! — погодився Салакін.— А — чому не разом ми?

— А нащо вам разом? — підозріло спитав вугляр.

— Тепліше нам би...

— Чи ба,— посміхнувся вугляр.— Ні, ти роби, як я велю. От, коли товариш твій захоче коня у мене вкрати,— так я тебе гиркою по голові, зв'яжу та й...

Не скінчивши своєї мови, він засміявся, далі став кашляти довго, тяжко...

VI

Від'їхали верстов з п'ять од шинку, коли вугляр, на-решті, забалакав до свого сідока:

— Ти хто такий?

— Людина,— крізь зуби сказав Салакін.

Їхати було холодно. Салакін увесь тремтів дрібним дрожем. Хуртовина майже ущухла, але дув пронизливий вітер. Уже двічі Салакін зскакував із саней і біг поряд з ними по дорозі в надії зігрітись. Але бігти по глибокому, пухкому снігу було важко, він хутко стомлювався, падав знову в сани, а після цього мерз ще дужче. І кожного разу, коли він вистрибував із саней, вугляр, одягнутий у добротний кожух і кобеняк, висовував із рукава кобеняка коротеньку, товсту палицю з ланцюжком на кінці її і фунтовою гирею на кінці ланцюжка. Салакін знав, що цей інструмент називається кістеном, і відчував, що злість, така ж гостра, як холод, стискає йому серце.

— Всі люди! — сказав вугляр.— А я питаю про те, чий ти такий?

— Я — нічий. Безрідний я,— відказав Салакін і крикнув наперед: — Ваню, живий?

— Живий,— відповів Ванюшка неголосно.

— Змерз?

— Еге...

— Подивлюсь я на вас,— буркотливо загомонів вугляр,— нещасні ви. Голодранці обидва... Так, якісь... ледарі, мабуть...

Салакін сидів зіщулившись і мовчав, дбаючи тільки про те, щоб не стукали зуби.

Він дивився назад, бачив там, крізь рідкі тепер пушинки снігу, пустельну, синювату рівнину. Вона дихала холодом, тугою в його обличчя. І нічого не було в ній такого, на чому могло б зупинитися око.

— А от ми — Семакіни, нас три брати. Палимо ми,

значить, вугілля, возимо його до міста, на гуральню, так... Живемо дружно. Ситі, вдягнені, озуті... все як годиться, слава богу! Хто працювати вміє, не ледарює, не байдикує — той завжди добре живе... Старші брати — жонаті, а я от після свят одружусь... От воно як! Хто працювати може, тому жити просто...

Кінь ледве біг, важко налягаючи на хомут. Сани смикало, і Салакін качався в них, як горіх на долоні.

Нудні, тупі, важкі слова вугляра лягали йому на душу, ніби холодні цеглини, стискали її, і йому було боляче, образливо слухати глухий голос цієї людини.

— Ванюшко! — крикнув він.

— Га?

— Ти б пробігся трохи...

— Нащо? — кволим голосом спитав Кузін.

— Не замерзни!

— Нічого...

Вугляр зітхнув. Далі посміхнувся, витер ніс рукавом і знову заговорив:

— От люди, от люди! І нащо живете? Холодно, холодно... безглуздо! Чи так подобає жити людям? Жити треба гарно...

— Ти от поділися зі мною грішми, і я заживу гарно, — злісно сказав Салакін.

— Що?

— Поділись, кажу...

— Я тобі поділюсь! Оце бачив?

Перед обличчям Салакіна гойдалася гиря на ланцюжку, він бачив вищирене усмішкою чорне, як у диявола, обличчя вугляра. І враз Салакіна ніби вогнем охопило, ніби серце в його грудях розірвалось, вивергло полум'я, а полум'я це хлюпнуло в голову і офарбувало все перед очима в кривавочервоний колір. Він дуже, скільки міг, розмахнувся правою рукою навідліг і ударом ліктя по обличчю перекинув вугляра на спину. В той же час гиря впала на нього, межі плечі, в тіло вгризся гострий біль і здавив йому дихання.

— Караул, — убивають! — уривчасто викрикнув вугляр. Але Салакін, усією вагою своєю, накопився на нього, схопив пальцями вугляреву шию і, міцно стискаючи, давив колінками вуглярів живіт:

— Ну, говори, кричи, говори...

Вугляр хрипів, хапав зубами одержу на плечі Сала-

кіна, в'юнився під ним, як риба під ножем, і теж шукав руками його шию. Кістень випав йому з пальців, але висів на ремінці біля кисті руки. Він раз у раз торкався тіла Салакіна, і кожний його дотик, не викликаючи болю, зроджував страх.

— Ванюшко! Допоможи! — диким голосом закричав Салакін.

Ванюшка, задубілий, лежав на санях, зарившись у лантухи з-під вугілля, і, коли почув вуглярів крик, його охопив страх. Він зразу, інстинктом, здогадався, в чім справа, і ще глибше засунув голову в лантухи...

«Скажу,— я спав,— я не чув»,— хутко зміркував він.

Але коли почувся поклик товариша на допомогу, він увесь здригнувся і вистрибнув із саней, ніби грудка снігу з-під копита коня. В його голові іскрою спалахнула думка, що, коли вугляр здолає Салакіна, він уб'є й його, Ванюшку. А коли він опинився біля двох людських тіл, які скрутилися в один величезний вузол, побачив заюшене кров'ю, але все ще чорне обличчя вугляра і кістень, який теліпався на правій руці, що судорожно шукала його чорними пальцями,— Ванюшка схопив цю руку і став ламати, викручувати, нівечити її...

Миршава, волохата конячка з сумовитими очима, похитуючи головою, тихо ступала по дорозі, відвозячи кудись в холодну і мертву далечінь трьох людей, які, хриплячи і скрегочучи зубами, безглуздо вовтузилися в санях, а друга коняка, боячись, що ноги цих людей ударять її по морді, почала потихеньку відставати.

VII

Коли Ванюшка, зморений, упрілий, опам'ятався від боротьби, він переполошено сказав Салакіну півголосом:

— Дивись, де ж коняка? Пішла!

— Вона не скаже,— пробурмотів Салакін, витираючи кров з розбитого обличчя.

Спокійний голос товариша зменшив Ванюшчин страх.

— Ні-ну, наробили ділов! — дивлячись скося на вугляра, сказав він.

— Краще нам його забити, ніж йому нас,— так само спокійно проказав Салакін і тут же діловито додав: —

Ану лиш, давай його роздягати! Тобі — кожух, мені — кобеняк. Треба хутчіше, а то зустрине хто-небудь або нажене...

Ванюшка мовчки почав перекидати вугляра, знімаючи з нього одержу, і все поглядав на товариша. Він подумав: «Невже не боїться?»

Спокійне, ділове ставлення товариша до забитого викликало у Ванюшки здивування і оторопіння перед товаришем. І ще більше дивувало його рябе, подряпане обличчя Салакіна, — воно все здригалось, кривилося, ніби від безмовного сміху, і очі на ньому блищали якось особливо, ніби він в міру випив горілки або чомусь дуже зрадів. В боротьбі Ванюшка згубив картуз, Салакін взяв вугляреву шапку, сунув її Ванюшці і сказав:

— Надінь, — так замерзнеш! Та й негарно... Людина, і раптом без шапки. В чім справа?

Він почав вивертати кишені забитого і робив це так хутко і спритно, ніби все життя тільки те й робив, що убивав і грабував людей.

— Треба все метикувати, — казав він, розв'язуючи вуглярів кисет. — Ніхто без шапок не ходить. Ач ти, — золотий, п'ять карбованців, — ні, сім з полтиною...

— Ти, — боязко заговорив Ванюшка, дивлячись на м'онету жадібними очима.

— Чого? — хутко оглянувши його, спитав Салакін. І зневажливо пробурмотів: — Цього вже добра буде в нас досить! Н-но, ступай, мала! Вези хутчіше...

І Салакін ударив долонею по крупу коня.

— Я не про гроші, — сказав Ванюшка. — Я хотів спитати...

— Що?

— Ти — вперше оце? — Ванюшка очима показав на роздягнене тіло вугляра.

— Дурень! — посміхнувшись, вигукнув Салакін. — Що я, розбишака, чи що?

— Я тому, що надто вже хутко ти його роздяг...

— Живих роздягають, а мертвого — не велика премудрість.

І враз Салакін, який стояв навколішки, похитнувся і важко впав на Ванюшчині ноги, той здригнувся, ніби все тіло його враз пірнуло в холодну воду, закричав, став відштовхувати від себе товариша, а коняка від крику пустилась навскач.

— Нічого, нічого,— бурмотів Салакін, хапаючись за Ванюшку. Обличчя у нього стало сине, очі тупі, тьмяні.

— Поміж плечі він мене вдарив. Серце схопило... мисеться...

— Єремію,— тремтячим голосом заговорив Ванюшка.— Повернімося, Христа ради!

— Куди?

— До міста! Я боюсь...

— В місто — не можна! Ні, ми поїдемо, продамо коняку,— потім туди — до Матвія.

— Я боюсь,— сумовито сказав Ванюшка.

— Чого?

— Пропадемо ми, брат! Що тепер буде? Чи ми за цим ішли з тобою?

— Іди ти до чорта! — голосно викрикнув Салакін, і очі йому злісно блиснули.— «Пропадемо!» Що значить— пропадемо? Чи одні ми з тобою людей убиваємо? Вперше, чи що, це на землі трапилось?

— Ти не сердься,— плаксивим голосом попрохав Ванюшка, бачачи, як обличчя товариша знову стало якимсь одчайдушним і ніби п'яним.

— Як тут не сердитись! — з обуренням вигукнув Салакін.— Вийшло таке...

— Ти почекай,— що ми робимо? — переконливо заговорив Ванюшка, здригаючись усім тілом і боязко озирюючись навколо.— Куди ми його веземо? Зараз же мають бути Вишенки, а ми з тобою що веземо?

— Тпруу, чорт! — крикнув Салакін на коня і хутко, легко, як м'яч, вистрибнув із саней на дорогу.

— Правильно, брат! — забурмотів він, хапаючи вугляра за руку.— Бери його, тягни! Бери за ноги, ну! Тягни!

Ванюшка, намагаючись не бачити обличчя трупа, підняв його ноги і все-таки побачив щось сине, кругле, страшне на місці вугляревого обличчя.

— Копай яму! — командував Салакін і стрибав у пухнастому снігу, розгрібаючи його дужими, поспішними рухами ніг на обидва боки. Він робив це так дивно, що Ванюшка, опустивши тіло на пухнастий сніг, став над ним і дивився на товариша, не допомагаючи йому.

— Закопуй, закопуй,— казав Салакін, старанно і хутко засипаючи груди й голову забитого. Товариші вов-

тузилися в двох кроках від саней, а кінь, скосивши шию, одним оком дивився на них і стояв нерухомо, ніби замерз.

— Ідьмо, готово,— сказав Салакін.

— Мало! — заперечив Ванюшка.

— Чому мало?

— Помітно,— бугор...

— Все одно!

Вони сіли в сани і поїхали далі, міцно притиснувшись один до одного. Ванюшка дивився назад по шляху, і йому здавалось, що вони їдуть страшенно повільно, бо бугор снігу над тілом забитого не зникав з очей.

— Поганяй коня,— попросив він Салакіна, міцно склепив очі і довго не розплющував їх. А коли розплющив, то все-таки побачив удалині, ліворуч од дороги, невелике підвищення на рівному снігу.

— Ех, загинули ми, Єremo,— майже пошепки сказав Ванюшка.

— Нічого,— глухо відповів Салакін.— Продамо коня, потім—знову до міста... Шукай нас! Ось вони, Вишенки...

Дорога опускалася вниз, у неглибоку засніжену долину. Чорні голі дерева заворушилися обіч дороги. Крикнула галка. Товариші здригнулися, мовчки глянули в обличчя одне одному:

— Ти обережніше,— шепнув Ванюшка Салакіну.

VIII

В шинок вони зайшли розв'язно, шумно.

— Ану лиш, добрий чоловіче,— сказав Салакін до шинкаря,— націди нам по скляночці!

— Можна,— відповів високий чорний мужик з лисиною, встаючи за стойкою. І він подивився на Ванюшку так привітно і просто, що Кузін зупинився серед шинку і винувато посміхнувся.

— В нашому оцьому місці такий звичай,— заговорив шинкар, ставлячи перед Салакіним горілку,— що люди, коли куди заходять, так говорять: «Здоров!» або там «Здрастуй!» Дальні будете?

— Ми? Ні, ми... ми тут не дуже далеко... верстов тридцять,— пояснив Салакін.

- У який бік?
- В цей,— і Салакін показав на двері шинку.
- З-під міста, значить? — спитав шинкар.
- От... Іди, Ваню, пий!
- Брат, Ваня?
- Ні,— хутко відповів Ванюшка.— Які ми брати!

В кутку шинку, біля дверей, сидів миршавенький мужик, з гострим пташиним носом і сірими, проникливими очима. Він підвівся з місця, повільно підійшов до стойки і прямо, безцеремонно оглянув товаришів.

— Ти чого? — спитав шинкар.

— Так,— рипучим голосом сказав мужик.— Гадав,— може, знайомі які...

— Посидимо трохи ми, погріємося,— сказав Салакін, відходячи від стойки, і смикнув Ванюшку за рукав.

Вони відійшли набік, сіли за стіл, мужик з пташиним носом залишився біля стойки і щось неголосно сказав шинкареві.

— Ідьмо,— шепнув Ванюшка Салакіну.

— Почекай,— голосно відповів Салакін.

Ванюшка докірливо подивився на товариша і похитав головою. Йому здавалося, що тепер голосно балакати на людях небезпечно, негарно, ніяково.

— Налий-но нам ще по одній,— продовжував Салакін.

Двері шинку завищали, і ввійшли ще двоє: один дід, з великою сивою бородою; другий — кремезний, голова-тий, в коротенькому, по коліна, кожусі.

— Доброго здоров'я,— сказав дід.

— Добро пожалувати,— відповів шинкар і поглянув на Салакіна.

— Чия коняка? — киваючи до дверей головою, спитав кремезний.

— От цих людей,— показуючи пальцем на Салакіна, повільно вимовив гостроносий мужик.

— Наша,— ствердив Салакін.

А Ванюшка слухав голоси і в нього завми-рало серце від тривоги. Йому здавалось, що тут усі люди балакають якимось особливо, надто просто, ніби вони все знають, нічому не дивуються і на щось чекають.

— Ідьмо,— шепнув він товаришеві.

— А ви хто такі? — спитав Салакіна кремезний.

— Ми? Різники,— несподівано відказав Салакін і посміхнувся.

— Ну,— чого ти? — стурбовано, але неголосно вигукнув Ванюшка.

Проте всі четверо мужиків почули його вигук і всі, повільно повернувши голови, видивилися на нього цікавими очима. Салакін розглядав їх спокійно, тільки міцно стиснуті його губи здригались, а Ванюшка опустив голову на стіл і чекав, почувуючи, що не може дихати. Важка, як хмара, мовчанка тяглася недовго...

— Отож-то, дивлюсь я,— заговорив кремезний мужик,— передок саней у крові...

— Чого? — сміливим голосом сказав Салакін.

— А я,— сказав дід,— не помітив крові,— хіба кров? Я на сани глянув,— все чорне, значить, мовляв,— вуглярі! Налий мені, Іване Петровичу...

Шинкар налив склянку горілки і повільно, як ситий кіт, пішов до дверей. Мужик з пташиним носом почекав, коли він порівнявся з ним, і теж вийшов із шинку.

— Ну,— сказав Салакін, встаючи із стільця,— ну, Ваню,— треба їхати! Куди хазяїн пішов? Гроші...

— Зараз прийде,— сказав кремезний мужик, одвернувшись од Салакіна, і став скручувати цигарку. Ванюшка теж встав, але зразу ж знову присів на стілець, ноги в нього стали кволі, м'які і не тримали його тіла. Він тупо глянув у обличчя товариша і, бачачи, що губи Салакіна тремтять, тихо заричав од туги і страху.

Шинкар повернувся сам. Він так само повільно і спокійно, як вийшов, повернувся за стойку і, спершись на неї, сказав дідові:

— А знову тепліе...

— До того час іде, до тепла...

— Ну, ми ідемо! — голосно сказав Салакін, підходячи до стойки.— Одержуй.

— Почекай,— лінькувато, посміхаючись, сказав шинкар.

— Нам ніколи,— тихше вимовив Салакін, опускаючи очі.

— Ну, почекай,— повторив шинкар.

— Чого чекати?

— Та я за старостою послав...

Ванюшка тукто встав на ноги і знову сів.

— Мені староста ні до чого,— заявив Салакін, пере-
смикнувши плечима, і чомусь надів шапку.

— А йому тебе треба,— ліниво проказав шинкар,
відсовуючись од Салакіна.

Дід і кремезний мужик зацікавилися незрозумілою
для них розмовою і посунулися до стойки.

— Хоче він тебе спитати, як це виходить,— торгуєш
ти м'ясом, а везеш лантухи з-під вугілля?

— А-а-а? — протяг дід, одходячи від Салакіна.

— Он воно що! — вигукнув кремезний.— Конячку
вкрали?

— Ні! — тоненьким голосом викрикнув Ванюшка.

Салакін махнув рукою і, обернувшись до нього, ска-
зав з кривою усмішкою:

— Приїхали,— готово!

В двері шинку з шумом, поспішно увійшло ще чо-
ловіка п'ять мужиків. Один з них, високий, рудий,
держав у руках довгий кийок. Ванюшка дивився
на них широко розкритими очима, йому здавалось, що
всі вони, як п'яні, похитуються на ногах і розхитують
шинок.

— Здорово, молодчики! — сказав мужик з кийком.—
Ану, скажіть нам, ви хто такі? І звідкіля? От я, примі-
ром, староста,— а ви?

Салакін глянув на старосту і засміявся сміхом, схо-
жим на гавкання собаки. А з обличчя зблід.

— Ти сміятись? — суворо сказав один із мужиків і
почав засукувати рукави.

— Почекай, Корнію,— зупинив його староста.— Всьо-
му своя черга. Вони й так... Ви, хлопці, того,— ви просто,
начистоту кажіть — де конячку взяли? Во!

Ванюшка важко і повільно, як підталий сніг із по-
крівлі, зсунувся із стільця на підлогу і, стоячи на колі-
нах, почав бурмотіти, заїкаючись:

— Православні,— не я! Він! Ми коня не крали,— ми
вугляра вбили... Він тут,— недалеко,— в снігу закопа-
ний. Ми не крали коня,— ми їхали тільки, їй-богу! Це
все — не я! Вона сама відстала, коняка; вона прийде!
Ми не хотіли вбивати,— він сам почав — кістеном! А ми
в Борисово йшли,— ми хотіли прикажчика пограбува-
ти,— спочатку підпалити,— а коней ми не чіпали!
Це все він мене, оцей...

— Вали-и! — голосно крикнув Салакін. Він зірвав з

голови шапку і кинув її під ноги мужикам, що стояли перед ним мовчазною, тугою, темною стіною.

— Сип, Ванько, упокоюй!

Ванюшка замовк, опустив голову на груди, руки в нього повисли вздовж тіла.

Мужики довго дивилися на них похмуро і мовчки. Нарешті, один — той, з пташиним носом і рипучим голосом, — зітхнув і голосно, з досадою сказав:

— От які ж лиходії, дурні, — га!

ЛЕГЕНДА ПРО МАРКА

Де річка в лісу — жила фея,
Вона часто в річці купалась.
Та раз далеченько запливши,
В рибальській сіті попалась.

Рибалки її ізлякались...
Лиш Марко — юнацького ж віку! —
Схопив тую фею-красуню
І став цілувати без ліку.

А фея, мов гілка гнучкая,
В могутніх руках вигиналась,
Та в Маркові очі дивилась
І все загадково сміялась...

До ночі голубила Марка,
А ніч як на землю спустилась —
Десь фея весела тут зникла,—
У Марка душа засмутилась...

І дні ходить Марко і ночі
У лісі над темним Дунаєм,
Все стогне, шукає: «Де фея?»
А хвилі сміються: «Не знаєм».

Та він закричав їм: «Неправда!
Самі ви все граєте з нею!»
І кинувсь юнак нерозумний
В Дунай, щоб знайти свою фею.

Купається фея в Дунаї,
Як перш, поки з Марком не стрілась.
А Марка нема вже... Та все ж бо
Про Марка хоч пісня лишилась.

А вам на землі животіти,
Як черви сліпії живуть:
Про вас ні казок не розкажуть,
Ні жодних пісень не складуть!

ЛЮДИНА

I

...В години втоми духу,— коли пам'ять оживляє тіні минулого і на серце від них віє холодом,— коли мисль, як безстрасне сонце осені, освітлює грізний хаос сучасного і, безсила підвестися вище, летіти вперед, зловісно кружляє над хаосом дня,— у години тяжкі втоми духу я викликаю в уяві образ величний Людини.

Людина! Наче сонце у грудях моїх народилось, і в яскравому сяйві його повільно простує — вперед! і — вище! трагічно прекрасна Людина!

Я бачу її гордеє чоло, сміливі і глибокі її очі, а в них — ясне проміння Мислі, величної тієї сили, яка в моменти втоми — створює богів, в добу бадьорості — їх повергає.

Загублена серед пустель всесвітніх, одна на клаптику малім землі, що з швидкістю невловною летить кудись у глиб безмірного простору, нестерпним мучена питанням — «чого вона існує?» — вона простує мужньо — уперед! і — вище! — шляхами перемог над таємницями всіма землі і неба.

Іде вона, все зрошуючи кров'ю серця — весь свій важкий, самотній, гордий шлях, і створює з вогню цієї крові — поезії ясний нетлінний цвіт; душі бентежної своєї крик тужливий в музичні звуки втілює майстерно, із досвідом — науки творить, і, кожним кроком красячи життя, мов сонце землю щедрим сяйвом,— вона простує далі — вище! і — вперед! зорею провідною для землі...

Озброєна лише могуттям Мислі, яка то ніби блискавка засяє, то холодно спокійна, наче меч,— Людина вільно й гордо йде вперед, попереду людей і над життям завсіди, сама між таємниць усіх буття, з юрбою помилок своїх віч-на-віч, і тягарем важким вони лягають на серце гордее її, і ранять серце, і терзають мозок, і, збуджуючи в ній пекучий стид за них, позбутись їх закликають.

Іде! В душі її ревуть інстинкти; немов жебрак, що милостині просить, огидно скиглить голос себелюбства; прив'язаностей беручки волокна облутують її серце, наче плющ, і п'ють її гарячу кров, і силі їхній поступок зухвало вимагають... чуття жадають володіти нею; все прагне влади над її душею.

А хмари життєвих дрібниць всіляких, немов грязюка на її дорозі, немов мерзенні жаби на путі.

І, як оточують планети сонце,— так і Людину щільно оточили здобутки духу творчого її: її — голодна повсякчас — Любов; десь позад неї шкутильгає Дружба, йде перед нею стомлена Надія; ось Ненависть, яку поймає Гнів, дзвенить оковами терпіння на руках, а Віра темними очима вдивляється в її лице бентежне і жде її в свої обійми супокійні.

Вона всіх зна в своїм печальнім почті — потворні, недовершені і кволі здобутки духу творчого її!

Одягнені в лахміття давніх істин, отруєні до краю марновірством, вони вороже йдуть позаду Мислі, за лотом не встигаючи її, як ворон не встигає за орлом, і сперечаються про першість з нею, і рідко можуть злитися вони в єдине полум'я — могутнє й творче.

Тут і супутниця Людини вічна,— німа і таємниці повна Смерть, всякчас ладна поцілувати її у серце, що прагненням життя завжди палає.

Вона всіх зна в своїм безсмертнім почті і ще одне вона, нарешті, знає — Безумство...

Крилате, наче вихор, і могутнє, воно за нею стежить хижим зором, своєю силою окрилюючи Мисль і намагаючись втягти її в свій дикий танець...

І тільки Мисль є подруга Людині, вона лиш з нею завжди нерозлучна, і тільки промінь Мислі осяває всі перепони на її шляху, буття загадки, присмерк тайн природи, і темний хаос в неї в серці.

Скрізь дивлячись зірким і гострим оком, Мисль — вільна подруга Людини, ясно і невблаганно осяває все:

— Любові хитрощі підступні й пошлі, її бажання влади над коханим, стремління зневажати й принижатись і — Хтивості брудний, за нею, вид;

— безсилість наполохану Надії і Лжу за нею — цю сестру їй рідну, — нарядну й розмальовану Олжу — завжди і всіх готову розважати і — одурить своїм красивим словом.

Мисль в дряблїм серці Дружби осяває її розважну, мудру обережність, її жорстоку і пусту цікавість, та заздросщї гидких гнилясті плями із зародками наклепу на них.

Мисль бачить чорну Ненависті силу і знає: якби з неї збить окови, вона все зруйнувала б на землі і навіть справедливості ростків не пощадила б!

А в непохитній Вірі вільна Мисль освітлює жадобу самовладда, що прагне поневолити чуття, затаювані кігті бузувірства, і крил її важких сумне безсилля, і — сліпоту пустих її очей.

Вона стає на боротьбу і з Смертю: їй, що Людей створила із тварин, їй, що створила тисячі богів, системи філософські і науки — ключі до таємниць життя, — їй, вільній і безсмертній Мислі — огидна і ворожа сила ця, безплідна й часто по-дурному люта.

Смерть ніби халамидниця для неї, — та халамидниця, що ходить по задвірках, збираючи у свій брудний мішок усе гниле, віджиле, всі покидьки й непотріб, та інколи вона — зухвало краде здорове і міцне.

Просякла наскрізь запахом гнилизни, покривами страхіття оповита, безлика, незворушна і німотна, немов якась загадка, строга й чорна, перед Людиною всякчас стовбичить Смерть, а Мисль її настійливо вивчає, — мов сонце осяйне, яскрава й творча, безумною відвагою налита і горда усвідомленням безсмертя.

Отак іде Людина бунтівлива крізь морок таємниць страшних буття — вперед! і — вище! все — вперед! і — вище!

II

Вона стомилась, хилиться і стогне; і серце злякане шукає Віри і просить голосно Любові ніжних ласк.

І Квалістю породжені три птиці — глибокий Сум і Туга і Відчай — три чорні, три потворні, люті птиці —

ширяють хижо над її душею, й похмуру пісню їй про те співають, що вся вона — нікчемна комашина, що вкрай обмежена її свідомість, а Мисль безсила й Гордість сміховинна, і — хоч би що вона чинила — все ж помре!

Тремтить її зболіле, бідне серце під пісню цю злостиву і брехливу, у мозок їй вп'ялись голки сумнівів, і на очах бринить сльоза образи...

І, якщо Гордість в ній не заговорить, страх Смерті лютої жене Людину владно в пастку Віри, Любов, звиятно сміючись, затуляє її в свої обійми, прикривши обіцянками про щастя сумне безсилля домогтись свободи й неситий деспотизм інстинкту...

З Олжею в змові, боязка Надія співає їй про радість супокою, співа про тихе щастя примирення і лагідними, красними словами дрімотний присипляє дух, штовхаючи його в твань Лінощів солодких і у лабети їх дочки Нудьги.

І, за намовою чуттів короткозорих, насичує вона і серце й мозок трутизною цинічної Олжі, яка одверто вчить, що для Людини одна лиш путь — на скотний двір утіхи — спокійного вдоволення із себе.

Та горда Мисль, їй дорога Людина, — на лютий бій вона стає з Олжею, і поле битви їх — душа Людини.

Як ворог, переслідує вона; немов черв'як, невтомно точить мозок; спустошує їй груди, як засуха; і, наче кат терзаючи Людину, їй без жалю вона стискає серце бадьорним холодом страшної Туги за правдою суворою життя, за правдою, що хоч росте й повільно, але, крізь морок помилок і збочень, вона палá, мов полум'яна квітка — цей творчий вицвіт Мислі.

Коли ж отрута Лжі Людину отруїла невігойно й Людина вірить, що повнота душі і шлунку на землі є вищою з утіх і що найвище щастя — супокій і ситість та безліч життєвих дрібниць, тоді в полоні торжествуючих чуттів Мисль опускає кволо крила, і спить, лишаючи Людину у брані її серця.

І, мов якась страшна заразна хмара, гнила Нудьги дитина — підла Пошлість з усіх боків плазує на Людину, окутуючи порохом їдким їй мозок, серце й очі.

І так Людина сходить нанівець, піддавшись врешті кволості своїй, стає твариною без Гордості і Мислі...

Але коли обурення в ній спалахне, воно розбудить Мисль і — далі, тернистим шляхом помилок життя, іде

вона серед пекучих іскр сумнівів, іде сама в руїнах давніх істин.

І знову вільна, горда і велична, у вічі правді дивлячись сміливо, вона говорить сумавам своїм:

— Ви наклеп зводите, що я безсила і що обмежена моя свідомість! Вона — росте! Я знаю це, я бачу, відчуваю — вона в мені росте! Цей буйний зріст свідомості моєї я осягаю силою страждання, і знаю добре — не рости вона, я не страждала б дужче ніж раніше...

— Та — що не крок — я більшого жадаю, більш почувую, глибше й краще бачу, і ріст швидкий моїх палких бажань — це буйний ріст свідомості моєї. Тепер вона в мені — мов іскра тліє; ну що ж? Від іскор — родяться пожежі! В майбутнім я — пожежа в пільмі світу! Мене покликано, щоб освітить весь світ, всіх таємниць його розплавить пільму, найти гармонію між мною й світом, в самій собі гармонію створити і, осіявши весь похмурий хаос життя на змученій оцій землі, немов нашкірними недугами, укритій корою горя, злиднів, зла й нещастя, — змести весь бруд з її лица в минувшини могилу!

— Моє покликання — розплутати вузли всіх заблудів, всіх збочень і помилок, які заляканих людей зв'язали міцно в кривавий і огидний жмут тварин, що пожирають хижо одна одну.

— Мене створила Мисль, щоб зруйнувать, побити, розтоптать усе старе, тісне все і брудне, усе нікчемне, — й створить нове на викуваних Мислю устоях непохитних свободи і краси й — поваги до людей!

— Людських бажань ганебного убозтва ворог лютий, я хочу, щоби кожен з нас являв Людину!

— Безглузде і ганебне і огидне все це життя, в якому рабський, тяжкий труд одних іде на те, щоб інші об'їдались і хлібом і дарами духу!

— Прокляття звичкам всім і передсудам і забобонам, що обплели і мозок і життя людей, мов павутинням. Вони насилують людей, перешкоджають жити, — я їх зруйную!

— У мене зброя — Мисль, а впевненість тверда в свободі Мислі, в її безсмерті, в творчому зростанні — моєї сили невичерпне джерело!

— Мисль є для мене вічний і єдино лиш нехибний маяк у темряві життя, вогонь у пільмі заблудів його ганебних; я бачу: все ясніше він горить, освітлює безодню таєм-

ниць все глибше, і я іду в безсмертнім сяйві Мислі, слідом за нею — вище! і — вперед!

— Нема для Мислі ні твердинь незламних, ані святинь незайманих нема ні на землі, ні в небі! Все створюється нею й це дає їй невід'ємне і святеє право все руйнувати, що може стати на заваді свободі її росту.

— Спокійно усвідомлюю, що марновірства — уламки давніх істин, а хмари заблудів, що над життям кружляють, всі створені із праху давніх правд, зотлілих у вогні тієї ж Мислі, яка колись давно їх сотворила.

— І усвідомлюю: не ті перемагають, що забирають всі плоди звияги, а ті, що полягли на полі битви...

— Вбачаю смисл життя — у творчості, а творчість самодостатня і безмежна!

— Іду, щоб найяскравіше згоріти і якнайбільше освітити тьму життя. Загин для мене — нагорода.

— І інших нагород мені не треба. Я бачу: влада це ганьба й нудота, багатство — глупство і тягар, а слава — марновірство, що виникло з невміння всіх людей цінити самих себе та з рабської їх звички плазувати.

— Сумніви! Ви — всього лиш іскри Мислі, і не більш. Звіряючи себе сама собою, вона вас родить із надлишку сил і живить вас — з своєї ж сили!

— Настане день, — зіллється в мене в грудях у полум'я велике й творче світ почуття мого з безсмертною моєю Мислю і полум'ям цим випаляю з душі я все жорстоке, темне й люте, і стану рівен тим богам, що Мисль моя творила й творить!

— Все у Людині — все лиш для Людини!

Ось знову вільна й величава, піднісши гордо голову свою, вона повільно, але певним кроком іде по праху давніх забобонів, сама в тумані сивім збочень; за нею — хмара пилу давнини, попереду ж — стоїть юрба загадок, що байдуже її чекають.

Їх безліч, мов зірок в безодні неба, й Людині путь без краю, без кінця.

Так, що не крок, Людина бунтівлива іде — вперед! і — вище! все — вперед! і — вище!

ТЮРМА

I

Над містом непорушно стояли сірі хмари; на брудну землю ліниво падав дрібний дощ, огортаючи вулиці тьмяною, тремтячою тканиною...

Оточена щільним цепом поліцейських, мокрим тротуаром, притискаючись до вогких стін будинків, поволі йшла густа юрба чоловіків і жінок, а над нею коливався глухий, неясний гомін.

Сірі, похмурі обличчя, міцно стиснуті щелепи, понуро опущені очі. Дехто розгублено усміхається і розв'язно жартує, намагаючись приховати образливу, тяжку свідомість безсилля. Часом лунає придушений крик обурення, але він звучить тьмяно і невпевнено, ніби людина ще не вирішила: пора обурюватися чи вже — пізно?

Стомлені обличчя поліцейських заклопотані, озлоблені. Краплі дощу тьмяно блищать на шапках і вусах. І на людей, — переможених без бою, — разом з дощем ліниво падають лапаті, липкі сніжини — спускається похмура печаль.

— Заганяй у двір! — крикнув хтось осиплим голосом.

Почалася давка, люди, як вівці, тісно притискаючись один до одного, темним потоком вливалися в двір. Їх обурені крики зазвучали голосніше, нервовіше, почулися різкі вигуки озлоблення, високі голоси жінок задзвеніли сльозами...

Веселий, добродушний здоров'як, студент першого

курсу Миша Малинін ішов всередині юрби і наївними блакитними очима жалісно оглядав бліді, злі, розгублені обличчя навколо себе. Крики жінок, нервовий сміх, глухе ремствування хвилювали його; задихаючись у тісноті, сповнений тяжким почуттям сорому, готовий плакати від обурення, розштовхуючи сусідів, він старався скоріше пройти в двір, щоб сховатися там, відділити себе від усіх, залишитися одному.

...Чиєсь маленькі чіпкі руки міцно схопили його за рукав пальта — він побачив перед собою бліде обличчя з величезними вологими очима. Це обличчя, мокре від сліз чи дощу, піднялось до його лица, і якравочервоні, судорожно перекошені губи, здригаючись, гаряче зашепотіли:

— Я — не піду!.. я не можу, не хочу! Він штовхнув мене... він не сміє... скажіть йому...

Дівчина задихалася, трясла головою і чорні кучері непокірно осипали її мокрі щоки та біле високе чоло.

— Не сміє! — раптом закричала вона, покриваючи своїм голосом весь шум, махнула рукою, випросталась і очі її спалахнули.

Тоді й у грудях Миші теж спалахнув вогонь, пекучими струменями розлився по жилах, випік сором, сповнив груди юнацькою відвагою. Миша рвонувся вперед, — чорна маса розступилася під його натиском, як болото від каменя, що впав у нього... Він побачив перед собою високого чоловіка, в сірій шинелі, і дзвінким голосом закричав на нього:

— Ви не смієте бити!

— Та — е! Хто ж б'є? — роздратовано відмахнувшись рукою, заперечив сірий чоловік. Його втомлене обличчя з рудими вусами скривилося зневажливою гримасою, і, поклавши руку на плече Миші, він сказав:

— Ну, прошу вас, — ідіть же!

Миша бачив його гримасу і відчув у серці гострий укол образи.

— Я — не піду! — люто закричав він. — Ми не підемо... ми не стадо! Доволі насильств!

Всі красиві, сильні слова, які він чув про свободу, про людську гідність, хлинули з його грудей гарячим струменем і засяяли над людьми, запалюючи у одних гнів, у інших — страх. Сп'янілий від звуків свого голосу, оглушений строкатим вихором криків, він заметався в

юрбі, мов іскра в чорній хмарі диму, і не помітив, як його схопили, вирвали з натовпу,— опам'ятався тільки на візнику.

Широко відкривши очі, він жадібно ковтав повітря і здригався, сповнений здоровим, радісним збудженням, ще не усвідомлюючи того, що сталося. Поруч з ним, обіймаючи його за талію, сидів околоточний наглядч, молодий чоловік з чорними вусами і з шрамом на правій щоці. Обличчя у нього було похмуре; міцно стиснувши губи, він примруженими очима дивився вперед і все торкався щоки лівою рукою.

— Ви мене... куди? — добродушно запитав Миша.

— Ввв — часть... — крізь зуби відповів околоточний, і лице у нього болісно здригнулося.

— Вас — ударили? — співчутливо поцікавився Миша.

— З-зуб болить... чорт! — промимрив околоточний, штовхнувши візника кулаком у спину і злим, істеричним голосом занув: — Та їдь ти швидше... будь проклят!

Візник — сивий, маленький старик — повернув до нього обличчя і, лагідно кліпаючи червоними очима, що сльозилися, втішливо сказав:

— Всти-игнемо, ваша благородія... в тюрму не в церкву, ніколи не спізнишся...

— Поговори в мене! — прошипів околоточний.

Візник злякано засмикав віжками і забурмотів на коня:

— Ех ти... н-ну...

По вулиці, в густому, липкому тумані, метушливо мелькали темні постаті прохожих — здавалося, що вони збилися з дороги в цій сірій, вологій імлі і беззвучно, тужно метаються, не знаючи, куди йти. З глухим шумом і завиванням проносились вагони трамвая, під колесами у них спалахували злі, сині іскри, а всередині вагонів сиділи чорні люди. Безперервно звучав стомлений брязкіт підків по камінню бруку, з'являлися жовті вогні ліхтарів, розгублено здригалися і, нічого не освітлюючи,— зникали, проковтнуті туманом. Резинові шини дροжок квапливо підскакували по нерівному бруку, і в грудях Миші теж щось починало тремтіти дрібним, неприємним тремтінням.

Біля воріт поліцейської часті хтось низенький, товстий і сірий, як туман, сказав сиплим, байдужим голосом:

— Еге! Ще одного привезли? А містов — уже нема!..
Іх благородіє казали — нехай возють прямо в тюрму...

— Щоб чорти забрали...— застогнав околоточний і раптом, повернувши до Миші страдницьки зморщене обличчя, докірливо заговорив:

— Ось, пане студент... так! Говорите теж — ми за народ!.. а... а хвора людина повинна возити вас... незважаючи ні на що!

І, різко відвернувшись, він крикнув візникові:

— Ти! Ну... в губернську!..

Миші хотілося розсміятись, але, не бажаючи образити хвору людину, він стримався, помовчав і потім ласкаво зауважив:

— Ви б — крезотом...

Околоточний не відповів. І вже тільки біля стіни тюрми, злязючи з дροжки, він сумно промовив:

— Пробував і крезотом... не помагає!.. Прощу вас!

II

У тюрмі теж не знайшлося вільних місць, Мишу посадили в невеличку камеру для карних. Сивий, високий наглядач, з довгим обличчям, гострою борідкою і безбарвними нерухожими очима, з гуркотом замкнув товсті брудні двері і, нахилившись до прорізаного в них круглого віконечка, сказав, ніби в рупор, глухим, рівним голосом:

— Коли що знадобиться — покличте...

Юнак оглянув камеру. Біля дверей, з лівого боку, важким трикутником виступала піч, до неї щільно примикали пологі брудні нари на чотирьох; вони тяглися на всю довжину стіни до вікна, забитого товстими залізними ґратами. Між нарами і правою стіною залишався вільний простір шириною аршина на півтора, крім нар у цій брудній похмурій кімнаті — нічого не було. Порізане тріщинами кам'яне склепіння згиналося важкою аркою, спускаючись біля лівої стіни майже до рівня нар. У найвищій точці склепіння горіла вкрита порохом електрична лампочка, освітлюючи стіни, вкриті плямами від роздавлених блошиць і якимись написами.

Над нарами біля печі були накреслені, очевидно цвяхом, стовпці цифр — хтось додавав, ділив і множив їх,

заповнюючи цим порожнечу днів, проведених тут. На темній плямі висохлої цвілі великими літерами було написано:

Ми із Вязьми два громили
Разом по світу ходили,
З-за рогу копійку злупим,
А на неї хліба купим
І — хряпаєм.

Миша усміхнувся, думаючи, що означає — «хряпаєм»? «Очевидно — жадібно їмо!» — вирішив він, дивлячись у нерівні ряди літер, весело розсипаних по стіні. «Два громили» уявилися йому страшними весельчаками. Миша прочитав вірші ще раз і засміявся...

За дверима камери почувлися човгаючі кроки, глухий голос сердито запитав:

— Ви — що?

Миша здригнувся, обернувся, — із квадрата, прорізаного в дверях, на нього дивилося холодне, нерухоме око...

— Ви — кликали?

— Ні. Я — сміявся.

Око підскочило кудись догори, долинув тьмянний і ніби ображений голос:

— Тут не сміються...

Перед Мишею мелькнуло худе, довге лице наглядача, його круглі, безбарвні очі, сиві кошлаті брови, високо підняті над ними, широкий лоб, обтягнутий жовтою зморщеною шкірою...

Студент зітхнув і почав читати написи. На стелі, там, де, лежачи на нарах, легко було дістати до неї рукою, хтось дуже старанно, друкованими буквами написав:

«Тут сидів Яків Ігнатів Усоф. По убивству жінки і Сашки Гризлова за підлість їху. Вінварі це було. 1900. Випустив їм кишки».

Миша знову здригнувся. Його вразив зміст напису і ще більше — старанність, у якій почувалося, що Усов твердо вірить у своє право вбивати людей.

Він хотів уявити собі Усова і не знайшов для нього людської подоби, — цей спокійний убивець малювався в його уяві безформною, грізною плямою, і в центрі цієї плями рівним світлом горів тьмянний, кривавочервоний вогонь.

За дверима почулися важкі кроки і голосний вигук:
— Струнко!

Потім загриміло залізо, двері відчинилися, в камеру ввійшли двоє наглядачів і молодший помічник начальника тюрми — маленький чоловік з темною, гострою мордочкою і зляканими мишачими очима. Він скосяв поглянув постать студента і мовчки відвернувся від нього. Один з наглядачів — рудий, товстий, з великим животом — підійшов до вікна і торкнувся рукою ґрат; другий, знайомий Миші високий старик, непорушно стояв біля одвірка і дивився в лице юнака мертвими очима. Шмигнувши біля його ніг, в камеру влетіла — ніби хмарка холодного повітря зимою — сіра постать карного арештанта; він швидко шпурнув під нари дерев'яну рязжку, густо вимазану смолою, і зник. Пішло й начальство, голосно стукаючи ногами. Скреготнув важкий засув, потім двері шумно замкнули і пішли далі по коридору, забіраючи з собою холодний, твердий брязкіт ключів.

— Струнко-о! — донісся в камеру Миші приглушений вигук.

Десь протяжно завишав блок, грюкнули двері, повітря здригнулося від звуку, схожого на постріл, знову важкий скрегіт заліза, чітко прозвучали розмірені тверді кроки, ще раз Миша почув суворий окрик:

— Струнко-о!..

І — стало тихо, ніби всю тюрму зразу огорнуло м'якою, непроникною для звуків темною тканиною...

Малинін відчув, що в нього наче зуб заболів, але зразу ж засоромився тихо ниючого болю, струснув головою, сунув руки глибоко в кишені штанів і, голосно на-свистуючи, заходив по камері.

У віконці з'явилось мертве око наглядача, і його сухий старечий голос спокійно вимовив:

— Свистіти — не можна!

— Не можна? — зупинившись, повторив Миша.

— Авжеж...

— Добре... не буду! — посміхаючись, сказав Миша, знизавши плечима.

Кілька секунд око тьмяно поблискувало, потім поволі вплигло наверх. За дверима пролунали, віддаляючись, м'які кроки. В сусідній камері у каторжан гув темний, одноманітний шум... Хтось, очевидно, молився або розповідав казку... Миша підійшов до вікна, став на підві-

коння і, притулившись лобом до холодного заліза ґрат, почав дивитися в п'ятьму ночі... А ніч була така густо темна, що здавалося — якщо за вікно висунути руку, — рука вкриється вогким, чорним, як сажа, нальотом...

III

В тиші, яка немовби підстерігала звуки, готова різко виявити їх, Миша відчув, що в ньому знову зростає гордість собою.

...Серед сотні людей тільки він один знайшов у собі мужність сміливо сперечатися проти насильства!.. Йому пригадалися вологі очі дівчини. Можливо, тепер, сидячи в своїй маленькій кімнатці, вона розповідає подругам про те, як високий студент говорив промову, закликаючи до боротьби з насильством.

Високо в чорному небі трепетно горіли маленькі, страшенно далекі зірки — крізь брудне скло вікна погано було видно їх.

Миша, не кліпаючи, дивився у височінь, і його думи кружляли в повільному танку, змінюючи одна одну...

«Приємно буде розповідати про тюрму, коли вийдеш на волю!..» — думалося йому. Він міцно заплющив очі, подумав і через хвилину схвилювано шепотів:

Крізь залізні ґрати вікон
Заглядають з неба зорі...
Ох! В Росії навіть зорі
Заглядають в ґрати вікон...

Чотиривірш здався йому красивим і дотепним. Зрадивши цьому, він скочив з вікна і, ходячи по камері, вголос почав декламувати, збуджено посміхаючись:

Ох! В Росії навіть зорі
В ґрати вікон заглядають!

— Говорити — не можна! — почувся тривожний, голосний шепіт.

Миша зупинився і кілька секунд мовчки дивився в око наглядача, що блищало посеред дверей.

— Чому ж не можна? — запитав він нарешті, мимоволі знижуючи голос.

— Заборонено!

Миші здалося, що тепер око ніби ожило і в ньому блищить переляк.

— Але — чому? — тихо запитав Миша, підходячи до дверей. — Адже крім вас — ніхто не чує... а вам хіба я заважаю?

Він нахилився до дверей, і разом з теплим диханням обличчя його торкнулися дивні, суворі слова:

— Чого ви смієтесь, пане студент? Хіба для сміху вас сюди посадовили?

— Та скажіть ви... — почав Миша.

Але око наглядача зникло, за дверима притаїлась тиша.

— Струнко! — глухо пролунав за вікном сиплий голос.

Брязнула рушниця, зіставлена до ноги. В п'ятьм'я вартовий послішно й неголосно бурмотів:

— Дванадцять віконців... диві будки...

— Ти, чуваш! Якщо побачиш голова з вікна висунеться, або рука — не стріляй!..

— Слухаю!

— Ото ж воно й є! А то — бухнеш, як учора... Биков, поясни йому детально!

В тиші кожне слово виблискує, як іскра в п'ятьм'я.

— Якщо побачиш — у вікно дивляться — не стріляй! Зрозумів?

— Так точноно...

Слова, сказані ламаною мовою, звучать несміливо й сумно.

— Ну, а якщо хто полізе з вікна, або побіжить тут ось, або там — бачиш?

— Так точноно...

— Зразу ти кричи — хто йде? І раз кричи, і два... а третій — стріляй, ну, тільки — вгору, для тривоги... І тоді — того, що біжить — теж стріляй... або бий прикладом, чи штиком... Як тобі зручно, зрозумів?

— Так точноно...

— Ну, ходи тепер ось звідси туди... і дивись у вікна... Та — спати не надумай!

— Нікак нету...

— Ото ж воно й є, — ідол! А ну, поясни — коли ти повинен стріляти?

— Кохда полізить на стіні...

— А якщо він просто через стінку?

Чутно, як ноги нетерпляче тупають по сирій землі.

— Н-ну, чорт!..

— Тохда — бити... — чути боязкий, тихий голос.

— А коли — голова у вікні, — тоді що?

Мовчання. Брязкає рушниця. Озлоблено плюють...

— Н-ну, дубова макітра!..

Голосно звучить нецензурна лайка і — огидний звук, — ніби вдарили долонею по тісту...

— Тоді — нічого... — як зітхання, доноситься ледве чутна відповідь.

— Брешеш! — ричить бас. — Тоді повинен сказати — забери геть голову... Зрозумів? У, жаб'яча морда... Марш!..

...Миша щільно притулився до ґрат, намагаючись побачити вартового, який говорить так сумно й неспіливо. Вузький простір між стіною тюрми і високою кам'яною огорожею був наповнений густою п'тьмою, і в ній поволі, майже безшумно рухалась невелика сіра постать, високо піднявши голову. Тонка смужка штика, поблискуючи в п'тьмі, була схожа на рибу у воді.

— Вубери башка! — пролунав квапливий, зляканий вигук.

Миша тихо зліз із підвіконня, озирнувся навколо. В камері було душно... На очі йому попала цинічна лайка, великими літерами виведена олівцем на сірому фоні стіни... Він прочитав її, помовчав і раптом голосно повторив... Потім глянув на двері, ліг на нари і заплющив очі...

Зразу ж у дверях тьмяно заблищало риб'яче око...

IV

Миша міцно спав, розкинувшись на нарах, і йому снилося, що він біжить по вузькій, темній вулиці, а за ним гониться хтось невидимий, хапає його за плечі і кричить незрозумілі, суворі слова:

— Перевірка!..

Він відкрив очі, підняв голову — біля нар стояв рудий, товстий наглядчач і смикав його за полу тужурки, а висский, сутулий помічник начальника тюрми насмішкувато дивився на нього сірими очима і говорив:

— Звольте вставати вчасно, тут не в матусі!

— Зараз...— ясно усміхаючись, сказав Миша, швидко скочивши з нар.

Помічник начальника глянув йому в лице, відвернувся до дверей і вже лагідніше зауважив:

— Ви б попросили паперу і написали додому... про постіль... та інше...

Потім Миша ходив умиватися в кінець коридора, де над широким і довгим залізним коритом із стіни стирчав ряд мідних кранів, а з них текла круглим, товстим струменем холодна вода... Коридором бігали сірі арештанти з бляшаними чайниками в руках, і час від часу лунав крик:

— За кип'ятком... ей!

Брязкаючи кайданами, назустріч Миші пройшов високий, стрункий каторжник з блідим лицем, у густій руській бороді; він глянув на студента, підморгнув йому й, усміхаючись, сказав:

— Що, паничу, накрили?

Рудий наглядач приніс Миші кухню теплого, рідкого чаю і великий шматок чорного хліба.

Тюрма гула, як гніздо ос. Лунав сміх, лайка, уривки пісень, різкі окрики наглядачів, у коридорі м'яко шелестіли швабри, хлюпала вода, і Миша, сповнений гострої цікавості до життя й людей, замкнутах у цій старій будові з каміння й бруду, напружено вслухався в лункий шум...

Він мало читав і ще менше бачив; до університету його життя нудно текло в строгому домі сестри і її чоловіка, і він почував себе ніяково серед тих студентів, які вільно й палко говорили мудрою книжною мовою про різні суспільні питання. Загальна хвиля незадоволення життям уже встигла торкнутися його душі, викликаючи в ній неясне, але здорове бажання протесту, та він, проте, ще не встиг зрозуміти, куди, на що саме слід звернути цей протест. Тепер, почувавши себе героєм, він з жадібністю юнака вбирав нові враження, сповнюючи ними величезну ємкість молодого душі...

Випивши чаю, він зліз на підвіконня. По стежці, біля високої стіни, що оточувала тюрму, швидкими кроками ходив, заклавши руки за спину, широкоплечий, чорний чоловік у картузі і короткому товстому піджаку. Часом він сильним рухом підносив голову і, не зупиняючись, бистрим поглядом окидав вікна. Кілька раз Миша відчував, як цей спостережливий погляд ясних очей ковзнув

по його обличчю. Йому захотілося щось сказати цьому чоловікові, назвати своє прізвище, спитати, за що він сидить, і, коли чоловік порівнявся з вікном, Миша неголосно крикнув:

— Послухайте!..

Звідкись з-під вікна з'явився вартовий і, погрожуючи пальцем, суворо сказав:

— Ей... не можна!

Чоловік у картузі знизав плечима і, усміхаючись Миші, пройшов далі. Миша сплигнув на підлогу.

Близько полудня в камеру ввійшов молодий і тонкий, як очеретина, наглядач, з обличчям, страшно подзьобаним віспою. Він став у дверях і, не дивлячись на арештованого, тихо сказав:

— Прошу вас на прогулянку...

На дворі тюрми, в ямках між камінням, блищала відстояна вода; троє арештантів ходили по двору з мітлами і ліниво зганяли воду до воріт, а вона, вже каламутна, густо насичена брудом, знову поволі розповзалась між камінням..:

Наглядач привів Мишу за ріг тюрми і неголосно промовив:

— Гуляйте ось тут, від рогу до стіни,— розмовляти з арештантами — не можна!

Тут, під блакитним, безмежно високим небом, слово «не можна» ніби вперше торкнулося серця Миші, і тепер у звуках його він відчув щось принизливе. Насупивши брови, він глянув у лице наглядача, непорушне, як маска, поросле на вилицях і підборідді куциками світлого волосся, і очі на цьому обличчі здалися йому зайвими, чужими; темні, овальні, прикриті довгими віями, вони дивилися лагідно, і в них світилося щось боязко-нерозуміюче...

— Ходіть! — сказав наглядач.— Зупинятися — не можна...

Миша поволі пішов, а наглядач, озираючись, ішов слідом за ним трохи осторонь.

— Чого ви все бунтуєте? — тихо говорив він, дивлячись у землю.— Училися б собі... потім вийшли б товаришем прокурора — тільки й усього! А ви — бунтуєте... такий молодий, гарний... Мабуть, матінка є?..

Миша був зворушений його словами, і він зупинився, засміявся і, приклавши руки до грудей, теж хотів ска-

зати щось просте, ласкаве... але наглядач злякано відскочив, оглянувся навколо і швидко зашепотів:

— Ідіть, ідіть! Побачать — оштрафують мене за розмову...

Він зник за рогом тюрми, а юнак, сповнений змішаним почуттям печалі, цікавості, почав поволі ходити вздовж високої тюремної огорожі...

Над присадкуватою, брудносірою будівлею тюрми, з чотирма баштами на рогах, безмовно розпростерлось бідоблакитне небо, вимите осінніми дощами, полиняле...

«Скільки часу просиджу я тут?» — подумав Миша, оглядаючись навколо. Йому здавалося, що вже й тепер він міг би розповісти про тюрму досить багато цікавого, якби його випустили.

Він не помітив, як швидко минув час прогулянки, і, коли рябий наглядач, підійшовши до нього, сказав: «Прошу вас у камеру...» — він здивовано вигукнув:

— Уже?

Наглядач ствердно хитнув головою. В коридорі він тихо сказав Миші:

— А в мене матінка в богадільні...

І винувато опустив голову.

— Ага!.. Ну — нічого! — усміхаючись, сказав Миша, не знайшовши більш доречних слів. Знову зачинились важкі двері камери, різко і зло загриміло залізо засува і замка...

Так і потекло його життя день за днем, одноманітно правильне, однообразне...

ґ

...Перевірка давно закінчилася, і тюрма спить важким сном. Крізь вічко в дверях з коридора долинають часом якісь дивні звуки... Хтось шепоче вві сні, — хтось марить, очевидно. Тихо човгають за дверима кроки наглядача — сьогодні чергує старик з нерухомими очима. Він поволі ходить по коридору і бурчить, а Миша лежить на нарах і, чуйно прислухаючись, думає.

Сьогодні, під час прогулянки, рябий доказав йому свою історію. Він — син якогось офіцера, який звів його матір, швачку, і — кинув її, залишивши на пам'ять про себе свою фотографічну карточку й дитину. Молода

жінка чотирнадцять років няньчила сина і все працювала без відпочинку, не маючи в житті нічого, крім сина. Вона віддала його в парафіяльну школу, потім у міське училище, але там одного разу учитель смикнув хлопчика за чуба, і мати, яка ніколи не сказала синові своєму навіть грубого слова, взяла його додому. Потім вона знайшла йому місце писаря у судового слідчого, а сама все шила, робила квіти, плела панчохи, все працювала. Сина взяли в солдати, і там він, вихований любов'ю матері і закоханий у неї, не стерпівши глузувань над нею з боку унтер-офіцера, ударив начальника під час навчання. За це його віддали на три роки в дисциплінарний батальйон, без зарахування служби, а мати його все працювала і плакала над життям свого сина. Прослуживши в солдатах сім років, змучений, заляканий, він повернувся додому і знайшов матір майже сліпою,— вона вже не могла працювати, а ходила на паперті церков збирати милостиню... Але й тоді вона подарувала йому шарф, виплетений нею,— останню роботу старечих пальців і напівсліпих очей, останнє втілення своїх сил, покійно відданих синові. Він кілька місяців не міг знайти собі діла і жив з милостині, зібраної матір'ю. А потім вона зовсім осліпла; він, нарешті, дістав місце в тюрмі; хтось влаштував сліпу стару в богадільню, і там вона тепер плете панчохи синові своєму...

«Яка жінка! — думав Миша. — Скільки любові... скільки простої зворушливої краси!»

Він згадав лякливі, нерозуміючі очі рябого, його тихий голос...

— Який же смисл в її праці, якщо син все-таки...

— Пане Малинін! — почувся голосний шепіт.

Миша скочив з нар,— у віконці дверей стурбовано світилося око наглядача.

— Ви чого розмовляєте? — питав старий.

— Я? Я — не розмовляю... — здивовано відповів Миша.

— Адже я чув!

— Це, мабуть, так...

— Ото ж воно й є... А ви стримуйте себе...

Око наглядача на хвилину сховалося, потім знову з'явилося, і старий заговорив попереджуючим шепотом:

— От так само все розмовляв з самим собою... один тут... сказати правду — племінник він мені...

— Ну? — швидко спитав Миша.

— Ну, і одвезли його в дім для божевільних...

— Племінник ваш?

Око чудно підскакувало, — очевидно наглядач ствердиво хитав головою.

— І — сидів тут? — тихо запитав Миша.

— В дев'ятому номері...

— І ви його... ви — теж були тут? — не зразу сказав Миша.

— Я тут — сімнадцять років, — спокійно відповів старий.

Миша, дивлячись на тьмяне око старого, на його довгий хрящуватий ніс, хотів запитати його:

«Невже й племінника свого ви так само от стерегли, як мене?»

Але, боячись образити старого, він не запитав про це, а тільки сказав:

— Давно ви тут...

— Почекайте-но, я стілець принесу собі, — підморгнувши, зашептав старий, — ато — важко мені нагинатися... спина болить.

Він пішов. Миша стояв перед дверима, слухаючи човгання його ніг, і думав:

«Якщо у людини є душа — у цього вона повинна бути така ж темна, зморщена й суха, як його лице...»

Старий повернувся, безшумно приставив до дверей стілець, і знову в круглому отворі з'явилось його око й волохата, сива брова, високо піднята над ним.

— Ось так воно краще, — заговорив він. — Спати я не можу — кісточки болять... І ви не спите... от ми й поговоримо... Вночі це можна... вдень — не можна, а вночі хто знатиме? Вдень ото я удаю, ніби суворий з вами... не можна інакше, начальство вимагає! А вночі і з вами можна поговорити... До того ж — який ви злочинець? Охо-хо! Жаль мені вас... Смієтесь ви, радієте, ніби вам чин дали... молодість! Повинилися б ви начальству...

Миші стало неприємно слухати. Він нервово нахилився до дверей і запитав старого:

— Ваш племінник чим займався?

Знову зашелестів у камері сухий безбарвний голос:

— Слюсар... Інженера він застрелив... Про нього навіть у газетах писали... як же! Він сам мені газету читав... випадком вона потрапила, а в ній саме про нього

й надруковано... Читав він — і сміявся... от як ви... Різкий хлопець був... Мати його — сестра моя — ревла, ревла... Однак — сльозою крові не змиєш... Бувало, я скажу йому — ну що, Федоре, яка вона, тюрма оця? А він тільки пирхне... Спочатку — все мовчав він тут, сердитий був. А потім розмовляти почав... та й заговорився...

— Що ж він говорив? — тихо запитав Миша.

— А так — різне... хто ж його знає? Ви не калузький сам?

— Так...

— Ото ж воно й є... прізвище знайоме... Поштмейстер у Калузі був, Малинін...

— Батько мій...

— Ну-ну... адже ж і я калузький... так! Помер батько?

— Помер...

— Та-ак... всі помремо!

Говорили вони обоє пошепки, і голоси їх шелестіли в тиші, як сухе листя восени. За вікном, ніби відміряючи хвилини, що відходять, глухо тупали по землі розмірені кроки вартового.

— Нудно вам тут? — спитав Миша.

— Старикам всюди нудно... — відповів йому з-за дверей шепіт.

— А... племінника жаль було... коли він тут сидів?

— Що ж його жаліти, коли він людину вбив... Сестру жаль... А хто людину вбив...

Старий раптом замовк, і обличчя його зникло, ніби впало вниз. Миша дивився в віконце й чекав.

Обличчя старого порівнялося з його обличчям, і, поволі рухаючи тонкими губами великого рота, облямованого пасмами сивого волосся, старий, киваючи головою і ніби усміхаючись, сказав:

— Збрехав я... жаль мені Федьку... теж молодий був... хороший хлопець...

Раптом по коридору, сколихнувши тишу, ніби порив вітру темну воду заснулого ставу, пронеслося дике, приголомшливе виття:

— Не бий... голубчики... змилуйтесь!

— Що це? Що? — здригнувшись, крикнув Миша.

— Ш-шш! — зашипів старий. — Нічого... Це він уві сні... вони часто кричать... Адже ж у всякого своя совість є... Ідть-но спить... Лягайте-но з богом... Вже дванадцять било...

Він встав і пішов геть, і ноги його так човгали, ніби по підлозі тягли щось велике, м'яке й дуже важке.

Миша підійшов до нар, ліг і втупився печальними очима в кам'яне, брудне склепіння, що мовчки нависло над його головою.

VI

Миша ніби відхилився кудись убік від свого маленького минулого, і найяскравіше в цьому — його «подвиг» — вже не так часто згадувався йому. В незвичайному житті тюрми він почував віддалений натяк на щось, поки що ще неприступне його свідомості.

Тюремне начальство ставилося до нього поблажливо, з усмішкою — очевидно, приваблювало до Миші його відкрите лице, рум'янець щік, блакитні наївні очі, добра усмішка міцних, червоних уст, красивий грудний голос і сильна, трохи незграбна постать.

— Н-ну-с, пане Малинін, як вам подобається в нас? — запитав одного разу під час перевірки старший помічник начальника.

— Цікаво, знаєте! — відповів Миша, усміхаючись.

Той похмуро засміявся, потім порізана глибокими зморшками шкіра його лоба опустилася на очі, і він сказав:

— Ех ви, — скромний спостерігач! Прогулянку вам збільшено на півгодини...

— Спасибі! — сказав Миша.

— Нема за що! — чомусь сухо відповів начальник, ідучи з камери.

Рябий наглядяч, Офіцеров, розповів Миші про цю людину таку історію: одного разу він запідозрив свою покоївку в крадіжці персня у його дружини і, щоб примусити її зізнатися в крадіжці, цілий день і ніч мучив дівчину. Він покликав двох арештантів, які чимось допекли йому, наказав їм роздягти покоївку і, прив'язавши голу до стола, примусив арештантів лоскотати її. Коли дівчина непритомніла, він наказував давати їй воду і знову мучити. Скінчилося це тим, що один з арештантів не витерпів муки, збожеволів і в дикому пориві голодної пристрасті хотів тут же в присутності начальника і товариша згвалтувати дівчину. Він був побитий, посадже-

ний у карцер, а коли сліди побоїв зникли — його відправили в лікарню для душевнохворих.

— Тільки і всього! — тихо додав Офіцеров, коли скінчив оповідання, і злякано оглянувся навколо, сховавши під віями свої боязкі очі. Слухаючи, Миша відчував огиду до мучителя, але коли — того самого дня — побачив його в своїй камері, то з здивованням помітив, що в його душі немає іншого почуття до цієї людини, крім гострої цікавості і легкої гидливості..

З вікна Миша бачив, що, крім чорного чоловіка в товстому піджаку, на прогулянку виходять ще чоловік із шість політичних. Очевидно, це були робітники—кремезні, міцні, погано одягнуті,— вони дивилися на все суворо, спідлоба. Коли їх очі зупинялися на обличчі Миші, він чомусь почував себе ніяково під цим поглядом, і йому хотілося сплигнути з підвіконня. На худих, голодних обличчях цих людей ніби вирізьблено було вираз твердої непохитності. Деякі з них усміхалися до нього, робили якісь знаки. Миша теж відповідав їм усмішками й жєстами. Він відчував до цих людей інтерес, повагу і помічав, що з такою самою цікавістю до них придивляються карні арештанти. Іноді, користуючись неухвагою вартового, сірі постаті карних підбігали до політичних і випрошували цигарку або починали з ними швидко, тиху розмову.

...Іноді після обіду карні, сидячи в їдальні під камерою Миші, заспівували пісню, і крізь підлогу камера сповнювалась глухими, матовими звуками. В їх густій хвилі Миша не міг уловити слів, і тільки одного разу він розібрав, як хтось високим, печальним тенором співав і скаржився:

Море синєє,
Море буряне...
Вітер виючий,
Непривітний...

Але частіше арештанти співали якихось веселих, безшабашних пісень з присвистом, з гиканням; ці пісні словнювали стіни тюрми зухвалими звуками буйної сили. Тоді Миші здавалося, що тюрма дрижить, обурюючись, на камінні її стін з'являються нові тріщини, тяжка злість тривожно і невидимо ллється з них на людей... Звідусіль бігли наглядачі і швидко гасили цей вибух веселощів,

породжених нудьгою... Миша бачив, що наглядачі ставляться до карних неоднаково: людей нікчемних, які легко піддавались поневоленню,— вони зневажали й поневолювали, а до людей сміливих, які вміли відстояти свою людську гідність,— майже все начальство ставилося обережно, навіть, часом, дружелюбно, і тільки дехто з них дозволяв собі відкрито й вороже проявляти свою владу над ними. А на «політиків» наглядачі дивилися — як це здавалося Миші — з підстерігаючою, прихованою цікавістю, і в ній почувалося недовір'я, втомлене очікування чогось особливого, незвичайного...

Одного разу Офіцеров, проводжаючи Мишу на прогулянку, шепнув йому:

— Вночі ще трьох ваших привезли...

— Студентів?

— Майстрові...

— Скажіть, Офіцеров, ви знаєте, за що їх садовлять у тюрму? — спитав Миша.

Наглядач подумав, оглянувся і, широко відкривши очі, сказав, пригнічено зітхаючи:

— Всяк по-своєму жити хоче... і виходить розбрат!

Але, помовчавши, він таємниче додав:

— Не погоджуються вони...

— З чим?

— Взагалі не погоджуються... з усім!..

VII

Майже кожної ночі під час свого чергування старий наглядач — його звали Корній Данилович — підходив до дверей камери і, вставляючи своє темне лице в круглу рамку віконця, з балакучістю старика починав розповідати Миші якісь безладні історії. Корній багато бачив, багато пережив, але всі враження життя переплуталися в пам'яті його у величезний клубок нещастя, безглуздої праці, принижень і якихось незрозумілих вчинків. Іноді ці вчинки здавалися Миші хорошими, зворушували його, частіше — вони були безглузді й дурні і завжди такі, що їх не можна було пояснити, випадкові, ніби чоловік не своєю волею робив їх, а тільки покійно й бездумно виконував веління невідомої і незрозумілої йому волі, яка зовні керувала ним...

— Було це... років з п'ятнадцять тому,— шепотів він, непорушно зупинивши риб'яче око на лиці Миші,— бачу я—став він у мене задумуватися... син-ото Олексій... У церкву — не ходить, в трактири — не ходить... Придивився я за ним... а він із штундою зв'язався... н-да... Полаяв його, першим ділом — дивись, кажу, я тобі дам! А він не припиняє... тут поскаржився я на нього священикові... ну, прийшов він від священика... помічаю — злий такий... Я сміюсь йому — що, мовляв, дав тобі батішка перцю? Тут він, на гріх, як лайне його, батюшку ото... Я кажу — ах ти, такий-сякий! Як смієш? А він і мене... Ну, я розізлився та горшком з кашею в морду йому й запалив... Розбив морду... Він і пішов... так з того часу і немає про нього ні слуху... так і немає... От ви які норовисті, молоді...— н-да!

— Жалкуєте тепер за ним? — тихо запитав Миша.

Старий не зразу відповів. Він помовчав, крикнув, кілька секунд бубонів щось під ніс собі і вже потім спокійно сказав:

— Іноді й жаль... Усіх жаль... Буває навіть убивців і то жаль... Теж — не всякий даремно вбиває... коли й за діло... Можливо, деяким убивцям дякувати треба... Кат, наприклад... Він же не даремно, а для загальної користі вбиває... Розбійника і вбити — не гріх, а ви думаєте, катові ото солодко?

Миша швидко нахилився до отвору в дверях — він хотів бачити, що тепер виражає лице цього старого, який невідомо для чого відкинув від себе рідного сина і здатний пожаліти ката? Але лице, як завжди, було подібне до каменя, вкритого тріщинами, і очі на ньому блищали, ніби два шматки мутного скла...

— Чого дивитесь? — запитав старий.

— Так... нічого...— тихо відповів Миша.— Скажіть, чому вам не сподобалось, що син із штундистами познайомився?

— А про неї говорили, що вона шкідлива... штунда! Однак років зо три тому сиділо тут четверо їх... нічого, статечні мужики! Грамотії всі, смирні... лихого за ними тут не було помічено! Хороші арештанти... Питав я їх про Олексія — не знаємо, сказали. Нас, кажуть, багато. Мабуть, це й правда — часто вони тут сидять...

Помовчавши, він говорив далі:

— Тепер злочинців усе більше пішло... Раніше були

самі злодії, грабіжники, вбивці... а тепер от почалися студенти, робітники, політичні, штунда і ще всякі... Розлад пішов!

— Це ви — неправильно! — палко і квапливо заговорив Миша. — Люди хочуть виправити життя, зробити його кращим для всіх...

З-за дверей долинув неголосний, сухий сміх, і потім старий, покашлюючи, сказав:

— Чув я це... авжеж! Багато хто говорив отак...

Він устав і пішов геть, ніби незадоволений і розсерджений.

А одного разу він розповів таку історію.

— Адже я жалісливий... я можу людеј зрозуміти! Сидів у моєму коридорі каторжник-утікач, — здоровенний такий хлопець, красень, ввічливий... Мужик був, а усміхався, як хороший пан... бувало — усміхнеться, і ні в чому йому не відмовиш. Скаже: «Даниличу! дістань тю-тюнцю!» Дістану... Ну, і вкрав він десь собі ножика, зробив з нього пилку, добув сала — і давай грати біля вікна обробляти... А я зразу ж і помітив... і так мені його жаль стало! Ех, думаю, брат, не властєся тобі це діло! Однак — не заважаю йому, хай, думаю, тішиться, все не так хлопцеві нудно жити... Довго він старався — либонь, тижнів зо три... а я стежу... Втішайся, мовляв...

Корній Данилич ласкаво засміявся.

— Ну, а коли робота в нього до кінця дійшла — тут уже я й заявив начальникові...

— Навіщо ж? — вигукнув Миша.

— А як же інакше? — спитав старий.

— Та ви б цьому, каторжникові, йому б сказали!

— Дивак ви, — усміхнувся Корній. — А як же грати? Якщо вони перепиляні.

— Так можна ж було тоді сказати, коли він тільки почав пиляти!

— Н-да... так хіба? Можна було отак... це правда... Ну, а як я зробив — воно краще — все-таки зайняв себе чоловік...

— Та його ж покарали за це?

— А як же? Не можна без цього...

— І — дуже?

— Н-не пам'ятаю... в карцері місяць сидів, однак... потім, здається, на суді ще щось дали... вже не пам'ятаю я...

— Яке безглуздя! — обурено вигукнув Миша.

Темне лице старого чудно захиталося в віконці, і він, зітхнувши чи позіхаючи, повільно промовив:

— Н-да... непоправне життя!

...В таких розмовах старий і юнак проводили години, один — байдужий і холодний, другий — повний безсилого обурення і нерозуміння. Між ними міцно стояли окуті з'їденим іржею залізом товсті двері, і крізь маленький отвір у них безсонний і балакучий тюремний житель завлював душу юнака похмурим мотлохом своїх спогадів. Миша починав відчувати зародження чогось важкого й темного всередині себе.

Якось він запитав Офіцера:

— Послухайте — невже вам тут подобається?

— Якби не билися — нічого б... — відповів рябий своїм тихим, лагідним голосом.

— Вас — б'ють? Хто?

— Мене — рідко б'ють... Я кажу взагалі, про всіх.. Арештанти б'ються... — страшно. І наглядачі їх б'ють... не всіх... не всякого можна вдарити! Але — яких можна бити — тих уже без жалості!

Він злякано пересмикнув плечима, оглянувся і, широко відкривши красиві очі, говорив далі:

— А я — не можу цього бачити...

Стояли вони за рогом тюремної вежі, біля купи сміття, щебеню і якихось уламків дерева. Над ними повільно й важко рухались темні хмари, дув вітер і приносив звідкись із міста розбиті, розрізнені звуки...

— Даруйте мені, — тривожним шепотом заговорив Офіцеров, часто кліпаючи очима, ніби він бачив перед собою щось сліпучо-яскраве, — даруйте, можливо, це — моя велика дурість...

— У чому річ? — знижуючи голос і хвилюючись, швидко спитав юнак.

Офіцеров посунувся до нього і тремтячим голосом сказав:

— Це — щодо бога... Ви віруєте?

Миша опустил голову і, не зразу, тихо відповів:

— Н-не знаю...

— І я теж не знаю! — квапливо підхопив тюремний наглядач. — Я дуже думаю про нього... адже якщо він справді... навіщо ж такий жах скрізь?.. І жорстокість? Ви — людина вчена... навіщо ж жах і жорстокість?

На очах його з'явилися великі, тьмяні сльози, рухом голови він струсив їх і — поспішно, не оглядаючись, пішов геть.

VIII

Миша збуджено ходив по камері, а в присмерку навколо нього, вливаючись тонким струменем у квартиру вікна, звучала тиха, жалібна пісня — некрасива пісня, схожа на віддалене завивання голодного вовка:

— А-а-а! о-о-ой! е-ой...

І все, що пережив юнак за останній час, ніби воскресле від цього одноманітного стогону, вставало в пам'яті його послідовно, наполегливо і вперто, ніби вимагаючи від нього пояснення.

Його «подвиг» уявлявся йому тепер чимось тьмяним, мало зрозумілим, як стара, вкрита пилом і кіптявою картина, а себе він бачив смішним студентом, що безладно розмахеє руками серед юрби людей, сконфужених своїм безсиллям, присоромлених тією легкістю, з якою їх перемогла тупа, механічна, але організована сила. Втомлені, злі, байдужі обличчя поліцейських, зневажлива гримаса офіцера, якому Миша кричав свою промову, околоточний наглядач з хворим зубом,— все це впливало в пам'яті юнака кошмаром, який давив його мозок...

«Напевно, їм було соромно за наше безсилля...» — думав Миша і зразу ж розумів, що ці похмурі, вусаті солдати, привчені і звиклі ставитися до людей, як до худоби, нічого не можуть соромитися і нічого не можуть почувати, крім фізичного болю і страху перед тією силою, яка поневолила їх і рухає ними, як хоче. Йому згадався візник — як він злякано засмикав віжками, коли околоточний крикнув на нього... Пролунав голос байдужого чоловіка біля воріт часті,— чоловіка, який говорив про людей, як про колоди або цеглу... Він згадав матір Офіцера, яка не протестувала, коли синові її дали прізвище за професією його батька, а вона ж повинна була знати, що це прізвище буде причиною злих і образливих глузувань над сином... Можливо, тільки через це Офіцеров був три роки на каторзі дисциплінарного батальйону... Згадалась покоївка начальника тюрми, яка пробачила знущання над нею за десять карбованців... Офіцеров, на все життя зляканий жорстокістю людей... безглузда жалість старого

Корнія, який, покірно скоряючись чужій волі, вісімнадцять років твердить людям все одне й те саме тупе слово: — «не можна!» — і ніколи не питає себе — чому ж не можна?

Навіть уві сні люди бачать і відчувають, що їх б'ють, і, охоплені жахом, вони кричать уві сні дикими голосами:

— Не бий! Пожалій...

Миша зупинився серед камери — огидне почуття якоїсь липкої нудьги наповнило його груди. За вікном сумно коливалася пісня:

— А-а-о-й...

Миші стало здаватися, що це в ньому, в його грудях тремтить і стогне сум, біль і гіркий сором за людей...

— Послухайте... — почувся в камері тихий шепіт. Миша майже з радістю пішов до дверей; в отворі посеред них ласкаво блищали красиві очі Офіцера.

— Чого вам? — спитав Миша.

— Не спите?

— Ні...

— В тюрмі багато хто погано спить... Послухайте вірші... якщо цікаво...

— Будь ласка... говоріть!

— Тільки, я думаю — вони заборонені... Це в другому поверсі було написано... в башті, олівцем на стіні...

Очі Офіцера на хвилину зникли з кружка в дверях, потім він вставив у нього свої губи, і камеру сповнив тихий, таємничий шепіт, весь пройнятий теплим сумом і страхом:

Десь, колись, жив чоловік...
Тільки правді був він другом,
І за цю єдину дружбу
Не любив його ніхто...
Всі цуралися його,
Ненавиділи й боялись.
І ніде собі затишку
Чоловік той не знайшов...
Одинокий, всім чужий,
Тихо він помер в темниці,
І ніхто не проводжав
Домовину в путь останню...
Невідомо, де лежить
Друг той загнаної правди,
Тільки серце моє знає
Таємницю... і — мовчить...

В круглому отворі старих, тісно зв'язаних залізом дверей ворушилось щось темне, м'яке, живе, породжуючи

тихі, сумно тремтячі слова. Миша, широко відкривши очі, стояв, нахиливши голову до віконця, слухав, і йому здавалося, що це саме дерево дверей, насичене тяжкими зітханнями людей, ввібравши багато туги і самотніх дум, перетворило людське страждання на печальну легенду і тепер таємниче розповідає її. І цій легенді, ледь чуто зітхаючи в пітьмі за вікном, вторить нескінченна пісня-стогін.

У віконці щось пересунулось, потім теплими вогниками заблищали, усміхаючись, очі Офіцера.

— Сподобалось вам? — прошепотів він.

У горлі Миші було сухо, в грудях його не вистачало повітря. Він пильно дивився в красиві очі, і раптом йому здалось, що тюремний наглядач повинен був сам скласти ці вірші, неодмінно сам! Не одразу й тихо він відповів:

— Сподобалось... Чому ви думаєте, що це заборонені вірші?

— Як же — адже ж про правду!

— Ви самі... не складаєте віршів?

— Я? — здивовано запитав Офіцеров.— Ні... куди ж? Тільки коли ще в солдатах був, то склав собі одну молитву...

— Яку? Скажіть!

Кілька секунд тиші — і знову по камері пронісся шелест простих, задушевно сказаних слів:

— Господи, боже мій! Чому так багато в людях жорстокості й злоби? Господи — чому?

Це питання м'яко, але сильно штовхнуло Мишу в груди, охопило й зім'яло його. Він безшумно ступнув назад, присів на край нар і, міцно опираючись спиною об ріг печі, непорушно втупився в двері і — чекав чогось...

А Офіцеров спокійно говорив:

— Вона була довга... тепер уже я забув її... Знаєте — дуже я люблю вірші... вони зовсім не схожі на те, що люди кажуть...

Миша бачив, що очі наглядача уважно дивляться на нього; він чув шелест за дверима і одноманітно сумні звуки пісні за вікном... Від пічки спина його нагрівалася, але в грудях було тісно й холодно.

— Ви хворі? — запитав наглядач.— Така погода тяжка...

— Ні, нічого... — глухо відповів Миша.

Йому здавалося, що в камері душно, повітря в ній

якесь дивно густе, насичене важким, теплим шепотом, і важко дихати цим повітрям.

— Ви — ляжте,— порадив Офіцеров.— Спати пора.

І несподівано він додав:

— Ще одного поряд з вами посадили...

Миша промовчав. Очі Офіцера блиснули й зникли.

Тепер на місці їх залишився лише маленький, круглий отвір посеред дверей, і крізь нього було видно мертвий, сірий кружок стіни, освітлений рівним, непорушним світлом. Болісно наморщивши лоба, Миша дивився на нього й читав про себе:

І ніде собі затишку
Чоловік той не знайшов...

За вікном ледве чутно звивалась і тремтіла пісня, ніби заблудившись у пільмі... Ніби той, хто почав співати її, вже не міг зупинитися, безвольно здався її владі і надиривав собі груди в цій однотонній скарзі...

Потім слуху Миші торкнувся незрозумілий дрібний стукіт... ніби десь упало кілька крапель дощу...

ІХ

Малинін скочив на підвіконня, притулився головою до заліза ґрат і, тихо постукуючи пальцями по стіні, задумався, сповнений тяжкою тривоگوю.

Зовні до віконного скла щільно прилягла густа пільма ночі, мовчки розглядаючи бліде, змарніле лице юнака. Рідкі, сухі сніжинки, на мить вириваючись із мороку, сумно шелестіли по склу і зникали, проковтнуті пільмою...

В пам'яті Миші ясно прозвучала боязка скарга:

«Господи, боже мій! Чому так багато в людях жорстокості й злоби? Господи — чому?»

Весело усміхаючись, перед ним стали «два громили» з Вязьми; він згадав твердо впевненого в своєму праві вбивати Якова Усова...

І звідкись, ніби вогні в пільмі ночі, самотньо, мужньо з'являються суворі, міцні люди. Вони ходять вздовж тюремної стіни і, «незгодні з усім», зосереджено думають велику думу, що обіймає все життя.

Миша важко сплигнув з підвіконня і забігав по камері.

За дверима, в непорушній тиші коридора, повільно плавав дивний звук, що нагадував кипіння води. Миша зупинився, прислухався... В камері напроти нього хтось марив, хтось квапливо бурмотів неясні слова, захлинаючись ними, і в цих словах теж чулася скарга... В кінці коридора тихо розмовляли наглядачі.

— Тільки й усього! — почув Миша задуманий вигук Офіцера.

Знову в камері почувся якийсь дивний стукіт — кілька швидких ударів, розділених неправильними паузами. Миша похмуро оглянувся, — по підлозі безшумно пробігло мишеня — ніби прокотився маленький клубок шерсті — і зникло під нарами. І ще раз наполегливо прозвучав цей нервовий стукіт. Миша догадався, здригнувся, навіщося міцно притис до стіни долоню своєї руки і став гладити нею шершаву штукатурку, ніби бажачи приймати цей стукіт.

Йому здалося, що звуки народжуються ось у цій точці стіни, — тоді він став на коліна, чомусь нахмурився, підняв руку... з досадою опустив її, знову підняв і безладно затарабанив нігтями в стіну... Потім прислухався — було тихо.

Він скочив, кинувся до дверей і, приклавши губи до віконця, тривожно, благально, але неголосно вигукнув:

— Офіцеров! Наглядач!

І, коли Офіцеров з'явився біля дверей, Миша поквалливо, нервово зашептав:

— Послухайте... голубчику! Він стукає...

— Сусід?

— Скажіть... шепніть йому — я не вмію!

— Боюсь я...

— Нічого! Ми — обережно...

— Якщо дізнаються... то мене...

— Та ні ж! Скажіть, щоб азбуку... Я не знаю...

Офіцеров відхитнувся від дверей, і з коридора долинув його покірний шепіт:

— Добре... я скажу.

І він пішов... А потім знов з'явився, блиснули його сумні очі, і почувся шепіт:

— Слухайте...

Не сказавши ні слова, Миша підбіг до стіни, зупинився перед нею напружено і, усміхаючись, завмер, весь охоплений трепетним бажанням говорити, говорити!

Напіввідкривши рота, він стояв перед сірою, важкою стіною і, готовий привітатися з нею, дивився на неї жадібно палаючими очима...

Із стіни роздільно і розбірливо летіли один за одним неголосні, але тверді удари, вперті, сухі звуки каменя, і пальці правої руки Миші, мимоволі здригаючись, слухняно повторювали їх...

...Через кілька днів Миша, закутаний у ковдру, стояв на підвіконні, щільно притискаючись плечем до лутки, і, нахмуривши брови, розглядав химерні рисунки морозу на склі вікна.

За тюремною стіною на холодне зимове небо підіймалося невидиме сонце, сірі, нудні хмари ставали яснішими й прозорішими. Випав сніг; він лежав на землі тонким шаром, темна, мерзла грязюка, розриваючи його білість, похмуро дивилася в небо...

Здригаючись від холоду, Миша згадував сухі, тверді звуки, які передала йому в цю ніч порізана тріщинами стара стіна його камери, згадував і — перетворював їх у слова й думки...

«Життя жорстоке й безпощадне... Життя — боротьба рабів за свободу і панів за владу, і воно не може бути м'яким і спокійним, воно не буде добрим і красивим, поки є пани й раби!..»

«Який у нього голос?» — подумав Миша про свого сусіда. Він згадав худе, тонке тіло і вирішив, що голос, напевне, високий, різкий, неприємний, зовсім позбавлений тих соковитих, грудних нот, які звучать у голосах людей добрих і лагідних. І Миша недружелюбно скосив очі на стіну, за якою тепер, мабуть, уже спав цей чоловік, схожий на яскраво палаючу свічку в брудному ліхтарі.

В пам'яті юнака все вставали струнками, суворими рядами мужні, тверді, холодні, наче шматки криги, слова, складаючись у міцні, круглі думки:

«Життя не буде справедливе і прекрасне, доки його володарі розбещуються владою своєю, а раби — підлеглістю... Життя буде сповнене жаху й жорстокості доти, доки люди не зрозуміють, що однаково шкідливо і ганебно бути і рабом і паном...»

Холод ранку міцно обіймав тіло Миші жорстокими обіймами. Часто кліпаючи червоними від безсонної ночі

очима, Миша розглядав рисунки морозу і часом оглядався на стіну з недобрим почуттям, якого він не бажав би помічати в собі, але мимоволі помічав. За ці кілька ночей стіна наповнила душу його невичерпною масою швидких, нервових, твердих стуків, і тепер, перетворюючи їх на думки, він відчував, що серце його викривається таким самим холодним рисунком, як рисунок морозу на склі вікна.

Та разом з цим десь глибоко всередині нього тихо розгорялась тепла, зігріваюча думка:

«Необгрунтоване і несправедливе все це... Хіба можна людей ділити тільки на два табори?.. А наприклад — я? Адже ж, по суті, я — не пан і не раб!»

Мелькнувши в його душі, як іскра, ця маленька, хитра думка зразу ж поступилася місцем перед великими, суворими, твердими думками. Вони ставили перед юнаком залізну вимогу роботи довгої, тяжкої, непомітної — великої роботи, повної непохитної мужності, спокійного примирення з простою скромною роллю чорнороба, який очищає життя вогнем свого розуму і серця від гнилого, старого, потворного мотлоху забобонів і передсудів, авторитетів і звичок...

«Чи можу я робити це?» — внутрішньо здригнувшись, запитав себе Миша.

І зразу ж із соромом зрозумів, що він, від страху перед чимось, навмисне запитав себе не так, як було треба.

Тоді він поставив питання правдивіше:

«Чи хочу я цього?»

...Вставав холодний, похмурий зимовий день. Тюрма прокидалася: в коридорі лунко гриміло залізо замків, скрипіли і нили іржаві петлі дверей, суворо лунали різкі окрики начальства, було чути то глухі й боязкі, то сміливі й роздратовані голоси арештантів.

У пам'яті Миші воскресали горді слова сусіда, передані ним крізь старе каміння тюремної стіни:

«Хто звільнив свій розум із темниці забобонів, для того тюрма не існує, бо ось ми примушуємо говорити каміння, і — каміння говорить за нас!..»

...За вікном, вздовж тюремної огорожі, міцно тупаючи ногами в мерзлу землю, задумано ходив вартовий, а на стіні сиділа ворона і, схиливши голову набік, з цікавістю стежила за ним круглим, чорним оком...

ОПОВІДАННЯ ПИЛИПА ВАСИЛЬОВИЧА

...Я сидів у міському саду на лавці під деревами, вітер сердито струшував мокре гілля над моєю головою і, зриваючи останнє листя, ніс його з гори, до широкої каламутної ріки, а ріка дихала в небо вогким холодом.

За рікою, в жовтому оксамиті побляклої трави, блищало маленьке озеро, вода журливо відбивала тьмяне небо осені; в небі танув блідий диск місяця. Сонце давно опустилося в темну глибину лісу, і багрова смуга вечірньої заграви, серед сизих хмар, здавалась вогненным потоком в ущелинах гір.

— Послухайте...— тихо сказав високий, погано одягнутий чоловік; шум дерев заглушував його кроки, і я не чув, коли він підійшов.— Дайте мені на хліб!

Голова його схилилась, він відступив на крок, але капелюха не скинув. Я мовчки засунув руку в кишеню.

— Небагато! — хутко попередив він і гордо підняв голову.— Ви гадаєте — жебрак? Ні,— просто без роботи... Дуже голодний... Вірите?

— Вірю,— сказав я.

Обличчя в нього вилицювате, очі великі, м'якосірі, глибоко посаджені під високим лобом.

— Дякую! — понуро буркнув він, беручи гроші довгою рукою, тремтячою від холоду чи від сорому. Я встав і пішов поруч нього. Він збуджував мою цікавість, я спитав його:

— Чи не можу я більше стати в пригоді вам?

- Знайдіть роботу! — швидко сказав він.— Можете?
- Спробую...
- Мені важко й соромно просити... я хочу працювати!
- Як вас звуть?

— Платон Багров... Я, бачите, селянин, закінчив сільську школу, добре вчився, і вчителька дуже любила мене... Йй пощастило умовити стареньку поміщицю віддати мене до гімназії...

Під очима в нього були великі темні плями. Його ніс, хрящуватий, з горбочком, почервонів від холоду. Юнак засунув руки в кишені штанів, зігнув спину й мерзлякувато пересмикнув широкими плечима. Тонкий піджак, застебнутий до горла, високі стоптані чоботи і старий пом'ятий капелюх робили його схожим на шарманщика. Говорив він спокійно, без смутку, без скарги в голосі і так, наче він сам уважно прислухався до своєї мови, перевіряючи її в думці.

— В гімназії я був чотири роки; коли я сидів у другому класі, вмерла мати — заблудилася в полі й замерзла; батько вмер ще раніш; а коли перейшов у четвертий, умерла ця поміщиця... Спадкоємці її вже не хотіли платити за мене, і довелось піти з гімназії... На цьому моя освіта закінчилась...

Якась дама, перегнавши, штовхнула його — він швидко підвів голову, подививсь на неї, підніс руку до капелюха і глухо сказав:

— Вибачте!

Дама, не оглянувшись на нього, пройшла. Він міцно стис губи і потім, усміхаючись, сказав:

— Як люди звикли штовхати одне одного... ніби штовхнути — це нічого не значить...

Ми прийшли в трактир, зайняли столик у кутку маленької кімнатки, прокопченої тютюном, я замовив собі пива, а він, чекаючи, поки йому принесуть їсти, півголосом розповідав мені, озираючись навкруги:

— Спершу я жив у одного із сторожів гімназії, потім він влаштував мене в бакалійну крамничку хлопчиком, але мій хазяїн, як виявилось, був забіякою — я пішов від нього...

Служник поставив на стіл тарілку з хлібом. Платон ту ж мить взяв шматок, але рука в нього дивно здригнулась, він швидко глянув на мене, поклав хліб назад і продовжував, похиливши голову:

— Тоді мені було чотирнадцять років, тепер — дев'ятнадцять, через два роки треба йти в солдати. За п'ять років я дуже багато бачив, жив у різних містах, працював у водопровідника, садівника, був розсильним у редакції одної південної газети, ловив рибу в Азовському морі, був і на Каспії — багато спізнав! Дивився, думав... і — знаєте — погано влаштоване життя!

Служник приніс миску чогось мутного і дуже пахучого. Платон глибоко й жадібно потяг носом повітря, присунув обома руками миску до себе і, не перериваючи мови, став наливати суп у тарілку.

— Я дуже люблю читати, у мене правило — третину заробітку витратити на книги... Прочитавши, я, звичайно, продаю книгу... це завжди шкода, але ж не таскати їх з собою... Я не люблю жити на одному місці довго... хочеться бачити якомога більше, хочеться бути освіченим...

— Бути освіченим — прекрасне бажання, але, мені здається, для цього треба довго сидіти на одному місці. Проте — ви їжте! — сказав я, бачачи, як роздуваються його ніздрі, чуючи запах їжі... Він посміхнувся і почав їсти, марно намагаючись приховати від мене голодну пожадливість.

Було трохи дивно чути його просту мову, в якій звучав якийсь невловний ритм і глибока серйозність, здавалось би, невласлива віковій юнака. Він трохи рисувався своєю плавною мовою, і було помітно, що він поспішає переконати мене в своїй інтелігентності... Тепер, бачачи, з якою гострою пожадливістю він їсть, я намагався не дивитись на нього, щоб не збентежити, і озирав кімнату.

У другому її кутку сидів, зсунувши кашкета на потилицю, якийсь телеграфіст. Він важко навалився грудьми на стіл і понуро розглядав півпляшки горілки, що стояла перед ним. Над ним літали великі чорні мухи, наповнюючи повітря невдоволеним і тривожним дзижчанням, вони плутались у запиленому листі квіток на вікнах і з розгону тупо бились об скло. В кімнаті стояв задушливий запах тютюну, кислої капусти, герані й горілки...

Увійшов якийсь високий, вугруватий чоловік, сів за столик проти телеграфіста, мовчки налив чарку, випив, старанно обсмоктав свої руді вуса і басом спитав:

— Як живеш?

Телеграфіст відкинувся на спинку стільця, ляснув долонею по столу й відповів:

— У мене такий настрій — щоб вікна бити!
— Скаржся! — порадив рудий, наливаючи ще горілки.

— К бісу! Всі скаржаться... а хто слухає?

Платон, усміхнувшись, глянув на мене і тихо заговорив:

— Я — не п'ю, але дуже люблю сидіти в трактирах, — цікаво! Завжди підслухаєш якісь особливі слова...

— Все це потворно й брудно, — зауважив я. — Якщо ви любите читати — читайте більше, адже в книгах ви знайдете дещо цінніше, аніж у трактирах!

— Т-так, звичайно! — чомусь не одразу погодився він і, помовчавши, додав: — Хоч, знаєте, іноді подумаєш і під потворними словами побачиш ту саму думку, яку вчитав у книзі... Тоді і книзі більше віриш і люди здаються кращими... розумнішими...

— У вас були знайомі інтелігенти? — спитав я.

— Коли я служив у редакції — були... Співробітники дуже добре ставились до мене... давали книжки... І ще був у мене в Ростові один знайомий — він столяр, але дуже освічена людина, у нього була ціла бібліотека, — повільно мовив Платон.

Він трохи сп'янів від ситості, і, видно, йому хотілося спати; очі його помутніли. Я встав, дав йому свою адресу, сказав, щоб він завтра ж прийшов до мене, і простяг йому руку. Він міцно потис її і, кивнувши головою, просто сказав:

— Дякую!

Я не помітив, щоб він був зворушений моїм ставленням до нього, і хоч, зрозуміло, не чекав подяки, проте ця його сухість — чи щось інше — не дуже сподобалась мені. Ми всі повинні цінити взаємні послуги, це необхідно в співжитті...

Коли я вийшов на вулицю, було вже темно. Довга низка ліхтарів, поблискуючи, тяглася в пільму; дув вітер, вогники здригалися...

«А йому, певно, холодно в легкому піджаку», — подумав я про Платона Багрова...

Мені пощастило знайти для Платона місце двірника в будинку мого знайомого, професора, дуже милого старого, — кілька років тому він відмовився від читання лек-

цій в університеті і тепер скромно жив на спокої, зайнятий дослідженням про якогось паразита пшениці.

Будиночок у нього був славний, маленький; він стояв на околиці міста і влітку, оточений з усіх боків старими липами, окутаний густими хвилями акації й бузку, виглядав з моря зелені гостинним, тихим островом.

У професора була дочка — маленька дівчина з голубими очима і дзвінким сміхом, весела, пещена й безтурботна. Вона непогано грала на роялі, малювала, читала художню літературу і завжди носила білі плаття, — вони їй личили, як личить березі її кора. Вона завжди була оточена подругами, такими ж гожими, як і сама, в неї часто бували студенти. Майже щовечора було галасливо, іноді — весело; грали, сперечалися, читали вірші, танцювали, а старий професор сидів десь у кутку і, погляджуючи сиву бороду, посміхався на веселощі молоді.

Я часто бував у цьому домі і бачив Платона. Тепер обличчя в нього поповнішало, круги під очима зникли, він носив товсту чорну фуфайку, чорні шаровари і високі чоботи. Цим не зовсім звичайним костюмом він, мабуть, хотів підкреслити себе в очах людей. Високий і кістлявий, він був незграбний у рухах. Його темне коротке волосся трохи кучерявилось, очі дивилися вдумливо, спокійно, і у вилицюватім обличчі було щось значне.

Він мовчки вклонявся мені, — він був настільки тактовним, що ніколи не заводив розмови зі мною при господарях, мабуть, почувавши, що цим він поставив би мене, та й себе, в незручне становище. Але, зустрічаючи його в дворі, сам на сам, я подавав йому руку, і ми заходили в розмову.

— Ну, як вам подобається тут, Платоне?

— Нічого! — добродушно відповідав він. — Вільного часу небагато, але все-таки я можу читати... Бачити, почувати, працювати, думати — от життя! Вірно?

— Так, так! — схвально казав я, милуючись його похвалюванням. — І, головне, читайте більше хороших книг... Ну, а як вам подобаються господарі?

— Славні, мабуть, люди... не грубі з прислугою. Рідко це зустрінеш... Панночка цікава! Бігає, верещить, робить гримаски, — завжди чистенька, наче пещене поросятко!

Мені не сподобався цей відгук про Лідію Олексіївну, — негативне ставлення слуг до своїх господарів ціл-

ком зрозуміле, але Платон — людина напівінтелігентна і повинен би розуміти, що таким ставленням до своєї хазяйки він знижується до психології посудниць. Я нічого не сказав йому з цього приводу, а він, усміхаючись, продовжував:

— Вона — славно! Добра, і хоч вередує, але до людей ставиться добре... іноді кричить на покоївку, але не образливо, по-дитячому...

— Вона тільки на рік молодша за вас,— зауважив я.

— То нічого! — спокійно заперечив він.— Роки бувають різні,— час треба вимірювати кількістю і якістю вражень... Що вона бачила й знає?

Він любив хвастнути своїм життєвим досвідом, це набридало мені. І я мав підстави не вірити йому, я кілька разів помічав, що, коли Лідія Олексіївна проходила повз двірника, його рука підозріло похапливо підлітала до шапки; голова покірно схилялась перед нею, і весь він смішно й вайлувато згинався, наче боячись злякати дівчину своєю довгою постаттю,— він був страшенно незграбний і великий у порівнянні з своєю хазяйкою. Я не розумів значення цих уклонів, але Лідочка помітила їх перебільшену чемність. Це природно: очі ворога завжди прекрасно бачать; смішне в мужчині найскоріш доступне зорові жінки...

Весела дівчина ласкаво посміхалась йому, іноді кидала йому пару незначних слів, а одного разу, коли він колов дрова, навіть спитала його — чи він не втомився? Цього не слід було робити.

Я попередив її:

— Він надто самовпевнений... вважає себе винятковою особою і здатний забрати собі в голову бог знає що!

Вона не зважила на мої слова...

— Дивак він,— мовила вона, задумливо посміхаючись.— Такий смішний, довгий... і все філософствує там у кухні... а з нього сміються за це...

Вона розповіла мені, що прислуга дому вважає Платона за дурня тому, що він не залицяється до покоївок, не сидить біля воріт, знищуючи насіння соняшників, і читає книжки. Його поведінка в очах куховарки й покоївок не властива двірнику, говорив він багато, незрозуміло,— все це дратувало людей кухні.

— Треба порадити йому скласти іспити на вчителя, і хай він їде в село,— сказав я.

— Так,— погодилась Лідія Олексіївна,— це краще для нього...

Напевно, з цього моменту вона посилала свою увагу до Платона — не тому, звичайно, що гадала відкрити в ньому переодягненого казкового принца, а просто їй цікаво було дізнатися, як почуває й міркує людина, що замітає двір її будинку...

Наставала весна. Прилетіли праки. В старих липах, над покрівлею будинку, цілими днями, не вмовкаючи, лунав голосний крик метушливих птахів.

Я помітив, що очі Платона дивляться якимось чудно, далі за те, що було перед ними, наче вони вперто шукають необхідне йому, не знаходять і, здивовано розширюючись, посміхаються невеселою посмішкою. Він став мовчазним, і в руках його з'явилась якась розгубленість... Одного разу, в тихий квітневий вечір, замикаючи за мною ворота, він неголосно спитав:

— Можна мені прийти до вас завтра?

— Будь ласка,— сказав я.— Між п'ятою й шостою вечора... До побачення! Між п'ятою й шостою...

Він прийшов акуратно в цей час, прийшов одягнутий, як завжди, в свою фуфайку, ніяково посміхнувся мені і важко сів до столу.

Я заговорив про прочитані ним книги, але це, як видно, не цікавило його; він відповідав неухважно, неохоче й дивився смутними очима кудись через мою голову чи крізь моє обличчя. Смуток не личив його вилицюватій фізіономії.

Раптом він сказав:

— Я... вірші писати почав!

Він зніяковіло глянув на мене й спитав неголосно:

— Вам це смішно?

— Ні, ніскільки! — заспокоїв я його.— Прочитайте мені вірші,— можна?

Він посміхнувся невеселими очима, поклав лікті на стіл, опустив на них свою кудлату голову і глухим голосом уривчасто заговорив:

Ніч прийшла. Сиджу я край вікна,
Сад заснув. Навколо тишина.
Я дивлюся у німу п'тьму,
І душа моя кричить-ридає:
О, чому це туга серце крає?
О, чому?

Від його віршів несло махоркою, від чобіт — дьогтем, фуфайка на ліктях була протерта, біля коміра не було гудзиків, і я бачив, як важко й сильно в Платона бились на шиї жили. Він, дивлячись у стіл, читав:

Ні, нема нікого біля мене...
Все навколо мовчазне і темне,
Спить земля, окутана в пільму...
Тільки серце в мене сильно б'ється —
О, чому вона завжди сміється?
О, чому?

Він замовк, підвів голову, і брови його запитливо піднялись.

— Ну, що?

Я хотів звести його лірику на жарт.

— Негаразд! — сказав я, посміхаючись. — Треба, щоб або обоє сміялись або — обоє плакали... Є у вас ще вірші?

— Є, — тихо мовив він і, знову опустивши голову, повільно почав читати:

Прощай! Душа моя рида...
Я знов, як і раніш, один
І темінь на життя спада.
Прощай, мій вогнику ясний!..
Прощай!
Прощай! Вітрила я підняв,
Стою сумний біля керма,
Лиш квилять чайки в вишині
Та смуга піни вдалині —
Це все. Нічого більш нема.
Це все... Прощай!

Глухий голос його звучав однотонно, нагадуючи про читання псалтиря над покійником. Він помовчав, глянув на мене і, зітхнувши, продовжував:

Темніє грізна далина,
І невідомістю тривожить,
І грізна валу сивина...
Та — вся вода морська страшна
Тебе із серця змиць не може!..
Прощай!

Він замовк, сидячи непорушно. Мені було ніяково, я не знав, як допомогти йому? Подумавши, я вирішив діяти, як хірург, — одразу відсікти непотрібне. Я спитав:
— Ви — закохались?

— Авжеж,— тихо сказав він.

— Хто вона? Покоївка Феклуша?

Він здивовано звів брови й відповів:

— Лідія Олексіївна...

Зрозуміло, я знав це, але не чекав, що він скаже так одверто, і мені не хотілось чути про це з його уст. Мені було трохи неприємно і дуже смішно.

— Послухайте, голубчику,— заговорив я як міг серйозно й ласкаво,— зрозумійте, що це ж — забавно!

— Забавно? — тихо скрикнув він, і очі його здивовано розширились.

— Авжеж! — сказав я.— Мені просто-таки важко говорити з вами серйозно...

— Чому? — повторив він здушений крик.

— Так,— ви подумайте: вам дев'ятнадцять років... ну, ви там дещо бачили, дещо знаєте, але — хіба ви до пари їй? Вона — дівчина освічена, з тонкими смаками... їй органічно вороже все грубе,— та не в цьому справа, нарешті! — а в цілковитій неможливості такого поєднання, як вона й ви... Людина недурна, ви повинні самі почувати цю неможливість...

— А я не почуваюю...— тихо, але вперто мовив він і тим самим тоном спитав: — Хіба я не людина, як усі?

Я знизав плечима й знову почав говорити йому, а він дивився на мене сірими очима, і я бачив, що мої слова не впливають на нього.

— І, нарешті,— сказав я, відходячи набік від Платона,— Лідія Олексіївна любить мене...

Він повільно встав з стільця, міцно стис губи, згорбився і, забувши подати мені руку, вийшов...

Я подивився йому вслід і відчув, що мені треба серйозно втрутитися в цю забавну, але неприємну історію...

Наступного дня, увечері, я прийшов до Лідії Олексіївни і, обережно, щоб не дуже насмішити її, але в той же час досить серйозно, сказав їй, що, мабуть, буде краще, коли вона перестане звертати увагу на свого двірника.

— Чому? — здивовано запитала вона.— З ним дуже цікаво розмовляти... Іноді його оповідання, незважаючи на їх грубість, такі зворушливі... і так яскраво малюють

життя простих людей... Чому ж, деспоте, я не повинна розмовляти з ним?

Тоді я сказав просто, що Платон закохався в неї і що перша любов,— яка б вона не була,— на все життя формує серце чоловіка... Вона бридливо здригнулась, її оченята зробились круглими від подиву, щічки зашарілись, і вона схвильовано забігала по кімнаті, ображена й збентежена.

— Як він сміє! — розгублено скрикувала вона.— Він? У нього пітні руки... і такі червоні... і вуха теж червоні... Але — як я сама не догадалась? От... смішний! Мені й жаль його... і це так негарно... Ви кажете — написав вірші?

— Навіть, здається, непогані,— зауважив я.

— Ні, як же це я сама не помітила? Справді, це цікаво... закоханий демократ... роман! Ах, боже мій! Але що ж тепер з ним робити, Пилипе Васильовичу? Треба звільнити його з роботи, еге ж?

— Аж ніяк — не зараз! — порадив я.— Нащо ж ображати людину, коли можна обійтись без цього? Відмовити йому від місця, звичайно, необхідно, але треба зробити це обережно... не одразу...

— Я б хотіла все-таки подивитися його вірші,— задумливо сказала вона...

Незабаром я широко й гірко розкаявся в тому, що дав таку раду, випустив з уваги дитячу легковажність Лідочки.

Наступного ж дня я виїхав з міста, а через два-три дні уже всі в домі знали, що двірник закоханий у панночку. Відбувалися,— як я потім дізнався,— веселі і, треба сказати правду, злі сценки.

— Платоне! — кликала Лідочка.

Він з'являвся.

— Ви кохаєте мене? — ласкаво питала вона.

— Так! — твердо казав двірник.

— Дуже?

— Так,— повторював він.

— І коли б я попросила вас про що-небудь,— мрійно розглядаючи його вилицювате обличчя, таємничо й тихо казала Лідочка,— адже ви все зробите для мене, Платоне?

— Все! — з непохитною впевненістю відповідав двірник.

— Ну, якщо так,— захоплено посміхаючись, продовжувала вона,— якщо так, дорогий мій Платоне...

Обличчя її ставало сумовитим, і, глибоко зітхаючи, вона закінчувала:

— Поставте самовар...

Він ішов і ставив самовар, а вилиці в нього ставали гостріші, і очі все глибше западали під лоб.

Іноді Лідочка, розпитавши Платона про силу його кохання, примушувала його помити її брудні калоші або посилала його з запискою до подруги, і у всьому, про що вона його просила, вона завжди зачіпала його любов.

Увечері, коли збиралися гості, вона кликала Платона, змушувала його читати вірші, і він читав, низько опустивши голову, не дивлячись ні на кого. Його хвалили, він уклонявся, а обличчя в нього було скам'яніле. Лідочка при ньому ж говорила гостям:

— Адже не погано, правда? Іноді друкуються вірші гірші за ці. Ці — незграбні, але щирі... мені відомо, що поет справді закоханий і — безнадійно! На шляху до його щастя стоять суспільні забобони і холодне серце тієї, яку він оспівує...

Я вважаю, що вона поводитись з юнаком необережно й незаслушено зло... Мені здається, що його кохання — ображало її самолюбство і вона трошки мстила за це бідоласі... Проте — і всі інші ставились до нього не краще. Старик-професор був дуже доброю людиною, він любив любов'ю мудреця всіх комах, але й він знаходив утіху в жартах над юнаком.

— Послухайте, поете! — казав він. — Настійно прошу вас, не навалюйте ви так багато гною на грядки під спаржу! Я не раз казав вам це, а ви все забуваєте... і я лишусь без спаржі, якщо справа піде так погано... Я, проте, не гніваюсь, я розумію ваше становище... Вас тягне в Аркадію... Що ж? Законно: в дитинстві людина хворіє на кір і скарлатину, в юності вона закохується, пише вірші і мріє про подвиги... марнування часу не дуже корисне для життя... але ж це краще, ніж розсудливість старості!

Професор завжди говорив довго, красномовність його була нуднуватою, але йому вона подобалась.

Жартувала й прислуга — вона, звичайно, жартувала простіше й грубіше. І, очевидячки, всі жарти в ціль попадали влучно, бо ціль була досить велика. Але найви-

нахідливішою була Лідочка,— я не можу приховати цього і не схвалюю, звичайно.

Вечорами, при місяці, вона красиво й задумливо сідала біля відкритого вікна й голосно говорила подругам про те, що кохання — не знає перепон, що для неї — нема дворян, нема селян, а є тільки мужчина, людина, коханий. Платон чув це.

Потім вона кликала його, дивилась холодно й сухо в його обличчя і примушувала що-небудь зробити для неї.

Вона грала меланхолійні п'єси, що ніжно чіпали душу закоханого м'якими й ласкавими акордами, вона співала ніжні, тихі пісеньки, в яких звучало чекання ласки й туга за милим, і все це вона робила так, щоб двірник бачив, чув, почував...

Одного разу він підійшов до неї в саду й сказав:

— Чого ви смієтесь з мене? Що смішного в тім, що я люблю вас? Незабаром я піду з міста... мені хочеться пам'ятати вас ласкавою, доброю... не мучте мене!

Говорив він тихо і стояв непорушно, але Лідочка чогось злякалася в ньому і втекла, ні слова не сказавши йому.

Але наступного дня вона не могла відмовитись потішити себе, ще трохи помучивши його,— покликала в кімнати й примусила читати вірші перед двома подругами. У віршах говорилося про молодого, міцного дуба,— одна з його гілок торкнулась обличчя королеви, і королева наказала зрубати дуба. Вірші були незграбні; панночки, слухаючи їх, посміхались...

Закінчилось це тим, що одного разу вранці я одержав записку від Лідочки:

«Негайно приїжджайте Платоном нещастя Ліда».

Вона зустріла мене розгублена, бліда, напівхвора.

— Ви знаєте — він застрелився!

— Невже? — скрикнув я, тяжко вражений.

— Так, так! От вам! — нервозно бігаючи по кімнаті, говорила вона.— І в цьому винні ви, ви!

— Я?

— Звичайно! Треба було тоді ж, зразу відмовити йому від місця, а ви сказали — не можна! Ось тепер... Бідолашний! Мені його жаль...

На очах у неї блищали сльози, видно було, що погано спала вночі і багато плакала...

— Коли б я знала, що він... серйозно... я б не дозволила собі жартувати,— говорила вона, приклавши хустку до обличчя й здригаючись.— Кажуть, він ще живий... їдьте до нього! Я не можу... я потім... Тато так засмучений... і всім його жаль... він був такий оригінальний!

Дитя! Вона й тут говорила про нього, як про зламану іграшку...

Я зразу ж поїхав до лікарні і по дорозі засмучено думав про Платона. Він здавався таким міцним, твердим — і ось, при першій же зіткненні з життям, перекинутий і розбитий. Ця нестійкість, цілком зрозуміла в культурній людині, що живе нервовим життям, мені була незрозуміла в Платоні...

Він лежав догори лицем, жовтий, безкровний, із зморшками на обличчі; очі його потемніли, стали великими, і в них застигла туга й біль. Його довга, жилага рука безсило звисала з ліжка, майже торкаючись пальцями підлоги. Він довго дивився мені в обличчя важким поглядом і мовчав... Нарешті, крізь зуби, скрипучим голосом, задихаючись від слабості, він з зусиллям сказав мені:

— Спитайте їх... от я — працював на них... щоб їм жилося зручніше й чистіше... за що ж вони знівечили мене?

Очі його заплюшилися. Я підняв його руку, поклав її на ліжку й ласкаво заговорив:

— Мій друже, не треба судити людей так суворо... Ось — видужаєте ви, і — все це роз'ясниться... Адже ви знаєте — вони хороші люди...

Не розплющуючи очей, він сказав:

— Там у мене... лишилися книги... пошліть їх у Ростов... столярові Овсію Скрябіну... не забудьте!

— Гарзд, я пошлю!

Вийнявши записну книжку, я записав адресу столяра, а він усе лежав без руху. В грудях у нього глухо крипіло, і величезні, темні плями на місці очей робили його обличчя мертвим.

Я дивився на нього, мовчав, і мені незручно було лишатися, незручно піти.

Нарешті, він відкрив очі й прошепотів:

— Ідіть!

— До побачення! — сказав я.

Він відповів мені порухом руки.

Спроквола, з неприємним, їдким почуттям у грудях,

я пішов з палати і, коли вийшов у коридор, то почув хрипкий голос Платона:

— Сиділко... не пускайте до мене... нікого...

Мабуть, він думав, що прийде Лідочка.

Вночі він помер.

...Виконуючи його доручення, я послав у Ростов книги, що він залишив,— зошити з віршами він спалив у печі, сказала мені прислуга,— але серед книг я натрапив на перекреслений аркуш поштового паперу, і на ньому похапцем були написані ось ці рядки:

«Повільно й довго підіймався я з низу життя до вас, на вершину його, і на все на шляху моему я дивився пожадливими очима спостерігача, що йде в землю обітовану...»

Я взяв собі аркуш на згадку про Платона; недавно, порпаючись у столі, знайшов його й згадав про юнака... і — от розповів про нього.

ДІВЧИНКА

Якось увечері, втомлений від роботи, я лежав на землі біля стіни великого кам'яного будинку — печальної, старої споруди; червоні промені призахідного сонця виказували глибокі тріщини і нарости грязі на стіні його.

Всередині будинку день і ніч — ніби пацюки в темному льоху — метушились голодні, брудні люди, їх тіла завжди були напіводягнуті в лахміття, а темні душі — голі і так само брудні, як тіла.

З вікон будинку повільно і густо, як сірий дим пожежу, летів одноманітний гул життя, що горіло в ньому. Я слухав цей давно знайомий мені тривожний і смутний шум і дрімав, не сподіваючись почути хоч би короткий, новий звук.

Але десь близько від мене, з купи порожніх бочок і поламаних ящиків, раптом залунав тихий, ніжний голос:

Спи, маленьке! Спи, дитятко!..
Люлі-люлечки-люлі,
Люлі, дівчинці малій!..

Раніш я не чув, щоб у цьому будинку матері колихали дітей, приспівуючи такими, люблячими голосами. Я тихо підвівся, подивився за бочки і побачив: в одному з ящиків сиділа маленька дівчинка. Низько нагнувши русу, кучеряву голівку, вона тихо похитувалась і задумливо співала:

У маленьких, брудних рученятах вона тримала держак дерев'яної ложки, закутаної в червону ганчірку, і дивилась на неї великими, сумними оченятами.

Красиві оченята були у неї, ясні, лагідні і — не подитячому печальні. Помітивши їх вираз, я вже не бачив бруду на лиці і руках дівчинки.

Над нею, в повітрі, як хмари сажі й попелу, линули крики, лайка, п'яний сміх і плач, навколо неї на брудній землі все було поламане, понівечене, і промені вечірнього сонця, забарвлюючи уламки розбитих ящиків і бочок у червоний колір, надавали їм зловісної і дивної подібності до решток якогось великого організму, зруйнованого тяжкою і суворою рукою злиднів.

Ненароком я поворухнувся — дівчинка здригнулась, побачила мене, її очі підозріло звузились, і вся вона бязко зіщулилась, як мишеня перед кішкою.

Усміхаючись, я дививсь на її замурзане, печальне і несміле лице; губи вона міцно стулила, і тонкі брови її тремтіли.

Ось вона стала на ноги, заклопотано струсила своє подране, колись рожеве плаття, сунула в кишеню свою ляльку і дзвінким, ясним голосом спитала мене:

— Чого дивишся?

Було їй років одинадцять; тоненька, худа, вона пильно оглядала мене, а брови її все тремтіли.

— Ну? — мовила вона, помовчавши. — Чого треба?

— Нічого, грайся собі, я піду... — сказав я.

Тоді вона ступила до мене, її лице бридливо зморщилось, і голосно, ясно вона сказала:

— Ходім зі мною за злотий...

Я не зразу зрозумів її, тільки пам'ятаю, здригнув у передчутті чогось жахливого.

А вона підійшла близько до мене, притулилась плечем до мого боку і, відвернувши лице своє вбік від мого погляду, і далі говорила глухим і нудним голосом:

— Ну, ходім, чи що... Неохота мені на вулиці гостя шукати... Та й вийти ні в чому — мамчин полюбовник і моє плаття пропив... Ну, ходім...

Мовчки і тихо я став відштовхувати її від себе, а вона глянула мені в очі підозріло-нерозуміючим поглядом,

губи у неї чудно скривились, вона підняла голову і, дивлячись кудись угору широко відкритими, ясними, печальними оченятами, неголосно й скучно проговорила:

— Ти чого комизишся? Думаєш — я маленька, так кричатиму? Не бійся, це я раніш кричала... а тепер...

І, не закінчивши своєї мови, вона байдуже сплюнула...

Я пішов від неї, несучи в своєму серці тяжкий жах і печальний погляд ясних, дитячих очей.

А. П. ЧЕХОВ

Одного разу він покликав мене до себе в село Кучук-Кой, де у нього був маленький клопоть землі і білий дво-поверховий будиночок. Там, показуючи мені свій «маєток», він з жвавістю заговорив:

— Коли б у мене було багато грошей, я заснував би тут санаторій для хворих сільських учителів. Знаєте, я побудував би такий-от світлий будинок — дуже світлий, з великими вікнами і високий усередині. У мене була б прекрасна бібліотека, різні музичні інструменти, пасіка, город, фруктовий сад; можна б читати лекції з агрономії, метеорології, учительві треба все знати, батечку, все!

Він раптом замовк, кашлянув, подививсь на мене збоку і усміхнувся своєю лагідною, милою усмішкою, яка завжди так непереборно вабила до нього і збуджувала особливо гостру увагу до його слів.

— Вам нудно слухати мої фантазії? А я люблю говорити про це. Коли б ви знали, як потрібен російському селу хороший, розумний, освічений учитель! У нас в Росії його необхідно поставити в якісь особливі умови, і це треба зробити швидше, коли ми розуміємо, що без широкої освіти народу держава розвалиться, як дім, складений з погано випаленої цегли! Учитель повинен бути артистом, художником, палко закоханим у свою справу, а у нас — це чорнороб, погано освічена людина, яка йде вчити дітей на село з такою ж охотою, з якою пішла б на заслання. Він голодний, затурканий, заляканий тим,

що можна втратити шматок хліба. А треба, щоб він був першою людиною на селі, щоб він міг відповісти мужикові на всі його питання, щоб мужики визнавали в ньому силу, гідну уваги і пошани, щоб ніхто не смів кричати на нього... зневажати його особу, як це роблять у нас усі: урядник, багатий крамар, піп, становий, попечитель школи, старшина і той чиновник, який має звання інспектора шкіл, але дбає не про кращу постановку освіти, а тільки про ретельне виконання циркулярів округу. Безглуздо ж платити копійки людині, яка покликана виховувати народ,— ви розумієте? — виховувати народ! Не можна ж припускати, щоб ця людина ходила в дранті, тремтіла від холоду у вогких, дірявих школах, чаділа, простуджувалась, наживала собі до тридцяти років лярингіт, ревматизм, туберкульоз... та це ж ганьба нам! Наш учитель вісім, дев'ять місяців на рік живе, як у пустині, йому ні з ким сказати слова, він тупіє в самоті, без книг, без розваг. А скличе він до себе товаришів — його обвинуватять у неблагонадійності,— нерозумне слово, яким хитрі люди лякають дурнів!.. Гидко все це... якесь знущення над людиною, яка робить велику, страшенно важливу роботу. Знаєте,— коли я бачу учителя,— мені робиться ніяково перед ним і за його несміливість, і за те, що він погано одягнутий, мені здається, що в цьому убозтві учителя і сам я чимсь винен... серйозно!

Він замовк, замислився і, махнувши рукою, тихо сказав:

— Така безглузда, незграбна країна — ця наша Росія.

Тінь глибокої зажури вкрила його хороші очі, тонкі промені зморшок оточили їх, поглиблюючи його погляд. Він подививсь навколо і пожартував із себе:

— Бачите,— цілу передову статтю з ліберальної газети я вам виклав. Ходімте,— чаю дам за те, що ви такий терплячий...

Це часто бувало у нього: говорить так тепло, серйозно, щиро і раптом усміхнеться над собою і над мовою своєю. І в цій лагідній, сумній усмішці відчувався тонкий скептицизм людини, що знає ціну слів, ціну мріянь. І ще в цій усмішці просвічувала мила скромність, чуйна делікатність...

Ми помалу і мовчки пішли в дім. Тоді був ясний, жаркий день; граючи яскравими променями сонця, шуміли хвилі; під горою ласкаво вищав чимсь задоволений

собака. Чехов узяв мене під руку і, покашлюючи, повільно проговорив:

— Це соромно і сумно, а вірно: є дуже багато людей, які заздять собакам...

І зразу ж, засміявшись, додав:

— Я сьогодні говорю все дряхлі слова... значить — старію!

Мені дуже часто доводилося чути від нього:

— Тут, знаєте, один учитель приїхав... хворий, одружений,— у вас немає можливості допомогти йому? Поки що я його вже влаштував...

Або:

— Слухайте, Горький,— тут один учитель хоче познайомитися з вами. Він не виходить, хворий. Ви б пішли до нього,— добре?

Або:

— Ось учительки просять прислати книг...

Іноді я застала у нього цього «учителя»: найчастіше учитель, червоний від усвідомлення своєї незграбності, сидів на краєчку стільця і в поті чола добирав слова, стараючись говорити літературніше і «грамотніше», або, з розв'язністю хворобливо соромливої людини, весь зосереджувався на бажанні не показатися дурним в очах письменника і осипав Антона Павловича градом запитань, які навряд чи приходили йому в голову до цього моменту.

Антон Павлович уважно слухав нескладну мову; в його сумних очах поблискувала усмішка, здригались зморшки на висках, і от своїм глибоким, лагідним, ніби матовим голосом він сам починав говорити прості, ясні, близькі до життя слова,— слова, що якимось зразу спрощували співбесідника: він переставав старатись бути розумним, від чого зразу ставав і розумнішим і інтереснішим...

Пам'ятаю, один учитель — високий, худий, з жовтим, голодним лицем і довгим горбатим носом, меланхолійно-загнутим до підборіддя,— сидів проти Антона Павловича і, нерухомо дивлячись в лице йому чорними очима, хмуробасом говорив:

— З подібних вражень буття протягом педагогічного сезону утворюється такий психічний конгломерат, який

абсолютно придушує всяку можливість об'єктивного ставлення до навколишнього світу. Звичайно, світ є не що інше, як тільки наше уявлення про нього...

Тут він пустився в царину філософії і став ходити по ній, нагадуючи п'яного на льоду.

— А скажіть,— неголосно і ласкаво спитав Чехов,— хто це в вашому повіті б'є дітей?

Учитель схопився з стільця і обурено замахав руками:

— Що ви! Я? Ніколи! Бити?

І ображено зафиркав.

— Ви не хвилюйтесь,— вів далі Антон Павлович, за-спокійливо усміхаючись,— хіба я говорю про вас? Але я пам'ятаю — читав у газетах — хтось б'є, саме в вашому повіті...

Учитель сів, витер спітніле лице і, з полегшенням зітхнувши, глухим басом заговорив:

— Вірно! Був один випадок. Це — Макаров. Знаєте — не дивно! Дико, але — можна пояснити. Одружений він, четверо дітей, дружина — хвора, сам теж — на сухоти, платня — двадцять карбованців... а школа — погріб, і вчителеві — одна кімната. За таких умов — ангела божого відлупцюєш без усякої вини, а учні — вони далеко не ангели, вже повірте!

І ця людина, яка тільки-но безжалісно вражала Чехова своїм запасом розумних слів, раптом, зловісно похитуючи горбатим носом, заговорила простими, важкими, ніби камені, словами, яскраво освітлюючи прокляту, гізну правду того життя, яким живе російське село...

Прощаючись з господарем, учитель узяв обома руками його невелику суху руку з тонкими пальцями і, потрясаючи нею, сказав:

— Ішов я до вас, ніби до начальства,— з боязню і дрожем, надувся, як індик, хотів показати вам, що, мов, і я не ликом шитий... а відходжу ось — як від хорошої, близької людини, яка все розуміє. Велика це річ — усе розуміти! Спасибі вам! Іду. Несу з собою хорошу, добру думку: видатні люди простіші і тямкіші і ближчі душою до нашого брата, ніж усі ці мізери, серед яких ми живемо. Прощайте! Ніколи я не забуду вас...

Ніс у нього здригнув, губи склалися в добру усмішку, і він несподівано додав:

— А власне кажучи, і негідники — теж нещасні люди,— чорт би їх забрав!

Коли він пішов, Антон Павлович полививсь услід йому, усміхнувся і сказав:

— Хороший хлопець. Недовго навчителює...

— Чому?

— Зацькують... проженуть...

Подумавши, він додав неголосно і лагідно:

— У Росії чесна людина — щось на зразок сажотруса, яким няньки лякають малих дітей...

Мені здається, що всяка людина у присутності Антона Павловича мимоволі відчувала в собі бажання бути простішою, правдивішою, бути більш самим собою, і я не раз спостерігав, як люди скидали з себе барвисті наряди книжних фраз, модних слів і всі інші дешеві штучки, якими росіянин, бажаючи удати з себе європейця, прикрашає себе, як дикун черепашками і риб'ячими зубами. Антон Павлович не любив риб'ячі зуби і півнячі пера; все барвисте, крикливе і чуже, надіте людиною на себе для «більшої поважності», викликало в ньому зніяковіння, і я помічав, що кожного разу, коли він бачив перед собою виряджену людину, його опановувало бажання звільнити її від цієї обтяжливої і непотрібної мішури, що спотворювала справжнє лице і живу душу співбесідника. Все життя А. Чехов прожив засобами своєї душі, завжди він був самим собою, був внутрішньо вільний і ніколи не зважав на те, чого одні—чекали від Антона Чехова, другі, грубіші, вимагали. Він не любив розмов на «високі» теми,— розмов, якими цей милий росіянин так старанно потішає себе, забуваючи, що смішно, але зовсім не дотепно розмовляти про бархатні костюми в майбутньому, не маючи зараз навіть пристойних штанів.

Красиво простий, він любив усе просте, справжнє, шире, і в нього була своєрідна манера опрощати людей.

Якось його відвідали три пишно вбрані дами; сповнивши його кімнату шумом шовкових спідниць і запахом міцних духів, вони чинно усілись навпроти господаря, прикинулись, ніби їх дуже інтересує політика, і — почали «ставити питання».

— Антоне Павловичу! А як ви гадаєте, чим кінчиться війна?

Антон Павлович покашляв, подумав і лагідно, тоном серйозним, ласкавим відповів:

— Мабуть,— миром..

— Ну да, звичайно! Але хто ж переможе? Греки чи турки?

— Мені здається,— переможе той, хто сильніший..

— А хто, по-вашому, сильніший? — навперебій запитували дами.

— Той, хто краще їсть і більш освічений..

— Ах, як це дотепно! — скрикнула одна.

— А кого ви більше любите — греків чи турків? — спитала друга.

Антон Павлович ласкаво подививсь на неї і відповів з кротною, люб'язною усмішкою:

— Я люблю — мармелад... а ви — любите?

— Дуже! — з жвавістю вигукнула дама.

— Він такий ароматний! — солідно підтвердила друга.

І всі три жваво заговорили, виявляючи у питанні про мармелад прекрасну ерудицію і тонке знання предмета. Було очевидно — вони дуже задоволені з того, що не треба напружувати розум і прикидатись серйозно заінтересованими турками і греками, про яких вони до цього часу і не думали.

Виходячи, вони весело пообіцяли Антону Павловичу:

— Ми пришлемо вам мармеладу!

— Ви славно бесідували! — зауважив я, коли вони пішли.

Антон Павлович тихо розсміявся і сказав:

— Треба, щоб кожна людина говорила своєю мовою...

Другим разом я застав у нього молодого, гарненького товариша прокурора. Він стояв перед Чеховим і, потрясаючи кучерявою головою, жваво говорив:

— Оповіданням «Зловмисник» ви, Антоне Павловичу, ставите передо мною надзвичайно складне питання. Коли я визнаю в Денисі Григор'єві наявність злої волі, що діяла свідомо, я мушу, без застережень, запроторити Дениса в тюрму, як цього вимагають інтереси суспільства. Але він дикун, він не усвідомлював злочинності діяння, мені його шкода! Коли ж я поставлюсь до нього як до суб'єкта, що діяв без розуміння, і піддамся почуттю жалю,— чим я гарантую суспільство, що Денис знову не відгвинтить гайки на рейках і не вчинить аварії? От в чім річ! Як же бути?

Він замовк, відкинув корпус назад і вступив у лице Антона Павловича допитливий погляд. Мундирчик на

ньому був новенький, і гудзики на грудях блищали так само самовпевнено і тупо, як очиці на чистенькому личку юного ревнителя правосуддя.

— Коли б я був суддею,— серйозно сказав Антон Павлович,— я б виправдав Дениса...

— На якій підставі?

— Я сказав би йому: «Ти, Денисе, ще не дозрів до типу свідомого злочинця, іди — і дозрій!»

Юрист засміявся, але відразу ж знову став урочисто серйозним і продовжував:

— Ні, шановний Антоне Павловичу,— питання, поставлене вами, може бути розв'язане тільки в інтересах суспільства, життя і власність якого я маю охороняти. Денис — дикун, так, але він — злочинець,— ось істина!

— Вам подобається грамофон? — раптом ласкаво спитав Антон Павлович.

— Так! Дуже! Чудовий винахід! — жваво озвався юнак.

— А я терпіти не можу грамофонів! — сумно признався Антон Павлович.

— Чому?

— Та вони ж говорять і співають, нічого не відчуваючи. І все у них карикатурно виходить, мертво... А фотографією ви не займаєтесь?

Виявилось, що юрист — палкий поклонник фотографії; він відразу ж з захопленням заговорив про неї, зовсім не цікавлячись грамофоном, незважаючи на свою подібність до цього «чудового винаходу», тонко і вірно підмічену Чеховим. Знову я бачив, як з мундира виглянув живий і досить забавний чоловічок, який поки ще відчував себе в житті, як щеня на полюванні.

Провівши юнака, Антон Павлович хмуро сказав:

— Ось отакі-от прищі на... сидінні правосуддя — розпоряджаються долею людей.

І, помовчавши, додав:

— Прокурори дуже люблять вудити рибу. Особливо — йоржів!

Він відзначався вмінням усюди знаходити і відтінювати пошлість, — умінням, яке доступне тільки людині високих вимог до життя, що створюється лише гарячим

бажанням бачити людей простими, красивими, гармонійними. Пошлість завжди знаходила в ньому жорстокого і гострого суддю.

Хтось розповідав при ньому, що видавець популярного журналу, чоловік, що завжди розмовляє про необхідність любові і милосердя до людей,— зовсім безпідставно образив кондуктора на залізниці і що взагалі цей чоловік надзвичайно грубо поводить з людьми, що залежать від нього.

— Ну, ще б пак,— сказав Антон Павлович, хмуро усміхаючись,— адже ж він аристократ, освічений... він же в семінарії учився! Батько його в постолах ходив, а він носить лакові ботинки...

І в тоні цих слів було щось таке, що відразу зробило «аристократа» нікчемним і смішним.

— Дуже талановита людина! — говорив він про одного журналіста.— Пише завжди так благородно, гуманно... лимонадно. Дружину свою лає при людях дурною. Кімната для прислуги у нього вогка, і покоївки завжди наживають ревматизм...

— Вам, Антоне Павловичу, подобається NN?

— Так... дуже. Приємна людина,— покашлюючи, погоджується Антон Павлович.— Все знає. Читає багато. У мене три книги зачитав. Неуважний він, сьогодні скаже вам, що ви чудова людина, а завтра кого-небудь сповістить, що ви у чоловіка вашої коханки шовкові шкарпетки вкрали, чорні, з синіми смужками...

Хтось при ньому скаржився на нудність і важкість «серйозних» відділів у товстих журналах.

— А ви не читайте цих статей,— переконливо порадив Антон Павлович.— Це ж дружня література... література приятелів. Її створюють добродії Краснов, Чернов і Белов. Один напише статтю, другий заперечить, а третій примирює суперечності перших. Подібно до того, ніби вони у вінт з йолопом грають. І навіть все це потрібно читачеві,— ніхто з них себе не запитує.

Одного разу прийшла до нього якась повна дама, здорова, красива, красиво вбрана, і почала говорити «під Чехова»:

— Скучно жити, Антоне Павловичу! Все таке сіре: люди, небо, море, навіть квіти здаються мені сірими. І нема бажань... душа в журбі. Ніби якась хвороба...

— Це — хвороба! — переконано сказав Антон Павло-

вич.— Це хвороба. По-латині вона зветься *morbus privitynalis*.

Дама, на її щастя, очевидно, не знала по-латині, а може, приховала, що знає.

— Критики схожі на гедзів, які заважають коневі орати землю,— говорив він, усміхаючись своєю розумною усмішкою.— Кінь працює, всі мускули натягнуті, як струни на контрабасі, а тут на крупі сідає гедзь і лоскоче і дзижчить. Треба струшувати шкірою і махати хвостом. Про що він дзижчить? Навряд чи йому зрозуміло це. Просто — характер у нього неспокійний і заявити про себе хочеться,— мовляв, теж на землі живу! От бачите,— можу навіть дзижчати, про все можу дзижчати! Я двадцять п'ять років читаю критики на мої оповідання, а жодної цінної вказівки не пам'ятаю, жодної доброї поради не чув. Тільки один раз Скабічевський справив на мене враження, він написав, що я вмру п'яним під парканом...

У його сірих, сумних очах майже завжди м'яко іскрилась тонка насмішка, але часом ці очі ставали холодні, гострі і жорсткі; в такі хвилини його гнучкий, задушевний голос звучав твердіше, і тоді — мені здавалось, що ця скромна, лагідна людина, коли вона визнає за потрібне, може стати проти ворожої їй сили міцно, твердо і не поступиться перед нею.

Іноді ж здавалось мені, що в його ставленні до людей було почуття якоїсь безнадійності, близьке до холодного, тихого відчаю.

— Дивна істота — росіянин! — сказав він якось.— У ньому, як у решеті, нічого не затримується. В юності він жадібно наповнює душу всім, що під руку попало, а після тридцяти літ у ньому залишається якийсь сірий мотлох. Щоб добре жити, по-людськи — треба ж працювати! Працювати з любов'ю, з вірою. А у нас не вміють цього. Архітектор, побудувавши два-три пристойних будинки, сідає грати в карти, грає все життя або ж стовбичить за кулісами театру. Лікар, якщо він має практику, перестає стежити за наукою, нічого, крім «Новостей терапії», не читає і в сорок літ серйозно переконаний, що всі хвороби — походять від простуди. Я не зустрічав жодного чиновника, який хоч трохи розумів би значення своєї роботи: звичайно він сидить у столиці або в губернському місті, пише папери і посилає їх у Зміїв і Сморгонь для

виконання. А кого ці папери позбавлять свободи руху в Зміївці і Сморгоні,— про це чиновник думає так само мало, як атеїст про муки пекла. Зробивши собі ім'я вдалою обороною, адвокат уже перестає дбати про оборону правди, а обороняє тільки право власності, грає на скачках, їсть устриць і вдає з себе тонкого знавця всіх мистецтв. Актор, зігравши непогано дві-три ролі, уже не вчить більше ролей, а надіває циліндр і думає, що він геній. Вся Росія — країна якихось жадібних і ледачих людей: вони страшенно багато їдять, п'ють, люблять спати вдень і в сні хропуть. Женяться вони для порядку в домі, а любовниць заводять для престижу в товаристві. Психологія у них — собача: б'ють їх — вони тишенько вищать і ховаються по своїх конурах, гладять — вони лягають на спину, лапки вгору і виляють хвостиками...

Тоскна і холодна зневага звучала в цих словах. Але, зневажаючи, він жалів, і коли було при ньому лайнепи кого-небудь, Антон Павлович зразу ж заступиться:

— Ну, навіщо ви? Він же старий, йому ж сімдесят років...

Або:

— Адже ж він ще молодий, це ж з дурості...

І, коли він говорив так,— я не бачив на його обличчі брідливості...

За юних літ пошлість здається тільки забавною і нікчемною, але потроху вона оточує людину, своїм сірим туманом проймає мозок і кров його, як отрута і чад, і людина стає схожою на стару вивіску, з'їдену іржею: нібито щось зображено на ній, а що? — не розбереш.

Антон Чехов уже в перших оповіданнях своїх умів відкрити в тьмяному морі пошлості її трагічно хмурі жарти; досить тільки уважно прочитати його «гумористичні» оповідання, щоб переконатися, як багато за смішними словами і положеннями — жорстокого і огидного скорбно бачив і соромливо приховував автор.

Він був якось цнотливо скромний, він не дозволяв собі голосно і відкрито сказати людям: «та будьте ж ви... поряднішими!» — марно надіючись, що вони самі догадаються про настійну необхідність для них бути поряднішими. Ненавидячи все пошле і брудне, він описував

мерзоти життя благородною мовою поета, з лагідною усмішкою гумориста, і за прекрасною зовнішністю його оповідань мало помітна сповнена гіркого докору їх внутрішня суть.

Шановна публіка, читаючи «Дочку Альбіона», сміється і навряд чи бачить у цьому оповіданні найганебніше знуцання ситого пана над людиною самотньою, всьому і всім чужою. І в кожному з гумористичних оповідань Антона Павловича я чую тихе, глибоке зітхання чистого, справді людського серця, безнадійне зітхання жалю до людей, які не вміють поважати свою людську гідність і, без опору підкоряючись грубій силі, живуть, як раби, ні в що не вірять, крім необхідності щодня сьорбати якомога жирніші щі, і нічого не відчувають, крім страху, як би хто-небудь сильний і нахабний не побив їх.

Ніхто не розумів так ясно і тонко, як Антон Чехов, трагізм дрібниць життя, ніхто до нього не вмів так нещадно правдиво намалювати людям ганебну і сумну картину їхнього життя в тьмяному хаосі міщанської буденщини.

Його ворогом була пошлість; він усе життя боровся проти неї, її він висміював і її зображав безстрашним, гострим пером, вміючи знайти плісень пошлості навіть там, де, на перший погляд, здавалось, все влаштовано дуже добре, вигідно, навіть — з блиском... І пошлість за це відомстила йому поганенькою вихваткою, поклавши його труп — труп поета — у вагон для перевозки «устриць».

Бруднозелена пляма цього вагона здається мені саме величезною, торжествуючою усмішкою пошлості над втомленим ворогом, а незліченні «спогади» вуличних газет — лицемірною тугою, за якою я відчуваю холодний, пахучий подих все тієї ж пошлості, таємно задоволеної смертю ворога свого.

Читаючи оповідання Антона Чехова, відчуваєш себе ніби в сумний день пізньої осені, коли повітря таке прозоре і в ньому різко окреслені голі дерева, тісні будинки, сіренькі люди. Все таке дивне — одиноке, нерухоме і безсиле. Поглиблена синя далечінь — пустинна і, зливаючись з блідим небом, дише тоскним холодом на землю, вкриту мерзлою грязюкою. Розум автора, як осіннє сонце, з жор-

стокою ясністю освітлює збиті дороги, криві вулиці, тісні й брудні будинки, в яких задихаються від нудьги і лінощів маленькі жалюгідні люди, сповнюючи будинки своєї неосмисленою, напівсонною метушнею. Ось тривожно, як сіра миша, шмигає «Душечка»,— мила, кротка жінка, яка так по-рабському, так багато уміє любити. Її можна вдарити по щоці, і вона навіть застогнати голосно не посміє, кротка раба. Поряд з нею сумно стоїть Ольга з «Трьох сестер»: вона теж багато любить і безмовно скоряється примхам розбещеної і пошлої дружини свого ледаря-брата, на її очах ламається життя її сестер, а вона плаче і нікому і нічим не може допомогти, і ні одного живого, сильного слова протесту проти пошлості нема в її грудях.

Ось сльозоточива Раневська та інші колишні господарі «Вишневого саду» — егоїстичні, як діти, і дряблі, як старики. Вони спізнались вчасно померти і ниють, нічого не бачачи навколо себе, нічого не розуміючи,— паразити, позбавлені сили знову присмоктатись до життя. Паскудненький студент Трофимов красніє говорить про необхідність працювати і — ледарює, з нудьги розважаючись нерозумним знущанням над Варєю, яка працює не покладаючи рук для благополуччя нероб.

Вершинін мріє про те, яке хороше буде життя через триста років, і живе, не помічаючи, що біля нього все розкладається, що на його очах Солоний з нудьги і з дурості ладен убити жалюгідного барона Тузенбаха.

Проходить перед очима незліченна низка рабів і рабинь своєї любові, своєї глупоти і лінощів, своєї жадоби до благ землі; ідуть раби темного страху перед життям, ідуть у смутній тривозі і сповнюють життя беззв'язними промовами про майбутнє, відчуваючи, що в сучасному — нема їм місця...

Іноді в їхній сірій масі лунає постріл, це Іванов або Треплев догадалися, що їм треба зробити, і — померли.

Багато хто з них красиво мріє про те, яке хороше буде життя через двісті років, і нікому не приходить у голову просте запитання: та хто ж зробить його хорошим, коли ми будемо тільки мріяти?

Повз усю цю нудну, сіру юрбу безсилив людей пройшла велика, розумна, до всього уважна людина, подивилась вона на цих нудних жителів своєї вітчизни і з сумною усмішкою, тоном лагідного, але глибокого до-

кору, з безнадійною тугою на лиці і в грудях, красивим щирим голосом сказала:

— Погано ви живете, панове!

П'ятий день підвищена температура, а лежати не хочеться. Сіренький фінський дощ кропить землю мокрим пилом. На форті Інно бухкають гармати, їх «пристрілюють». Ночами лиже хмари довгий язик прожектора, видовище гидке, бо не дає забути про диявольське навождення — війну.

Читав Чехова. Коли б він не вмер десять років тому, війна, напевне, убила б його, отруївши спочатку ненавистю до людей. Згадав його похорон.

Труна письменника, якого так «ніжно любила» Москва, була привезена в якомусь зеленому вагоні з написом великими буквами на дверях його: «Для устриць». Частина невеликої юрби, що зібралася на вокзал зустріти письменника, пішла за гробом привезеного з Манчжурії генерала Келлера і дуже здивувалась тому, що Чехова ховають з оркестром військової музики. Коли помилка виявилась, дехто з веселих людей почав усміхатись і хихикати. За гробом Чехова ішло чоловік сто, не більше; дуже пам'ятні два адвокати, обидва в нових ботинках і барвистих галстуках — женихи. Ідучи позад них, я чув, як один, В. О. Маклаков, говорить про розум собак, другий, незнайомий, розхвалював вигоди своєї дачі і красу пейзажу в околицях її. А якась дама в ліловому платті, ідучи під мереживним зонтиком, переконувала старика в рогових окулярах:

— Ах, він був надзвичайно милий і такий дотепний...

Старик недовірливо покашлював. День був жаркий, пильний. Попереду процесії велично їхав товстий околочний на товстому білому коні. Все це і ще багато чого було жорстоко пошле і несумісне з пам'яттю про видатного і витонченого художника.

В одному з листів до старика О. С. Суворіна Чехов сказав:

«Нема нічого нуднішого і непоетичнішого, так би мовити, як прозаїчна боротьба за існування, що відбирає радість життя і вганяє в апатію».

Цими словами виражений вельми російський настрій, взагалі, на мій погляд, не властивий А. П. У Росії, де всього багато, але нема у людей любові до праці, так мислить більшість. Росіянин милується енергією, але — поганю вірить у неї. Письменник активного настрою — наприклад Джек Лондон — неможливий у Росії. Хоч книги Лондона читають у нас охоче, але я не бачу, щоб вони збуджували волю росіянина до діяння, вони тільки роздратовують уяву. Але Чехов — не дуже росіянин у цьому розумінні. Для нього ще в юності «боротьба за існування» розгорнулася в неприглядній, безбарвній формі щоденних, дрібних турбот про шматок хліба не тільки для себе,— про великий шматок хліба. Цим турботам, позбавленим радощів, він віддав усі сили юності, і треба дивуватись: як він міг зберегти свій гумор? Він бачив життя тільки як скучне прагнення людей до ситості, спокою; великі драми і трагедії його були сховані для нього під товстим шаром буденного. І, лише звільнившись трохи від турботи бачити навколо себе ситих людей, він пильно глянув у суть цих драм.

Я не бачив людини, яка відчувала б значення праці як основи культури так глибоко і всебічно, як А. П. Це виражалось у нього у всіх дрібницях домашнього побуту, у доборі речей і в тій благородній любові до речей, яка, цілком виключаючи прагнення нагромаджувати їх, не втомлюється милуватись ними як продуктом творчості духу людського. Він любив будувати, розводити сади, прикрашати землю, він відчував поезію праці. З якою зворушливою турботою спостерігав він, як у саду його ростуть посаджені ним плодові дерева і декоративні кущі! У клопотах про спорудження будинку в Аутці він говорив:

— Коли б кожна людина на шматку землі своєї зробила все, що вона може, яка прекрасна була б земля наша!

Затіявши писати п'єсу «Васька Буслаєв», я прочитав йому хвастовитий Васьчин монолог:

Ех, якби сили та побільше мені!
Я дихнув би жарко — сніги б розтопив,
Круг землі пішов би та й всю розорав
Вік би ходив — та міста мостив,
Церкви будував би та сади все садив!
Землю уквітчав би — як дівчину,

Обійняв би її — як кохану свою,
Підняв би я землю до своїх грудей,
Підняв би, поніс її до господи:
— Глянь ти, господи, земля он яка,—
Як вона Ваською завітчана!
Ти от її каменем пустив в небеса,
Я ж зробив її смарагдом дорогим!
Глянь ти, господи, і порадуйся,
Як вона зелено на сонечку горить!
Дав би я тобі її в подаруночок,
Та — невігідно буде — самому дорога!

Чехову сподобався цей монолог, схвильовано покашлюючи, він говорив мені і докторові О. М. Алексіну:

— Це добре... Надзвичайно справжнє, людське! Саме в цьому «смысл философии всей». Людина зробила землю заселеною, вона зробить її і затишною для себе.— Кивнувши вперто головою, повторив: — Зробить!

Запропонував прочитати похвальбу Васьчину ще раз, вислухав, дивлячись у вікно, і порадив:

— Два останні рядки — не треба, це пустощі. Зайве...

Про свої літературні роботи він говорив мало, неохоче; хочеться сказати — цютливо і з тією ж, можливо, обережністю, з якою говорив про Льва Толстого. Лише зрідка, в час веселий, усміхаючись, розкаже тему, завжди — гумористичну.

— Знаєте,— напишу про учительку, вона атеїстка,— обожнює Дарвіна, переконана, що необхідно боротися проти передсудів і забобонів народу, а сама, о дванадцятій годині ночі, варить у лазні чорного kota, щоб дістати «дужку»,— кісточку, яка приваблює мужчину, збуджуючи в ньому любов,— є така кісточка...

Про свої п'єси він говорив як про «веселі» і, здається, був щиро впевнений, що пише саме «веселі п'єси». Напевне, з його слів Сава Морозов уперто доводив: «П'єси Чехова треба ставити як ліричні комедії».

Але взагалі до літератури він ставився з увагою дуже пильною, особливо ж зворушливо — до «початкуючих письменників». Він з дивовижним терпінням читав величезні рукописи Б. Лазаревського, М. Олігера і багатьох інших.

— Нам треба більше письменників,— говорив він. Література в нашому побуті все ще новинка і «для об-

ранців». У Норвегії на кожні двісті двадцять шість чоловік населення — один письменник, а у нас — один на мільйон...

Недуга іноді викликала у нього настрої іпохондрика і навіть мізантропа. У такі дні він бував примхливий у судженнях своїх і тяжкий у ставленні до людей.

Якось, лежачи на дивані, сухо покашлюючи, граючись термометром, він сказав:

— Жити для того, щоб померти, взагалі не цікаво, але жити, знаючи, що помреш передчасно, — вже й зовсім нерозумно...

Другим разом, сидячи біля відчиненого вікна і поглядаючи вдалину, в море, несподівано, сердито промовив:

— Ми звикли жити надіями на хорошу погоду, врожай, на приймний роман, надіями розбагатіти або дістати місце поліцеймейстера, а от надії порозумнішати я не помічаю у людей. Думаємо: за нового царя буде краще, а через двісті літ — ще краще, і ніхто не турбується, щоб це краще настало завтра. Загалом — життя з кожним днем стає все складніше і рухається кудись само собою, а люди — помітно дурнішають, і все більше людей лишається осторонь життя.

Подумав і, наморщивши лоба, додав:

— Ніби злиденні каліки під час процесії.

Він був лікар, а хвороба лікаря завжди важча за хворобу його пацієнтів; пацієнти тільки відчувають, а лікар ще й знає дещо про те, як руйнується його організм. Це один з тих випадків, коли знання можна вважати наближаючим смерть.

Хороші у нього бували очі, коли він сміявся, — якісь жіночно ласкаві і ніжно лагідні. І сміх його, майже беззвучний, був якось особливо хороший. Сміючись, він саме насолоджувався сміхом, радів; я не знаю, хто б ще міг сміятися так — скажу — «духовно».

Грубі анекдоти ніколи не смішили його.

Сміючись так мило і душевно, він розповідав мені:

— Знаєте, чому Толстой ставиться до вас так нерівно? Він ревнує, він думає, що Сулержицький любить вас

більше, ніж його. Так, так. Учора він говорив мені: «Не можу поставитись до Горького широко, сам не знаю чому, а не можу. Мені навіть неприємно, що Сулер живе у нього. Сулерові це шкодить. Горький — зла людина. Він схожий на семінариста, якого насильно постригли в монахи і цим озлили його на все. У нього душа спостережника, він прийшов звідкись у чужу йому, Ханаанську землю, до всього приглядається, все помічає і про все доносить якомусь своєму богові. А бог у нього — потвора, от як лісовик або водяник сільських бабів».

Розповідаючи, Чехов досміявся до сліз і, витираючи сльози, продовжував:

— Я кажу: «Горький добрий». А він: «Ні, ні, я знаю. У нього качиний ніс, такі носи бувають тільки у нещасних і злих. І жінки не люблять його, а у жінок, як у собак, є чуття до хорошої людини. От Сулер — він має справді дорогоцінну здатність безкорисливо любити людей. В цьому він — геніальний. Вміти любити, значить — все уміти...»

Відпочивши, Чехов повторив:

— Так, старий ревнує... Який чудний...

Про Толстого він говорив завжди з якоюсь особливою, ледве вловимою, ніжною і соромливою усмішечкою в очах, говорив, понижуючи голос, як про щось примарне, таємниче, що потребує слів обережних, лагідних.

Не раз скаржився, що біля Толстого нема Еккермана, людини, яка б ретельно записувала гострі, несподівані і, часто, суперечливі думки старого мудреця.

— От би ви зайнялися цим, — радив він Сулержицькому, — Толстой так любить вас, так багато і добре говорить з вами.

Про Сулера Чехов сказав мені:

— Це — мудре немовля...

Дуже добре сказав.

Якось при мені Толстой захоплювався оповіданням Чехова, здається — «Душечкою». Він говорив:

— Це — ніби мереживо, сплетене цнотливою дівчиною; були в старовину такі дівчата-мереживниці, «старі діви», вони все життя своє, всі мрії про щастя вкладали

в узор. Мріяли узорами про наймиліше, всю неясну, чисту любов свою влітали в мереживо.— Толстой говорив дуже хвилюючись, з сльозами на очах.

А у Чехова в цей день була підвищена температура, він сидів з червоними плямами на щоках і, нагнувши голову, старанно протирав пенсне. Довго мовчав, нарешті, зітхнувши, сказав тихо і соромливо:

— Там — друкарські помилки...

Про Чехова можна написати багато, але необхідно писати про нього дуже дрібно і чітко, чого я не вмію. Добре б написати про нього так, як сам він написав «Степ», оповідання ароматне, легке і таке, по-руськи, задумливо журливе. Оповідання — для себе.

Добре згадати про таку людину, зразу в життя твоє повертається бадьорість, знову входить у нього ясний смисл.

Людина — вісь світу.

А — скажуть — пороки, а недоліки його?

Усі ми голодні любов'ю до людини, а за голоду і погано випечений хліб — солодко живить.

БУКОЙОМОВ, КАРПО ІВАНОВИЧ

В задушливий присмерк камери крізь мутні шибки вікна падає сонячний промінь,— Букойомов лежить на нарах горілиць, дивиться, як у зблоті променя кружляє пил, ліниво літають мухи, і, можливо, думає про швидке ширяння ластівок і стрижив у голубій безодні небес...

Махін і Шишов сидять навпочіпки біля старого й мовчки грають у шашки, зроблені з м'якушки чорного хліба, а Кривий, сидячи біля вікна, зашиває сорочку і півголосом гугняво співає:

Просиділа день без діла,
Капітал свій весь проїла...

В такт своєї одноманітної пісні він тихо постукує об підлогу важкою і грубою дерев'яною, що заміняє йому ліву ногу, відрізану коло коліна.

— Не можеш ти прати, Махін! — зневажливо каже Букойомов.— Ходи наліво, Шишов!

— Я знаю,— нахилиючись до шашок, відповідає Шишов сиплим голосом.

Як голодний — б'є мене,
А наїсться, то й засне...

— сумно тягне Кривий.

— Тьфу! — плюється Букойомов. Пісня набридла йому; вона, немов скрипіння пилки, неприємно свердлить вуха.

Старий неприязно повертається до Кривого і мовчки дивиться в його обличчя — бліде, чисте, овальної форми. Невелика широка борідка, разом з довгим волоссям темного кольору, роблять його подібним до молодого священника. Його чорні очі дивляться завжди зосереджено й спокійно, розмовляє він мало і майже ніколи не сміється. Зісланий у Сибір на вічне поселення за підпал, він тричі тікав з місця заслання в Росію. Удруге він дійшов тільки до Пермі, поступив там у сторожі на залізниці і спокійно служив більше півроку. Але одного разу вночі на станцію прийшли злодії, ударили його обушком, він упав і, лежачи непритомний, відморозив собі ногу. В лікарні дізнались, що він утікач, приробили йому дерев'янку замість відрізаної ноги і повернули на заслання. Кривий утік в Росію знову, — тепер його піймали вже в Калузі.

Багато зміряв землі цей чоловік, багато, мабуть, він бачив і чув, але — не знайшов він на землі пісні, приємнішої йому за цю пісню:

Я б і кинула його,
Та немає нікого...

Від його невеликої і гарної постаті віє затверділою впертістю, в очах застиг якийсь холодний полиск. У старого Букоймова відпадає бажання перебити йому спів, він повільно повертає голову, дивиться в стелю й крізь зуби каже:

— Одніак нудно з вами, анафеми...

Міцний, рум'яний красунь Махін напружено зморщив лоба, прикусив нижню губу і, не відриваючи карих очей від шашок, незграбними, судорожними порухами руки мовчки соває їх по розлінованих на нарах квадратах. Шишов грає обережно, він довго думає над кожним ходом, дуже тре лисину, ворушить рудими бровами, зробивши хід, полегшено сопе і з гідністю погладжує скуйовджену бороду. Він товстий, круглий, і обличчя в нього теж товсте, кругле...

— Обидва ви погано граєте! — рішуче заявляє Букоймов і старанно крутить цигарку.

Я б пішла до свого краю,
Та родилась де — не знаю!

— тихенько виводить Кривий.

— А цей все скавулить, як голодний пес на цепу,— понуро ворущачи сивими бровами, каже Букойомов.

Йому не відповідають.

В коридорі — невиразний гул,— він дедалі більше наближається до дверей камери. Це — староста розносить подаєння — калачі, бублики, яйця.

Хтось верескливо лихословить, і чути хрипкий голос:

— Пара, дві, три...

— Ти! Куди сунеш руку? Мало тобі, наволоч?

Букойомов курить, дивиться гострими оченятами на кінець цигарки, і його незграбне, немов залізне, обличчя — темне й непорушне. Сірі й голубі струмки диму плутаються в сивій бороді, виповзають на голову, зливаються з шорстким волоссям сивого кольору — старий увесь сірий, наче великий уламок скелі. Йому вже за шістдесят років. Але в нього цілі всі зуби, волосся в нього густе, рухи дужі, голос твердий і ясний. Одежа на ньому лежить доладно, кайдани не заважають йому: на ходу вони в нього дзвенять якось особливо — негучно й легко. Він солідний, любить чистоту, порядок, в ньому багато старечої краси й почуття власної гідності.

За його словами, вперше він був осуджений на каторгу двадцяти шести років за подвійне убивство й грабіж. З дороги він утік і три роки з лишком займався розбоем; був пійманий і осуджений на Сахалін довічно. Відбувши дев'ять років, він знову втік і знову займався «своїм ділом» майже п'ять років. Його піймали вдруге, але в Сибіру він «змінився», з рік прожив у Тобольській губернії як поселенець, потім прийшов у Росію, а тепер — після цілого ряду вбивств і пограбувань — він знову повертався на Сахалін, де на нього чекала довічна каторга й батіг...

— Кривий! Піди, прийми подаєння,— каже він тоном старшого.

Кривий підводить голову, дивиться на нього, кладе сорочку на лутку вікна і йде до дверей, коливаючись з боку на бік. Тупо стукає його дерев'янка і здригається чуб на голові.

— Готова! — задоволеним голосом кричить Шишов, потираючи свої пухлі руки, порослі червоною шерстю. Махін винувато посміхається, дбайливо збирає шашки і високим тенором, що не личить його дужій, стрункій по-

статі і кучерявистому, чорному, як у негра, волоссю, каже Шишову:

— Ти надто довго думаєш, а я не думаю! Я одразу граю...

— Дурень! — коротко каже Букойомов.— Хороші однак люди... у одного — нога дерев'яна, в другого — довбешка...

Шишов важко злазить з нар і регоче масним сміхом. Його важкий живіт огидно хитається, він примружує свої масні оченята, мов ситий кіт. Кайдани на його кущих ногах важко дзвенять, плутаються, заважають йому; він увесь розхристаний якийсь і мокрий, наче розтає в духоті. Здається, що, коли дуже струснути його, він увесь розвалиться і розпливеться по підлозі, як кисіль.

Букойомов акуратно гасить цигарку, дивиться на Шишова, і його тонкі сухі губи складаються в зневажливу посмішку.

— Порохня! — каже він, спльовуючи.— Помреш ти скоро... Залле тобі серце жиром — і вмреш ти, як жук-гнойовик...

Шишов догідливо сміється, бере із рук Кривого калача, оглядає його з усіх боків солодко прижмуреними очима й роззявляє рота, повного дрібних білих зубів, схожого на щучу пащу...

— Стривай! — каже Букойомов.— Адже ти жерти не хочеш?

— Ні, чого ж? Я можу,— ніяково хихикаючи, заперечує Шишов. Він стоїть перед старим і обома руками тримає калач коло підборіддя.

— Мо-о-жу! — старий передражнює сиплий голос Шишова.— Тобі ж не можна жерти: здохнеш! Тобі голодувати треба... назбирав жиру, як скупий грошви, і задихаєшся от... дурепа дрябла!

Він одвертається од Шишова; той боязко кліпає очима, дивиться на калач, потім завалюється на нари, важко повзе в куток і там починає спроквола й уважно їсти, намагаючись не плямкати голосно...

Славное море — широкий Байкал,
Славный корабль — омулевая бочка...

— тихо заспіває Махін, стоячи біля вікна...

— Не бачивши — хвалиш,— понуро посміхаючись, каже Букойомов.

До вікна підходить Кривий, мовчки, порухом руки, відстороняє Махіна, сідає й знову латає сорочку.

Букойомов озирає всіх по черзі й хилить голову, хмуро ворущачи бровами. Сумно в'ється пісня, шурхотять нитки, голосно плямає, захопившись, Шишов. Старий закидає голову і дивиться на нього холодними очима; Шишов перестає їсти і, не затуляючи рота, з шматком калача перед обличчям, сидить непорушно й чекає.

Букойомов сміється. Сміх у нього неголосний і чудний, наче в горлі в старого пересипаються шматки битого скла.

— Торгаш ти, руда тварюка,— насмішкувато каже він,— і вчинок твій поганий, торгошівський... Купив дівчинку-підлітка,— як, скажімо, баранячі тушки купують, і задушив дівчинку... наволоч ти!

Шишов тяжко зітхає і знову їсть. Тепер сміється Махін веселим, юнацьким сміхом. Кривий зосереджено шие.

— Живу я між вами,— продовжує суворий старий,— і набридло ви мені, як більма на очах... Нудно мені тут... хоч усього два тижні з вами я...

— Розкажи що-небудь, Карпе Івановичу! — просить Махін, підходячи й сідаючи на нарах поруч із старим.

— От, Кривий,— каже Букойомов, не глянувши на юнака,— ти все кажеш: всі люди однакові за евангелієм... А ти по правді скажи,— хіба вони двоє — люди однак? І хіба я — схожий на них?.. Не схожий я... і ти не схожий... ти хоч без ноги, а з характером... в тобі опір є... Тобі наказують — живи в Сибіру!.. а ти — не хочеш, ти от тікаєш... це добре! Навіть на одній нозі втік... дуже добре, так! А от Махін,— що він таке? Нащо він взагалі? Зарізав товстого трактирника, заюшився весь кров'ю, найняв візника і — поїхав... Куди ж одначе поїхав? Невідомо... Потім з перестрашу — чирк візника ножем по горлу... нащо воно? Теж — не зрозуміти...

— Я не з перестрашу,— конфузливо посміхаючись, відповідає Махін, і його темні волячі очі зніяковіло кліпають.

— Ну, а для чого?

— Він все озирався,— винувато говорить Махін,— їде, їде, та й оглянеться... ну, і...

— Йолоп! — спокійно й холодно визначає Букойомов, знову скручуючи цигарку.

— Все треба робити вмiючи...—продовжував вiн, закурюючи.— Якщо товстого рiзати — на такий випадок треба роздягтися догола... В ньому, в товстому, завжди кровищi багато... бризне вона, обiлле тебе,—от i доказ проти... А голий — ти хоч i забруднишся — зараз узав мокру ганчiрку, витерся весь i — чистий перед людьми...

— А перед богом? — неголосно каже Кривий. Вiн не поворухнувся, не пiдвiв голови, i в голосi його не звучить нi докору, нi цiкавостi.

— Що? — помовчавши, питає Букойомов.

— Я кажу — перед богом як? — повторює Кривий, продовжуючи працювати.

Старий дивиться на нього, поводить своїм хрящуватим носом i повчально каже:

— Нi, Кривий, люди — рiзні... Одному кайдани ноги спутають, а душу визволять, а в другого — душа залiзяками скована... це однак треба зрозумiти!..

— Карпе Ивановичу! — питає Махiн тихо i з моторошною цiкавiстю.

— Ну?

— Багато ти вбив людей?

— Чи багато? — Холоднi оченята старого важко впираються в обличчя Махiна, i юнаковi нiяково пiд цим поглядом. Вiн пересмикує плечима, нiби вiд холоду, i, напiввiдкривши рота, чекає слiв старого, заглядаючи збоку в його обличчя. З кутка, з нар, чути коротке, важке дихання Шишова.

Старий владно кладе Махiну на плече свою велику руку, пальцi її сильнi й гнучкi, як сталнi пружини, вiн постукує ними по тiлi юнака й каже:

— Багато. А скiльки багато — не пам'ятаю... Нащо тобі це?

— Так... цiкаво...— дурнувато посмихаючись, пояснює Махiн.

Старий легенько вiдштовхує його вiд себе.

— Ех ти... щеня!..

— А обличчя пам'ятаеш? — раптом питає Кривий.

— Якi обличчя?

— Котрих ти вбив...

— I облич не пам'ятаю... адже бiльше — вночi доводилось...— спокiйно каже старий.

— А не вiрю я тобі... не вiрю, щоб ти людей убивав...— похитуючи головою, тихо зауважує Кривий.

Букойомов дивиться на нього і беззвучно усміхається.
— От якби слідчі та прокурори не вірили мені, ну, це б приємно було... а якщо ти не віриш — не великий мені від цього прибуток... Проте — недаром я майже п'ятнадцять років кайданами брязкаю,— як ти гадаєш?

В коридорі знявся шум, сміх і виск — це неповнолітніх пригнали з двору.

— Не кричати, дияволи! — лунає крик наглядача.

Гучно грюкнули двері, скрипить залізо засува й замка, жвавий гомін молодих голосів стає більш приглушеним.

— І не жаль тобі було вбивати людей? — чути сиплий голос Шишова. Він сидить у кутку нар, витягнувши шию вперед, і його оченята, заплили жиром, блищать боязко.

— А хто кого жаліє? — спокійно відповідає Букойомов.

— Це — вірно! — неголосно відказує Кривий.— Ніхто нікого.

— Даремно ти про цю твою жалість говориш... брешеш ти, собако...— каже старий.

— Хіба немає жалості? — питає Махін і дивиться на всіх по черзі, чекаючи відповіді.

— Подаяння, наприклад,— бурчить Шишов.

Кривий швидко підвів голову і з докором у голосі відповідає:

— Подаяння — не для тебе, а для бога...

— Дають — чого не шкода,— підтверджує Букойомов.

В камері неповнолітніх наладжується пісня,— дзвінкий альт жваво затягає:

Загинув я хлопчина,
Загинув назавжди...

Сонячний промінь піднявся з долу, тепер він, червонуватий і тремтливий, косо висить у густому повітрі камери — і впирається в низ дверей. І все так само ліниво в ньому кружляє пил, важко й безглуздо літають мухи. Дзвінкий альт, захиляючись від збудження і не доказуючи слів, дзвінко вигукує пісню, все частішим роблячи її темп; хлопчиська вважають за особливу втіху співати цю пісню на танцювальний мотив.

Батька я зарізав,
Маму задушив...
Ех! Малую сестрицю
В Волзі утопив!

— Їх! — підхоплює хор з присвистом і тупотом ніг.

— Цитьте, щенята! — кричить наглядяч і стукає в двері камери кулаком.

— Люблю я тобі говорити, Кривий,— спроквола розбираючи пальцями шорстке волосся своєї сірої, гострої бороди, каже Букойомов,— умієш ти слухати... А коли ти сам говориш — не люблю я цього... Сіра ти людина... і даремно собі очі замазуєш. Дивись на все просто — от тобі закон! Тут уся премудрість... Дивись на все просто — тільки й усього... А ти кажеш — люди... те й се... треба жаліть!

Мова старого пливе рівно й плавко, в голосі його звучить холодна енергія, і під кошлатими бровами блищать гострі, як цвяхи, сірі очі.

— Нащо я буду жаліти, коли ні в кому немає жалості? І непотрібне мені це і невігідне... Ти подивись: я доведу тобі все це...

Старий витягає руку і загинає один палець на ній.

— Перше, це я з дитинства пам'ятаю, лежимо, бувало, ми з матір'ю на печі, розповідає вона мені казку, і приходять батько... згріб він матір за коси і стяг її додолу, наче кожуха скинув... Бив, бив її — втомився... «Давай, каже, вечеряти, шкуро...» — а вона кров'ю залита і на ногах стояти не може...

— За що це він? — з великою цікавістю питає Махін.

— Одного разу, пам'ятаю,— говорить Букойомов, не відповідаючи Махіну,— втомився він її бити, сів на лавку, відпочиває... Звелась мати на коліна перед ним і просить: «Убий, Христа ради, одразу, не муч!» А він їй: «Ні, ти постривай, нащо одразу?» Мені тоді років шість було, а може — сім... Так і закатував її на смерть...

Махін прижмутив очі і з якимсь захопленням хапливо розповідає:

— У мене брат жінку свою бувало бив... ух! тільки кісточки тріщать! Він — гусар, прийшов із служби, а в неї — дитя... Як він її хрясне по пиці!

— Б'ють по селах коней, б'ють собак... — мірно і вперто продовжує старий Букойомов,— але, проте, жінок сильніше б'ють... За жінку гроші не плачені, а життя — важке, народ — злий... А часто так собі... для забави людей мучать... Розкажу тобі, Кривий, був я візником і, п'яний, потрапив у часть... Привезли туди дівку п'яну, кинули її додолу ниць, і лежить вона, спить, як мертва...

Ну, прийшло двоє поліцаїв, принесли сургучу, заголили її, запалили сургуч і — капають на голе тіло... Сургуч горить на шкірі в неї... запах поганий іде, вона — стогне, а вони — регочуть... Нащо їм це потрібно було?.. Та-ак... Злякався я тоді, тремчу весь... думав — і мене палити будуть...

— А ще — сидів я в тюрмі катеринославській... був на ту пору робітничий бунт... і привели на двір одного робітника, — арештували, значить... Дивлюся я в вікно й бачу: околоточний офіцерові — солдати на дворі були й офіцер з ними — пропонує: «Хочете, каже, пане поручику, я цьому робітникові перетинку в вусі розірву з одного удару, і на все життя він оглухне?» — «Ану», — каже офіцер. Околоточний — ф-раз! І — справді, розірвав перетинку... я потім узнав — оглух-таки хлопець...

В кутку раптом засопів і завовтузився Шишов, що дрімав під мірні звуки голосу Букоймова.

— Це — можна! — почувся його сиплий голос. — Треба долонею вдарити, щоб повітря туди більше нагнати, у вухо... повітря й прорве перетинку...

Він засміявся. І старий теж посміхнувся.

— Не бачив я, брате, Кривий, жалості в людях... і сам жаліти їх не вмюю... ніде було навчитися цього... Ішов я якимось з партією, політики були в ній, а між ними — жиденя одне, Венькою звали. Веніамином, значить. Маленький такий, кучерявий, оченятка веселі, доладний весь... і такий втішний хлопчисько був... Всі потомляться, бувало, жарко, курно, а він — нічого, пісні співає, жартує, ласкавий з усіма... Є такі хлоп'ята — з нього хоч шкуру здирай, йому весело, а дивлячись на нього, і інший теж посміхнеться й легше зітхне... Любили його всі в партії... а начальник конвою — не злюбив... за що — невідомо, але так уперто, як іноді жінка чоловіка не любить... Кричить на нього зовсім нізашо... і все — жиденя, жиденя! А чого там? Тюрма всіх в одну віру хрестить... Всіляко він з Веньки глумився... розвередив його все ж таки, розлютився Венька та й скажи: «Ви, каже, мерзотник!» Як той його руків'ям шаблі двигнє поміж крилець... у хлопчиська кров горлом... Так він його й звів зі світу... зовсім нізашо...

— Жаль? — тихо питає Кривий.

— Чого?

— Жаль, кажу, тобі жиденятка? — повторює Кривий.

— Про жалощі ти мені не кажи! — суворо заперечує Букойомов. — Які там я можу мати в собі жалощі, коли на моїх очах завжди людей били... і бачу я, що людина дешевше за скотину ціниться? Тожбо-то... Коли я тобі тільки про себе розкажу, скільки разів мене били... і того досить буде... Про жалощі — брешеш ти! Я майже на двадцять років старший за тебе, я всю Росію обійшов, об'їздив, обдивився — брешеш ти!

Старий каже «брешеш» так важко й твердо, наче б'є по черепу Кривого своїм сухим і міцним кулаком.

— Моторошно жити, — чути шепіт Кривого.

— Чого? — суворо питає старий.

— Кажу — жити моторошно...

— А ти кажи ясно! — суворо радить Букойомов.

Махін задумливо примружує очі і, повівши широкими плечима, поволі й неголосно згадує:

— Як був я хлопчаком, торгував огірками... і взяли мене в поліцію... я-ак били! І за чуба... і по боках... господи Ісусе!

Букойомов дивиться на Кривого і з поважністю, із спокійним торжеством переможця, знову починає:

— Я людина серйозна, правильна, я все на землі бачив, і все я знаю... а коли ти про жалощі говориш — неспокійно мені, — невже я помилився? Хороше прогавив? Ну, тільки брешеш ти, Кривий, даремно мене баламутиш... Люди одно одного не жаліють, і мені їх жаліти немає за що... Доброго від них не бачив я... самі хіба що тільки калачі та бублики... ну, калачем мене не заманиш... Ти мені саме те дай, чого тобі найшкідніше... дороге твоє віддай! Не можеш? Ну, й не бреш... собако! І — знову ж, що таке люди? якщо їх можна мучити, як базарних пацюків... а вони лише тікають та ховаються...

Знову в розмову встриє Шишов; він сміється масним, неголосним сміхом, і крізь сміх чутно окремі слова:

— Бувало в нас... у м'ясному ряду... обіллють пацюка гасом та й... запалять... а він — тріщить... кидається...

Махін дивиться на нього і теж весело сміється...

Кривий поволі підводить голову, озирає всіх, потім каже:

— А... сказано: «Всяке дихання хай хвалить господа...»

Старий коситься на нього спідлоба й сердито заперечує:

— Мало чого не сказано... ти дивись, що зроблено.

Сонячний промінь поволі повзе по дверях угору і стає все червонішим. Букойомов сидить на нарах скраю, дивиться в вікно й хитає головою.

— Іноді — тоскно буває мені, Кривий... Пішов би я тоді на вулицю, став би посередині й сказав: «Я — убивця, вірно! а ви всі — падлюки! І це гірше... Можливо, від того я й убивця ваш... що ви мені це дозволяєте... так! Що ви проти мого характеру придумали? Залізяки?»

Він, гуркаючи, трясє кайданами.

— Хто тобі повірить? — тихо питає Кривий. І сам собі відповідає: — Ніхто тобі не повірить...

— І — наплювать... — понуро каже Букойомов. — Хай будуть залізяки... невідомо, кому від них гірше... мені чи їм... це — невідомо...

Якусь хвилю в камері всі мовчать. Тане сонячний промінь...

Махін устає й, озираючи камеру розгубленим поглядом, безглуздо тупцяє на місці.

— Шишов, давай зіграєм, чи що? — благально каже він. Шишов важко вовтузиться на нарах і сопе...

— Давай... я тобі покажу!

Карпо Іванович Букойомов дивиться додолу, ворущачи бровами, ноги його гойдаються, кайдани тихо подзвонюють, і під їх дзвін старий понуро й поволі каже:

— Зовсім ти, Махін, на щеня схожий... Як жив я, після зміни, на поселенні, було о тій порі щеня в мене... руда така тварина, з білими плямами... весела скотина була! Бувало стрибає коло мене туди-сюди... йти неможливо! Спало зі мною, шельма ярославська... забереться на постелю й спить... а блохи його кусають мене... Відкинеш його — загарчить, знову лізе до мене й ковдру зубами смикає... Так я й не можу його прогнати... Вранці прокинусь, а воно дивиться на мене, зуби вискалені і хвостом махає, — мовляв, що, взяв?

Букойомов посміхається й мовчить, непорушно дивлячись додолу. Кривий перестає шити, пильно дивиться на нього і — чекає.

— Ну?

— Чого?

— Що ж щеня?

— Здохло... хтось хребет йому перебив...

— Жаль? — тихо питає Кривий, і на його устах тремтить посмішка.

Старий поволі повертає до нього обличчя і з зневагою каже:

— Иди ти к бісу... Теж! Схотів піймати їжачка зубами...

Кривий дивиться йому в вічі, губи його все здригаються, і він, позіхаючи, заперечує:

— Якщо не жаль,— чому пам'ятаєш? Людей, яких убивав, не пам'ятаєш, а щеня — пам'ятаєш? Сам ти все брешеш... от що!

— Колода! — нудно й ліниво каже старий каторжник.— Воно до мене ласкаве було...

Він перекидається спиною на нари й лежить, закинувши руки за голову.

Шишов і Махін мовчки пересовують шашки.

У вікно видно клаптик неба — воно золоте й рожеве, високо в ньому кружляє згряя голубів. Більше нічого немає в небі. А землі не видно з вікна.

В камері тихо.

Кривий закінчив шити. Він розіп'яв сорочку перед лицем, нахилив голову набік і, милуючись латками, тихо співає:

І куди б я не пішла,
Скрізь добра я не знайшла...

Карпо Іванович Букойомов глибоко зітхає і, плюнувши в стелю, поволі говорить:

— А проте нудно з вами.— чорти лілові. .

З НАТУРИ

В село, для втихомирення збуджених умів, прибув адміністратор. Не виходячи з коляски, він, оточений козаками, звернувся до мужиків із заспокійливою промовою. Говорив милостиво й грізно, докірливо й по-батьківськи, говорив довго.

Раптом із натовпу, перериваючи промову, почулось запитання:

— А він?

— Що? — спитав адміністратор.

— А як він?

— Тобто хто — він?

— Ну, знаєш...

— Дурень! Що таке — він?

— Звичайно... А все-таки — як же він?

— Та що таке? Про що ти питаєш?

— Відносно його...

— Ну?

— Він залишиться?

— Шмагати! — наказав адміністратор.

Мужика схопили. Поклали... Відшмагали.

Він устав і, застібаючи штани, мовив:

— Ну, от... Я так і думав, що, доки він залишатиметься, — нас шмагатимуть...

І ЩЕ ПРО ЧОРТА

Приємно втомлений всім, що він бачив, чув і говорив на засіданні бюро своєї партії, Іван Іванович Іванов, прийшовши додому, ліг у кабінеті на диван, усміхаючись, солодко потягся і застиг у м'якому відпочинку.

За вікном деренчали дрожки візників, у голові ще звучала луна вільних промов, він згадував живу гру слів, красиві фрази, влучні звороти, збуджені обличчя ораторів і — раптом відчув, що він не один.

Мимоволі насупивши брови, він підняв голову — на білих кахлях груби в кутку кабінету тьмяно блищало чийсь жовте, квадратне, холодне лице. Іван Іванович відразу, рухом усього тіла, підвівся, сів на дивані, впираючись руками в коліна, і, витягнувши трохи шию, примружив очі.

— Не впізнаєте? — пролунав тихий, металічний, верескливий голос.

— Ах... це ви? — сказав Іван Іванович зніяковіло. — Так, я не зразу вас упізнав... тепер так багато живого, реального діла, що мимоволі забуваєш про ваше існування, — пробачте! До того ж ви трохи змінились...

— Але, міняючись, я не міняю друзів... — з усмішкою сказав чорт.

— Гм... — відказав Іван Іванович, — я ж говорю тільки про ваше лице...

— Дарма! Тепер у всіх не ті обличчя, що були вчора, — мовив чорт безтурботно...

«Здається, натякає на щось, бестія!» — подумав Іван Іванович і, неспокійно почухавши мізинцем лисину, спитав:

— Ви чого ж... у справі до мене?

— Ех, Іване Івановичу, — сумно зітхаючи, сказав чорт. — Що робити на землі чортові тепер, коли люди перевершили його в творенні мерзот? Я став тепер якоюсь заштатною істотою... спостерігаю, вчусь провокувати...

— Так, — солідно сказав Іванов, — забобони зникають...

— Якже, якже! — погодився чорт. — Я був на вашому з'їзді і бачив, як старанно ви ховали в потоках слів любов до батьківщини, інтереси трудящих класів, правду, честь...

— Дозвольте! — сухо перебив Іван Іванович. — Я говорю про забобони...

— Я теж! — мовив чорт і засміявся.

«От негідник!» — подумав Іванов.

— Ну, як, Іване Івановичу, чи задоволені ви результатом вашої довгої і наполегливої діяльності? — дружельно спитав чорт.

— Звичайно!.. Тобто... дозвольте! Що саме вважаєте ви результатами моєї діяльності? — Іванов строго втупив очі в жовте лице чорта... а воно переливалось усмішками, як розплавлена мідь.

— Як що? — скрикнув чорт. — А пробудження всієї країни? Цей могутній прибій розвинутого вашою роботою почуття людської гідності, це ростуче з неймовірною швидкістю усвідомлення народом своїх прав, усвідомлення, яке ви так довго будили, цю вогненну хвилю прагнення свободи...

— Дозвольте, пане! — крикнув Іван Іванович, схпившись на ноги. — Насамперед ви — чорт, і вам не слід впадати у високий стиль, так! І винуватити мене... тобто приписувати мені все це... ці вогненні хвилі... красенько дякую!

У Іванова тремтіли пальці, а лисина покрилась рясним потом. Він стояв перед лицем чорта і розмахував у повітрі рукою — а чорт беззвучно реготав.

— Пробудження та інше... це, звичайно, я не заперечую... ні! Але — вам відомо, що у мене спалили маєток? Ви знаєте, що перерізали моїх овець і коням моїм хвости повідривали? Ви в цьому вбачаєте усвідомлення наро-

дом своїх прав? Вогненні хвили... я? Я, хай буде вам відомо, не розпалював ніяких вогнів...

— Іване Івановичу! — з дзвоном і вереском у голосі вигукнув чорт.— Чи не перечите ви собі? Подумайте, хто видавав журнали і газети, в яких говорилось про бідування голодного, безправного народу? Хіба не ви все життя служили ідеї свободи? І хіба ви не говорили багато разів, що цю ідею здійснить тільки революція? Адже ви співчували революціонерам і іноді надавали цьому співчуванню реальних форм. Хіба ви ніколи не давали трьох карбованців на користь політичних і карбованця на нелегальну літературу?

— Досить! — закричав Іван Іванович.— Я знаю, я писав у газетах, я читав лекції і взагалі... але я завжди доводив одне: необхідно замінити безправність порядком! І більше нічого... І я не вчив мужиків палити мій будинок... я не вчив робітників залишати мене тижнями без вогню і води, без ліків і залізниць, без пошти, телеграфу... я не вчив анархії! І на революцію за всі шістнадцять років я дав усього сім карбованців сорок п'ять копійок,— я це пам'ятаю! І дав не з співчуття, а... а з жалю!

— Але, Іване Івановичу, справді ж, ви трохи допомогли... Ви внесли в свідомість робітників і селян дещо...— переконливо заговорив чорт, і на обличчі його відобразилось щось подібне до сорому.

— Нічого, що дозволяло б їм нівечити мою худобу! І ніколи я не займався пропагандою серед робітників і селян... це брехня! Ні, вже пробачте, я вважаю за краще, щоб країна не пробуджувалась так надмірно, але щоб маєток мій уцілів...

Іван Іванович проговорив цю фразу і раптом відчув себе голим. Його костюм, солідний і зручний, розвіявся, як хмара диму, і, соромливо прикриваючи руками те місце, де на статуях міститься фіговий лист, він, засоромлений, переступав з ноги на ногу, колишучи животом...

— Іване Івановичу! — мовив чорт.— Що з вами? Це передчасно... так роздягати себе!

Іванов гірко оглядав своє тіло і мовчав.

— Звісно, я... передав куті меду, як говориться,— знизеним і сумним тоном почав він.

— Але це було широко? — підказав йому чорт.

— Зовсім ні! — знову обурюючись, крикнув Іванов.— У вас погана манера розмовляти. Адже ви прекрасно зна-

ете, що до всіх цих страйків, безпорядків та інших страхів я непричетний... І якщо іноді... що-небудь говорив... трохи гостро... може... так це — серед своїх і зопалу, в стані роздратування! А ви мені нав'язуєте роль провокатора...

— Ні! — сказав чорт. — Але я гадав, що так звана чесна людина...

— Ну да! Чесна людина — це людина розумна! — поважно сказав Іванов, підіймаючи вгору праву руку. — Ви... просто політично незрілі і не розумієте моєї програми... А тимчасом вона ясна, вона цілком певна: ідею рівності я визнаю, але — солдат повинен бути солдатом, поштальйон поштальйоном і більш нічого! Ви зрозуміли?

— Так, так! — сказав чорт. — Дуже дотепно...

— Рівність людей не повинна заперечувати порядку, а для порядку необхідна армія... і ще багато чого... Свободу повинен регулювати розум, а представник його — хто?

— Ви? — спитав чорт.

Іван Іванович скромно опустив очі і вів далі:

— Жінка рівна чоловікові, але було б передчасним визнати її за таку...

— Розуміється! — сказав чорт.

— І коли я говорив іноді про революцію, то завжди додавав: її необхідно провести мирним шляхом... от! Я ніколи не був революціонером...

— А на з'їзді ви себе назвали таким ім'ям! — зауважив чорт.

— Але — не в розумінні аграрних безпорядків! — з гіркотою відказав Іванов. — Я революціонер, та тільки... не тепер... тобто не тут... я «революціонер в галузі права»... але не можу ж я заперечувати права власності!

І, тяжко зітхнувши, Іванов потер руками стегна.

— Отже, — сказав чорт, — це не ви зробили революцію?

— Зрозумійте мене, — мученим голосом сказав Іванов, — все, що в ній є розумного, свідомого, — це моя робота, все стихійне, несвідоме — робота крайніх партій... це так просто!

— Значить, правда, — сказав чорт, — що пролетар сам завоював свободу?

— У вас зовсім немає логіки, мій любий! — з досадою сказав Іван Іванович. — Як міг зробити це пролетар?

Коли він натякав про свободу, в нього стріляли, і він... зникав. А я... хіба я мало клопотав у всіх інстанціях, від участку до сенату, про необхідність дозволу свободи? Я писав про це, я говорив, я спрямовував молодь на боротьбу за свободу... але я завжди їй говорив — борись миролюбно! Я, нарешті, влаштовував банкету — ви пам'ятаєте? — публічні банкету, на яких я цілком відверто говорив, що пора вже... та інше! Однак — в мене ніколи не стріляли, — значить, я мав в очах уряду престиж і — звідси ясно — значить, саме мій голос зробив усю цю музику. Я поводив себе завжди коректно і з цілковитою повагою до чужої думки. У той час, коли не було в звичайні дні за конституцію, я скромно підіймав бокал свій «за неї!» — і всі розуміли, про кого йде мова. Але припустимо, що пролетар теж... допоміг справі визволення країни... припустимо! Що ж із цього виходить? Чи може він скористуватися дарами свободи? От у чім справа!

— Ви її розв'язали? — спитав чорт.

— Давно! — сказав Іванов, знизавши плечима.

— До завоювання?..

Іванов подививсь на чорта і не відповів на запитання. Оглянувши своє лискуче тіло, він любовно погладив його руками і продовжував:

— Пролетар... звісно, теж людина, але він не має довір'я уряду, тому що він зухвалий, некультурний і не вмє поважати чужої думки. В нього, як і колись, готові стріляти, і взагалі з ним неохоче розмовляють. Серед громадськості він... непопулярний... тобто популярний з негативного боку. Він веде себе некоректно: у той час, як я і моя партія просимо тільки влади, він вимагає бог знає чого і навіть кричить — геть... і те і се і інше! Він влаштував один страйк, який дав цілком відчутні результати, прекрасно! Їх використовують в інтересах розвитку загальної культури країни... чого ж він хоче? Навіщо ще страйки і вся ця анархія, що викликає загальну дезорганізацію господарства країни? Навіщо створювати надлишок революції? Революція, пане мій, завжди була тільки «переходом влади з рук абсолютизму в руки ліберальних груп суспільства, як справжніх носіїв культури».

— Це ви вже з «Слова»? — спитав чорт.

— Для мене не важно, блондин чи брюнет говорить правду! — сухо відповів Іванов.

— Значить, ви граєте до 48, не більше?

— Не можу ж я грати в 89, скажіть самі! Або в якусь іще більшу гру... я не малий! Ви міркуєте, як соціал-демократ, тобто дуже несолідно. Пролетар повинен зрозуміти — якщо він розумна істота, — що «ми всі — діти однієї Росії». «Треба любити всім що-небудь одне» — ось великі слова, сказані недавно одним моїм другом на сторінках «Русских ведомостей». «Треба любити всім що-небудь одне» — ось лозунг часу!

— Захоплююче майбутнє! — вигукнув чорт. — Я його бачу: капіталіст і робітник, селянин і поміщик, солдат і генерал — всі «люблять що-небудь одне»!

— Не знущайтесь — обурюючись, сказав Іван Іванович. — Зрозумійте — мова йде про благо батьківщини, про врятування культури... Ми на межі краху: промисловість загибає, фабриканти закривають фабрики і переводять капітали за кордон. Ви розумієте? Ось що зробив цей пролетар! Він губить країну!

— Іване Івановичу! — ехидно підморгнувши, перебив чорт. — А що, коли пролетар, заради врятування країни, відновить промисловість своїми засобами?

— Які у нього засоби! — презирливо знизавши плечима, сказав Іван Іванович.

— А уявіть — що він подивиться на панів капіталістів, які позбавили народ роботи і переводять свої гроші за кордон у той час, коли країна вмирає з голоду, він гляне на них як на бунтівників, що йдуть проти волі народу, а потім конфіскує фабрики, оголосить їх власністю нації...

— Що-о? — дико закричав Іван Іванович. — Це неможливо, пане! Цього ніколи не було... Це не буде дозволено... І, нарешті... хто ви такий? Як ви смієте?

Іван Іванович стиснув кулаки, кинувся вперед і — прокинувся.

У кабінеті було тихо і затишно. Він обмацав себе, витер спітніле обличчя і строго подивився в куток кабінету. Там, на білих кахлях груби, тьмяно блищав мідний вентилятор...

ПРО СІРОГО

На землі сперечаються Червоний і Чорний.

Невтомна жадоба влади над людьми — ось сила Чорного. Жорстокий, жадібний, лихий, він розпростер над світом свої важкі крила й оповив усю землю холодними тінями страху перед ним. Він хоче, щоб усі люди служили тільки йому, і, поневолюючи світ залізом, золотом і брехнею, він навіть бога закликає лише для того, щоб бог утвердив його чорну владу над людьми.

Він холодно каже:

— Все — для мене! Я — сила, отже, я душа й розум життя, і я володар усіх людей. Хто проти цього, той проти життя — він злочинець!

Сила Червоного — його палке бажання бачити життя вільним, розумним, красивим. Його мисль завжди горить трепетно і безустанно, освітлюючи темряву життя яскравими вогнями краси, грізним сяйвом правди, тихим світлом любові. Його думка запалила повсюди могутнє полум'я свободи, і цей вогонь радісно й жарко обіймає нашу темну, сліпу землю великою мрією про щастя для всіх.

Він каже:

— Все — для всіх! Всі рівні, у серці кожного схований цілий світ краси, і не можна нівечити людину, перетворюючи її на тупе знаряддя безтямної сили. Ніхто не повинен підкорятися, ніхто не має права підкоряти, влада заради влади злочинна!

В цьому сперечанні світлого лицаря правди з чорним страховищем влади — усе життя, вся краса його й муки, його поезія і драма.

Між Чорним і Червоним метушливо й боязко кидається одноманітний маленький Сірій. Він любить тільки життя тепле, життя сите, життя затишне, і заради цієї любові тріпає свою душу, як голодна вулична жінка дрябле тіло своє. Він готовий як раб служити всякій силі, аби тільки вона охороняла його ситість і спокій. Усе життя для нього — дзеркало, в якому він бачить лише себе. Він дуже живучий, бо має всі таланти паразита. Йому однаково, хто дає йому їсти, тварина чи людина, ідіот чи геній. Його душа — трон слизької жаби, яку звуть пошлістю, його серце вмістилище полохливої обережності. Він хоче мати багато втіхи і боїться турбот — це робить його роздвоєним і фальшивим.

Коли в боротьбі за владу перемагає Чорний — Сірій обережно під'юджує Червоного:

— Дивись, як зростає Реакція!

Коли перемагає лицар свободи й правди — Сірій повідомляє Чорного:

— Бережись — розвивається Анархія!

Його ідол завжди один: «Порядок для мене!» — хоча б ціною духовної смерті всієї країни.

Коли він почуває, що Чорний втомився від боротьби, він втручається в сперечання Чорного з Червоним і завжди обдурює і того і цього. Шанобливо й обережно він каже Чорному:

— Звісно, люди — тварюки, і пастух необхідний для них, але мені здається — вже час розширити пасовище! Якщо до того, чого у них немає, дати їм ще трошки, — у них буде хоч і менше того, скільки вони хотіли, але більше, ніж вони мають. Це заспокоїть їх і знешкодить Червоного, — адже вся його сила в їхньому незадоволенні! Дозвольте, я допоможу вам зробити це?

Йому дозволяють, і він влаштовує для себе життя тепле, життя сите, життя затишне.

Чорний, зливаючись з Сірим, стає немовби менш виразно жорстоким, але більш дурним і пошлим. Червоний розгоряється яскравіше.

Тоді Сірій повчально каже Червоному:

— Зрозуміло, вже час наблизити життя до ідеалу, але одразу неможливо задовольнити всіх! Трошки сьо-

годні, трошки завтра,— зрештою люди матимуть усе. Розрахунок — ось ентузіазм мудрого... Чорний поступиться, якщо повести справу обережно... дозвольте, я поговорю з ним по ширості?

І, дозволяють йому чи ні, він влаштовує для себе життя тепле, життя сите, життя затишне.

Червоний стає тьмянішим. Чорний ширше розгортає крила своєї влади, життя тьмариться, життя дихає повільно. Сірий втішається щастям спокою. Він може зрадити й продати, він здатний на все, але ніколи не діє чесно і ніколи не буває красивим.

Ця маленька двоєдушна гадина завжди займає середину між крайностями, перешкоджаючи їм своєкорисливою метушнею своєю розвинутися до кінця, до абсурду, до ідеалу. Розпливаючись у середині, він бездарно змішує два основних кольори життя в один тьмянний, брудний, нудний...

Сірий затримує смерть віджилого, утруднює ріст живого, саме він і є вічний ворог усього, що яскраве й сміливе...

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

В. Д. п. Редакторе!

Цим уклінно прошу вас відтворити істину. Мое громадське становище і погляди мої не дозволяють мені припускати перебільшення подій, навіть у тому разі, якщо ці події неприємно стосуються мене особисто.

Ваша газета, за звичаєм, що його засвоїла останнім часом російська преса, в замітці з приводу огляду моєї квартири представниками законної влади допустила перебільшення, які доходять до справжньої карикатурності.

Діло було так: справді, я й мої гості грали в карти, коли з'явилася власть, але зовсім невірною, нібито вона в'їхала до вітальні верхи на конях і закричала до нас: «Здавайтеся!» Всі агенти її були піші і начальник загону люб'язно, хоч і не без строгості, цілком доречної в таких випадках, запропонував нам: «Прошу підняти руки вгору!»

Потім приступлено було до огляду наших кишень, причому факт знайдення в бумажнику одного з гостей двох білетів державної ренти викликав на обличчі начальника експедиції прихильну посмішку, і він негайно ж розпорядився: «Цього пана догола не роздягати!»

Строге виконання службового обов'язку мені завжди приємно бачити, і я вважаю обов'язком моїм заявити, що огляд квартири провадився найвищою мірою сумлінно й пильно, але, незважаючи на це, в квартирі моїй рішуче нічого явно злочинного не було виявлено і ніщо не про-

пало, якщо не зважати, що нижні чини загону, сидячи на кухні, випили там куплене мною для гостей пиво в кількості семи пляшок і пляшку Понте-Кане та з'їли, очевидно разом з бляшанками, коробку сардин і мариновану кефаль. Подібний прояв некультурності не викликає у мене ніяких претензій: знаючи духовну нерозвиненість нижчих класів російського народу і бачачи крайню втому нижніх чинів, змучених безперервним виконанням обов'язку, я не можу в даному, цілком винятковому випадку поставитися до цього порушення права власності з такою суворістю і безсторонністю, з якою взагалі слід ставитися до подібного порушення. Пора вже нам навчитися приносити інтереси особи в жертву інтересам держави і, не ремствуючи, підкорятися всьому, що уряд наш вживає для зміцнення порядку в розхитаній анархією країні.

Вміщене у вашій газеті повідомлення про те, що нібито в мене зникли кальсони, а в одного з моїх гостей шапка,— так само неправильне щодо кальсон: я сам скинув їх і сховав під крісло, де вони й лишилися непомічені. Зробити це мене спонукала обставина, про яку говорити не вважаю зручним, але яка з будь-яким неблагонаміреним актом не має однак нічого спільного. Так само невірне, нібито в мене був знайдений кулемет. Ящик, який спершу був прийнятий за що зброю, після розгляду виявився аристомом, на якому я, на доказ його істинного призначення, і заграв народний наш гімн. Взагалі, крім столових і кухарських ножів та виделок, камінних шипців та іншого домашнього знаряддя, у квартирі моїй нічого не виявлено.

Камінні шипці привернули до себе особливу увагу начальника загону, з чого я роблю висновок, що це, очевидно, людина освічена і обізнана з історією останніх днів царювання блаженної пам'яті імператора Павла.

Я одразу ж заявив начальникові експедиції, що особливої потреби в цьому інструменті не бачу і можу вилучити його з ужитку, на що начальник дружньо відповів мені: «І благородно зробіть». Вважаю, що він має рацію, бо людині потрібне лише необхідне, а все, що не суть необхідне,— зайве.

Взагалі вважаю обов'язком своїм заявити, що поведінка представників закону в квартирі моїй була цілком коректна, а їх серйозне ставлення до покладених на них обов'язків дуже мене втішило. Повідомлення ж ваше про

те, ніби я знепритомнів при появі їх, потребує виправлення: знепритомнів я не з переляку, як це можна зрозуміти з вашої замітки, а просто від несподіванки.

Крім всього цього, не можу стриматися, щоб не заявити вам, вельмишановний пане, що загальний тон вашої замітки вразив мене. Ви, наприклад, дозволяєте собі називати начальника загону «ватажком полчищ» — вважаю це зухвальством, неприпустимим у такому серйозному випадку; і це свідчить про вкрай легковажний, щоб не сказати — шкідливий спосіб ваших думок. Ми живемо в такий тривожний час, коли кожний, хто щиро бажає блага вітчизні нашій, сам повинен би щодня з'являтися в охроне відділення для того, щоб піддати себе оглядові з боку благонадійності. Знущатися ж над вчинками агентів законної влади, які так старанно наводять усюди спокій,— можуть тільки люди, явно ворожі законності.

Статський радник

Антіном Ісходящий, член п. п. п.

С.-Петербург

Січня 3-го 1906 р.

МУДРЕЦЬ

Був мудрець.

Він зрозумів сумну таємницю життя, таємниця сповнила його серце темним тремтінням жаху, і в сутінку її журливо згасли усмішки землі, тихо вмерли радості. Холодним оком розуму свого він дивився в глибину часів і бачив там тьму; майбутнє було зрозуміле для нього — там була тьма. Він ходив по шляхах вітчизни своєї, по вулицях міст і по селах її, він ходив, сумно похитуючи самотньою, мудрою головою, і звучала в строкатому шумі життя його проповідь, як сумний похоронний дзвін.

— Люди! Ви живете поміж тьмою і тьмою. Із безодні незнання вийшли ви, в тумані незнання тремтить життя ваше, крижана тьма незнання чекає на вас попереду...

Люди слухали сумні слова його, розуміли гірку їх правду і зітхали, мовчки дивлячись в очі мудрецеві.

Але, випровадивши його в самотню путь мудрого, вони йшли до праці своєї і на гульбища свої, їли хліб свій, пили веселе вино своє і, з сміхом милуючись забавами дітей, забували про нестатки свої і горе, пережиті ними вчора.

Боролися один з одним за владу і багатства, розчулено слухали проповідь любові, руками в крові свого ближнього голубили милих серцю красунь і устами зрадників цілували друзів своїх. Крали один у одного майно і, збагачені крадіжками, гаряче захищали власність, безсовісно брехали один одному, і всі казали, що тільки правда мусить бути царицею життя, а дехто навіть вірив у милостиву силу правди і страждав за віру свою. Коха-

лись вони в музиці і щасливо плакали під звуки її, захоплювалися красою, а довкола себе припускали неподобство, робили одворотне. Поневолювали вони один одного і казали, що прагнуть волі, гордували тими, хто підпадав під владу їх і таємно, полохливо, як хитрі звірі, ненавиділи владик своїх. І завжди, бажаючи кращого, тривожно шукали його довкола себе, але в собі не вміли створити це краще, заклопотані дрібними турботами про вигоди життя свого, сушачи розум свій ворожнечею і брехнями, грубими хитрощами заради торжества ненажерливої своєї жадоби до благ землі.

Так, подібно до брудних свиней, жили ці кумедні диваки і вважали себе за падших ангелів. І було їхнє життя, як вулкан брудний, вулкан невичерпний, що вивергав у світлу пустелю небес смердючу пару стогону і зойків, липкий попіл страждань і горя, сморідний бруд хтивості звірячої...

Самотній мудрець, тихо ідучи крізь суєту землі, казав голосом всезнання:

— Що є життя? Ви не знаєте. Що — істина? Ви не скажете. І навіщо ви? Невідомо вам. От у чому ваше нещастя!..

І, бачачи, як закоханий обіймає кохану свою, казав їм сумовито:

— Смерть чекає на вас і на потомство ваше...

І, бачачи, як люди будували розкішні житла собі, казав, докоряючи:

— Все оце — в жертву загибелі...

І, бачачи дітей, які грали на луках серед квітів, подібних до них, зітхав і казав у серці своєму:

«Жниво смерті бачать очі мої...»

І коли хто із мудреців життя, які були чужі душі того, хто пізнав темну мудрість смерті, навчав юнацтво в храмі науки своєї прекрасним таємницям його, він казав, посміхаючись:

— Обмеженість — ім'я мудрості твоєї! Бо загине земля, і всі храми її, і науки її, і правда і лжа їх, і незнаний тобі день і година загибелі твоєї...

Але якось на околиці шумного міста, в темній вузькій вулиці болота й злиднів, у сморіднім тумані запахів гнилі, мудрець побачив збитий натовп робітників; один із

них держав до них промову, і здивувався мудрець з уваги слухачів,— ніколи люди не слухали його проповідь з такою жаждою. І гостра заздрість торкнулася серця мудреця.

— Товариші! — казав оратор до робітників.— Ми лежимо в болоті праці нашої, подібно до каміння на дні ріки, а над нами хутко котяться хвилі життя володарів наших. Ми для них — як приступки, і по наших тілах вони сходять наверх, на висоту істини, і звідти обертають силу розуму свого проти нас, щоб іще поневолити душі наші... Вони все знають,— ми — нічого, вони — живуть, ми — ще не жили, їм знана вся премудрість, нам — тільки казки; все світле в їхніх руках, у наших — нічого, і навіть, навіть хліба мало, щоб ситими жили ми. Поневолили вони нас і переситились, і от уже незабаром голод наш переможе пересищених, бо безсилий дух їх, тоді як ми життям духу живі і дужі. Ми хочемо жити, ми хочемо знати, ми хочемо бути людьми. Ми хочемо наситити прагнучий дух наш всією премудрістю землі, створеною на твердинях терпіння нашого, ми хочемо всього, що вже є, ми хочемо створити те, чого ще нема!

— Чоловіче! — сказав мудрець, поблажливо посміхаючись.— Помилка — ім'я слів твоїх. Обмежено пізнання людей і не будуть вони знати більше, ніж можуть. І чи не все одно тобі, як загинеш ти — голодний, а чи перешищений, подібно до тих, проти котрих ти спрямовуєш таке слабке жало мудрості твоєї? І чи не все одно, чи невігласом ляжеш ти в труну твою чи одягнешся в холодний саван жалюгідних повчань володарів твоїх? Подумай,— все на землі і сама земля буде ввергнута в чорну пащу забуття, в безодню пучину смерті...

Робітники мовчки дивилися в очі його й непорушно слухали премудрі слова, і, чим довше він казав, тим дужче одягалися обличчя їхні суворим холодом. Потім один із них сказав товаришеві:

— Матвію! У мене рука болить,— дай ти по шиї цій старій мавпі...

От і все.

...Так, звичайно, я згоден, він трохи грубуватий, цей робітний люд, але хіба він винен у цьому? Бо ж його ніхто і ніколи не навчав гарних манер.

ПРАВИЛА ТА АФОРИЗМИ

Якщо ти підеш у Думу Державну, пам'ятай, сидячи там, що ти сидиш у кріслі, яке коштує п'ятдесят сім карбованців, а тому — поведься відповідно особливостям сидіння твого.

Хоч як добре застібай штани твої — все одно: начальство відшмагає тебе, якщо побажає того.

АФОРИЗМИ ТА ПРАВИЛА

Жадаєш свободи? Іди служити в поліцію.

Жадаєш абсолютної свободи? Стань агентом охранного відділу. Дуже просто.

Будь милосердний — не вбивай навіть блохи, поки не спіймаєш її

Не кожний лисий брюнетом був. Це особливо треба пам'ятати тепер, коли багато хто вважає себе героєм тільки тому, що його козак нагаєм відхльостав.

Хоч у верблюда й довга шия, проте не зважуйся твердити, що верблюд подібний до лебедя. Так само і про генералів, які нині вправляються у заспокоєванні країни: дехто з них людиноподібний, але як доведеш ти, що він не звір?

Самолюбність твоя, подібно до мозоля твого, спричинена тисненням ззовні,— знай це!

Земля — це серце Всесвіту, мистецтво — серце землі.

СОБАКА

...Сизі сутінки прозоро оповили поле, від землі, нагрітої за день сонцем, здіймався задушний, теплий запах. Повільно сходив червоний похмурий місяць, темна хмара, формою схожа на рибу, нерухомо стояла на обрії, розрізаючи диск місяця, і місяць скидався на чашу, повну крові.

Я ішов полем до маленького, сонного міста й дивився, як згасав виблиск хрестів на церквах; назустріч мені м'яко плів чудний звук, невловний, наче тінь, а темним курним шляхом біг собака. Звісивши хвоста, висолопивши язика й мотаючи головою, він, не кваплячись, ішов просто на мене; я бачив, як він часом струшував шерсть, що скачалася в жмути. В його неквапній ході було щось серйозне, заклопотане, і увесь він — жалюгідний, голодний, — здавалося мені, вирішив щось твердо й назавжди. Тихо свиснувши до нього, я покликав його. Він здригнувся, сів, підвів голову, очі його вороже блиснули, і, вишкіривши зуби, він загарчав на мене. А коли я ступив до нього, він важко став на ноги, сухо блискаючи очима, хрипко загавкав і, круто звернувши з дороги в поле, знову пішов, оглядаючись на мене й поводячи хвостом, вкритим реп'яхами. Я дивився услід йому — він самотньо йшов полем у тишу присмеркової далини просто на холодний і зловісний, червоний диск місяця.

Днів через два я знову побачив його. Він лежав під кущем край яру, над ним жадібно кружляли великі чорні

мухи, вони повзали по його мертвих очах, залазили в роззявлену пащу, дзижчали, борсалися в його шерсті. Витягнувши шию, він вищирив жовті зуби, і тьмяне, сухе око його нерухомо дивилося в бік міста. У небі розкидано плавали білі клапті хмар, мінячись у сонячному промінні, по землі перебігали дрібні тіні, і це було схоже на безгомінну розмову неба й землі. Інколи тінь лягала на труп собаки, і тоді суворе око його, що дивилося в далечінь, на місто, де жили люди, ставало темнішим.

Я сказав мертвому псові:

— Хвала тобі! Ти жив з людьми й пішов від них, щоб померти на самоті. Ти не хотів ображати людей видовищем твого руйнування за життя, ти був гордий і не допустив, щоб тебе, веселого доброго пса, вони бачили старим, хворим, боязким дармоїдом, котрий живе спогадами про минуле й живиться образливою жалістю людей. Хвала тобі за те, що ти не опоганив життя хриплим, лживим гавкотом старечого самолюбства, безглуздим буркотінням безсилої лютої тварини, що здихає від немічних старощів. Хвала тобі!

Істинно мудрий вмирає вчасно... Хвала тобі, собако, бо ти довідався про час смерті своєї і мовчки пішов геть від життя. Хвала тобі!

Як хотів би я сказати цю похвалу безлічі напівмертвих людей, які отрують життя наше цинічним запахом гниття свого, як хотів би я, щоб вони наслідували твій приклад, славний собако!

Вони давно вже носять смерть у серцях своїх, та все ще стогнуть, все ще говорять, виливаючи на голови наші смердючий гній мертвих душ.

Хвала тобі, собако!

АФОРИЗМИ ТА МАКСИМИ

Людина, яка вважає свій зубний біль за нещастя усього світу,— явно схильна перебільшувати події.

Бувши падлюкою,— не вважай, що це оригінально.

Промови правителів про бажання народу нагадують розповідь глухонімого про музику.

Плі! І благо ті буде, та чи будеш ти довговічний на землі — хто скаже?

Якщо на похороні грає музика,— не думай, що небіжчик був страшеним веселуном і помер з приємністю: ти можеш помилитися.

СТАРИК

Мініатюра

...Люди оточили Життя тісною юрбою, мов брудні жебраки багату купчиху на паперті храму, стогнали, нарікали і злобно плакали, випрохуючи милостиню уваги до себе, болісно вивергали хулу один на одного і на Життя, повзаючи біля ніг його в судорогах пожадливісті своєї, в мерзенному шаленстві убогих бажань.

Плазуючи й стрибуючи, немов слизькі сірі жаби й холодні змії, що через слабкість свою втратили яд, вони скиглили виттям безумства і, засліплені дрібним порохом бажань своїх, не бачили сонячного обличчя Життя, а воно, випромінюючи райдужне сяйво, схилилося над ними з мудрою посмішкою, і мовчало Життя, терпляче слухаючи огидну музику стогону й нарікань.

— Ти одноманітне, ти бідне! — нудно лютуючи, говорив йому пересищений. — Я всюди був на землі, все звідав — бачив усі руїни минулого, знаю тривоги й надії сучасного — що мені майбутнє? Я гадав, незліченні дари твої, невичерпно щедра рука твоя, і ось уже нема на землі нічого, що бажав би я бачити, що хотів би мати. Дай мені ще бажань, укажи можливості, щоб я захотів досягнень, щоб знову ожила душа моя багатьма жаданнями! Вкажи мені нове, поведи цікавість мою до невідомого, коли безмежна суть твоя, як це здавалося мені замолоду. Але все тебе вичерпав я. Ти — бідне, ти — влиденне!..

Раб благав його:

— Зроби так, щоб сильні не топтали волі моєї важкими ногами своїми, якщо ти справедливий! Я виснажений працею невільника, я не маю хліба, скільки треба мені, вмирають з голоду діти мої, нема ні в кого жалю до мене. Виклич у сильних почуття жалю до слабкого, зглянься над пригнобленими, якщо ти справедливий!

— Навіщо ти існуєш? — питав мудрець. — Який сенс міститься в строкатому хаосі гри твоєї? Ради чого мучаться всі ці люди? Відповідай, якщо ти розумний!

— Ти втілення не розуму, а безумства! — вторив мудрецеві поет. — Як дитина — іграшки, що набридли їй, ти легковажно руйнуєш створене в тяжкій праці людськи, о, жалюгідний раб часу! Ти грубо знущаєшся з кращого почуття людини, з кохання, якому зобов'язане ти існуванням своїм, нікчемний витвір насмішкуватого диявола!

— Ти обмануло мене! — ображено гугнявив беззубий лисий чоловік із запалим носом на жовтому обличчі. — Я був юний, всіма силами серця я любив тебе, всю міць юності присвятив я коханням до жінки, кращому витвору твоєму! Але на дно келиха насолоди ти поклало мерзенний яд хвороби і зруйнувало дуже тіло мое, пограбувало ти мене, як розбійник перехожого! Віддай мені здоров'я, чудовисько, що спотворило обличчя моє!

— Вкажи мені місце на лоні твоєму! — гірко волав невдаха. — Я хотів бути орачем на нивах твоїх і не маю сил для цього, я хотів бути провідником розуму, та не знаю — де істина і що можу проповідувати, не вводячи людей в оману? І хотів я зображати фарбами багатобразне обличчя твоє, та не маю таланту, хотів вести літопис діянь твоїх — і нема в мене здібності до цього! О, навіщо ти створило мене з короткими пальцями — музикантом я хочу бути! Що ж робити мені? Навчи, якщо ти мудрий!..

— Чому я незрячий? — питав сліпий, судорожно скрикнувши мертве обличчя своє. — Навіщо ти сліпим створило мене?

І навіть глухонімі щось мукали, швидко перебираючи пальцями, лише діти та п'яні були веселі.

— Жени їх геть! Усіх — геть! — похитуючись, кричав один п'яний. — Така погань... галасують... галасують... Хто напоїть людину вином, якщо вона сама не нап'ється?

Він засміявся й пішов.

Жінки, озлоблені горем статі своєї, роздратовані нещастями материнства, розбиті ударами кохання свого, жінки голодні — проклинали й плакали в палкому відчай, в дикому збудженні злоби своєї.

І безліч людей убивали себе: одні — щоб кинути труп свій на шляху тих, хто відмовив їм у коханні, інші — щоб погасити у грудях своїх тління страху перед життям, усі — тому, що усвідомили нікчемність свою, і лише деякі — з гордощів, але смерті останніх не помічав ніхто...

Ніби зграя біснуватих мух, кружляли вони в танці злобного роздратування, роз'ятрюючи біль і рани один одного їдкою гіркотою нарікань своїх. І бринів у хорі немічних стогонів, у диких вигуках хворої пожадливості безтурботний сміх дітей, мов дзюрчання далекого джерела, що віддавало в жертву Життю милий сміх радісного сп'яніння силами його.

Крізь цей рій самотньо йшов старик, повільно ступаючи до сонця, що спало з небес, обливаючи темне вбрання землі багряними потоками прощального проміння. Він ішов спокійно, мовчки, і галас не збуджував його уваги; захоплений чудовою грою вогняних барв вечірнього неба, він дивився вперед, і очі його лагідно посміхалися.

— Старче! — загукали до нього. — Скажи й ти твої нарікання...

Він, заперечуючи, хитнув головою.

— Не маю я нарікань у серці моему! — сказав він. — Був я завжди другом Життя і другом його іду до заходу дня мого. Черпав я повними пригорщами з океану щедрот його, і душа моя сповнена любові до нього, доброго друга дня мого. Красивий та багатий був день мій, немов гра сонця на верхів'ях снігових гір або зоряне небо теплої літньої ночі. Я любив, і не раз, і часто було тяжко поранене серце моє, але й стражданнями пишаюся, бо щирі й чисті були вони, не збільшував я стогоном силу їх і злобою на джерело болі моєї — не зменшував. У дні скорботи — жінки були сестрами-жалібницями для мене, в роки кохання — матерями кращих почуттів моїх.

Втішався я простором степів, і тіснота тюрем не заважала свободі духу мого, самотність — користь людині, вона зміцнює душу сильного. Був я бунтівний, радісно й гнівно боровся проти злобних, перемагав — і раділа душа моя, зазнавав поразки — і не втрачав надії, бо віра

в перемогу правди міцніла в мені, і гострі зуби нещастя мого не могли зламати могутності її. Я зрозумів, що невір'я — лише незнання, старався пізнати і — знайшов у пізнанні негасимий вогонь віри!

Я люблю всі квіти і всі барви землі, і людина, найкраще її, в усі дні мої була для мене найчудовішою загадкою і милуватися нею не втомився я! О ні, не втомився!

Бачив я темне в ній — і боліла душа моя гнівом і гіркотою, бачив світле — і радів. Я боровся з нею, бачачи зле в ній, і обурювався з нерозумності її, але і в гніві не втрачав поваги до неї! І ніколи не шукав я уваги людей до мене, бо не те цінне, що мені дадуть, а лише те, що я можу дати, і не те важливе, що скажуть про мене, а — що я подумаю про людину. Я жив сам, жив всередині себе: те, що всім було потрібне від душі моєї, я всім віддавав щиро; те, що лише мені було потрібно, — я зберігав глибоко в серці моему, не обтяжуючи уваги близьких моїх неплодотворною скорботою духу мого в години смутку і втоми.

І не ділився я з людьми сльозами та стогонами, але завжди віддавав їм усі багатства сміху і радостей моїх. Рани серця мого не боліли довго: я не роз'ятрював їх, не подавляв розуму мого, бо знаю — людина народжується з болем і кров'ю для матері своєї, а душа моя була матір'ю і повітухою всіх явищ життя.

І ще знаю я: все, що є потворного, здохне, мов пес скажений, здиhaє вже, як непотрібне для людей. Дедалі виразніша на землі марність огидного, і всім стає видно надмірність потворного...

Я взяв усе, що міг, від Життя, і ще візьму від щедрот його, бо ще не погас день, хоча круто схилився до заходу шлях мій. Та й у п'тьму забуття, вглиб вічного мовчання я зйду з бадьорою посмішкою вдячності, як відходить у ніч світило це, що вилило за день на груди землі все проміння своє, всі сили й радощі. Я жив прекрасно, я знайшов свій шлях, і мені нікого дякувати за це. Прощайте!

Він спокійно пішов до заходу дня свого.

А діти, сміючись і граючись, побігли за ним.

ПРИМІТКИ

До третього тома входять твори, написані М. Горьким у 1899—1906 рр. З них такі входили в попередні зібрання творів письменника: «Трое», «Пісня про Буревісника», «Лиходії», «Людина», «Тюрма», «Оповідання Пилипа Васильовича», «Дівчинка», «А. П. Чехов», «Букоймов, Карпо Іванович». Ці твори неодноразово редагувалися М. Горьким. Востаннє вони редагувались письменником при підготовці зібрання творів у виданні «Книга», 1923—1927 рр.

Решта вісімнадцять творів третього тома включаються в зібрання творів уперше. За небагатьма винятками, ці твори, опубліковані в газетах, журналах, збірках, нелегальних революційних виданнях 900-х років, М. Горький повторно не редагував.

Переклади текстів і приміток до цього тома здійснені за четвертим і п'ятим томами видання: М. Горький, Собрание сочинений в 30-ти томах, Гослитгиздат, Москва, 1950.

МУЖИК

Нариси

Перші дві глави вперше надруковані в журналі «Жизнь», 1900, томи III та IV, березень — квітень.

Глава III за життя О. М. Горького опублікована не була. Цій главі автором дано було заголовок «Добича». Він написаний О. М. Горьким на окремому аркуші.

Нариси були задумані М. Горьким наприкінці 1899 р., після закінчення «Хоми Гордеева». На початку грудня 1899 р. Горький писав А. П. Чехову: «Я скоро почну ще одну велику ахінею. Буду зображати в ній мужика — освіченого, архітектора, шахряя, розумного, жадібного до життя, звичайно». (Архів О. М. Горького).

Нариси не були закінчені автором.

В зібрання творів не включались.

Глави I і II друкуються за текстом журналу «Жизнь», глава III за машинописною копією, що зберігається в Архіві О. М. Горького, з виправленнями, знесеними рукою М. Горького.

ПЕРЕД ЛИЦЕМ ЖИТТЯ

Вперше надруковано в газеті «Нижегородский листок», 1900, № 354, 25 грудня. Оповідання багаторазово видавалося нелегально, гектографічним способом.

В Архіві О. М. Горького оповідання представлене сімома різними гектографічними виданнями, а також машинописом радянського періоду з правкою автора.

У зібрання творів не включалося.

Друкується за виправленим автором машинописним текстом, що зберігається в Архіві О. М. Горького.

ПРО ТРИВОЖНУ КНИГУ

Вперше надруковано в газеті «Нижегородский листок», 1900, № 357, 29 грудня.

У зібрання творів не включалося.

Друкується за текстом газети «Нижегородский листок».

Вперше надруковано не повністю в журналі «Жизнь», 1900, книги XI та XII, листопад, грудень; 1901, книги I—IV, січень — квітень. Журнальний текст уривався на епізоді відвідування Луневим кладовища (кінчаючи словами: «...він так міцно бив об землю ногами, ніби хотів зробити боляче їй...») і був розділений на шість глав. Кінець повісті опублікований не був у зв'язку з забороною журналу. Повністю (без поділу на глави) повість вперше надрукована в зібранні творів: «М. Горький, Рассказы», том п'ятий, видання товариства «Знання», СПб, 1901.

Повість «Трое» написана М. Горьким у другій половині 1900—січні 1901 року.

У журналі «Жизнь», постійним співробітником якого був М. Горький, вміщав свої твори В. І. Ленін. У 1899 році тут була надрукована його стаття «Відповідь п. П. Нежданову», в 1900 році—«Капіталізм у сільському господарстві».

8 червня 1901 року міністр внутрішніх справ подав нараді чотирьох міністрів рапорт про журнал «Жизнь» з вимогою закрити його. Одною з підстав для цього він вважав публікацію повісті «Трое». За цим рапортом 8 червня 1901 року відбулося рішення наради про закриття журналу.

П'ятий том «Оповідань» М. Горького, що містить у собі повну публікацію «Трьох» і «Пісню про Буревісника», згаданий В. І. Леніним у листі з Мюнхена від 26 лютого 1902 року до М. І. Ульянової: «Горького 5-й том у нас уже (випадково) є. Можливо, цей том має на увазі В. І. Ленін у листі з Лондона від 7 червня 1902 року до М. І. Ульянової: «Горького, Скитальця одержав і читав з дуже великим інтересом. І сам читав і іншим давав» (В. І. Ленін. Письма к родным, Партиздат, 1934, стор. 279, 284).

Взимку 1901—1902 років М. Горький заново відредагував повість «Трое» для другого видання. У зв'язку з цим він тоді ж писав К. П. П'ятницькому: «Зараз прочитав «Трое». Знаєте — це хороша книга, незважаючи на розтягненість, повторення та велику кількість інших недоліків, хороша книга! Читаючи її, я з сумом думав, що коли б таку книгу я міг прочитати п'ятнадцять років тому — це позбавило б мене від багатьох мук думки, таких самих тяжких, як і зайвих. А тепер я думаю: коли б можна було продавати цю книгу по гривенику!» (Архів О. М. Горького.)

У січні 1902 року М. Горький писав К. П. П'ятницькому про те, що він із захопленням працює над редагуванням своїх творів, називаючи цю роботу перевіркою самого себе. М. Горький повідомляв при цьому, що він дуже скорочує текст повісті «Трое» і хоче посилити позитивні сторони образу Павла Грачова, включивши в мову цього героя кілька віршів.

Повість «Трое» знову редагувалась М. Горьким у 1922 році, при підготовці зібрання творів у виданні «Книга».

В результаті обох редагувань текст повісті скорочено майже на одну чверть.

Речення «Гості замовкли» на стор. 375, викреслене М. Горьким при підготовці тексту для зібрання творів у виданні «Книга», відновлене і взяте в дужки редакцією. Його вилучення порушує послідовність оповідання.

Повість входила у всі зібрання творів письменника.

Друкується за текстом, підготовленим М. Горьким для зібрання творів у виданні «Книга».

Вперше надруковано літографським способом у березні 1901 року в Москві. Неодноразово передруковувалося революційними гуртками в різних нелегальних виданнях. Перший, віддрукований друкарським способом, текст з'явився в газеті «Русский Туркестан», 1901, № 211, 31 жовтня, і № 215, 4 листопада. Редакція газети вмістила таку примітку до оповідання, явно розраховану на те, щоб ввести в оману цензуру:

«Ця фантазія передруковується нами з особистого дозволу автора.

Ця фантазія є відповіддю Горького на ту масу газетних балачок, які викликані були випадком з ним у одному з московських театрів. М. Горький разом з А. Чеховим відвідав театр. Їхня поява була зустрінута публікою голосними оплесками, але надто відверта увага юрби здалася Горькому настирливою цікавістю, і він не приховав неприємного враження і висловив це, по-руськи, просто і енергійно».

З 1902 року твір неодноразово передруковувався за кордоном у збірках заборонених творів М. Горького. В усіх цих збірках була допущена перестановка окремих частин оповідання, яка деякою мірою спотворює смисл твору.

Оповідання «Про письменника, що зазнався» написане М. Горьким восени 1900 року. 26 листопада 1900 року письменник писав про нього В. Брюсову як про твір закінчений. Про те ж свідчить і лист В. Поссе, посланий ним М. Горькому з Петербурга 21 листопада 1900 року. (Архів О. М. Горького.)

Горьківський вираз «письменник, що зазнався» використаний В. І. Леніним у його книзі «Що робити?» (В. І. Ленін, Твори, вид. 4-те, т. 5, стор. 323.)

На початку двадцятих років, гадаючи випустити свої публіцистичні твори у виданні «Книга», М. Горький правив текст оповідання «Про письменника, що зазнався» по машинописній копії з тексту книги «М. Горький. Заборонене», вид. Гуго Штейніца. На першому аркуші машинописної копії є напис М. Горького: «Прочитано на банкеті, організованому нижегородською публікою в 900 році, коли автора вислали з Нижнього». Рік тут вказаний помилково. Оповідання було прочитане М. Горьким не в 1900 році, а в листопаді 1901 року. Наказ про висилку з Нижнього Новгороду в Арзамас, під нагляд поліції, було оголошено М. Горькому 21 вересня 1901 року.

6 листопада цього року нижегородська інтелігенція влаштувала на честь письменника прощальний обід-банкет, на якому М. Горький прочитав оповідання «Про письменника, що зазнався». Ленінська «Искра» писала про цей банкет: «7 листопада з Нижнього від'їжджав до Криму М. Горький, і його від'їзд збаламутив наше мирне болотище, і, очевидно, вже надовго. Місцева ліберальна інтелігенція, присяжні повірені, лікарі та інш. вирішили влаштувати Горькому прощальний обід і піднести йому адрес. Молодь, із свого боку, теж вирішила брати участь у цьому «банкеті» і скористатися з цього випадку, щоб раз назавжди вказати цій буржуазній інтелігенції, що між нею (буржуазною інтелігенцією) і людьми, які хоч скільки-небудь бажають активно проявити свій протест проти існуючого строю, нема нічого спільного. На «банкеті» було присутніх чоловік з 150. Адрес інтелігенції, написаний на красивому згортку,

пишними і туманними фразами вихваляв Горького, який оспівав «безумство хоробрих». Від молоді був прочитаний адрес такого змісту: «...Історичні умови і недавні свіжі факти різко і визначено виставили завданням нашого часу: боротьбу за свободу, і ми, високо оцінюючи Ваш величезний художній талант, більш за все цінимо Вас за ідеї, що червоною ниткою проходять через усі Ваші твори: могутнє прославляння вільної, сміливої особи, що заперечує всі умовності, які гальмують її розвиток, могутній заклик до відкритої і сміливої боротьби за свободу. Але і це прославляння і цей заклик приваблюють нас не стільки красою форми, скільки ясністю і визначеністю, які не припускають ніяких хитань і які здаються нам такими необхідними. Ваше могутнє слово особливо потрібне тепер, коли людська особа дедалі більше і більше пригнічується ростущим нахабством темних сил, коли реакція дедалі посилюється, коли відкрата боротьба і сміливість стають необхідними. Так! у наш час дивно захоплюватися Вашими ідеями і проповідувати «благорозумність і поступовість», непослідовно відгукуватися на Ваш заклик «до волі й до світла» і залишатися в бездіяльності тоді, коли садвлять у тюрми всіх, хто не мириться з гнітом і протестує проти тьми...»

...Горький, з свого боку, висловив своє ставлення до ліберальної інтелігенції, а частково й до радикальної молоді, прочитавши свій твір «Про письменника, що зазнався», де клеймив холопство, боягузливість, щонайповнішу відсутність активності, пануючу в сучасному суспільстві.

На цьому ж «банкеті» молодь вирішила влаштувати з приводу від'їзду Горького демонстрацію (про неї див. коресп. в № 13 «Искры»). («Искра», 1902, № 15, 15 січня).

7 листопада М. Горький виїхав з Нижнього Новгороду до Криму. Революційна молодь і робітники, проводячи свого улюбленого письменника, влаштували на вокзалі, а потім і в місті демонстрацію протесту проти сваволі властей, про яку В. І. Ленін писав у статті «Початок демонстрацій»:

«В Нижньому невелика, але вдало проведена демонстрація 7-го листопада була викликана прсводами Максима Горького. Письменника з європейською славою, всю зброю якого становило — як справедливо висловився оратор нижегородської демонстрації — вільне слово, самодержавний уряд висилає без суду і слідства з його рідного міста. Башибузуки обвинувачують його в поганому впливові на нас, — говорив оратор від імені всіх російських людей, в кому є хоч крапля прагнення до світла і свободи, — а ми заявляємо, що це був хороший вплив. Опричники безчинствують таємно, а ми зробимо їх безчинства публічними й відкритими. У нас б'ють робітників, що обстоюють свої права на краще життя, у нас б'ють студентів, що протестують проти сваволі, у нас душать усяке чесне і сміливе слово! — Демонстрація, в якій брали участь і робітники, закінчилась урочистою декламацією студента: «сваволя впаде, і постане народ, могутній, і вільний, і дужий!..»

В Москві Горького чекали на вокзалі сотні студентів, і перелякана поліція *арештувала* його в дорозі у вагоні, заборонила йому (незважаючи на спеціально даний раніше дозвіл) в'їзд у Москву і змусила прямо проїхати з Нижегородської залізниці на Курську». (В. І. Ленін, Твори, вид. 4-е, т. 5, стор. 286—287.)

Оповідання «Про письменника, що зазнався» в зібрання творів не включалося.

Друкується за текстом газети «Русский Туркестан» з урахуванням всіх виправлень та змін, внесених у оповідання М. Горьким при підготовці його для зібрання творів у виданні «Книга».

ПІСНЯ ПРО СЛІПИХ

Вперше надруковано в «Журнале для всех», 1901, № 1, січень, у серії «Оповідання з життя на околицях міста». Продовження серії не було.

У 1903 році М. Горький думав включити оповідання в сьомий том своїх «Оповідань» у виданні товариства «Знание». «Потім,— писав він на початку жовтня 1903 року К. П. П'ятницькому,— ми зможемо випустити том 7-й. Для нього є «Погром», «Пісня про сліпих», «У свят-вечір». (Архів О. М. Горького). Однак оповідання в сьомий том вміщено не було і за життя автора не перевидавалося.

Друкується за текстом «Журнала для всех».

ВЕСНЯНІ МЕЛОДІИ

Фантазія

Твір написаний М. Горьким у березні 1901 року і тоді ж відправлений ним у редакцію журналу «Жизнь» для надрукування в квітневому номері. Царська цензура заборонила друкувати оповідання, давши, очевидно, з недогляду, дозвіл лише на опублікування «Пісні про Буревісника», якою закінчуються «Весняні мелодії». «У квітневій книжці «Жизни»,— доносив один з жандармів своєму начальству,— призначалося до надрукування оповідання Пешкова «Весна». («Весняні мелодії».— *Ред.*), в якому характеризується сучасний момент,— момент відродження свідомості в суспільстві. Дія відбувається у пернатому царстві, яке розділяється ніби на два покоління, одне — консервативне, старе, а друге — молоде, що прагне свободи. Представник молодого покоління — чиж — співає вкрай збудливу пісню «Про Буревісника». Саме оповідання було заборонено цензурою, але окремо «Пісня про Буревісника» надрукована в квітневому номері того року журналу «Жизнь». (Зб. «Революционный путь Горького», Центрархів, М.— Л., 1933, стор. 49—50.)

Аж до Жовтневої революції «Весняні мелодії» були під цензурною заборонаю і розповсюджувались серед читачів у нелегальних виданнях, чому сприяв і сам автор. 15 липня 1931 року М. Горький писав з приводу фантазії «Весняні мелодії» Нижньо-Волзькому архівному управлінню: «...чорновик її було передано мною гуртку московських студентів, висланих у Н.-Новгород, вони й займалися розмноженням і розповсюдженням її». (Зб. «Алексей Максимович Горький. Статьи и документы», Саратов, 1937, стор. 20.)

Одно з ранніх гектографованих видань твору закінчувалося таким зауваженням: «Від редакції. Пропонуючи читачам останній твір М. Горького, редакція мала на меті познайомити російську публіку з «Весняними мелодіями» в повному вигляді, тому що в друкованій є тільки уривок цієї фантазії, надрукований «за недоглядом вітчизняної цензури» в журналі «Жизнь» за 1901 рік. При

повній відсутності в Росії свободи слова навіть така граціозна річ, милий жарт, як «Весняні мелодії», в очах аргусів-цензорів є чимось «зловредним» і «таким, що потрясає» основи; наша мета — боротьба з тяжким гнітом цензури, і пристрасне бажання наше — це знайомити співгромадян з усім тим світлим, молодим і сильним, що урядовий якийсь викреслює, яке нібито небезпечне й шкідливе, гаке, що заражає «отрутою свободи» уми російських рабів».

У 1931 році Нижньо-Волзький крайовий архів зняв машинописну копію з гектографованого московського видання «Весняних мелодій», 1901, і послав її на перегляд М. Горькому, просячи дозволу на опублікування. Письменник вніс у присланий йому текст ряд важливих виправлень і доповнень, повідомивши Н.-Волзьке архівне управління про таке: «Рукопис переписаний недбало, текст його — погано пам'ятаю, а наскільки міг згадати — дещо виправив». (Зб. «Алексей Максимович Горький. Статті и документи», Саратов, 1937, стор. 20.)

В зібрання творів оповідання не включалося.

Друкується за текстом гранок набору для видання в журналі «Жизнь», звіреним з рукописом 1901 року, з урахуванням всіх змін і доповнень, внесених письменником у машинописну копію твору в 1931 році. (Всі вказані тексти зберігаються в Архіві О. М. Горького).

ПІСНЯ ПРО БУРЕВІСНИКА

Вперше надруковано в журналі «Жизнь», 1901, книга четверта, квітень.

Як уже вказувалося вище, пісня є заключною частиною «Весняних мелодій». На самостійний твір вона була перетворена М. Горьким після заборони царською цензурою решти «Весняних мелодій».

«Пісня про Буревісника» створена М. Горьким у березні 1901 року у Нижньому Новгороді, після повернення з поїздки до Петербурга й Москви. «Буревісник», — писав М. Горький 28 березня 1928 року редакції газети «Известия», — написаний мною в Нижньому і був посланий в «Жизнь» поштою». (Архів О. М. Горького.)

Виписавши повністю текст «Пісні про Буревісника» з журналу «Жизнь» царський цензор доносив: «Значений вірш справив сильне враження в літературних колах відомого напрямку, причому самого Горького стали називати не тільки «буревісником», але й «буреглашатаєм», так як він не тільки оповіщає про грядущу бурю, але кличе бурю за собою». (Зб. «Революционный путь Горького», Центрархів, М.—Л., 1933, стор. 50—51.)

Старий більшовик Єм. Ярославський у статті «Шлях пролетарського письменника в підпіллі» згадував про перші роки двадцятого століття:

«З'являється оповідання Горького «Весна» («Весняні мелодії». — *Ред.*), яке друкувалося й переписувалося від руки; але особливо велике значення мав «Буревісник» Горького — ця бойова пісня революції. Навряд чи в нашій літературі можна знайти твір, який витримав би стільки видань, як «Буревісник» Горького. Його передруковували в кожному місті, він розповсюджувався в екземплярах, віддрукованих на гектографі і на друкарській машинці, його переписували від руки, його читали й перечитували в робітничих гуртках і в гуртках студентів. Очевидно, тираж «Буревісника» в ті роки дорівнював кільком мільйонам... Немає ніякого сумніву в

тому, що... відозви Горького і його полум'яні бойові пісні — «Буревісник», його «Пісня про Сокола» — мали не менший революційний вплив на маси, ніж прокламації окремих революційних комітетів партійної організації; та й самі партійні організації нерідко видавали горьківські відозви і розповсюджували їх широко в масах». (Зб. «Революционный путь Горького», Центрархів, М.—Л., 1933, стор. 8—10.)

«Пісня про Буревісника» належала до числа улюблених В. І. Леніним творів М. Горького. «Володимир Ілліч,— розповідала Н. К. Крупська,— дуже подивив Олексія Максимовича Горького як письменника. Особливо подобались йому «Мати», статті в «Новій житни» про міщанство,— сам Володимир Ілліч ненавидів усяке міщанство,— подобалось «На дні», подобались пісні про Сокола і Буревісника, їх настрої, любив він такі речі Горького, як «Страсті-мордасті», як «Двадцять шість і одна». (Н. К. Крупська, Ленін і Горький. «Комсомольская правда», 1932, № 222, 25 вересня.)

Художні образи «Пісні про Буревісника» неодноразово використовувались В. І. Леніним та іншими керівниками більшовицької партії в боротьбі за соціалістичну революцію.

У 1906 році, в статті «Перед бурею», В. І. Ленін писав:

«Ми стоїмо, за всіма ознаками, напередодні великої боротьби. Всі сили повинні бути спрямовані на те, щоб зробити її одночасною, зосередженою, повною того ж героїзму маси, яким ознаменовані всі великі етапи великої російської революції. Нехай ліберали полохливо кивають на цю прийдешню боротьбу виключно для того, щоб погрозити урядові, нехай ці обмежені міщани всю силу «розуму й почуття» вкладають у чекання нових виборів,— пролетаріат готується до боротьби, дружно і бадьоро йде назустріч бурі, рветься в саму гущу битви. Досить з нас гегемонії полохливих кадетів, цих «дурних пінгвінів», що «ховають полохливо тіло сите між камінням».

«Хай ще дужче вдарить буря!» (В. І. Ленін, Твори, вид. 4-е, т. II, стор. 114).

В. М. Молотов в прощальній промові на Красній площі 20 червня 1936 року говорив: «Своїми особливими шляхами прийшов великий художник Максим Горький в ряди бійців за комунізм. Ввійшов він у наші ряди ще до революційного піднесення 1905 року, але вже з розгорнутим прапором буревісника революції». («Правда», 1936, № 169, 21 червня.)

М. І. Калінін назвав горьківського «Буревісника» передвісником 1905 року. (Зб. «М. І. Калінін о літературе», Л., 1949, стор. 153—154.)

У статті «До шестидесятиріччя з дня народження товариша Сталіна» М. І. Калінін писав: «1900—1901 роки були роками дальшого піднесення революційного руху по всій Росії. В суспільстві почувалася енергія до боротьби. «Буревісник» Горького ніби узагальнив настрої, бажання боротися з самодержавством, з його порядками». (Там же, стор. 158.)

В статті «Славний шлях комсомолу» (1938) М. І. Калінін вказував:

«З кінця дев'яностих років значно посилювся революційний рух як у столицях, так і в провінції... Робітничий рух вийшов на широку арену політичної боротьби, захопив і повів за собою величезні маси народу, що прекрасно виразив Горький в своєму «Буревіснику». (Там же, стор. 160.)

На зборах активу дніпропетровського комсомолу М. І. Калінін говорив:

«Я дуже раджу комсомольцям, нашій молоді прочитати «Буревісник» Горького. Там прекрасно передано революційне прагнення передових людей старої Росії». (Там же, стор. 158.)

В роки героїчної боротьби російського народу з самодержавством «Пісня про Буревісника» була одним з могутніх засобів революційної пропаганди.

«Пісня про Буревісника» включалась у всі зібрання творів.

Друкується за текстом, підготовленим М. Горьким для зібрання творів у виданні «Книга».

ПОГРОМ

Вперше надруковано в літературно-художньому збірнику «Допомога євреям, що потерпіли від неврожаю», СПб, 1901.

У 1903 році М. Горький думав включити оповідання в сьомий том «Оповідань» у виданні товариства «Знание». (Див. примітки до оповідання «Пісня про сліпих».) Однак оповідання в сьомий том включене не було.

У 1935 році М. Горький заново відредагував оповідання для журналу «Колхозник», внісши в нього ряд істотних виправлень і змін: дуже скорочений кінець оповідання, дописана заключна фраза та ін. В новій редакції твір було надруковано в шостому номері журналу «Колхозник», 1935, червень.

У зібрання творів оповідання не включалося.

Друкується за текстом журналу «Колхозник», звіреним з машинописною копією оповідання, що зберігається в Архіві О. М. Горького, виправленою рукою письменника в 1935 році.

ЛИХОДИ

Вперше надруковано водночас у газеті «Нижегородский листок», 1901, № 311, 13 листопада; № 313, 15 листопада; № 316, 18 листопада; № 318, 20 листопада, і в газеті «Курьер», 1901, № 314, 13 січня; № 316, 15 листопада, під заголовком: «Історія одного злочину (Оповідання)».

Незабаром після першої публікації М. Горький правив оповідання по вірзках з газети «Нижегородский листок» для задуманого його перекладу на німецьку мову, а також повторного видання товариством «Знание». Внісши в оповідання ряд поправок, автор змінив заголовок «Історія одного злочину» на «Злочин».

У грудні 1901 року М. Горький спеціальним листом просив М. Д. Телешова, що займався підготовкою збірника, в який повинне було ввійти і горьківське оповідання, озаглавити його: «Злочинці». (Архів О. М. Горького.)

В 1914 році М. Горький відредагував оповідання для десятого тома зібрання творів у виданні «Життя й знання». Підготовляючи оповідання для цього видання, письменник дав йому назву «Лиходії».

Починаючи з видання «Жизнь и знание», оповідання включалося в усі зібрання творів.

Друкується за текстом, підготовленим М. Горьким для зібрання творів у виданні «Жизнь и знание».

Вірш спочатку входив у оповідання «Про маленьку фею і молодого чабана (Валаська казка)», надруковане в «Самарській газеті», 1895, № 98, 11 травня; № 100, 14 травня; № 105, 20 травня; № 106, 21 травня; № 107, 24 травня. На початку 900-х років М. Горький докорінно переробив вірш, заново написав останню строфу, зробив вірш самостійним твором і дозволив композиторіві О. Спендіарову покласти його на музику. В 1903 році з'явилося перше видання нового тексту з нотами. В подальші роки вірш неодноразово перевидавався під заголовками: «Валаська казка», «Фея», «Рибалка і фея» та ін.

В 1906 році вірш увійшов до книги «М. Горький. Песня о Соколе. Песня о Буревестнике. Легенда о Марко», СПб, 1906. Це — перша книга з обширної «Дешевої бібліотеки товариства «Знання», виданої в 1906 році, яка включала більше тридцяти творів М. Горького.

В зібрання творів «Легенда про Марка» не включалася.

Друкуються за рукописом, що зберігається в Архіві О. М. Горького.

ЛЮДИНА

Вперше надруковано в «Збірнику товариства «Знание» за 1903 рік, книга перша, СПб, 1904.

Творчий задум твору на тему про Людину відноситься до початку 900-х років. В липні 1902 року М. Горький повідомляв К. П. П'ятницького, що він «задумав одноактну п'єсу «Людина».

До роботи над поемою «Людина» М. Горький приступив у 1903 році. У першій половині 1903 року він сповістив К. П. П'ятницького: «Пишу в усі кінці і своє діло роблю,— почав писати «Про людину і міщанина». (Архів О. М. Горького.) «Верусь за літературу, пишу «Людина!» — поема», — писав він влітку 1903 року Алексіну. (Архів О. М. Горького.)

На початку другої половини жовтня 1903 року письменник послав К. П. П'ятницькому першу редакцію поеми: «Посилаю Вам мою «Людину» і дуже прошу Вас уважно, не раз, прочитати її. Потім повідомте мене, як це звучить і де я збрехав.

На нерівності ритму — не звертайте уваги, якщо вони не дуже вже різко ріжуть слух.

У мене не було наміру писати ритмованою прозою, вийшло це несподівано, будучи, очевидно, викликане самим сюжетом.

Гладеньких і слащавих віршів — я не хочу і мову правити не буду.

А ось — що тут зайве і чого не вистачає?

Взагалі — подивіться. Потім повернете рукопис разом з тими помітками і вказівками, які вважатимете за потрібне зробити... Продовжувати я буду — про міщанина, який іде оддалік — за Людиною і споруджує позад неї всяку мерзоту, якій потім присвоє ім'я всяких законів і т. д.

Тут уже інша мова, звичайно...» (Архів О. М. Горького.)

Однак уже наступного дня після відсилання рукопису поеми М. Горький повідомив К. П. П'ятницького листом про свій намір докорінно, «зверху донизу», переробити поему. В наступні дні поема була перероблена і під назвою «Людина» направлена К. П. П'ятницькому для надрукування.

В Архіві О. М. Горького зберігається такий начерк до невідійненої частини поеми — про міщанина:

«Маяк, палаючий у мороці життя, немов якась вогняна квітка, породжена Мислю, завойовник світу — Людина — горить далеко попереду людей і освітлює їм дорогу до досконалості — а віддалік від неї, розраховуючи кожен крок і обережно оглядаючись, іде за нею справжній хазяїн всієї землі, благорозумний і поважний Міщанин.

Він далеко відстав від Людини і не може підійти ближче до неї, йому невігідна ця близькість, вона — небезпечна, неспокійна і тяжка.

Його руки і ноги сковані ланцюгами власності, і він завжди дбайливо збільшує довжину і тяжкість своїх ланцюгів, тому що — тільки під їх гнітом він почуває себе незалежним.

Він — благорозумний. Горда свідомість внутрішньої свободи незнайома його сіренькій і вузькій душі, він розуміє тільки незалежність від свого сусіда і хоче тільки оберігання своїх особистих і майнових прав.

Його невелике серце тісно набито маленькими бажаннями — жадобю вигоди, спокою, прагненням ситості, пошани, він хоче повноти шлунку і душі, і в цій повноті він бачить — своє щастя.

Спокійно, не поспішаючи, він іде за Людиною і все, що та відкриває і знаходить на своєму шляху, — бере собі, розглядає, цінує і — застосовує до життя.

І якщо Людина вкраде вогонь з небес — Міщанин освітлює цим вогнем свою спальню або користується ним як засобом пересування, не кидаючи в той самий час старого і вигідного способу посуватися до свого благополуччя — їзди верхом на шні ближнього.

Людина, в пошуках душі речей, повітря перетворює на рідину. Міщанин лікує цією рідиною свій катар. Людина досліджує життя звуку — Міщанин робить для своєї розваги грамофон, а таємничими променями, які проникають крізь тіла речей, — освітлює кишені і пазухи робітників, оберігаючи свою власність від розкрадання.

І у всьому Міщанин робить існування Людини корисним і забавним для себе. Він любить, щоб у домі в нього стояли міцні, вигідні меблі, а в голові були міцні й надійні істини, за якими він міг би добре сховати себе від напору нових віянь мислі. І тому він завжди поспішає зробити із сміливих здогадів Людини що-небудь корисне для свого вжитку — саме його роботі життя завдячує такою масою помилок і забобонів, які він вважає істинами випробуваної міцності. Йому значно зручніше вірувати — він хоче жити спокійно — і він не любить мислити, тому що Мисль невпинно шукає і творить, досліджує створене нею і — руйнує, і знову творить».

В Архіві О. М. Горького зберігається також виправлений автором друкований текст поеми, взятий з дев'ятого тома зібрання творів у виданні товариства «Знання», СПб, 1910.

Поема «Людина» включалася у всі зібрання творів.

Друкуються за текстом дев'ятого тома зібрання творів у виданні товариства «Знання», виправленим авторською рукою, який зберігається в Архіві О. М. Горького.

ТЮРМА

Вперше надруковано в «Збірнику товариства «Знання» за 1904 рік», книга четверта, СПб, 1905.

Значній правці оповідання піддавалося при підготовці його М. Горьким для зібрання творів у 1923 році.

Починаючи з 1910 року твір включався в усі зібрання творів.

Друкується за текстом, підготовленим М. Горьким для зібрання творів у виданні «Книга».

ОПОВІДАННЯ ПИЛИПА ВАСИЛЬОВИЧА

Спочатку оповідання входило в цикл «Публіка». Як самостійний твір вперше надруковано в «Збірнику товариства «Знання» за 1904 рік», книга п'ята, СПб, 1905.

Твір включався в усі зібрання творів.

Друкується за текстом, підготовленим М. Горьким для зібрання творів у виданні «Книга».

ДІВЧИНКА

Спочатку оповідання входило в цикл «Публіка». Як самостійний твір вперше надруковано у виданому товариством «Знання» «Нижегородському збірнику», СПб, 1905; вид. 2-е, 1905; вид. 3-е, 1906. Оповідання було вміщено в збірник безпосередньо після оповідання Пустинникової «Дулька» (про звалтування восьмирічної дівчинки) і супроводжувалося такою приміткою автора: «Оповідання пані Пустинникової нагадало мені один епізод із вражень моєї юності, і мені захотілося розповісти його тут же, поряд з оповіданням пані Пустинникової».

Починаючи з 1923 року, оповідання включалося в усі зібрання творів.

Друкується за рукописом, що зберігається в Архіві О. М. Горького.

А. П. ЧЕХОВ

Вперше надруковано у виданому товариством «Знання» «Нижегородському збірнику», СПб, 1905; вид. 2-е, 1905; вид. 3-е, 1906, з підзаголовком «Уривки із спогадів».

Написано в 1904 році. В 1914 році М. Горький записав ряд нових спогадів про Чехова. Ця частина спогадів, починаючи зі слів: «П'ятий день підвишена температура...», вперше була опублікована в журналі «Беседа», 1923, № 2, липень—серпень, під загальним заголовком «З щоденника». В 1923 році обидві частини були об'єднані й підготовлені М. Горьким до друку як єдиний твір.

Починаючи з 1923 року, твір включався у всі зібрання творів.

Друкується за текстом, підготовленим М. Горьким для зібрання творів у виданні «Книга».

БУКОМОМОВ, КАРПО ІВАНОВИЧ

Вперше надруковано в «Збірнику товариства «Знання» за 1905 рік», книга шоста, СПб, 1905.

Включалося у всі зібрання творів.

Друкується за текстом, підготовленим М Горьким для зібрання творів у виданні «Книга».

З НАТУРИ

Вперше надруковано в журналі «Жало», 1905, № 1, 29 листопада. Підпис: Г

Редактор журналу «Жало» Ів. Власов у своїх спогадах повідомляє, що сценка «З натури» «написана Горьким ввечері 20 листопада 1905 року, в Москві». «Тоді ж,— пише Власов,— автограф був переданий мені, як редактору сатиричного журналу «Жало», для вміщення в першому його номері. Цей перший і єдиний номер «Жала» вийшов у світ 29 листопада 1905 року». (Див. журнал «Пламя», 1937, Іваново, № 6, стор. 7.)

У зібрання творів не включалося.

Друкується за рукописом, що зберігається в Архіві О. М. Горького.

І ЩЕ ПРО ЧОРТА

Вперше надруковано в московській газеті «Борьба», 1905, № 1, 27 листопада.

У зібрання творів не включалося.

Друкується за текстом газети «Борьба», звіреним з машинописною копією оповідання, що зберігається в Архіві О. М. Горького, виправленою і підписаною автором.

ПРО СІРОГО

Вперше надруковано в журналі «Жало», 1905, № 1, 29 листопада.

У зібрання творів не включалося.

Друкується за текстом журналу «Жало», звіреним з машинописною копією оповідання, що зберігається в Архіві О. М. Горького, виправленою автором.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Вперше надруковано в збірнику «М. Горький. Материалы и исследования», т. I, Л., 1934.

Написано в кінці 1905 — на початку 1906 рр.

У зібрання творів не включалося.

Друкується за списком твору, зробленим М. Ф. Андреевою і виправленим автором. Список зберігається в Архіві О. М. Горького.

МУДРЕЦЬ

Вперше надруковано в журналі «Адская почта», № 1, СПб, 1906.

У зібрання творів не включалося.

Друкується за рукописом, що зберігається в Архіві О. М. Горького.

ПРАВИЛА ТА АФОРИЗМИ.

Вперше надруковані в журналі «Адская почта», № 1, СПб, 1906. Підпис: Ієгудііл Хламїда.

У зібрання творів не включались.

Друкуються за текстом журналу «Адская почта».

АФОРИЗМИ ТА ПРАВИЛА

Вперше надруковані в журналі «Адская почта», № 1, СПб, 1906. Підпис: Ієгудііл Хламїда.

В зібрання творів не включались.

Друкуються за текстом журналу «Адская почта».

СОБАКА

Вперше надруковано в журналі «Жупел», СПб, 1906, № 3.

В зібрання творів не включалося.

Друкуються за текстом журналу «Жупел».

АФОРИЗМИ ТА МАКСИМИ

Вперше надруковані в журналі «Жупел», СПб, 1906, № 3. Підпис: Ієгудііл Хламїда.

В зібрання творів не включались.

Друкуються за текстом журналу «Жупел».

СТАРИК

Мініатюра

Оповідання було надруковано в «Новом журнале для всех», 1911, № 37, листопад, з такою приміткою: «За проханням автора відзначаємо, що мініатюра «Старик» написана М. Горьким у 1906 р. (з'являється в друкові вперше)».

В зібрання творів оповідання не включалося.

Друкуються за текстом «Нового журналу для всех», звіреним із списком оповідання (зробленим М. Ф. Андреевою) і з машинописною копією, виправленою автором, що зберігаються в Архіві О. М. Горького.

З М І С Т

	Стор.
Мужик. <i>Переклад Є. Дроб'язка . . . . .</i>	7
Перед лицем життя. <i>Переклад Ф. Скляра . . . . .</i>	113
Про тривожну книгу. <i>Переклад Ф. Скляра . . . . .</i>	115
Трое. <i>Переклад Д. Прикордонного . . . . .</i>	119
Про письменника, що зазнався. <i>Переклад Ф. Скляра . . . . .</i>	387
Пісня про сліпих. <i>Переклад С. Нікіташенка . . . . .</i>	396
Весняні мелодії. <i>Переклад П. Тичини . . . . .</i>	403
Пісня про Буревісника. <i>Переклад П. Тичини . . . . .</i>	407
Погром. <i>Переклад Д. Бобиря . . . . .</i>	409
Лиходії. <i>Переклад П. Панча . . . . .</i>	415
Легенда про Марка. <i>Переклад П. Тичини . . . . .</i>	440
Людина. <i>Переклад Д. Бобиря . . . . .</i>	442
Тюрма. <i>Переклад С. Нікіташенка . . . . .</i>	448
Оповідання Пилипа Васильовича. <i>Переклад М. Шумила . . . . .</i>	476
Дівчинка. <i>Переклад Ф. Скляра . . . . .</i>	490
А. П. Чехов. <i>Переклад Ф. Скляра . . . . .</i>	493
Букойомов, Карпо Іванович. <i>Переклад М. Шумила . . . . .</i>	511
З природи. <i>Переклад М. Шумила . . . . .</i>	523
І ще про чорта. <i>Переклад Ф. Скляра . . . . .</i>	524
Про Сірого. <i>Переклад Р. Майорської . . . . .</i>	530
Лист до редакції. <i>Переклад П. Мисника . . . . .</i>	533
Мудрець. <i>Переклад П. Панча . . . . .</i>	536
Правила та афоризми. <i>Переклад Є. Дроб'язка . . . . .</i>	539
Афоризми та правила. <i>Переклад Є. Дроб'язка . . . . .</i>	540
Собака. <i>Переклад Д. Бобиря . . . . .</i>	541
Афоризми та максими. <i>Переклад Д. Бобиря . . . . .</i>	543
Старик. <i>Переклад П. Мисника . . . . .</i>	544
 П р и м і т к и	 550

Оформлення
художника *М. Пікалова*

Редактор *Н. Лісовенко*
Художній редактор *К. Калугін*
Техн. редактор *С. Зіскіндер*
Коректор *Л. Москвич*

✱

М. ГОРЬКИЙ
Сочинения, том 3.
(На українском языке).

✱

БФ 03891. Здано на виробництво 1. VIII. 1952 р.
Підписано до друку 27. IX. 1952 р. Формат
паперу 84x108/32. Папер. арк. 8,875. Друк.
арк. 29,110+1 вклейка. Обл.-вид. арк. 30,95.
В друк. арк. 70,175 внак. Ціна 11 крб. Зам. 938.
Тираж 20.000.

✱

Надруковано з матриць 4-ої Поліграффабрики
на книжковій фабриці Одеса, Стурдзовський
зав. 5. Зам. 4088